ANTOLOGIJA

BOŠNJAČKE PRIPOVIJETKE XX VIJEKA

ENES DURAKOVIĆ

Urednik
ENES DURAKOVIĆ

Recenzenti
FAHRUDIN RIZVANBEGOVIĆ
HADŽEM HAJDAREVIĆ

Likovna oprema
MEHMED ZAIMOVIĆ

PREDGOVOR

Temelji moderne bošnjačke pripovijetke položeni su u posljednjih petnaestak godina 19. vijeka, u onoj uzavreloj atmosferi kulturnog preporoda što ga simbolički obilježavaju Ljubušakov zbornik **Narodno blago** (1887), Hörmannova dvotomna zbirka **Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini** (1888. i 1889.), prve zbirke priča Edhema Mulabdića i Osmana Nuri Hadžića, a potom pokretanje prvog bošnjačkog časopisa **Behar** (1900) i kulturno-prosvjetnog društva **Gajret** (1903).[1]

Nakon desetogodišnje šutnje i duhovne konsterniranosti, potkraj osamdesetih godina započinju snažni procesi obnove zamrlih tokova bošnjačke književnosti, s izrazitim karakteristikama preporodno - romantičarske atmosfere. Otvaranjem škola i čitaonica, pokretanjem prvih listova i časopisa, konačno formiranjem čitalačke publike, javlja se prva generacija bošnjačkih književnika na čelu sa Mehmed-begom Kapetanovićem Ljubušakom. Na razdjelnici dviju epoha, pred njima je bila izuzetno teška i historijski odgovorna zadaća. Svjesni neminovnosti prilagođavanja novoj društveno-historijskoj realnosti, u mučnim procesima tzv. evropeizacije, što je nerijetko bilo samo drugo ime za agresivno srpsko-hrvatsko nadmetanje u "nacionaliziranju muslimana", oni su tragali za oblicima estetske sinteze dva sasvim različita kulturna sistema vrijednosti: orijentalno-islamskog i zapadno-evropskog, kršćanskog kulturno-civilizacijskog kruga. U vrijeme našega književnog preporoda bošnjačka književnost *"napušta stilsko-estetska obilježja orijentalske književnosti i alhamijado literature (...) zadržavajući ih tek u arhetipsko-genetskom tragu književnih prauzora duha, osjećajnosti, slika i ljepote, i prolazi genetičkim fazama i stilskim formacijama svojstvenim svim evropskim narodima.*[2]

Ali u ovom procesu evropeiziranja preporodni pisci tragaju i za korijenima vlastitog duhovnog naslijeđa. I upravo stoga, pišući prve pjesme i pripovijetke na bosanskom jeziku i zapadnom pismu oni istodobno pribiraju

---

1 Usporedi: Enes Duraković: Predgovor *Antologiji muslimanske poezije XX vijeka*, Svjetlost, Sarajevo, 1990, str. 7.

2 Muhsin Rizvić: *Poetika bošnjačke književnosti*, u knjizi *Panorama bošnjačke književnosti*, Sarajevo, 1994, str. 23-24.

folklornu građu i sistematiziraju usmeno i pisano književno naslijeđe iz prethodne epohe, koje bi poslužilo kao osnova kulturnoga preporoda. Jer, valjalo je pred nesmiljenošću novog doba u kojem se "carstva mijenjaju" i koje je nametalo ne samo nove forme književnoga izraza nego i sasvim drukčije ideološke sadržaje u shvaćanju svijeta, sačuvati temeljne vrijednosti vlastite duhovne baštine.

U traganju za izvorima žive tradicije, pohranjene u djelima prošlosti, i naporednom otvaranju prema književnim iskustvima susjednih naroda i evropske kulture uopće, otkriva se zapravo paradigmatska sudbina naših stvaralaca na razmeđu svjetova i epoha. U ovoj svojevrsnoj rekapitulaciji književnog naslijeđa što je i u preporodno-romantičarskoj književnosti ostalih evropskih naroda imala značaj otkrića "duha naroda" i formiranja samosvojnih nacionalnih literatura, bošnjački su književnici tragali i za obrascima na kojima će zapisati prve pjesme i pripovijetke u modernom značenju riječi.

Pjesnici su u izuzetnom bogatstvu usmene lirske tradicije (sevdalinke, balade), ali i raznovrsnosti pjesničkih vrsta tzv. divanske, osobito mističke poezije, lahko iznašli prve oblike za očitovanje specifičnog pjesničkog senzibiliteta što će se u dinamičkim procesima prožimanja s raznolikošću južnoslavenskih tradicija i evropskih književnih obzora uvijek zadržavati i obnavljati kao svojevrstan vid "estetsko-idejne reverzije". Pripovjedači, na žalost, nisu baštinili autentične i već izgrađene pripovijedne modele na kojima bi sazdali narativne obrasce moderne pripovjedačke umjetnosti. Jer, u orijentalno - islamskom sistemu književnih vrijednosti prozne forme su smatrane "nižim", manje vrijednim književnim oblicima, pa stoga ni ljetopisi Mula Mustafe Bašeskije ili putopisi Hadži Jusufa Livnjaka i hronike Omera Novljanina, hikjaje i biografije, i mnoštvo žanrovski nedefiniranih proznih rukopisa napisanih u prethodnom periodu nisu ni za naše preporodne pisce imali onaj vrijednosni značaj kakav je imalo pjesničko naslijeđe za pjesnike.[3] Stoga su se u struktuiranju prvih priča i novela, pripovijetki i pripovijesti i Edhem Mulabdić i Osman Nuri Hadžić, kao i njihovi sljedbenici Hamdija Mulić i Šemsudin Sarajlić, Hamid Šahinović ili Abdurezak Hifzi Bjelevac obraćali, prije svega, narativnim oblicima folklorne, usmene književnosti, a s druge strane tzv. "istočnoj priči" i anegdoti. Zanimanje za folklorno naslijeđe kao i bajoslovnost i maštovnost istočnjačke priče u samoj su osnovi neoromantičarske poetike koja je i u evropskim književnostima u to vrijeme dominantan stil epohe. U tom smislu već su narodne poslovice sabrane u zborniku **Narodno blago** Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka nudile prve sinopsise priča.

Poslovica je gnomski sažetak moralnih nazora patrijarhalnog shvaćanja života, nedvosmislena poruka i pouka o nužnosti poštovanja temeljnih etičkih

3 Zanimljivo je da će se kao literarni predložak i inspirativni impuls naše umjetničko prozno naslijeđe javiti tek šezdesetih godina u djelima Meše Selimovića, Derviša Sušića, Nedžada Ibrišimovića, Rešada Kadića i niza mlađih pisaca.

načela što ih ona sabire u sebi kao kolektivno iskustvo. Stoga nije slučajno što će se, sasvim u skladu s osnovnim preporodnim shvaćanjem etičko-didaktičkog smisla književnog stvaranja, neke od poslovica naći već u naslovima poučnih priča Edhema Mulabdića, Osmana-Aziza ili Hamdije Mulića. Tu se priča pojavljuje kao zorna ilustracija, a moralna pouka proizilazi iz prezentirane, na skicuozan sažetak "lijepog i ružnog ponašanja" svedene životne priče.

Uz poučnost, zabavnost je drugo bitno poetičko načelo na kojem se zasniva svekolika bošnjačka proza do 1918. godine. A "istočne priče" i anegdote što ih većina preporodnih pisaca prikuplja i objavljuje na stranicama onovremenih listova i časopisa nudile su upravo modele zabavnog štiva, kakve će onda i sami ispisivati koliko u saobraznosti s općim neoromantičarskim zanimanjem za egzotiku Orijenta, toliko i u prepoznavanju vlastitih duhovnih korijena i doživljajnih obzora.

U bajoslovnom, maštovnom svijetu "istočnih priča", ali i bošnjačkih narodnih pripovijetki, legendi i folklornih predaja ukazivali su se i prvi oblici fikcionalne naracije. Pošto je *"pripovijetka u modernoj književnosti zasnovana na fikciji, čak i ako je supstanca njenog svijeta preuzeta iz historije i realnog života"*[4] to su i prve umjetničke pripovijetke taj model fikcionalnosti preuzimale iz proznog folklornog naslijeđa. A u tome preobražaju narativnog modela od prvobitnih zahtjeva za istinitim, vjerodostojnim svjedočenjem prema slobodnijem struktuiranju fikcionalnih sadržaja, bošnjačka se pripovijetka istovremeno oslobađala utilitarne moralističko - didaktičke funkcije, kakvu je imala kod naših prvih pripovjedača.

Valja, međutim, naglasiti da su se umjetnosti pripovijedanja naši pisci "učili" ne samo na proznom nego i na pjesničkom usmenom naslijeđu. Upravo, moglo bi se, unekoliko, ustvrditi da je folklorno pjesništvo bitnije utjecalo na naše pripovjedače nego li usmena prozna baština. Takav je slučaj s usmenom epikom, a osobito bošnjačkim baladama otkud su, s jedne strane, crpili teme za heroične, odnosno sentimentalno-ljubavne pripovijesti, a s druge strane preuzimali način fabuliranja, gradnje likova i tekstualnog struktuiranja narativnih elemenata priče uopće. Već u prvoj pripovijesti Osmana Nuri Hadžića **Ago Šarić** (1894) prepliću se i stapaju dva pripovjedačka modela: sentimentalno - romantična ljubavna priča natapa naraciju lirskom atmosferom poteklom koliko iz onovremene turske zabavne proze toliko i iz bošnjačke usmene lirike, dok je hronološka, epski razvijena fabulacija i kontrastno portretiranje likova naučeno na iskustvima i oblicima epske pjesme. Istina, narativni oblici epske pjesme više se javljaju u struktuiranju dužih pripovijesti i romana (**Ago Šarić, Pogibija i osveta Smail-age Čengića**, Osmana-Aziza, **Zeleno busenje**, Edhema Mulabdića), dok će priče i novele obično slijediti baladne modele (E. Mulabdić, Š. Sarajlić, A.H. Bjelevac...). Otud je i ona naglašena

4 Zdenko Lešić: *Tradicija pripovijedanja u starijoj književnosti BiH*, Izraz, Sarajevo knjiga LXV, god. XXXIII, br. 5-6, str. 397

lirska atmosfera što kao konstanta traje u bošnjačkih pripovjedača. Naša je priča više vezana za lično i doživljajno nego li kolektivno - historijsko i događajno i otud više za lirsku nego li za epsku tradiciju. U stogodišnjem političkom i društvenom marginaliziranju Bošnjaka, u odsustvu mogućnosti stvaranja historije, naši su se pripovjedači okretali više porodičnom kultu i nekim trajnim, povijesnim surovostima neugroženim vrijednostima pojedinačne a ne kolektivne sudbine. I, konačno, nisu li se naši pripovjedači upravo zbog te tragične sudbine nacionalnog marginaliziranja više obraćali preradi literarnih motiva i iskustva, nego li panoramskoj prezentaciji historijske zbilje i realističke slike društvene stvarnosti, više stiliziranosti arabeske i onom tihom kujundžiluku intimne ljudske drame nego li naturalističkoj i historijskoj slici svijeta.

Vidljivo je to unekoliko i u naših prvih prozaista koji su u neoromantičarskom stilu fin de siecla devedesetih godina prošlog stoljeća mahom ispisivali idilične ili humorno—anegdotalne priče, poučna i zabavna štiva nastala kao prerade motiva iz folklornog književnog naslijeđa. Izuzetak su romani i neke pripovijetke Edhema Mulabdića i pogotovo Osmana-Aziza, nesumnjivo najznačajnijih pripovjedača naše preporodne književnosti. Širi društveni značaj i smisao literarnog stvaranja sve do 1918. godine naši su pisci shvaćali uglavnom u smislu kulturnog i prosvjetnog preporoda i prilagođavanja zapadnoj prosvjeti i kulturi uz istovremeno nastojanje očuvanja islamske duhovnosti.

EDHEM MULABDIĆ (1862-1954) je nesumnjivo najznačajniji prozni pisac u vrijeme austrougarske vladavine. Uz magistralno značajan roman **Zeleno busenje** (1898) napisao je u razdoblju od 1895. do 1907. godine i niz pripovijetki od kojih je samo dio objavio u zbirci **Na obali Bosne** (1900). Mulabdićeva umjetnost pripovijedanja pretače se u širokom spektru pripovijednih oblika od idilične folklorne priče, anegdotalne crtice i sentimentalno-evokativne "uspomene" do složenijih oblika narativne strukture novele i fabularno razvijene pripovijesti. Naravno, ni oblikovna kao ni tematska raznovrsnost njegovih proza nisu i zaloga estetske vrijednosti, ali sve to posvjedočuje osnovni sud da je on začetnik značajnih pravaca, usmjerenja i vrsta bošnjačke proze do 1918. godine.

Mulabdićeve priče još uvijek "čuvaju" toplinu harmonične atmosfere patrijarhalnog svijeta i života zasnovanog na tradicionalnim vrijednostima koje se bespogovorno prihvaćaju, slijede i poštuju. Zato njegove proze gotovo uvijek započinju slikama idiličnih suglasja čovjeka, prirode, porodice i društva, radosnog i skladnog prožimanja čovjeka i svijeta. Zaplet nastaje u trenucima kada se taj sklad naruši bilo hirovitošću sudbine ili neminovnošću društveno-historijskih promjena, bilo slabošću pojedinca i njegovom kratkotrajnom sumnjom u vrijednosti koje taj obrazac života nosi u sebi. U njegovim pripovijetkama, međutim, nema dubljih i dramatičnih sukoba, jer odanost njegovih junaka moralnim principima patrijarhalne zajednice i religijskim uvjerenjima na kraju opet uspostavljaju ravnotežu i sklad između čovjeka i svijeta.

U pričama s naglašenom društvenom tematikom Mulabdićevi junaci su ili zastupnici određene piščeve teze, i tada se priča zasniva na modelu poučne proze, ili su to mali ljudi zbunjeni pred "novim vremenom", a predani patrijarhalnim etičkim nazorima i društvenim konvencijama. Naravno, uspjelije su priče koje su se "otele" piščevoj namjeri da poduči ili kritikuje, ilustrira ili podstrekne, pa se pripovijedanje zasniva bilo na elegičnoj evokaciji uspomena ili humornom sjenčenju ljudskih nesporazuma sa životom (**Garib, Vatrenjača, Ašik-Omer**). Humor se ovdje pojavljuje koliko iz nastojanja da se pričom zabavi, razgovori i nasmije, toliko i kao oblik prevazilaženja nesreće i Mulabdićevog upornog bjekstva od pesimističkih i tragičnih ideo-afektivnih sadržaja. Možda se to ponajbolje vidi u pričama nastalim na baladnim modelima i motivima (**Očinsko srce, Osmanlija, Otmica, Mazlum**) u kojima se preuzeti obrazac iz balade na kraju preobražava u idiličnu sliku stišavanja životnih nesporazuma. Sličan preobražaj se zbiva i u pričama **Bajram, Šehiti, Nišan i Prvi ezan** u kojima se nesreća što se nadvila nad njegovim junacima rasplinjuje u katarzičnom prosvjetljenju mistično-religijskog smisla života. Rječju, ma kako to paradoksalno izgledalo, Mulabdić, koji je cjelinom svoga kulturno-prosvjetnog djelovanja uz Ljubušaka, Bašagića i Hadžića bio ključna ličnost društvenoga i kulturnoga preporodnog pokreta, u svome pripovjedačkom djelu nije bio stvaralac izrazite utilitarno angažirane književne riječi. Prije bi se to moglo reći za OSMANA NURI HADŽIĆA (1869-1927) koji nakon prvih samostalnih ostvarenja objavljuje u tandemu sa IVANOM MILIĆEVIĆEM (1869-1950) pod pseudonimom OSMAN-AZIZ. Hadžićev književni razvoj kreće se od folklorističkog prikupljanja istočnih narodnih priča i prvih samostalnih pripovijetki nastalih preradom narodnih predaja, pripovijetki i epskih pjesama do aktivističke proze i naturalističke priče s tematikom iz savremenog života. U zbirkama pripovijetki **Na pragu novoga doba** (1896), **Pripovijesti iz bosanskoga života** (1898), a osobito u nizu crtica objavljenih 1897. i 1898. pod zajedničkim naslovom **S puta i teste** Osman-Aziz su sve više napuštali i koncept neoromantičke heroične pripovijesti kao i model idilične folklorne priče u kojoj se evocira harmonija i toplina patrijarhalnog obiteljskog života. U ovim društveno angažiranim prozama, tematski vrlo raznolikim, prate se procesi rasapa tradicionalnih oblika života i na egzemplarnim sudbinama junaka kritički pristupa bošnjačkom svijetu koji se teško privikavao na novine što ih donosi austro-ugarska vlast. Njihove proze strukturiraju se na obrascima realističkog opserviranja stvarnosti i satiričkog pripovijednog stava, ali se priča u pravilu završava kritičko-didaktičkom poukom autora. Sasvim u skladu s deklarativno iskazanom namjerom da "najstrožije šibamo mahane, poroke našega svijeta"[5] Osman Nuri Hadžić i Ivan Milićević, pogotovu u crticama **S puta i teste** daju oštru, nerijetko sarkastički intoniranu sliku bošnjačkog svijeta svoga vremena. Kritikujući niz negativnih pojava u

5 Ivan Milićević: *Nekolike uspomene iz prošlih vremena*, Novi behar, 7/1933—34, 6—7, 84—85.

društvu: konzervatizam i praznovjerje, nerad i rasipništvo, učmalost i odbijanje sveg onog što kao pozitivno donosi novo vrijeme (savremeno školovanje, novi oblici rada i privređivanja...) oni ispisuju onu vrstu proze koja s jedne strane nastavlja i izoštrava moralističko-didaktički koncept literature, ali s druge strane najavljuje naturalističku i društveno angažiranu prozu što će se kasnije nastaviti koliko u prozama Hamida Šahinovića, toliko i kao snažna linija i tipološka oznaka međuratne socijalne književnosti. To je i razlog što je u ovu antologiju uvrštena priča **Svijet za sebe** (Behar 9/1908-9, 2, 17—20) mada je cjelinom opusa njihovo djelo nastalo devedesetih godina prošlog stoljeća.

Uza sve sličnosti Mulabdićevih i Osman-Azizovih priča koje proizlaze iz preporodnog karaktera literature devedesetih godina, oni su zasnovali dva različita tipa bošnjačke pripovijetke što će se naporedno razvijati sve do 1918. godine, a u izvjesnim oblicima i preobraženim vidovima i u međuratnom periodu. Za prvi, mulabdićevski tip proze karakteristična je neoromantičarska atmosfera idilične folklorne slikovnosti izrasle na zasadima narodne prozne i pjesničke tradicije s više ili manje naglašenom moralno-didaktičkom intonacijom i poukom. U drugom tipu pripovijetke ta se idilična slika tradicionalnih vrijednosti i patrijarhalnih oblika života raspršuje pred surovošću neposredne životne zbilje, pa se slijedom Osman-Azizovog kritičkog opserviranja stvarnosti razvija naturalistički tip proze.

Slijedom Mulabdićevih shvaćanja smisla i funkcije književnog stvaranja javio se, osobito u časopisu **Behar**, niz pripovjedača koji mahom ispisuju poučna i zabavna štiva na obrascima folklornog pripovijedanja i time sljedbenički dovršavaju fazu bošnjačkog kulturno-prosvjetiteljskog pokreta što ga možemo pratiti u rasponu od Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka i Ibrahim-bega Repovca preko Edhema Mulabdića i Osmana Aziza do Šemsudina Sarajlića i Hamdije Mulića.

Naravno, tipološka razvrstavanja su uvijek ovlašna, pa je i u djelima Mulabdićevih i Osman-Azizovih sljedbenika teško prepoznati dosljedno izveden obrazac jednog ili drugog narativnog modela. Tako će se, recimo, u pripovijetkama ŠEMSUDINA SARAJLIĆA (1887-1960) uz sentimentalne, sevdalinkom inspirirane ljubavne teme i pastoralnu atmosferu neoromantične priče nerijetko ukazati i naturalistički prezentirana slika bošnjačkog svijeta suočenog sa iskušenjima što ih je donijelo novo doba. U pripovijesti **Razija** uz romantični ljubavni siže kao tematski okvir priče pojavit će se i problem iseljavanja Bošnjaka u Tursku, što je inače bila jedna od opsesivnih tema naših preporodnih pisaca. Ali u većini Sarajlićevih proza prevladava lirizam idilične atmosfere i sladunjavo-sentimentalni stilski postupak, osobito u impresionističkim opisima prirode i doživljaju mistično-erotskog stapanja čovjeka i svijeta (**Čobanče, Bijela tačka pod gajem**).

Zbirka "pričica za islamsku mladež" **Iz života za život** (1913) HAMDIJE MULIĆA (1881-1944) više nego li Sarajlićeve proze ilustrira mu-

labdićevski odgojno-poučni model proze u trenucima kada se već osjeća njegova dotrajalost, manirizam i arhaičnost. U kratkim sentimentalnim pričama sugerira se moralno-islamska dobrota i čestitost življenja na primjerima uzoritog i lijepog ponašanja što asocira na Ljubušakovu knjižicu **Pouka o lijepom i ružnom ponašanju** kojom je i započela književnost Bošnjaka u vrijeme austro-ugarske vladavine. Ima u tim anegdotalno sažetim crticama i "svježijih" akorda koje Mulić, nažalost, zagušuje završnom poukom zbog koje je priča i napisana.

Za razliku od Sarajlića ili Mulića u pripovijetkama HAMIDA ŠAHINOVIĆA (1879-1936) iščezava idilična atmosfera folklorne proze i sentimentalno-romantička prerada motiva iz narodnih balada ili epskih pjesama. U nizu reportažno zasnovanih priča što ih je objavljivao u **Sarajevskom listu** i časopisu **Behar** od 1901. do 1910. godine Šahinović je u naturalistički oštroj slici lišenoj ovještale folklorne stilematike slikao socijalnu bijedu u koju je zapao bošnjački svijet, nastavljajući na taj način kritički angažiranu prozu Osman-Aziza. Pišući o siromasima i prosjacima, alkoholičarima i prostitutkama, on, na žalost, nije imao snage da ove priče estetski sugestivno uobliči, nego ih je ipak u pravilu završavao samaritansko-patetičnim saučešćem i poukama u duhu neoromantike devedesetih godina. Neposredno pred prvi svjetski rat javlja se i nekoliko mlađih darovitih pripovjedača koji najavljuju modernije pripovjedačke oblike, a među njima valja izdvojiti ABDUREZAKA HIFZI BJELEVCA (1886-1972) i NAFIJU SARAJLIĆ (1893-1970). Bjelevac je punu afirmaciju stekao sentimentalnim ljubavnim romanima, ali je već u zbirci novela **Sličice i profili** (1913) i, poslije rata, **Aprilske kiše** (1921) slijedom simbolističke poetike i secesionističke slikovnosti umjesto folklornog ambijenta avlija i kapidžika, šedrvana i mušebaka melanholične ljubavne pripovijesti situirao u mistične ambijente parkova i aleja s vodoskocima i statuama. Bjelevac je pripovjedač lirsko-sentimentalne naracije u kojoj se melanholični ton balade prepliće s psihološkim rafinmanom simbolističke poetike, ali i melodramske doživljajnosti onovremene turske zabavne književnosti. I u njegovim, kao i u lirskim prozama NAFIJE SARAJLIĆ (1893-1970) sabranim u zbirci **Teme** (1918) iščezava epsko-deskriptivni postupak fabuliranja nastao na modelu folklorne priče.

Nafija Sarajlić, supruga pjesnika i pripovjedača Šemsudina Sarajlića, prva je Bošnjakinja koja je pisala prozu najavljujući izuzetan pripovjedački dar, nerazumljivo i nepravedno zatomljen. Između devetnaeste i dvadeset pete godine života napisala je dvadesetak **Tema** u mostarskom časopisu **Biser**. To su kratke meditativne proze, ispisane izuzetnom samosvojnošću autorskog stila i intelektualnog stava, bez početničkih mucavosti i napadne stilske kićenosti karakteristične za prozu njenog vremena. Njeni jezgroviti, nerijetko ironijski intonirani tekstovi, estetski dovršeni u sebi lakoničkom narativnom strukturom, doimlju se istodobno kao sinopsisi pripovijetki koje Nafija Sarajlić nažalost nikad nije napisala. Stoga i njene **Teme** kao i crtice Abdurezaka Hifzi Bjelevca, Hazima Muftića ili Hajdara Fazlagića korespondiraju s neosimbolističkom poezijom Fadila Kurtagića ili Muniba Osmanagića čiji su torzični

literarni pokušaji navješćivali skore preobražaje bošnjačke književnosti što će se dogoditi neposredno po završetku prvog svjetskog rata.

II

U prvim poslijeratnim godinama u bošnjačkoj se prozi jasno uočavaju nekolike dominantne struje. Jedan broj pisaca nastavlja da piše pripovijetke u duhu tradicionalnog neoromantičarskog naslijeđa bilo didaktičko-moralističkog, bilo zabavno-sentimentalnog usmjerenja. Istina, glavni predstavnici tradicionalnog pripovjedačkog prosedea (Edhem Mulabdić, Osman Nuri Hadžić) uglavnom prestaju da pišu, ali se neoromantički model pripovijedanja može pratiti u cijelom međuratnom periodu kako u djelima pisaca koji su se formirali pred prvi svjetski rat (A.H. Bjelevac, Š. Sarajlić, H. Mulić), tako i kod pisaca poslijeratne književne generacije.

U književnim ostvarenjima dvadesetih godina, naime, činilo se da je neoromantičarski tip tradicionalne predratne proze već na izdisaju jer je mladi književni naraštaj već zahvaćen avangardnom atmosferom ekspresionističke orijentacije, a među njima valja izdvojiti HAMZU HUMU i AHMEDA MURADBEGOVIĆA.

Humo je već prvom zbirkom pjesama (**Nutarnji život**, 1919), ali i prvim prozama (**Iz jednog dnevnika, Strast**) prihvatio bitna iskustva ekspresionizma, a takav je slučaj i sa Ahmedom Muradbegovićem i njegovim prvijencima, zbirkom pjesama **Haremska lirika** (1921) i novela **Nojemova lađa** (1924). Humine i Muradbegovićeve proze su paradigmatični tekstovi u kojima se očituju osnovne karakteristike ekspresionističke poetike, ali se njihova avangardna pobuna ukazuje i svojevrsnim specifičnostima vlastitog duhovnog naslijeđa i stanovitih tradicionalnih odlika pripovijedanja. Uočio je to, makar ovlašno, i Pero Slijepčević već 1924. godine kada je za Hamzu Humu i Ahmeda Muradbegovića istaknuo da se *"obojica uvrštavaju stilom među pisce hipermoderne kao izraziti ekspresionisti. Pišući obojica u stihu i prozi, oni (...) u svojoj bujnoj fantaziji i burnoj reči kao da izlivaju nagomilanu osetljivost bosanskog islama."*[6]

Hamza Humo je pripovjedač u čijim se prozama jasno uočava *"kongruentnost njegovog pjesničkog i pripovjednog govora"*, pripovjedač za kojeg je karakteristično da je *"priču potiskivao u pozadinu pripovijetke, pretvarajući je u potku, na koju je nanosio tkanje poetske ekspresije."*[7]

Književna je kritika ovaj naglašeni lirizam i poetsku šaru i podlogu njegova narativnog postupka objašnjavala dvojako. Prema jednim, Hamza Humo je bio pripovjedač izrazite ukorijenjenosti u zavičajni svijet i osobenu

6 Pero Slijepčević, *A. Muradbegović: Haremska lirika, Nojemova lađa*, Izabrana djela, Sarajevo, 1980, knj. I, strana 338.

7 Zdenko Lešić: *Pjesnik kao pripovjedač, Pripovjedači*, Veselin Masleša 1988. strana 363. - 364.

duhovnu tradiciju bošnjačke književnosti, dok je s druge strane jedan broj kritičara ovu izrazitost lirskog senzibiliteta Huminog pripovijedanja pokušavao sagledati u cjelini književnopovijesnih kretanja u godinama poslije prvog svjetskog rata kao izraz one velike lirske revolucije što je zahvatila mladu književnu generaciju. Valja, međutim, odmah naglasiti da ni Humo a ni Muradbegović (pogotovo u cjelini književnog opusa) nisu ekspresionizam prihvatili kao vlastiti književni program. Prije bi se moglo reći da su oni u najzrelijim ostvarenjima nastavljali ali i preobražavali iskustva tradicionalne bošnjačke proze, tako da su njihove pripovijetke bitno obogaćene i stanovitim ideo-afektivnim sadržajima i stilskim iskustvima ekspresionističkog narativnog postupka. Ekspresionistička poetika privukla je Humu prije svega mogućnostima ekstatičnog govora kojim je on izražavao sveprirodni ritam panteističko-mističkih očitovanja prirode i silinu erotskog doživljaja svijeta. Umjesto ekspresionističkih apstraktnih prostora i metafizičkih očišćenja duha Hamza Humo je bio čvrsto vezan za zavičajni svijet i mostarski pejzaž koji se u njegovim pripovijetkama prikazuje u jedinstvenom iskazu neposredne slike predmetne prepoznatljivosti i senzualno-maštovnog doživljaja njegovih junaka. Izuzetak je, svakako, pripovijest **Slučaj Raba slikara** koja ide u red najavangardnijih proza međuratne književnosti.

Centralno djelo Hamze Hume je lirski roman **Grozdanin kikot** (1927) u kojem se sabiru sve bitne karakteristike njegova pripovjedačkog postupka i doživljaja svijeta: opsesija silinom erotskog osjećanja, mediteranski mit sunca, plođenja i vitalizma, pretapanje stvarnog i imaginarnog ali i melanholično osjećanje kratkotrajnosti erotskog doživljaja svijeta. Jer i ovdje, baš kao u njegovim ponajboljim pripovijetkama, objavljenim u zbirci iz 1932. godine, ispod te zažarene erotičnosti ponorno se provlači i sjenka opomene što njegove pripovijetke obrubljuje melanholičnim prizvukom balade i onim iz sevdalinke dobro znanim gorkim pripjevom neutoljene ljubavne žudnje (**Sevdalijina ljubav, Krnata, Šemsa, Ašikovanje**...). U silini panerotskog doživljaja svijeta kojim su zahvaćeni njegovi junaci, poetski ponesenom naracijom Humo erotizira i sam pejsaž, pa se deskriptivni postupak u mističnom sjedinjenju čovjeka i prirode uobličuje u tajanstveni govor strasnih očitovanja sveprirodne ekstaze. A tako se onda i prepoznatljivost i konkretnost ambijenta "starog grada", "kula i munara", "mostova i starih kapija" zavičajnog Mostara preobražava u ekstatičan izraz "nutarnjeg života" i panerotskog doživljaja i trepeta... Tu se u snažnom animističkom pokretu stapa čovjek i priroda, stvarno i maštovno, legenda i zbilja, što uvjetuje poetizaciju naracije: dinamička slikovnost snažnih ekspresionističkih pasaža u trenu se pretapa u raskoš neoimpresionističke slikarske geste ili simboličkih navješćenja tajanstvenih predjela i doživljaja. Stoga je kod Hume događajnost priče tek ovlaš razvijena jer je u prvom planu sama doživljajnost, uzburkana i nesmiriva ustreptalost ljubavnog osjećanja koje plavi sve oko sebe i svemu udahnjuje tu doživljajno — emocionalnu ustreptalost ljudskog uzbuđenja.

Mada su Humine erotske novele izrasle iz senzualnosti balade i

sevdalinke ponajbolje u njegovom opusu, njegovo se pripovjedačko djelo tematsko-idejnim karakteristikama ukazuje u raznovrsnosti tipoloških usmjerenja karakterističnih za međuratnu prozu. Jer, već u prvoj zbirci novela (**Pod žrvnjem vremena**, 1928.), osim pripovijetki **Sevdalijina ljubav** i **Deda Rnjez**, prevladava društvena tematika, ali su ove pripovijetke ispod onih estetskih vrijednosti koje je ostvario u svojim najboljim novelama erotskog i melanholično-baladičnog doživljaja svijeta. Izuzetak su nekolike novele u kojima se u melanholično-evokativnom tonu prati sudbina osiromašenih begova (**Džigit, Izdanak**...), dok su pripovijetke s naglašenim nastojanjem analitičke eksplikacije društvenih procesa vodile Humu u umjetnički nesugestivnu reportažu.

Četiri zbirke novela AHMEDA MURADBEGOVIĆA (**Nojemova lađa**, 1924; **Haremske novele**, 1924; **Svijet u opancima**, 1936; i **U vezirovim odajama**, 1944) označile su bitnu promjenu u tokovima bošnjačke pripovjedačke proze. Već u prvoj proznoj zbirci **Nojemova lađa** Muradbegović napušta tradicionalni pripovjedački postupak naše dugotrajne neoromantičarske pripovijetke i usvaja bitna iskustva ekspresionističke proze. **Nojemova lađa** je, naime, nastala u uzavreloj atmosferi žestoke literarne pobune koja je slijedom ekspresionističkih i futurističkih ideja izgrađivala kult rasne snage i energije. U ovim novelama ukazuje se apokaliptična vizija svijeta koji je izgubio teleološku svrhovitost i nošen provalom elementarnih i iracionalnih sila nerazumljivo srlja u propast. A sve se to stilski ostvaruje dinamičkom slikovnošću pripovijednog izraza, s naglašenim naturalističkim slikama i grotesknim izobličenjima likova.

Istu ovu atmosferu rasapa tradicionalnih vrijednosti života susrećemo i u pripovijetkama iz zbirke **Haremske novele** a dijelom i u dvije naredne zbirke (**Svijet u opancima** i **U vezirovim odajama**). Muradbegović se, međutim, ovdje, kako je dobro zapazio Muhsin Rizvić *"potpuno vratio svom ambijentu Bosne i muslimanskog svijeta u njemu, ostvarujući snažna djela upravo u oplođenju ekspresionističkog izražajno-psihološkog iskustva i ove specifične tematike koja ga je opsjedala do kraja života."*[8] U odnosu na pripovjedače iz prethodne generacije čije su proze mahom donosile statičku sliku harmonične porodične atmosfere, Muradbegović iza tog prividnog mira porodičnog kosmosa otkriva duboke sukobe ljudskih strasti, slikajući ovaj svijet u trenucima kada su iz temelja poljuljani tradicionalni oblici i vrijednosti patrijarhalne zajednice. Prateći proces dekompozicije porodičnog života Muradbegović novele gradi na principu ekspresionističke drame sa snažno izdiferenciranim likovima, često izobličenim iracionalnim i nezatomljivim

8 Muhsin Rizvić: *U stisku primarnih nagona i čulnog intenziteta, Bosanskohercegovačke književne studije*, Veselin Masleša, Sarajevo 1980, str 379.

strastima. Ima u tom postupku karakterizacije ličnosti često i pretjeranog insistiranja na demonizmu, što je logičan posljedak njegova nastojanja da se otme tradicionalnoj prozi neoromantizma. I tek kada je tu žestinu ekspresionističke pobune u očiglednosti njene programske poetike uspio saobraziti tematsko-idejnom zasnovu svojih pripovijesti, prije svega u zbirci **Svijet u opancima**, nastale su njegove ponajbolje pripovijesti. Takva je recimo pripovijetka **Post**: ekspresionistički ostvarene slike ljetne žege djeluju ovdje sugestivno jer su saobražene duhovnom doživljaju aktera, pa se osjećaj čovjekove nemoći preobražava u trijumf nad stihijskim silama prirode.

I Humo i Muradbegović su se, kako vidimo, vrlo brzo oslobodili školski naučenog programa ekspresionističke poetike pa su, u skladu sa općim tendencijama karakterističnim i za hrvatsku i srpsku književnost tridesetih godina, apstraktnim prostorima i univerzalnoj simbolici likova iznova pretpostavili sliku zavičajnog svijeta, s registrom tema karakterističnim i za pisce drukčijih opredjeljenja i shvaćanja književnog stvaranja. Tridesetih godina, naime, i u bošnjačkoj se književnosti stišala atmosfera vizionarskih avangardnih traganja u duhu ekspresionističke literarne pobune. Naši su se pripovjedači s jedne strane vraćali naslijeđenim oblicima neoimpresionizma i neosimbolizma, a s druge strane realističkom konceptu pripovijedanja s vrlo raznolikim varijacijama, od klasičnih obrazaca umjetničke opservacije stvarnosti do utilitarne ideologizacije u djelima pisaca sa književne ljevice. Istodobno, jedan broj pisaca će nastaviti da stvara u duhu tradicionalne bošnjačke proze: naturalističke slike životne zbilje nerijetko su ostvarene istom onom verističkom konkretnošću kao i u pisaca socijalne književnosti, ali se idejni smisao prezentirane zbilje artikulira u duhu poučne islamske moralke i povratka tradicionalnim vrijednostima i shvaćanjima života. U tim burnim predratnim godinama dolazi, kako vidimo, do polarizacije ne samo na osnovu razlika u književno-estetskim programima, nego i na osnovu ideoloških opredjeljenja, ali se istodobno uočava niz sličnosti kako u tematskim preokupacijama, tako i u načinu umjetničke artikulacije životne zbilje. Panoramski snimak našeg književnog međuraća ukazuje se stoga i u razuđenoj slici različitih pripovijednih modela i književnih programa, ali i konstantama općih književnih iskustava što su se prelijevali iz jednog u drugi pripovjedački obrazac.

Tako je, recimo, prisustvo ekspresionističkog doživljaja svijeta i ekspresionističke dinamičke slikovnosti vidljivo ne samo kod Ahmeda Muradbegovića i Hamze Hume, nego i u prozama pisaca s književne ljevice Hasana Kikića, Zije Dizdarevića ili ranog Skendera Kulenovića, ali im je funkcija prilagođena osnovnoj ideji socijalno angažirane proze i saobražena individualnom kreativnom činu svakog od njih. A da se, opet, socijalno angažirana slika neposredne društvene stvarnosti nerijetko kritički oštrije nego li u pripovijetkama Hasana Kikića ili Zije Dizdarevića ukazuje ne samo u djelima Ahmeda Muradbegovića ili Hamze Hume, nego čak i kod Alije Nametka koji nastavlja neoromantički model folklorno-patrijarhalne priče, svjedoči njegov ciklus novela **Duranići**. U pripovijetkama većine bošnjačkih pisaca tridesetih godina

dominira tematika iz seoskog života bilo da se naturalističkom slikom siromaštva i gladi sugerira neminovnost revolucioniranja svijesti, bilo da se inzistira na elementarnosti i moralnoj čistoti jednog odminulog svijeta i vremena koji pred bezobzirnošću novih društvenih procesa još uvijek čuva plemenitost religijskih i ljudskih vrijednosti života.

Kod svih njih će se isto tako kao uvijek prepoznatljiva konstanta, bez obzira na raznovrsnost i tematskih i idejnih opredjeljenja stalno ukazivati ona specifična lirska senzibilnost i svojevrsna poetizacija narativnog teksta što proizilazi iz mističnog doživljaja svejedinstva svijeta i osjećanja nedjeljivosti čovjeka i prirode, o čemu je uzgredno pisao Skender Kulenović u izvrsnom eseju o Hamzi Humi.[9] Već u ovlašnoj usporedbi, recimo, Huminih i Kikićevih pripovijetki strukturalno zasnovanim na motivima karakterističnim za sevdalinku i baladu, osjeća se ista lirska intonacija pripovjedačkog prosedea i, s druge strane, izrazit panerotski doživljaj prirode. Ali, Hamza Hụmo je pripovjedač čiji se panteistički misticizam uobličavao impresionističkim postupkom eterizacije čulno-materijalne slike hercegovačkog pejsaža, čime on erotizira atmosferu, dok će se taj isti misticizam kod Hasana Kikića, kao i kod Skendera Kulenovića, književno uobličavati u ekspresivnoj naraciji koja je zagrcnuta materijom, sočnošću i hranjivošću bosansko-posavskog pejsaža. Te sličnosti i razlike lahko je uočiti već i u površnoj usporedbi odlomaka iz Humine pripovijetke **Sevdalijina ljubav** i Kikićeve priče **Bećareva rodica**.

Istu ovu silinu panerotskog senzibiliteta susrećemo i u prozama Skendera Kulenovića i Alije Nametka, Huseina Muradbegovića i Hamida Dizdara, ali i Meše Selimovića i Ćamila Sijarića, Muhameda Kondžića ili Derviša Sušića. Ma koliko bili neskloni etno-genetskom tumačenju književnih fenomena ne možemo a da opet ne istaknemo da je taj specifični erotsko-mistički senzibilitet jedna od trajnih karakteristika bošnjačke proze koja upućuje na obazrivost u periodizaciji i klasifikaciji književne građe. Na tu obazrivost upućuje i činjenica da se u opusu jednog pisca nerijetko uočavaju odlike različitih književno-estetskih programa kakav je slučaj, kako smo vidjeli, i sa Hamzom Humom i Ahmedom Muradbegovićem, ali i Hasanom Kikićem i Zijom Dizdarevićem.

Pripovjedačko djelo HASANA KIKIĆA (1905-1942) književna je kritika s pravom podijelila na ranu, tzv. folklorističku fazu i na zrelu fazu od 1930. godine kada se on uključuje u pokret socijalne literature.

U prvim pripovijetkama Hasana Kikića uočljive su bitne oznake tradicionalne neoromantičke bošnjačke pripovijetke. Njegov doživljaj svijeta sav se sažeo u toplini pastoralnog viđenja još nepomućenih obzora zavičajnog svijeta, ali će se iz pripovijetke u pripovijetku taj osjećaj idilične punoće patrijarhalnog života kruniti i osipati, pa će i deskriptivno-folklorni narativni izraz sve više naseljavati i prvi akcenti dramski potenciranih sudara patrijarhalne etike i

9 Skender Kulenović: *Iz smaragda Une*, Izabrana djela, knj. 5, Svjetlost, Sarajevo, 1983.

individualnih htijenja i sudbina (**Kopile, Omerdići, Jamakov naseljak**). Već tu su se osjećali nagovještaji snažnijih preobražaja Kikićevog pripovijedanja mada on još uvijek slijedi obrazac neoromantičke priče s motivima iz naših balada.

Za razliku od pripovijetki iz prve faze u kojima se cjelina priče gradila folklorno-dekorativnom naracijom jednosmjernog i hronološkog fabuliranja u prozama nastalim poslije 1930. godine susrećemo kompleksnije zasnovanu novelističku strukturu mnogostrukih narativnih smjerova koji u cjelinu novele stiču i sabiru mozaik tragičnih ljudskih sudbina, ali i naraslih snaga otpora. U tekstu **Savremena bosanskohercegovačka pripovijetka** Mak Dizdar je jako dobro uočio da *"za razliku od njegovih prethodnika, disponiranih za statičko psihologiziranje jedne osamljenje ličnosti, skoro uvijek na svoj način i otuđene, Kikić uočava pojavu gomile, mase, stihije i mogućnost buđenja njene moći iz letargije, vještački podržavane vjerskim bigotizmom, alkoholom, ksmetom i drugim sredstvima i vidovima narkotičkog uspavljivanja i obmanjivanja. (...) Te kikićevske gomile bile su u svoje vrijeme veliko otkrovenje i osvježenje, za čitaoca prezasićenog sentimentalnim pričama o mahali i čaršiji, pretpotopnim siromasima i budalama."* Ilustrativna je u tom smislu zbirka novela **Provincija u pozadini** u kojoj su novele održive i kao zasebne cjeline, ali se tek u panoptikumskoj dovršenosti zbirke otkrivaju i sažimlju svi idejno-semantički tokovi, procesi i zamisli, tvoreći tako panoramsku sliku bosansko-posavske provincije u pozadini za vrijeme I svjetskog rata.

Uvodna novela **Carska noć** slika je bosanske kasabe u predvečerje rata. Ekspresionističkom slikovnošću izraza i mozaičkim vezivanjem naturalističkih fragmenata evociranih u grotesknim izobličenjima i osvjetljenjima cesaro-kraljevske bakljade, Kikić je u **Carskoj noći** ostvario sugestivnu sliku o "nedavnoj beha prošlosti". Haotična zbilja predratnih, ratnih i poratnih godina oživljena je u narednim novelama kontrapunktalnim zasnovom pripovjedačkog toka u kojem se smjenjuju i prelijevaju sentiment evociranog djetinjstva s mračnim i surovim slikama svakodnevnice. Takvim kontrastnim zasnovom fabularne potke Kikić ostvaruje dramatsku tenziju teksta, ponekad istina prenapregnutu, gotovo patetičnu, osobito kada pripovjedač rezonira i objašnjava mimo same pripovijedne stvarnosti događaja i likova, kao u noveli **Zgode o nasušnom hljebu**. Mnogo sugestivnije djeluju novele u kojima se pripovjedač ne izjašnjava direktno, nego snagom ironijsko-satiričnog izraza otkriva surovost jednog svijeta u kojem su horizonti čovječnosti zatamnjeni zločudnim silama povijesti. U spoju ekspresionističkog stilskog izraza i socijalnog aktivizma Kikić je razarao pastoralnu idilu prisutnu u prvim pripovijetkama, ali je u njegovom pripovijedanju i dalje ostala ona gustina i magma elementarnog doživljaja svijeta prirode. Mada će se sada zavičajni putovi djetinjstva javiti mračnim udesom izgladnjelih dječaka, goniča carskih i kraljevskih goveda, priroda će se opet javiti silinom panteističke vizije, ali se ti raskošni pejsaži životnog obilja pojavljuju ovdje zato da bi snagom kontrasta pojačali sliku bijede, neimaštine i gladi. U godinama pred rat Hasan Kikić je ciklusom pripovijetki **Lole i hrsuzi** najavio novi preobražaj pripovjedačkog postupka: umjesto direktnog, stoga ponekad literarno neubjedljivog izraza i

rezonerskog eksponiranja naratora, novele se uobličuju iz doživljajnog rakursa ličnosti. Ova posljednja literarna ostvarenja Hasana Kikića padaju u vrijeme kada je zajedno sa Skenderom Kulenovićem i Safetom Krupićem pokrenuo časopis **Putokaz** oko kojeg se okupila najmlađa generacija stvaralaca.

Hasan Kikić je naime obuhvatnom književnom slikom međuratne bosanske stvarnosti, ali i neposrednim angažmanom u burnim previranjima društvenog i književnog života bitno utjecao na literarnu djelatnost mladih stvaralaca među kojima se kao pripovjedači izdvajaju Zija Dizdarević i Skender Kulenović.

SKENDER KULENOVIĆ se prvom lirskom prozom **Jesenske vode** javio još 1928. godine. Uza svu osobnost pripovjedačkog dara vidljive su i sličnosti s Huminim poetskim romanom **Grozdanin kikot**, pa se na trenutak učini da je ovaj mladenački tekst Skendera Kulenovića lirski sažetak Huminog romana. Ali, već u lirskoj prozi **Žena umire** (1932) i pripovijetkama **Noć u vezirskom gradu** (1937) i **Rakije** (1939) Kulenović piše izrazito angažiranu socijalnu prozu, onakvu kakvu nalazimo i u pripovijetkama Hasana Kikića i ZIJE DIZDAREVIĆA (1916-1942). Zija Dizdarević je u kratkotrajnom stvaralačkom vijeku objavio niz kratkih priča u kojima se slaže mozaik neveselih slika međuratne bosanske kasabe utonule u neimaštinu i konzervativizam, zahvaćene letargijom životnog dotrajavanja. U njegovim je pričama potpuno nestala folklorna stilematika što je u našoj dotadašnjoj prozi nudila pseudoromantičku sliku svijeta, a ukazala se veristički oštro prezentirana stvarnost zaturenog i osiromašenog bošnjačkog puka, beznadežno utonulog u "prastaro bosansko ništa." Tu se realistička uvjerljivost u prezentiranju bosanske čaršije, zatvorene u psihologiji beznađa i bespuća, s vanrednim osjećanjem za stilsko uobličenje kolektivne psihologije i atmosfere, smjenjuje s nizom priča-portreta koje tu panoramsku sliku upotpunjuju u pojedinostima. I u jednoj i u drugoj vrsti priča otkriva se Dizdarevićev izuzetan osjećaj za detalj i simbolotvornu vrijednost slike koja i realističkom zornošću i psihološkim nabojem otkriva i dublje naslage našeg mentaliteta i neposrednu prepoznatljivost društvene stvarnosti međuratne Bosne.

Novelistički opus ALIJE NAMETKA (1906-1987) nastao je izvan dinamike avangardnog i ekspresionističkog pokreta koji je obilježio književnost dvadesetih godina, kao i mimo matice socijalne literature karakteristične za tridesete godine ovog vijeka. Poput manje poznatih, ali zanimljivih i nepravedno zaboravljenih suvremenika MURATA ŠUVALIĆA, HUSEINA MURADBEGOVIĆA ili ILIJASA DOBARDŽIĆA, on je njegovao onaj tip tzv. regionalno-folklorne proze u kojoj se nastavljaju klasična usmjere-nja i tradicionalni oblici bošnjačke proze iz prethodnog perioda. U prve dvije zbirke (**Bajram žrtava,** 1931. i **Dobri Bošnjani**, 1937). Nametkove novele bi se mogle tematski svrstati u dvije grupe: priče s erotskim sadržajima i priče u kojima se prate procesi propadanja bošnjačkog svijeta s tragičnim posljedicama raspada patrijarhalnog načina života. Ti su tematski krugovi, istina, prisutni i kod drugih međuratnih pripovjedača, prije svih u novelama Nametkovog zemljaka Hamze Hume, ali su različiti oblici umjetničke obrade ovih motiva. Za razliku od Hume kod koga se erotska žudnja razgorijeva u

sveprirodnom plamenu panerotske ekstaze ili bolno sagorijeva u tragičnom doživljaju neminovne prolaznosti čulnih intenziteta, Alija Nametak "bdije" nad erotskim nemirima svojih junaka stišavajući njihovu strast moralnim konvencijama patrijarhalne sredine. Izuzetak su novele **Sunce** i **Podne** u kojima je Nametak najbliži Huminoj sunčanoj rapsodiji oslobođene čulnosti. U prvoj noveli, **Sunce**, silina erotskog izazova pred prizorom gole žene što se nezazorno izlaže vrelini mostarskog sunca i muškog pogleda preobražava se u duši majstora Saliha u bolno osjećanje životne nedostatnosti i nedostižnosti ljubavnog ideala što neminovno i simbolički i zbiljno uvjetuje njegov pad i ludilo. Za razliku od sugestivnog ekstatičnog pretapanja intimno - psihološkog i slikovno-događajnog plana u noveli **Sunce**, u priči **Podne** čulni senzibilitet se ostvaruje u nostalgičnom prisjećanju na prve ljubavne nemire, pa se ta evokativnost javlja u blagim, impresionistički ustreptalim pastelima zavičajnog hercegovačkog pejzaža.

U novelama u kojima hroničarski prati sudbinu bošnjačkog svijeta u međuratnom periodu Alija Nametak uglavnom slijedi narativne modele koji su utemeljeni u preporodnom periodu, ali estetski sugestivnije i umjetnički zrelije. Ima istina kod njega niz novela u kojima se on zadržava u oblicima folklorne priče i idilične atmosfere narodne predaje kao i novela zasnovanih na anegdotalnoj osnovi. Tu se pripovijedna građa još uvijek artikulira kao ilustracija određenih moralno-religijskih pogleda na svijet, bez snažnijih zahvata u psihologiju ličnosti: pojedinačne sudbine određene su općim društvenim konvencijama koje oni bespogovorno poštuju. Ali ponajboljim ostvarenjima iz ovog tematskog kruga kakve su recimo proze iz ciklusa **Duranići**, potom **Trava zaboravka**, **Njegova osuda**, **Kmet** ili ispovijest starca Đulimana u priči **Za obraz**, Alija Nametak zaslužuje mnogo veću pažnju nego li mu je naša književna historija do sada posvećivala. A od pisaca koji su nepravedno ostali zameteni u pamćenju književne historije valja ovdje posebno izdvojiti prerano umrloga Murata Šuvalića čije je pripovijetke posthumno sabrao i objavio 1944. godine upravo Alija Nametak.

III

U razvojnim tokovima poslijeratne bošnjačke književnosti, uza sve specifičnosti vlastitih preobražajnih tendencija, lahko je uočljiva i suma općih osobina karakterističnih i za ostale nacionalne književnosti onovremene Jugoslavije. Pragmatično - didaktički koncept tzv. socijalističkog realizma zahtijevao je bespriziv no poistovjećenje vlastite stvaralačke svijesti sa ideološkom dogmom "kolektivnog osjećanja dužnosti", pa se zato u prvoj fazi poslijeratnog proznog stvaralaštva ne može govoriti o nekim izuzetnijim književnim ostvarenjima. Obnova literarnog stvaranja, naime, najvećim je dijelom nastavljala tokove međuratne socijalne književnosti, a karakteristična je koliko tematskim opredjeljenjima i naglašenom ideološkom usmjerenošću, toliko i

stilsko-izražajnim osobinama soc-realizma. I u bošnjačkoj prozi dominiraju ratna tematika i tematika tzv. "obnove i izgradnje", a reportaže, dnevnici i memoarska štiva najčešće su forme literarnog ispoljavanja. Tek prohujala ratna drama, kao i mit o Novom čovjeku i socijalizmu kao budućnosti čovječanstva zahtijevali su s jedne strane svjedočenje i dokumentarno opserviranje ratnih i poslijeratnih zbivanja, a s druge strane patos plakatske idealizacije nove društvene stvarnosti.

Estetski zahtjevi bili su svedeni na stilizaciju zanimljivo ispripovijedane fabule, a većina književnih kritičara je ova izvanknjiževna mjerila protezala i na književne forme proznog stvaralaštva. Ilustrativne su u tom smislu ratne reportaže i pripovijetke Skendera Kulenovića (**Sveto pravilo trojno**, **Starac i dijete**, kao i niz reportaža s temom iz obnove i izgradnje), dnevnik **S proleterima** i pripovijetka **Jabučari** Derviša Sušića, pripovijetke Meše Selimovića, (**Prva četa**, **Veliko srce**, **Skeledžija**, **Uvrijeđeni čovjek**), te zbirka pripovijetki **Nad bezdanom** (1952) Zaima Topčića. Za sve njih je karakterističan klišetiran pripovjedački postupak tzv. "novog realizma", uniforman i gotovo obavezan u prvoj deceniji naše poslijeratne proze, crno-bijela tehnika u karakterizaciji ličnosti, patos revolucionarnog zanosa i neskrivena ideologizacija pripovijednih sadržaja. Izrazito deskriptivan pripovjedački postupak objektivnog naratora koja posmatra i opisuje, čvrsta fabulativna osnovica zasnovana na hronološkoj kompozicionoj shemi, potisnuta individualnost i odsustvo dubljih psiholoških zahvata u karakterizaciji ličnosti, a naglašen pogled na kolektivna zbivanja i moralna čistota likova revolucionara i boraca za novo društvo, bitne su karakteristike njihovih proznih ostvarenja u tom periodu. Dogmatsko shvaćanje smisla i funkcije umjetnosti proklamirano "teorijom odraza" zadržat će se u Bosni i Hercegovini, a time i u bošnjačkoj književnosti duže nego li u drugim sredinama i nacionalnim književnostima poslijeratne Jugoslavije. Preobražaj i zahtjev za slobodom stvaranja što ga je na širem planu najavio Krležin referat — manifest na ljubljanskom kongresu književnika (1952) imat će svoj neposredan "bosanski odjek" u tekstovima Skendera Kulenovića,[10] Ivana Fochta[11] br. 1. i Ivana Fogla,[12] ali ni u cjelini proznog stvaralaštva u Bosni i Hercegovini niti u bošnjačkoj prozi posebno nema nekog radikalnijeg sukoba "realista" i "modernista". Nova generacija mladih prozaista koja će napustiti tradicionalne modele pripovijedanja (Alija Isaković, Sead Fetahagić, Nedžad Ibrišimović...) javit će se tek na početku šezdesetih godina donoseći raznovrsne oblike modernog pripovjedačkog iskaza. Zanimljivo je, stoga, da su se upravo u prozama starijih pisaca Skendera Kulenovića, Mehmeda (Meše) Selimovića i Derviša Sušića sredinom

10 Skender Kulenović: *Eli Finci kao književni kritičar*, Nova misao. Beograd 1953. br. 2. i 3.

11 Ivan Focht: *U odbranu pjesnika koji su tužni*, Život, Sarajevo 1954.

12 Ivan Fogl: *U ime onih kojih nema*, Život, Sarajevo, 1954. br. 1.

pedesetih godina javile i prve naznake u nastojanjima za oslobađanjem od krutih zahtjeva soc-realističkog pripovijedanja. Tako će uz masu agitpropovskih reportaža i crtica Kulenović objaviti 1947. godine pripovijetku **Čovjek iz tri carevine** u kojoj umjesto tada uobičajene panoramske slike širih zbivanja i velikih društvenih tema, Skender novelu gradi na intimnoj drami junaka, s blagim humornim sjenčenjem njenog lika. Pa i ostale Kulenovićeve pripovijetke što ih je objavio pedesetih godina (**Starac i dijete**, **Slijepa zora**, **Pod grafitom**) više su okrenute ličnoj drami i analitičko-psihološkoj vivisekciji ponora ljudske duše, mada je fabula hronotopski određena ratom.

Isti preobražaj od socijalističkog realizma do modernog izraza uočljiv je i u pripovjedačkoj umjetnosti Meše Selimovića. Primjer za to je njegova *"psihološka pripovijedna poema Magla i mjesečina, gdje je pisac uspio da psihičke složenosti razniti finim analizama dovodeći ih do intuitivno samjerenih jednačenja i poetske simbolike."*[13] A sve je to najavljivalo njegovo stvaralačko sazrijevanje koje će svoj plodotvoran rezultat dati u raskrsno velikim romanima **Derviš i smrt** i **Tvrđava**.

Slični procesi uočavaju se i u prozama DERVIŠA SUŠIĆA. Nakon već spomenutih proznih djela, dnevnika **S proleterima** i pripovijesti **Jabučari**, u nizu pripovijetki razasutih po listovima i časopisima već se uočava taj pomak od općeg prema ličnom. Ali i Sušić i Kulenović će do pune samosvojnosti proznog izraza doći tek potkraj šezdesetih i na početku sedamdesetih godina kada objavljuju zbirke pripovijetki **Pobune** (1966) i **Divanhana** (1972). Naravno, u najboljim djelima Sušić i Kulenović se bitno razlikuju u artikuliranju sudbine bošnjačkog svijeta. Za razliku od Sušića koji u **Pobunama** prati historijsku sudbinu Bošnjaka, Kulenović u svojim pričama obrađuje tihi, mali svijet marginaliziranih sudbina, u skladu sa ukupnim preobražajem njegova doživljaja svijeta. Taj se preobražaj jednako manifestira i u Skenderovim sonetima i u novelama iz **Divanhane** istom onom simbolikom obraćanja intimnim tišacima života uz starački osmijeh nad zanosima prohujale mladosti. Tako će se sva ona silina panerotske opijenosti svijetom prirode i egzaltacija revolucionarne geste prisutna u mladalačkim lirskim prozama i socijalno angaziranim pripovijetkama i potom ratnim poemama i reportažama u pripovijetki **Avlija** preobraziti u žudnju za mirnim avlijskim prostorima topline i stišanosti postojanja. Priča se više ne struktuira na "velikim" temama nego na anegdotama mahom vezanim za starce koji žive posljednje titraje životnih uzbuđenja. Otimljući se neumitnom zamiranju živodajnih talasa čulnog doživljaja svijeta i slutnji skorog kraja junaci iz Skenderovih priča sjetno žive uspomene na silinu mladosti istom onom tugom koja je položena u poanti njegovog soneta Mrtvo korito.

13 Midhat Begić: *Uz književna kretanja u Bosni i Hercegovini poslije oslobođenja*, Djela.knj. 5.Raskršća, IV, Sarajevo, 1987, str. 34

I školjkom korita mrtvog, gdje bio sam šumna rijeka,
slušam gdje šumim bez ušća sred azurnog neizreka.

Zbirka **Pobune** Derviša Sušića sadrži pet pripovijetki i nameće se izuzetnom kompozicionom čvrstinom i tematsko-idejnom konzistentnošću. Dramatska linija fabuliranja u svakoj pripovijesti ima svoju punu dovršenost, ali u svakoj novoj pripovijetki ona iznova izniče iz prethodne tvoreći tako neraskidiv i čvrsto povezan niz. **Pobune** su, makar ovlašno, zasnovane i kao historijska i kao obiteljska hronika u kojoj u prvi plan izbija slika bošnjačkog etnosa i njegova historijska drama. Osnovno idejno značenje, ovdje za nuždu pojednostavljeno kao nacionalno i klasno osvješćenje, ostvaruje se mučno i sporo, od prvih plamičaka nezadovoljstva u duši Abdulaha Pilavije (**Plaćenik**) do razbuktale vatre pobune kojom su zahvaćeni njegovi daleki potomci Redžep i Abdulah (pripovijetka **Preko mutne vode**). Demitizirajući patos nacionalno-romantičkih vizija prošlosti Sušić zanemaruje viteško-agonalnu heroiku naslijeđenu iz epskih pjesama i predaja, a u prvi plan ističe sliku krvavih razbojišta na kojima bošnjački puk gine za tvrdu koru kruha i pune sofre bečkih, stambolskih, ali i bosanskih velikodostojnika. Taj simbolički odnos i deklarativno će u antologijskoj pripovijeci **Kaimija** izreći, ne slučajno, Budalina Tale.

Opća, makrokozmička slika povijesnih zbivanja koju susrećemo u Sušićevim **Pobunama** kao i u njegovim romanima ne ostvaruje se u panoramskom sagledavanju prošlosti Bosne, nego je taj historijski plan koliko pozadina toliko i stvarnost Sušićevih jasno individualiziranih likova i njihovih sudbina. U defteru Vehaba Koluhije (**Hodža Strah**) upisano je Sušićevo shvaćanje odnosa općeg i pojedinačnog i u životu i u književnom djelu: "Bez iskrenosti o pojedincima ne bih imao pravo na zaključke kao općenitije istine."

Za razliku od Kulenovićeve ili Sušićeve pripovjedačke proze, književno djelo ĆAMILA SIJARIĆA (1913-1989) ne nosi u sebi ništa od tipološke ilustrativnosti u periodizaciji poslijeratne bošnjačke pripovijetke. Sijarić se već prvom zbirkom pripovijetki **Ram-Bulja** najavio izuzetnom zrelošću književnog izraza nepodložnog utjecaju književnih moda i programa.

Istina, u prvim pričama njegovo se pripovijedanje činilo anahronim jer su se u njemu ukazivale karakteristike starinske regionalne proze sa specifičnom atmosferom i egzotikom etnografske slike zavičajnog Sandžaka. Pa i u cjelini njegova bogatog opusa nemali je broj priča sveden na fatičku funkciju naracije, želju da se pričom zabavi i razgovori evokacijom zavičajnog svijeta i zanimljivim fabulama o neobičnim ljudima, pojavama i događajima. Ali, Sijarićeve priče su se iz zbirke u zbirku oslobađale površne folklorne dekorativnosti, a zadobijale poetsku imagativnost magijskog smisla govora karakterističnog za mitsku svijest zatvorenog, patrijarhalnog svijeta kulture, nenačetog profanošću novocivilizacijskog besmisla i svijeta i jezika. U njegovim najboljim pripovijetkama sam čin pripovijedanja pretvara se u svojevrsni ritual poistovjećenja riječi i stvari, pa se u raskošnoj leksičkoj arabeski i lirskoj

sugestiji pustošna prolaznost životne zbilje preobražava u trajnost imaginarnog svijeta legende. Magijski smisao govora u čudesnom prelijevanju zbiljnog u estetsko, stvarnog u snovito odvija se u gustom lirskom tkanju koje osnovnu fabulativnu liniju natapa ustreptalom doživljajnošću i maštovnim obogaćenjem simbolotvornog smisla riječi. Ima stoga u ovom pričanju nekog iracionalnog poriva i zanosa inicijacijskog smisla prvih bajki i predanja, legendi i mitova, pa se i njegov Sandžak u preplitanju i stapanju folklorno-regionalne prepoznatljivosti i simbolotvornog univerzaliziranja priče kao općeg iskustva preobražava u Sijarićev **Makondo**. Sugestibilnu snagu pričanja i ljudske potrebe za pričom koja nosi mitsku punoću svijeta i postaje stvarnija i od same zbilje života, Ćamil Sijarić je poetski čudesno izatkao u nizu antologijski vrijednih pripovijetki. Tu imanentnu poetiku ljudske potrebe za govorom kojim se, kao u simbolici **Hiljadu i jedne noći**, odgađa svijest o neminovnoj prolaznosti života nalazimo u priči **Hasan, sin Huseinov**: *"Na ovome svijetu je najvažnije da imamo jedan drugom nešto da ispričamo. Kad bi mrtvi mogli da se kajemo što živi nismo učinili, to bi bilo što nismo pričali... Hasan bi mi rekao da odem na groblje i vidim koliko se tamo šuti...! Zato nek se ne gubi vrijeme dok je čovjek ovamo... Nije važno je li ono što se priča istina — da pouči, ili izmišljeno — da zabavi, nego da se pričajući i slušajući dva puta živi."*

Sijarićevi junaci svijet doživljavaju elementarnom snagom sveprirodnog postojanja, panteističkim i mističnim osjećanjem da su djeca prirode i nesmirivog trepeta Velike duše u kojoj se prelijeva i stapa, pretače i drhti sve što postoji. Zapazio je to i Božo Milačić ističući da je u Sijarića *"čovjek stopljen sa svojom planinom, s divljinom, čvrsto vezan za ognjište, zagledan u sunce i lisičaste oblake, osjećajući da je sve to dio njega i sve neki znak koji mu otkriva sutrašnji dan."*[14] Po toj silini mistične elementarnosti životnih pulsacija ostvarenih u bogatstvu, lirskoj razbokorenosti i kolorističkoj razigranosti Sijarićeva jezika, izvor njegove priče je u orijentalnoj duhovnosti i senzibilitetu. Ali, ovaj idilični spokoj saobraženja ličnog i univerzalnog prethodi samoj priči. Priča se začinje u onom kobnom trenutku narušavanja mistične ravnoteže svijesti i svijeta, kada Sijarićevi junaci u trenu bivaju obuzeti osjećanjem egzistencijalne zebnje spoznajom o konačnosti svoga bića i nemogućnosti otvarenja žudnji i snova, htijenja i zanosa. To je onaj tragični sudbinski tren kada se u duši gubi doživljaj pripadnosti mitskom prostoru i vremenu a ukazuje sva nesigurnost historijske i socijalne svakodnevnice. U žudnji za ponovnim sticanjem svaprirodnog spokoja Sijarićevi junaci i onda kada je apsurdno tragaju za tom izgubljenom iskonskom ravnotežom (**Bunar**, **Voda promuklica, Put**). A tu se onda sretno susreću iskustva Istoka i Zapada u neponovljivom amaglamu i životne i literarne sudbine bošnjačkog svijeta i njegove književnosti.

---

14 Božo Milačić: *Priče iz Sandžaka Ćamila Sijarića*, Stvaranje 1/1955. strana 539 - 548.

Potkraj pedesetih i na početku šezdesetih godina javlja se sasvim nova generacija pripovjedača koja "velikim temama" društveno-historijskih sadržaja i angažmana suprotstavlja sliku svakodnevnih ljudskih izgnanstava u svijetu izgubljenih vrijednosti. Bilo da je veristički faktografska i desentimentalizirana, ironijski i samosarkastički intonirana ili humorno-groteskna, neposredna životna zbilja u prvim zbirkama Seada Fetahagića, Alije Isakovića ili Nedžada Ibrišimovića ukazuje se kao izraz potpunog otuđenja i ispražnjenog smisla egzistencije. Nasuprot tradicionalne bosanske ili bošnjačke pripovjedačke proze koja se, uz neznatne izlete u iskustva evropskog moderniteta, kretala u skučenom obzoru zavičajno-folklorne psihologije, novelistika šezdesetih godina formira se u onom širokom dijapazonu literarnih osobenosti što su ih donijeli prvi prijevodi egzistencijalističke literature, novele i romani, drame i eseji Albera Kamija, Žan-Pol Sartra, Semjuela Beketa, Ežena Joneska, Ernesta Hemingveja, Džemsa Džojsa ili Vilijema Foknera.

U pričama SEADA FETAHAGIĆA (1935) suočeni smo s modernom egzistencijalističkom prozom: njegovi anti-junaci batrgaju se u banalnostima svakodnevlja uzaludno nastojeći da u bićima i stvarima otkriju srh moguće ljudske komunikacije, izgubljenu svježinu prvotnog smisla. U potpunoj dezintegraciji ličnosti koja se budi tek u kratkotrajnim i potrošivim čulnim uzbuđenjima, čitav se život rasipa u trenutačnostima životnih manifestacija koje je nemoguće sabrati u cjelovitu sliku svijeta. I upravo stoga nije ni moguća bitnija komunikacija među akterima Fetahagićevih priča koji dotrajavaju u apsurdnoj okrutnosti egzistencijalnog kruga. Njegovi apatični likovi sušičavo vegetiraju urasli u ispraznost svakodnevlja, a svaki pokušaj uzleta neminovno završava groteskním padom u trivijalnost egzistencijalnog besmisla. Takav je i njegov Mak, "čovjek koji zaboravlja da misli": iz priče u priču zatičemo ga u mlakom i novoljkom naporu da se makar na trenutak izađe iz ljušture mučnog trajanja. Ali i onda kada pokuša da u ovom jučer ili onome sutra pronađe izazov ili utok neposrednog zbivanja on uvijek odustane i ostaje bez svježine sjećanja i bez iluzije spasa, "go čovjek na krečnjaku" zatečen u bespuću života. Entuzijastički poriv prepoznavanja u historiji i drugome (ljubavi) je nemoguć, postoji samo pojedinačna svijest kao kosmička čestica zatvorena u svoju tjeskobu. *"Više nisam lud, nisam uporan, nisam hrabar. Hladan sam, hladan, hladan"* - govori Fetahagićev Mak u priči **Iznad svega** dok se ispod njega u ringišpilskoj sferičnosti vrti svemirska i historijska besmislenost: *"Zaustavio se na nekom ringišpilu, a sunce, mjesec i zvijezde, Mali i Veliki medvjed okretali su se oko njega, a on, Mak, visoko iznad svega, dok ispod njega okeani i ratovi, Džems Vat i Koreja prolaze kao na konjskim trkama"*.

Novele ALIJE ISAKOVIĆA (1932) u zbirkama **Semafor** i **Taj čovjek** također su izgubile sve oznake tradicionalnog modela i iskustva pripovijedanja jer je već i sama pozicija pripovjedača izmijenjena. To više nije sveznajući pripovjedač koji posmatra i objašnjava stanovite društvene ili subjektivne sadržaje artikulirajući ih u strukturalnu cjelinu priče. Nije to ni priča — solokvij koja se u nedvosmislenosti unutarnjeg stava i subjektivnog gledišta

struktuira kao psihološka proza. U Isakovićevoj noveli sve se zbiva na tekućoj vrpci svijesti koja seizmografski bilježi brojne senzacije zbiljnog, iskrsle slike sjećanja i njihove trenutne odjeke u duši nemoćna da ih sabere u prepoznatljivu sliku prostorno-vremenskih uobličenja. Ta filmski dinamična slikovnost, sva u preobražajnoj snazi raznovrsnih prizora ostvaruje se u priči **Taj čovjek** stalnom izmjenom doživljajne svijesti starca s vagom i prolaznika zastalog pred njim. Prosjaj sjećanja na njihov davni susret samo na tren je otkrio mogućnost ljudskog suodnosa, da bi se potom i sjetna evokativnost prohujalog života i uskomešanost uličnе vreve prelamale čas u pogledu jednog čas drugog aktera priče. Konvulzivne slike "obezličene ljudske materije" što se množinom sugestivno uočenih pojedinosti i u jednom i u drugom pogledu ukazuju košmarno, bez mogućnosti ucjelovljenja, vanredno je uspjela pikasovska crtarija svijeta koji je izgubio teleološku svrhovitost.

Sličan stilski postupak susrećemo i u priči **Epidemija**, ali je ovdje pozicija pripovjedača potpuno nedefinirana. Izuzev u zadnjoj, ironijski podcrtanoj rečenici, sav ostali tekst je kaleidoskopski nemirna, naturalistička slika Krajine zahvaćene epidemijom žutice. Umjesto jasno određene svijesti koja doživljava, u ovoj priči imamo hladno, veristički faktografsko registriranje slika i prizora.

Poput Fetahagićevih i Isakovićevi junaci žive u opustošenom svijetu egzistencije, u svijetu bez Boga i stoga je u njihovim prozama sve pomjereno u apsurdno nastojanje ličnosti da makar u trenutku saberu razlog vlastitog života. Otud će se i kod jednog i kod drugog profanost izvanjskih senzacija u svijesti junaka ukazati u dramatičnom doživljaju sudbinske presudnosti. Takav je recimo onaj nenadan susret mladića s gojaznom ženom koja halapljivo guta sarme i u kojoj on prepoznaje nekad vitku djevojčicu iz sirotinjskog doma (**Kaskade**). Takve su i one male psihološke skice naoko beznačajnih ljudskih nesporazuma koji u trenu rastvaraju ponore mržnje (priče **Osveta** i **Klicanje**). Kod Alije Isakovića je teško razlikovati priču od putopisa pa bi u smjelijem antologičarskom postupku umjesto uvrštenih priča čini mi se razložno bilo uvrstiti i neki od njegovih sjajnih putopisa kakvi su, recimo, **Miris sjećanja** i **Trudovi dneva**.

Priče Alije Isakovića i Seada Fetahagića, uza svu posebnost prepoznatljivog autorskog rukopisa, kroz isto sočivo egzistencijalističkog doživljaja svijeta sabiru temeljne oznake bošnjačke proze šezdesetih i sedamdesetih godina u njenom bitnom otklonu od naslijeđenih oblika pripovjedačke umjetnosti.

Isto bi se moglo ustvrditi i za prvu knjigu priča **Kuća zatvorenih vrata** kojom se 1964. godine najavio NEDŽAD IBRIŠIMOVIĆ (1940), pripovjedač čija je svaka nova knjiga nosila nešto od izuzetne inovativnosti pripovjedačkog prosedea. Po tome upornome nastojanju da se u literarnom posredovanju životne materije iznađu dotad nepoznati oblici pripovijedanja Nedžad Ibrišimović je nesumnjivo naš najinventivniji stvaralac u posljednjih tridesetak godina koliko već traje njegov stvaralački put. Upravo, on je opsesivno

predan novovjekoj estetskoj utopiji da se apsurdnost i lične i kolektivne sudbine, rasutih u haotičnoj fragmentarnosti i životnoj trošnosti, mogu prevladati jedino ako se haotična materija života iz svoje nesvijesti prosvijetli neuobičajenom, ljudskom iskustvu nepoznatom vizurom narativnog struktuiranja priče. Tako će se u prvoj knjizi priča taj košmar života pokušati savladati (shvatiti) kolektivnim doživljajem a ne pojedinačnom sviješću (priča **Događaj**, recimo), u romanu **Ugursuz** primordijalnim buđenjem i meškoljenjem svijesti idiota, u **Karabegu** šapatom meleka, u **Knjizi Adema Kahrimana**... udvajanjem pripovjedačke svijesti koja nadmoćnom stvaralačkom gestom treba da spriječi zlo koje se već dogodilo.

U pomnijoj analizi Ibrišimovićevog književnog svijeta lahko bi se, makar ovlašno, uz silinu domaće književno-jezične izvornosti, iscrtala i ona prozračna mapa njegovih duhovnih saobraženja u širokom rasponu i bogatom spektru iskustva što su ih donosili Kamijev **Stranac**, Sartrova **Mučnina** ili, kasnije, Borhesove **Maštarije** ili Markezovih **Sto godina samoće**. Ali i pred imenima i pred pojmovima što se u književno-kritičkim interpretacijama nerijetko javljaju iz kompleksa inferiornosti kulture malih naroda, nadmena kritičarska zluradost koja u svemu traži epigonsko ostaje nemoćna u susretu sa sugestivnošću Ibrišimovićeve umjetnosti pripovijedanja. Uz Selimovićeve romane **Derviš i smrt** i **Tvrđava**, Dizdarev **Kameni spavač** i Rizvićeva književno-historijske sinteze, Ibrišimovićeve novele i romani nastali u zadnjih dvadesetak godina bitno su označili izuzetan uzlet i afirmaciju dotad surovo zanemarene bošnjačke književnosti.

Sedamdesete godine su u bošnjačkoj prozi donijele ponovnu aktualizaciju historijske tematike i vraćanje korijenima nacionalne i kulturne baštine, ali i osvojenje širih duhovnih obzora i ono svojevrsno otkriće Duha Biblioteke — literarnog univerzuma oslobođenog kulturno-povijesnih zatočenja bića. Uz naporedno osnaženje i obnovu tradicionalne regionalno-folklorne pripovijetke u posljednjih se dvadesetak godina javljaju i pripovjedači stvarnosne, pa i trivijalne proze, a sve to potvrđuje oblikovnu raznovrsnost stvaralačkih tendencija, nesvodivih na neki dominantan pripovjedački model. Naravno i ova tipološka sistematizacija je uvjetna jer se u opusu jednoga pisca nerijetko javljaju različiti obrasci, tipovi i postupci, ili se u samom kreativnom činu prepliću i stapaju karakteristike različitih pripovjedačkih modela.

Za prvi, historijski tip proze, uz Selimovićeve i Sušićeve romane i pripovijetke, Topčićevu **Zemlju heretika** i Kulenovićevu **Ponornicu**, Ibrišimovićeve pripovijesti **Karabeg** i **Zmaj od Bosne**, Sijarićeve novele u zbirkama **Francuski pamuk** i **Rimski prsten**, od novih imena i značajnijih prinova valja spomenuti prije svega novelistiku MUHAMEDA KONDŽIĆA (1932) i njegovu knjigu priča **Ham-Dagova osveta**, Horozovićevu **Kartu vremena**, potom neke pripovijetke NIJAZA ALISPAHIĆA, RUSMIRA MAHMUTĆEHAJIĆA ili HUSEINA BAŠIĆA. Naravno, nije ovdje riječ o klasičnoj historijskoj prozi i neoromantičarskom postupku idealizacije nacionalne prošlosti, nego se povijesna perspektiva ukazuje kao fon na kojem se

reljefno oblikuje vječno ista drama općeg i pojedinačnog i egzistencijalna mučnina svijesti zatočene usudom historijske sudbine na razmeđu svjetova, kultura i civilizacija.

Stoga je Željko Ivanković pišući o pripovijetkama Muhameda Kondžića s pravom naglasio da Kondžićevo *"pisanje o Gradaščevićevoj buni i njegovom vremenu znači i danas pisanje o samoidentifikaciji i identifikaciji jednog od segmenata što ga znači bosanski čovjek"*, ali da ta činjenica situiranja *"u burno historijsko vrijeme (...) Gradaščevićeve bune ne oduzima knjizi i pričama u njoj pojedinačno, na univerzalnosti, na svevremenosti."*[15] Jer, zadržimo li se ovdje tek na opsesivnoj Kondžićevoj temi sužanjstva onda se u nizu njegovih priča prije "istražuju" ponori zasužnjenja ljudskog u zlu i zločinu, mržnji i osveti, nego li su njegovi sužnji i uznici slike nekog sasvim određenog vremena u povijesti Bosne. Konačno pomnijim čitanjem Kondžićevih priča i romana lahko je utvrditi onu vrstu suvremenog narativnog teksta u kojem se smjenjuju historijsko i pseudohistorijsko, zbiljno i fantastično.

A da se u takvoj vrsti narativnog teksta amalgamiraju raznoliki oblici karakteristični za modernu svjetsku prozu i domaću umjetnost pripovijedanja posvjedočuje prva zbirka priča IRFANA HOROZOVIĆA (1947) **Talhe ili šedrvanski vrt**, objavljena 1972. godine. Na tamnom fonu povijesno prepoznatljivog prostora Banje Luke (**Baluk Abad**) u formi obiteljske hronike iscrtava se fantazmagorična vizija šedrvanskog vrta koji hronotopski pripada literarnoj a ne historijskoj slici. Magija oniričkog putovanja i onog čudesnog prijelaza iz historijskog u literarno vrijeme i iskustvo začinje se u duši pripovjedača u tajanstvenom podrumu kuće (svijesti) kada on uz bolnu spoznaju prolaznosti čulnih doživljaja ugleda pisaći stol i na njemu hrpe knjiga i svežnjeve rukopisa. *"Sav je život u tim rukopisima, sav život"* — izgovara hroničar i otud u njegovoj hronici ona opsjednutost sinkretičkom punoćom čulnih senzacija kao da Slovo treba da zahvati sav život i tako ga spasi od propasti i ništavila.

Horozovićeva prva zbirka **Talhe ili šedrvanski vrt** ilustrativna je, dakle, za onu vrstu novelistike koja je slijedom Borhesa gradila onu literarnu vizionarnost koja naoko nije vezana za društveno-historijsku sliku svijeta i koja sve razloge kreativnog nalazi jedino u samom Slovu kao Logosu, beskrajnoj Biblioteci kao jedinom zavičaju duha. Slične su zasnova i proze DŽEVADA KARAHASANA (1953) u knjizi **Kraljevske legende**, dok se Horozović, kako smo već rekli, vratio i nekim klasičnim obrascima historijske proze (**Karta vremena**) i stvarnosne priče (**Salon gluhonijemih krojačica**). Karahasanove priče su situirane u srednji vijek, ali ni on ne piše historijsku prozu nego, rekli bismo, demonstrira onu vrstu superiornog konstruiranja priče u

15 Željko Ivanković: *Svi Kondžićevi sužnji*, predgovor knjizi Muhamed Kondžić: Sužnji, Svjetlost, Sarajevo, 1991. str. 7-8.

kojem se smjenjuju i prepliću, oponašaju i persifliraju raznoliki narativni oblici: legenda se u trenu pretvara u lakrdiju, lirski pasaž u esej-raspravu, stvarno u fantastično jer je svijet podređen jeziku i jer se jedino u jeziku sve i zbiva.

Tradicionalni modeli regionalno-folklorne proze uočljivi su u pripovijetkama HUSEINA BAŠIĆA (1938), NIJAZA ALISPAHIĆA (1940), RUSMIRA MAHMUTĆEHAJIĆA (1948), FATIME MUMINOVIĆ (1956), dok će se u pripovjedačkom djelu ZLATKA TOPČIĆA (1955) smjenjivati obrasci verističke i fantastične priče, historijske proze i persiflaže.

U nekoj drukčije koncipiranoj antologiji vjerovatno bi se našlo mjesta i za pripovijetke SEADA TRHULJA (1935), RUSMIRA MAHMUTĆEHAJIĆA (1948), ALIJE DUBOČANINA (1949), SEADA MAHMUTEFENDIĆA (1949), MURATA BALTIĆA (1952), pa ISNAMA TALJIĆA (1954) ili MUSTAFE NOVALIĆA čija novelista nesumnjivo obogaćuje mozaik suvremene bošnjačke proze. Svaka je antologija unekoliko nepravedna, pogotovo ako prezentira stvaralaštvo u širem vremenskom rasponu i ima zadaću da ponudi koliko hronološku sliku, toliko i tipološku raznovrsnost.

Dovršena u ratnom Sarajevu ona se na trenutak čini i kao lični spas iz trošnosti i osobne i kolektivne sudbine u trajnom miru Biblioteke, u trajnom miru Slova nepodložnog Zlu i Zločinu. Da li će ona u pismu budućih biti i svjedočanstvo o nama ili tek puki pseudotekst bitan samo za novo pismo i novu priču koja će se opirati tom Zlu — svejedno!

Enes Duraković

ANTOLOGIJA

EDHEM MULABDIĆ

(1862 — 1954)

BAJRAM

Gluho je doba. U dolinici, gdje su se stisnule varoške kućice, bila gusta tama pa bi rekao gledajući ozgor s vite Hridine da tu u toj mračnoj jami nema ni živa stvora. Ali zađi samo kroz tu gustu noć, između onih starih kuća što im šiljke samo prama nebu vidiš, osluhuješ, čuješ kretnje, po koju riječ, žamor, škripu vrata, — sve je budno. Noć ti sad nije tako nijema, tama nije više tako gusta; to gluho doba ispunja neki tajinstveni čar, — za koji čas sviće Bajram. U svakoj kući vidiš slabo svjetlo, sve ustalo, sprema se da u novu ruhu izađe na Bajram da se u čistu odijelu klanja namaz.

Još od zore ni znaka a na vitoj se munari začuje mujezinov tanahni glas, zauči salavat. U to se doba prenula i mlada žena u svojoj skromnoj sobici gdje još nije bilo svjetla. Prenuo ju mujezinov glas. Prva joj misao bijaše Bajram, no odmah za tom ona tuga s kojom je provela na stotine noći. Svak se raduje, svak se gizda, žena sprema muža, mati sina, sestra brata, a ona... ah, gdje je njezin vojno, u askeru, daleko u svijet zanio kosti svoje, a more biti da je do sad i u zemlji... I ona pokri lice rukama, onako proplaka, kako je svaku noć s plačem legla i ustala.

Najedanput skoči, upali svjetlo i baci se do svog sinčića koji je slatko spavao. Maliću bilo tek šest godina, jedro dijete kô jabučica.

— Arife, sine moj! — poče ga buditi. — Ustani, eno salavat, Bajram! Ustani!

Malić progleda. Protrlja oči, a kad razabra riječi majčine, veseo skoči.

— Zar Bajram, mati? — u čudu će ono, pa poleće k prozoru. Ali napolju bila još tama.

— Eno, čuješ salavat! — veli mu ona. — Hajde umij se pa će ti mati lijepo obući nove haljine, pa ćeš onda u džamiju.

Mali bio veseo, nije znao šta će prije. A mati doskora izvadila čitav svežanj haljina, umila ga i počela oblačiti: nova i čista rubenina, pa onda nove čakširice, pa onda šamaladže, anterija, čohali fermen, pâs, fesić medžidija, pa čarapice i nove firale, a sve novo, sve kroja kô za velikoga.

Mali se sve posmjehivao gledajući to novo odijelo, pa bi istom ubrzao:

— Je l' de, mati, da su moje čakšire bolje neg' u Muhameda Devlet-hanumina?

— Uh, tvoje su najbolje! — odvraćala mu ona, a glas joj drhtao.

Sirota zaklonila lice od svjetla da joj malić ne vidi suzâ. Oblačila ga, sobom mu sapela i najmanju kopčicu, a kad ga sasvim opremi i on ustade, pred njom bijaše prava slika njezina dragog, neprežaljenog muža.

Salavat se na munari svršio i začuo sabah; napolju je svitalo. Mati se zagledala u sina, zagrlila ga i pokapala suzama.

— Dušo moja! — veli ona. — Što ćeš nam u džamiji zaiskati od Boga? — Tako ga je običavala napućivati. Mali se zamislio.

— Da nam Bog dâ zdravlje i dug život, — veli on, — pa onda... što ono još, mati?

— Onog svijeta džennet, sine moj!

— Jâ, onog svijeta džennet i... ništa više, je l' de, mati?

— Zaboravio si nešto! — jedva žena izmuca zagrlivši dijete.

Mali se opet zamislio.

— Hâ, — uskliknu on, — i da nam babo dođe.

— Jest, jest, dušo moja! — dočeka ona plačući, a u sebi dodade:

— Ako bude...

Sad je mali opazio majčine suze, pa se nekako snuždio. Ali nije mu se dalo da to bajramsko veselje, pa radost za nove haljine pomuti kakvom tugom i stoga nekako dirljivo zapita majku:

— Ma što plačeš, mati?

— Ali ne plačem, dušo moja — ona će usiljeno, — već mi je drago što si mi tako valjan i pametan! Opet ga zagrlila.

Doskora i ona baci feredžu na se i povede malića do kapije da ga uputi u džamiju. Iza avlijskih vrata virila na sokak, kud su ljudi prolazili. Svaki čas škripile tuda nove firale il' cipele, šušnjile nove haljine, širio se do njih miris miska kojim su ljudi namazali nove haljine, a hladnim jutarnjim zrakom brujio glas "tećbira", što su ga prolaznici tiho učili.

Mladoj ženi grudi da puknu od neke tuge. Sjetila se kad bi prije četiri godine ovako na Bajram ispratila svog dragog Mehagu u džamiju, a u njeg novo odijelo; bio je vazda najpristaliji.

Najedanput ga dušmani uzeše u asker, otjeraše na vojsku, a ona osta sirota sa svojim dvogodišnjim sinčićem. Što je od onog dana suzâ prolila, a svaki dan na svakom namazu od Boga iskala da joj se povrati njen dragi Mehaga.

Pa joj je sad žao na cio svijet.

Sprva došlo dva-tri puta pismo od njeg s Drine, iz Hercegovine; a kako rekoše da je otišô nekud čak za Stambol, otada nikakva glasa za njeg. I komšije, dok su imali pouzdanih glasova, dođi i oveseli je svaki čas, a sad kan'da i oni vide da se nema ničem dobru nadati za svog muža. Plakala, grlila malića, jedinu uspomenu svojih sretnih dana, a ono se otimalo, htjelo u džamiju.

I ona ga naposljetku pusti: on se umiješa u prolaznike, ode u džamiju onako skromno i pobožno kô odrastô čovjek. Njene oči ostale uprte za njim.

*

U Devlet-hanuminu kuću, koja je uprav naprama haremu džamijskom, sleglo se silno ženskinje da vidi gizdavi svijet kad se iz džamije raziđe. Bajram je i ženskinje gizdavo, a sve veselo, samo Mehaginica tužna, žalosna. Došla u taj veseli svijet da vidi svog sinčića, kad joj iz džamije izađe.

Žene ju tješile i razgovarale, a ona plakala. Iz džamije se čuli dirljivi glasovi i doskora poče dova a stotine i stotine grla zabrujalo haremom: "Amin, amin!".

Sad osu svijet iz džamije.

Harem pun, sve novo, gizdavo, stiska, oni silni prosjaci cvilili: "Udijeli siromahu sadaku porad svog zdravlja, porad onog svijeta"!

Dugo je trajalo dok se taj silni šaroliki svijet iztiskao iz harema, a svak se laćao džepova i bacao pare ubogima što su cvilili kraj njihovih nogu.

Na kraju, baš među starcima, išao Arif, uzevši se pod ruku sa Muhamedom Devlet-hanuminim.

Bila oba vršnjaci. Baš na samom izlazu jedan starac sagnuo se i pomilovao oba dječaka, a objema majkama srce igralo od radosti.

Na ovaj sveti dan sve se sjeća preminulih svojih, pa sad sve ovo gizdavo mnoštvo krenulo na mezarluke, da tu na kaburu svojih starih prouči što za duše njihove.

U toj je svjetini išao i mali Arif, i on će poput drugih onamo, makar da ne zna za kabur nikoga svog. A kad se ljudi počeli vraćati kućama svojim, i on je veselo potrčao majci svojoj. Umoran već šćaše uprav da ukorači u svoju avliju, kad se kod njeg stvori stranac čovjek u tuđu odijelu.

Mali se poplašio pa se požurio u avliju, ali stranac za njim.

No začudo bilo malom kako ga taj tuđi čovjek gleda nekako umiljato i smiješi se na njeg. A kad ga još i po imenu dozvao, ono stalo.

— Je l' tebi ime Arif? — upita ga stranac. Mali kimnu glavom, metnuvši prstić u usta, a čudnovato promatrao stranca.

— Čiji si ti?

— Materin, — ozva se ono sad.

Čovjek bio do suza dirnut s ovog dječijeg odgovora.

Gledao ga čas-dva a suze mu navrle na oči. Srce mu igralo od nekog uzbuđenja; poslije četiri godine vraća se iz dalekog svijeta, susreće se eto sa sinom svojim, a prepoznati se ne mogu. Kakve su misli obuzele dušu njegovu!

Priđe k djetetu, zagrli ga i suzama pokapa. Tako ga u zagrljaju ponio preko avlije. A kad se vrata kućna otvoriše i sirota žena smotri sina svog u zagrljaju svog dragog vojna, srce da joj pukne od časovita uzbuđenja. Nije u prvi mah vjerovala svojim očima, gledala ga kô izvan sebe. A kad joj se muž javi drhtava glasa, ona suznih očiju poleti prama njima.

— Sine moj! — zagrli ona dijete, — vidiš, evo tvog babe!

Tu, na pragu kućnom zahvališe Bogu na tolikoj sreći.

Tog je dana išao komšija komšiji, svoj svome na Bajram.

I Mehagi su dolazile komšije i svojta, a u njegovoj kući toga dana bijaše dvostruk Bajram.

MAZLUM

Šećo je u obično doba oko ručanice gonio goveda s paše kući da se krave pomuzu i da se sve odmori i u hladu provede ona ljetna žega oko podne, pa da onda opet, kad sparina mine, prionu za ledinu i iskoriste i zadnju travku do prvog sutona, kad je vrijeme počinku.

Šećo je jak, vrlo razvijen seoski momak, a dobričina po naravi, da su mu davno dali ime mazlum. Sirota je, bez igdje ikoga svog osim Mujage, ugledna i nagodna seljaka, kod koga se pribio ne zna ni sam kada, zna samo po kazivanju drugih da mu je kuća izumrla i nakon majčine mu smrti prihvatio ga rođak, kako rekoše, Mujaga, prvi komšija, pa eto kod njega i odrastao, radi kao u svojoj kući, a i oni ga svi paze kao svoje dijete. A danas-sutra, govorili bi često seljani, on će se okućiti, kad se snagom opaše, podignut će onu svoju potleušicu, što odavna prkosi buri i vjetru i drži se uspravno. "Gotova Šeći kuća", govorili bi seljani, kad bi se kojiput smilovali da i njemu poklone koju riječ, a on bi razvukao svoja dosta debela usta u dobroćudan osmjeh. "Samo", dodao bi koji, "treba samo još domaćica, a Šećo je već skoro domaćin". On bi se tada kao malo zastidio, a drago bi mu bilo kad bi se tako pred njim govorilo.

Kad su se goveda sjatila pred Mujaginu kuću oblizujući se i omahujući repovima oko sebe, opazi Šećo neku promjenu kod kuće, neke se seoske žene motaju po kući, a tetke njegove (Mujaginice) i kćeri joj Fatuše nema nikako da se kojase na kućnim vratima, kao što to biva svaki dan. Pa i Mujaga se nešto užurbao, sve oko kuće, pa će svaki čas uz basamake u čardak i opet natrag, dolje, a njemu, pa ni govedima, niko ni mukajet. Šeći izgledaše sve to zagonetno, ali nit on koga pita niti njemu ko kazuje šta se to radi u kući; on vidi nešto se sprema, a nikom se ništa ne kazuje.

U neko doba iznesoše i njemu ručak, on čim ruča, utjera goveda u hlad, a on u svoje sklonište da se tu odmori dok ga ne pozovu ili ne bude vrijeme opet na pašu.

Nije mogao ostati dugo u svom skloništu, izađe i uputi se svojoj

kućici, koja je osamljena stajala na brežuljku prema Mujaginu čardaku. Izađe na brežuljak viš kuće odakle se ukaže sva dolje prostrana ravan kud se Spreča provlači kroz vrbake, kao svilen gajtan niz zelenu dolamu. Pogleda desno, ukaže mu se Tuzla u daljini kao paukova mreža u bujnu zelenilu, a lijevo brda i rodni brežuljci s kitnjastim baščama i zlatnim klasjem po širokim poljima. Kroz ta prostrana polja gdjekad mu se ukaže dim što za sobom povlači niz željezničkih kola koje Šećo nije nikad izbliza vidio, a ne želi upravo ni da ih vidi. Nikad mu se ne dosadi gledati u taj prostrani svijet što mu oči obuhvataju i vazda mu se duša razvedri promatrajući te pitome krajeve, tu okolicu koju gleda iz dana u dan, otkako za se zna.

Danas mu se i taj užitak pomutio otkad opazi onu neku strku u kući domaćinovoj, a ne zna šta to znači. Pa da bar makar i načas vidje nju, Fatušu, koja mu sve brige i muke rastjera, kad mu se samo makar i u poslu javi: Šećo, evo ti ručak, Šećo, zove te babo... Ali nje danas ni načas pred kućom.

U neko doba po podne otjerao je blago na pašu, ali nemiran i u brizi ostade tamo cijelo vrijeme, sve do večeri. U sami suton kao za inad izgubi mu se jedno june negdje u šumarku da je skoro omrkao dok ga nađe i goveda zajmi kući. Kad tamo, a to čitav vašar oko kuće Mujagine. Iz daleka je nazreo već sklopljenu povorku koja se kretala ispred kuće seoskim drumom, a djevojke već uperile onu svoju najmiliju:

Ječam žele Tuzlanke djevojke,
Ječam žele, ječmu govorile:
"Ječam žito, od Boga ljepota,
Mi te žele, a mi te ne jele,
Svatovski te konji pozobali,
Ja li moji, ja li brata moga,
Prije moji nego brata moga..."

Selo se uzdiglo, graja na sve strane, on stao i blehnuo u sutonu, dok neki dječarac iz skupa seoske čeljadi prosiječe zrak cikljivim glasom: "Odvedoše Fatušu..."

Šeći se u prvi mah smuti u glavi, blehnu u mrak, a onda najednom ruknu kao najjači seoski vo i skoči niza šljivik u pravcu svatovskog skupa, koji se spuštao između baščeluka drumu seoskom. U tri skoka pade pred svatove, da će s velikim kocem posred cijele povorke. Nasta vriska ženskinja, mala pometnja u svatovima, ali ga najednom jake ruke seljana stegoše i razoružaše. Nekako se iskopa, pa se dočepa odnekle rude razvaljenih nečijih kola i svom silom navali na svatovski

skup, ali mu vješt momak podbaci nogu i on razvali po ledini da se sve potreslo. Seljaci se sklepetaše oko njega, nasta gužva dok ga jedva dvadesetak ruku stegoše kao jaki obručevi, ni da se makne. Dotle su već i svatovi poizmakli, a još po nesreći odnekle i oružnici nikoše iz mraka kao naručeni. U času lisičine škljocnuše i Šećo bi svladan, makar da se još trzao i ljuljao cijeli skup oko sebe. Izdaleka se začu kroz noć svatovska pjesma; jedni odvedoše Fatušu, a jedni Šeću. Prijekim putem brzo se nađoše pred vatrenim kolima u koja uvukoše Šeću na silu, jer on nije znao ni kud će s njim, ni šta se oko njega zbiva. Vlak doskora krenu i Šećo je s pratnjom u vagonu trzao rukama da prekine grube lance, ali uzalud.

Jednomjerno klepetanje točkova vlaka umirivalo je sve putnike, pa i Šeću, a najednom ga klepet vagona trže iz drijemeža, učini mu se kao da mu točkovi odozdo dobacuju kobne riječi: Odvedoše Fatušu, odvedoše Fatušu... On se budi, proteže, hoće da ruke oslobodi, ali se konačno umiruje. Oružnici naoči dremovni, zakunjali, ali drže Šeću naoku, a on jednako trza rukama, umiri se i opet trgne. Točkovi pod njim kao da zaklikte: Odvedoše Fatušu...

*

Po razlazu dvojih svatova na seoskom raskršću u selu jedni odoše s veseljem, a drugi okrutno službeni otpratiše krivca za napadaj nasred druma seoskog. Šećo je imao u zatvoru dosta prilike da se ohladi, ali njemu neprestano zujile u ušima one kobne riječi: "Odvedoše Fatušu". Izveli ga poslije dugih dana i još duljih noći na sud i osudili — nije ni čuo dobro na koliko, tek znao je poslije da mu je prošla i zima u zatvoru i još jedno ljeto, a onda ga pustiše. Došao u svoje selo, ali odmah u svoju kućicu, makar da je bila prazna i pusta. Mujagi nije mogo ni naoči, ni blizu kuće njihove. Seljani mu se obradovali, oni su njega vazda zvali màzlûmom, i takvim ga i smatrali, ali da je onoliki junak, to im je bilo začudo i od toga doba ga posve drukčije sretali.

Šećo se i u pustoj kućici brzo snašao. Nešto pokućstva sabra kojekuda po zakutcima, a više njegovi seljani: neko lonac, neko čanak, i Šećo se brzo okućio. I seljaci ga primili bratski, već ga ubrzo pozivali na svoje mobe i njemu pomagali, "uzajimali se" u svojim težačkim poslovima. Sa Šećom seljani postupali posve bratski, voljeli ga svi, ali o prošlosti i njegovu sukobu prilikom udaje Fatušine niko ni riječi. Neće ljudi da mu povrjeđuju stare rane, a misle, momak, jak, zdrav, naći će se za nj Fatušâ koliko god hoćeš.

Jednoga dana izbi u Šikovićima novo iznenađenje. Došla, rekoše, Fatuša svojim roditeljima i donijela sve svoje.

— Pobjegla? — raskolačiše ljudi oči.

— Nije nego čudo nečuveno, obudovila.

— Šta? Tako rano?

— Jest, zaista rano, ali nije ni čudo.

Kad počeše ljudi kazivati, da se sve snebivalo, kakvu je pogrešku učinio najpametniji njihov čovjek u selu, Fatušin otac, Mujaga. Obično se, vele ljudi, baš oni zgodni više taru i otimaju za zgodu (bogatstvo) nego oni potrebni. Opazio, veli, čovjek (Mujaga) tamo u onom selu, kud je bio dao kćer, vrlo zgodna mladića, jedinac ostao iza oca, jaka kuća i zemljom i svim, ali dječko: i ludo, i mlado, i što je najgore, dijete nezdravo. Otac mu lani umro, a ono ostalo s maćehom u kući i u velikom posjedu. Ljudi navalili na njeg da se ženi a, šaptao jedan u društvu, Mujaga naš najviše, samo da on svoju kćer usreći u tako jaku kuću. E, eto mu sad! Koja mu fajda sad? Naravno, kad se diglo sve selo da ga oženi, a po nesreći je još ostalo iza oca s maćehom, a to je žena—azab jedan, pa kô ljudi vele da ga maćeha posve ne uništi neka se momak okući, lakše će se maćehi othrvati. I oženiše ga, ali eto ni dvije pune godine ne sastavi, ode pod crnu zemlju, a Fatuša još u većem azabu s maćehom, pokupi i ona sve svoje i ocu na glavnje.

Sve se oči svrnuše na Šeću.

— Šećo, bolan, čuješ li ti ovo?

On razvuče svoja usta u sladak smiješak.

— Eno, tvoja Fatuša mlada udovica.

— Šećo, ne smiješ dangubiti.

— Svi ćemo ti pomoći.

Šećo se sav rascvao od raspoloženja. Ljudi a i njihove žene nijesu zaboravile da je to upravo sudba udesila da se dvoje njihovih usreći. Žene su razbacile nîte oko mlade udovice, nabacivale joj svoju namjeru, a ona stidljivo primala njihove nagovore, a nije odbijala. Dobar izgled, namigivale seljanke međusobno. Mujaga od dolaska Fatuše u roditeljsku kuću šutljiv, ozbiljan, ni s kim ni riječi.

Najpametnija seljanka uhvatila negdje na potoku pri ispiranju rublja Fatušu i pošla joj izdaleka nabacivati, kako svijet govori nešto za nju i za Šeću, a ona da nije za to, našto Fatuša otkresa muški:

— Pa šta je, ako mu i pođem. On je za me kavgu zametnuo i odležao zatvor.

Seljanka jedva dočekala te riječi od Fatuše. Brzo se to pročulo po komšiluku, i jedne večeri, kad se znalo da će Mujaga zakasniti s pazara

kući, udešena krađa Fatuše. Šećo nije skoro ništa ni znao, zadesio se negdje za kućom, kad ciknu nečiji glas iznad kuće:

— Mašalah, dovedoše Fatušu.

Šećo se trže kao zblahnut. Kad pred kuću, ima šta vidjeti: svatovi s Fatušom u njegovoj kući.

Niko tu noć ne zaspa od veselja. Šeći neprestano zujao u ušima glas nekad strašan: odvedoše Fatušu, a sada pun sreće: dovedoše Fatušu.

OSMAN-AZIZ

OSMAN NURI HADŽIĆ
(1869 — 1937)
IVAN A. MILIĆEVIĆ
(1868 — 1950)

SVIJET ZA SEBE

Kad se jednoga ljeta vraćao kući, nađe se iznenada u rodnom gradu sa svojim starim znancem i drugom iz škole Dževadom. Susret je bio prijateljski, usrdan, makar da već preko pet godina nije čuo jedan za drugoga. Dok su bili u školi drugovali i prijateljivali kao dva rođena brata, a kad svršili, onda se rastali: Džemal otišao u bijeli svijet na visoke škole, a Dževad ostao na očevu ognjištu i bavio se gospodarstvom.

— Koliko ostaješ ovdje?

— Dan-dva.

— Mani! — sparno je ovdje, da Bog sačuva! — Idemo meni na selo: sâm sam; — tamo je hladovina i lijepo ćemo se provesti dan-dva.

— Pa dobro!

— Sutra?

— Sutra!

I sutradan već rano ujutro sjedili su u kolima Džemal i Dževad i jurili niz prostrano polje. Jutro bilo sumorno i sparno; po nebu se prevukli tanki, bijeli oblačci, kroz koje su prodirale — rek bi — umorno i lijeno prve zrake jutarnjeg sunca.

Dva se druga zavela u razgovore o djetinjstvu, školi i prvom mladovanju, te nijesu skoro ni opazili da je već prigrijalo. Sunce je dobrahno poodskočilo, po nebu se razrijedili ionako tanki oblačići, zavladala vrućina, prava ljetna žega, koja je tim nesnosnija postajala što su se oko njih i ispred njih natiskivali sve gušći i gušći oblaci prašine, one sitne lugaste prašine što i za grlo stiska i za oči peče. Po znojnim konjima naslagala se silna prašina, a jadne životinje nešto od umora, nešto opet od silne žege i dosadnih muha čas zastajale, čas opet nogama na stranu derale i glavom uzmahivale, da su se kola tresla. Kočijaš se potulio i nemilosrdno pucketa po konjima, samo da bi što prije umakao nesnosnoj sunčanoj pripeci i zagušljivoj prašini.

— Baš je pripeklo! — reče Džemal iza malo šutnje.

— Evo sad ćemo svrnuti preko njiva i odmah smo u kuli, a tamo je već hlad — nadoveže Dževad pokazujući mu suncobranom kulu, koja

se iz daleka u razmaku od jedan čejrek sahata ukazivala onamo na onom brežuljku u kiti zelena stabalja.

— Hvala Bogu! — odahnu Džemal veselo kad su kola stala pred kulu na široku ledinu, na kojoj su se seoska djeca igrala klisa.

— Eto age!... razbježaše se djeca kad opaziše aginska kola.

— Mujčine, amo! — raspremaj kulu, loži vatru... kahvu..., vodu, brzo!... — razmahao se Dževad, dok se Džemal sklonuo pod kulu u hlad, jedva čekajući da Mujčin otvori avlijska vrata.

Kula je bila na pouzdignutom humku, okružena visokim i krošnjastim hrastovima i kitnjastim omorikama, a ispod nje pukla široka i prostrana ledina. Odmah iznad kule zelena i lijepa uređena bašča, kroz koju protiče bistri potočić, slijevajući se niz oni humak dolje na ledinu, odavle preko oranica i livada, da se napokon izgubi u rijeci, štono podno sela teče.

Dalje iznad bašče, pod onim brdeljkom zeleni se gust i prostran gaj, koji se prema kuli rastavlja u dva jednaka rukava, čineći tako u sredini široku, bujnu pródô. U vrhu prodoli a ispod jednog stoljetnog hrasta izvire vrelo, bistro i studeno, osipljući se kao zrnje biserovo niz onu strmen.

Inače u tom gajiću lijepo, podina čista i travom obrasla, a kad i ponajvećma sunce pripeče, tu je dobar hlad, dok je na izvoru pod onim hrastom pravo milinje. Dževad bi više puta a i obično odilazio u polje, na njive, a Džemal bi sam za rana rosna jutra obigravao kojekuda naokolo, a onda se vratio u kulu. Gdješto bi opet oba zajedno zašla po cijeli dan po selu daleko, ili se o sunčanoj pripeci izvalili na ćilim u gaju pod brijestove.

Džemal bi ispod glave podvaljenih ruku buljio u blještavi dan i pratio sve one razne glasove s kamena, s travke, sa svake grane, ili se nadvio nad omašnu knjigu, koju je sa sobom donio.

— Ama šta je ovo Džemal-begu? — znali su se u kmeta često puta upitati, čudeći se što toliko zuri u knjige.

— Čudno — šta ima od toga?

— Hm, neka ga, šare dosta, izist ništa! — zavrnula bi koja kmetica glavom i primakla se vatri, gdje sigurava večeru svome mladomu agi i Džemalu.

Kad bi se uzeo hvatati mrak, Džemal bi odložio knjigu, protegao se, malo zamislio — valjda o onomu što je čitao — pak se onda oprućio i digao, da "malo protegne nogama". Izišao bi pred obor, ušetao se, ogledavao po onom kraju u komu je tek sada zapazio svaku stijenu, svaki kamen, gdje su se mijenjali baščeluci s oranicama. To se sve splilo

u jednu lijepu, cjelovitu sliku — i otuda bi motrio kako se rudi i sjaji večernje nebo, kako se sve više i više okolna brda zavijaju u tamno modrilo, kako se onaj prostor pred njim — žita i sva zelen gubi sve više i više u tamnoj magli, da bi mu i u očima treperilo i drhtalo. A odsvuda unaokolo, iz svakoga ugla, svakoga drveta i travke i klasa i busena odjekivalo mnošto svakojakih, krupnijih i sitnijih glasova, ispresijecanih, sikutljivih, zaobljenih, razlijegalo se oglasivanje stoke, bronzanje ili hrzaj izmorenih konja. Džemal bi pozorno slušao te glasove, kao da su mu prijali, kao da ih je razumijevao, udisao izmiješani miris, koji ga je zadahnjivao, napinjao se da čuje daleku jeku pjesme — a kad bi pod sobom sasma u blizini očuo kmetovu stoku, nadvio bi se malo bolje da gleda gdje se jagme koze jedna mimo druge, ovce i krave.

— Mejruša, jesi li se umorila, a? — upitao bi on čobanicu, kmetovu kćer, kad bi i ona već posve izbila pred odbor.

Mejruša bi samo pognula glavu — valjda se zastidila i omahnula šipkom po stoki, da ju tobož potjera. Pri tom bi kao u neprilici potegla za okrugu i namještala je — kod uha.

— Kako si, Mejruša, a?

Mejruša hitro baci na nj plašljivi pogled, pa opet preda se.

— Dobro!

A pri tom bi se u onome sumraku jasno zasjalo njezino oko. Lijepe su joj, crne oči bile ovelike.

Ni Dževad, ni Džemal nikada nisu htjeli prije večerati nego u isto doba kad i u kmetovoj kući. Pozvali bi sebi i kmeta Mujčina, i onda bi im još slađa bila ona gusta kuhanija od kukuruzna brašna, polivena kiselinom i mirisnim maslom. Po večeri bi izišli pred kulu i sjeli na travu, na hladovini — pa udri u razgovor. Još bi se privukao koji iz komšiluka, te bi svi slušali što pripovijeda mladi aga, što kazuje Džemal. Nu Džemal je najvolio kad bi seljaci pripovijedali o svojim stvarima i zgodama koje su doživili. Džemal kao da je slutio sve ono što kazuju — ali je ipak sve pozorno slušao, pažljivo, gotovo pobožno. Često put bi i nehote udario u smijeh, čuvši kako seljak poima i shvaća pojedine stvari i događaje.

— Koliko li razlike između nas! Ovo je posebni svijet za se — mi se vidimo i znademo po imenu, al' jedan drugoga ne razumijemo! — uskliknuo je Džemal u sebi kad je pripovijedao o gradu, gdje da su jedni te isti ljudi kao i ovdje na selu — a oni ne mogli vjerovati da su jednaki šeherlijama.

Džemal se je uvijek rano dizao — al' jednoga jutra bio je osobito

rano na nogama. Izišao na dvor i hodao se pred kulom. Dževad je još slatko hrkao.

Još nije bio dan lijepo rastjerao mraka — al' je nebo bilo vedro, te sve više i više pucalo, svjetlo se danje prelijevalo podnebjem i razganjalo jutarnji polumrak. Iza kule upravo zasitnili papci stoke — pa Džemal pođe tamo, upravo neproračunano, tek od neke nesvjesne radoznalosti — ta nije mu baš bilo toliko do toga da vidi kako stoka izlazi, jer se je dosta nagledao. Nešto ga je povuklo da gleda.

— Uranila, Mejruša! — doviknu on Mejri, koja je podaleko tamo za stokom bila i primicala se goneći ju pred sobom.

Mejruša omahivala i jednom i drugom rukom oko sebe, udarala šipkom po uzduhu. Koze kao pomamne oblijeću, zatrkuju se oko nje, otaru joj se o košulju od banbazine, o šarenu bošču, pak se podbodu naprijed. Mejruša pognuta glavom — a prekrila ju tankom jemenijom, ispod koje je virio crveni fesić, ispod njega opet sjajna ko ugljen crna kosa. U ruci je nosila pletivo. Džemal nije bacio oko s nje — tako mu je bilo zapelo o nju. A bila je Mejruša lijepa i jedra stasa, povisoka i tankovijata.

— Šta ti je, Mejruša, bôna ne bila — javi joj se opet Džemal kad je bila gotovo pred njim.

Mejruša digne glavu i pogleda Džemala — a njemu kao da se stuži. Iznenadi ga tužan izraz na njezinom lijepom, pravilnom licu, koje je bilo još zanimivije i primamnije što je bilo malo opaljeno: dojmi ga se turoban pogled njezinih crnih i plametnih očiju, što su se bile gotovo napunile sjajnim suzama. Džemalu ne bijaše milo a ni pravo vidjeti tu mladu i lijepu djevojku tako rastuženu. Činilo mu se bar da joj se je nešto dogodilo — doma je izružili, prekorili, il' joj koje glave iz stoke nestalo, šta li.

— A, Mejruša, šta ti je? — upita ju upravo nježno Džemal, kao da se je jedan dio nepoznate mu Mejrušine tuge prelio i na nj, u njegovo srce. Dobro srce ima osjećaja za svoga bližnjega.

Mejruša ga na to pogleda s pouzdanjem i nekom nijemom hvalom — a u očima joj se mutile suze. Zbilja je bila lijepa — osobito u ovaj čas!

— Kaži mi, vjere ti — šta ti je? — napane Džemal jače na nju, donekle i zapovijedajućim glasom.

— Srednji mi brat — znaš ga, Ale — ništa što je živ!

— Šta, boluje? — začudi se netko iza Džemala. Džemal se okrene. Dževad se bio digao i prispio na Mejrušin odgovor. I on se je sam začudio, jer evo koliko je na selu, još mu niko ne kaza da Ale boluje.

— Ljuto — tko zna — mogao bi Bog dati da ga još večeras zatečem.

Na umoru je! — lagahnije izusti Mejruša, okrenu glavom te jemenijom kradomice otare oči.

Pa onda podiže ruke, zamahnu šipkom i bijesno potjera stoku pred sobom.

I letilo stado, a za njim Mejruša što je brže mogla, dok sama ne zamače.

Još se samo iz daleka čulo gdje viče:

— Ks, ks! vuk te izio!

Džemal popostade malo tu, pa onda pođe da vidi koga od kuće i upita kako je bolesniku. Upravo Mujčin izlazio iz kuće.

— Zar ti je Ale bolestan?

— A što nam ne kaza? — iz daljega priupita i Dževad.

— A što bih... — slegnu Mujčin ramenima.

— Kako mu je?

— Eh, dat će Bog i bolje... Onako — leži.

— Meni Mejruša veli da je posve hrđavo.

— Neće biti — ta znaš kakve su žene. One vazda vele da je gore nego što jest. Jutros mu je malo lakše — a dat će Bog!...

I Mujčin je brzo otišao za poslom. Kod kuće samo ostala Mujčinova žena Saja i dvoje sitne djece. Najstariji sin — bez ruke — otišao nekud po poslu u grad; oni ga poslali i tako se preko dana sve razbjeglo kao obično. Ono su jutro i Džemal i Dževad i deset puta upitali Saju kako joj je sinu, a ona odgovarala smeteno i jadno. Nijednom se nije dalo daleko od kule.

Po podne se Džemal i Dževad izvalili pod brijestom.

Dževad stisnuo oči, a Džemal čitao, kad ih nešto prenu. Mujinica izišla na vrelo da zahvaća vodu. Džemal podiže glavu da ju bolje vidi.

— Šta — zar je Ali gore? — upita ju on kad vidje kako su joj oči od suza nabrekle.

— A ništa već što diše! Već evo ću da ga malo zamamim vodom. Starijega mi sina još nema iz grada — a poslali smo ga da bolesniku donese kakva lijeka!

Džemal je htio upitati kakva to lijeka, al' se nije odvažio, misleći da bi mogao dugim zapitkivanjem i odviše mater rastužiti.

Sutri dan ju opet Džemal pitao za Alino zdravlje.

— A nikako! — slegnu žena ramenima. Vratio mi se sin iz grada. Kupio uz put pirinča i šećera za bolesnika... Dat će dobri Bog...

I tako to trajalo još nekoliko dana.

Jedno popodne — upravo u petak — začuje Džemal iz kuće jecanje.

Jecanje je bilo potiho — al' ga se ljuto kosnulo. Skoči da i sam zaviri u kuću.

Prije u nju nije ni zavirivao. Iznutra mračna i zadimljena — jedva što vidiš. Pod je gola zemlja, a puna jamica. Dalje ništa nije vidio. Ulazeć odmah mu s lijeve strane na otvorena i crna vratašca pade u oči slabo svjetlo. Malo zastane — i pođe unutra. Uzahan to odjelak kuće, isto mračan, crn i trošan i gol, kao i onaj prednji dio. U prvi mah nije ništa opazio, doli nešto slabe vatre na ognjištu. Kad se malo razabra i kad mu se oko priviklo na taj sumrak, lagahno se kao i prestravljeno privuče na tanki zid — čatmu — opleten i zamazan ilovačom, koja se ni ne poznaje. Ondje pred njim razasuto nešto slame, po slami hasura, a na njoj ukočen gotovo bolesnik — miran, nepomičan, žut kao što je žuta ona čađa što se nad njim po ljesi uhvatila. Samo što očima prevrće te katkad prigušeno odahne. Preko njega prevukli pokrivku, rutavu i izderanu, crnu; sjaja i danjega svjetla nije toliko dopiralo da bi mogao vidjeti i uzglavlje. Al' i to se nekako jadno i sirotno činilo. Džemal se ustobočio uz čatmu, a Dževad se raširio rukama na vratima.

— Sine moj, Ale! Pogledaj — vidi — evo došao ti je naš mladi aga da vidi kako si! — javi se mehkim, tresućim glasom Mujinica bolesniku.

A Ale ne okrenu glave, već samo osvrnu pogled koliko je mogao. A onaj pogled — kakav je bio! Džemal se je vas otresao, kao što je u sebi drhtao gledajući one žive kosti u onom siromaštvu.

Nije mogao više izdržati. Htio je i sam da barem nešto bolesnika upita — al' mu riječ zape, poposta — pa se okrene na vrata. Pognu glavu.

Za njim pođe i Mujinica da ga isprati.

Zaustavi ga na pragu.

— Šta ću, Bog ti dao? — pogleda ga ona i očajno i bolno i s nadom i s pouzdanjem.

Bila je neka sila u tom pogledu.

Džemal nije znao naći odgovora.

— Tužna ja! A sve sam mu radila — i sutliju mu varila, i šećera i trava — i eto! Da mi je — pûsto — još limuna, ne bi li mu to pomoglo? Al' gdje ćeš — nije mi prije palo na pamet!

Džemal zapeo očima u krošnje brijestova.

— Pa sam mu i zagasivala, šta ću, i to more pomoći...

— Veliš limuna? — priupita iznenada Dževad. — Čini mi se da ja imam, stani... Al' zašto mi niste prije rekli da boluje?

Ni ne čekajući odgovora uleti u kulu.

Malo zatim iznese dva limuna.

Mujinica mu nije mogla riječima zahvaliti, a i Dževadu je to valjda

milo bilo — jer gledajući ju onako od brige oslabljenu, krvavih, zaplakanih očiju — zar da još sluša plačan glas?

Onako nijemo često put je ugodnije i slađe.

Tu večer nije Mujčin s njima večerao.

Jutrom rano Džemal izišao u šetnju, a Dževad izjahao. Zvao je i Džemala, al' on nije htio. Navečer nikoga nisu tražili iz kmetove kuće, već sam Mujčin dođe k njima.

— Šta je, Mujčine?

Mujčin je upravo dlanom otrao jedno oko.

— Kako je?

— Pred ahšam je umro! — odgovori Mujčin, pa malo ušuti. — Šteta za kuću — nastavi opet — navršio devetnaestu, a bio dobar radnik i u polju i gdje hoćeš! Eh, volja Božija, Bog dao, Bog uzeo! — uzdahnu Mujčin.

Cijelu večer, cijelu noć Džemal se nije mogao smiriti. Uznemiren prevraća se s jedne strane na drugu. Tek negdje pred zoru prevari ga malo san i otpočinu.

Rosno i svježe jutro probijalo na mali otvoreni prozor, pred kojim se je razgranala visoka murva. Tek se vedro nebo s prikrajka počelo ruditi, gdje se je rastanjio gotovo prozirni veo svijetloga, dugoga oblačka. Okolica se budila i oživljavala, a on još ležao izvaljen, rukama pod glavom. Već kad se istom prosuše prvi sunčani traci, ustade, i kao bježeći iziđe iz kuće, pa stade daleko tamo kod obora. Lijepo jutro; osvanuo lijep dan, ugodan i mio. Pod prvim tracima još blagoga sunca odsijeva rosa kao alemovi po lišću i travi; s neba se uzeo i zadnji oblačić, a uzduh bio svjež i mirisan. U prvi mah se začudi kako svijet ne iđe poslu — al' se tek sjeti da je Aliđun, neradni dan.

Širilo mu se srce od te krasote — pa kao da je cijelu noć prespavao, lahko podskoči i uspe se malo više gori uz brdo, nad drijenove, da se još više nauživa.

Kroz jutarnje glasove i šum dopre mu do ušiju glasniji razgovor iz kmetove kuće, a uz glasove kao da je čuo i prigušeno jecanje.

Znao je i pogodio što je moglo biti...

On nije htio, ne imajući odvažnosti, il' nije mogao valjda zanesen krasnim jutrom — on nije htio pomisliti kako ovaj čas mora biti u Mujčinovoj kući, pak se okrenu da se bolje ogledava oko sebe. Al' loveći očima oko sebe naokolo — pogleda i pod obor. Kao da ga nešto strese. Četiri čovjeka nose među sobom omotana mrtvaca na nosilima, stavili dva kolca, koja su odozdol poduhvaćena daskom, pak svak drži za jedan

držak, i gazaju opancima po rosnoj travi, po kojoj se je prelijevalo jutarnje sunce, prosipljući se po njima i po mrtvacu.

Uperili da ga nose pred džamiju — podaleko tamo.

A bilo je lijepo, krasno jutro, sve kanda je pjevalo i kliktalo od milinja.

— Ovako naši ljudi umiru! — sumrtvo ispade Džemalu na usta i ostade tu na mjestu ni ne mičući se.

Džemal nije mogao tu više ostati. Nagovorio Dževada — i treći dan pođoše u grad. Lijepo se oprostili s Mujom i njegovom ženom.

— Na, Mejruša! — navečer uoči polaska pokuči Dževad svoj safun Mejruši da bude njoj.

Mejruši se nasmiješi lice, a od uzbuđenosti i vesela iznenađenja tako se strese da joj niz ramena padoše dva kraja jemenije. Primi safun i stidnim se pogledom zahvali mladome agi.

— Kako je naš aga dobar! — reče kmetica i ponosnim i zahvalnim glasom.

— Čudno! — mislio je sutridan Džemal u sebi, putujući u grad. — Kako brzo prežališe ono što im smrt ugrabi. Čudno.

I padne mu na um kako mu je Dževad pričao da im je pred nekoliko nestalo jedne koze, pa kako su je posvuda tražili i za njom žalili punih osam dana.

A u Mujčinovoj kući ostao život kako je bio i davno, davno prije: trud i rad...

ŠEMSUDIN SARAJLIĆ

(1887 — 1960)

RODICA

Hajdarbegova Nefa, milo djevojče, radovala se, što će kod njih dovečer biti sijelo. Veselo je pomagala majci spremati jelo preko dan za žetelice. I sve pogledala, kad će im doći Alija, malo daljnji rođak.

Kad je ovaj došao oko ićindije, radosno ga je uvela u kuću. I gotovo je bila brža od matere u pitanjima: kako mu je bilo te godine u gradu na naukama, što im nije ni jedanput došao kroz mjesec dana, otkako je kući izišao, nego istom da dolazi na poruku, je li njih zaboravio — i puno drugih sitnica. I ukorila ga.

— Ne bi sigurno ni danas došao, da ti nijesam poručila, da će Fata biti na žetvi i na sijelu...

A on se branio:

— Bih, rodice, bih. Ta šta mi je i Fata, pa da bih samo radi nje došao.

— Ama eglenišete vi.

— Pa pogdjekad.

Tako Alija svojoj rodici iz pešestog koljena, ali u toj je kući bio pažen od svih, kao u svojoj i tome nekako priviknut, kao da je tu u najbližoj rodbini. Naročito su ga voljeli otkako ih je umio ugodno da zabavlja plodovima svoga višegodišnjeg učenja. Dičili se s njim.

Nefa ga je kao da najviše voljela. I sada ga je, govoreći o Fati — njegovoj jaukliji — htjela još nešto pitati... Ali ne upitala. Ostavila je do večeri, kod sijela...

U večer se sijelo razljuljalo.

Topla ljetna noć, nebo vedro, a na avliji bukti mašala. Djevojke posjele uz tarabe, a momci ispred njih. Ašikuje se u sav mah. Žagor, a iz žagora se časovito jače razabiru glasi pjesme i smijeha, pa onda vrisak, galama, puškaranje i drugo — ko u slobodnom veselju. Iz svega se opet naročito razabire jecanje tambure ponekad jako, kao kad gora ječi ili se iz srca kida težak uzdisaj, ponekad tiho, kao da lišće treperi ili još tiše, kao što naviše u čistim, modrim nebesima zvijezda zvijezdu ljubi u milošti.

A kad se sijelo utiša, i djevojke se izmaknu u kameriju, jedni

momci im pristupaju na naročit razgovor, a drugi se hvataju pod ruke i uz cilik karaduzena igraju krivog kola...

Dotle je Alija za kućom u mraku na pendžeru. Ašikuje s Fatom, djevojčetom u šesnaestoj, ali zdravljem i napretkom kao u dvadesetoj godini. Uz Fatu je sjedjela Alijina rodica Nefa, njezina drugarica. Kao dva pupoljka sjedjele su u noćnoj tami.

Fata u zanosu govori s Alijom, koliko se vole. I u šali mu dobaci, kad Alija uzdahne, da ne može bez nje živjeti:

— Ima vakta za našeg gledanja. Mlada ja, mlad si ti, pa ćemo se voljeti...

A rodica Nefa ih sluša, i potajno uzdiše...

Ona svog rođaka voli previše. Naročito su joj drage njegove sanjarske oči i puno, bijelo umiljato lice, kao u djevojke. To osjeća odavno, a osjetila je i večeras, kad je s njim samim o sunčanom zalasku išla pred mobu. Pitala ga je svašta, samo da sluša njegov govor. To joj je godilo pri večernjem lahoru, na pogledu krvavog zapada iznad tamnih mirišljavih gora, a u krilu zelenih livada i njiva, što vonjaju mladim sijenom i zrelim žitima. To je za nju bilo carstvo mile slobode: vrelo života i razuma u čarnoj prirodi, što osnažuje.

Tako su se i vratili pred mobom.

Dok su cure-žetelice stupale iza njih dvoje, zapužarene u licu s dnevne vreline i rada i veselo pjevale:

"Puhni mi puhni, hladane...", dotlen su njih dvoje koračali naprijed tiho, kao dva makova cvijeta i pričali... Rodica je govorila Aliji mnogo, od srca. Ali šta — ne zna ni sama...

Iza velike dnevne žege ugodno je puhao hladan gorski vjetrić, podrmavao sa stablom njezinih, u srcu ukorijenjenih želja i otkidalo se lišće riječi sa vrelih usana, u prozirnu večernju tamu, koja je samo u grmovima jače vladala. S boščom na glavi, mirišljiva kao katmer išla je uza nj i zagrlila ga. I osjetila ga pod mehkom rukom, kao cvjetić, koji se tek razvija.

A pune zvijezde se ukazivale iznad njihovih glava.

U govoru mu rekla, da će mu Fatu u noći izvesti na pendžer. A ne kazala mu, zašto? — da baš ona želi slušati iz njegovih usta zvuke o milovanju. Ne kazala mu, da će i ona biti uz Fatu, kao što mu se ni sada ne odaje, da je tu dok sluša slatku harmoniju njihova nevinog ašikovanja.

Ne srdi se na Fatu, niti je govor što uzrujava. Nego samo šuti i potajno uzdiše: "Zašto da sam mu ja rodica, pa mu ne smijem ni kazati, da...".

Kada je Fata pošla kući, Nefa je zaustavila Aliju na pendžeru.

Upitala ga je: voli li zbilja Fatu? On joj odgovorio, da je odveć ljubi. A ona onda otišla na čardak i legla. Mislila je i mislila. Mislila je beznadno svašta i — ništa... Jecala je pokriveno, dok su se sa sijela čuli veseli odjeci — a i poslije, kada se sve utišalo.

*

Druge godine bilo je opet sijelo kod Nefe. Ali na njemu nije bilo Alije, otišao je u vojnike. A Fata s drugim slatko razgovarala, kao i s njim prije godinu dana.

Nefa je gledala i mislila u sebi:

— "Ja ne bih mogla prema njemu tako..."

*

I treće godine — po običaju — tu je bilo i žetelica i sijela. Ali na sijelu nije više bilo Nefe. Nju su udali. Otišla je u svoju sreću, kao što idu i sve njezine drugarice. Istina, malo teže, al za to nije nitko znao.

Kako nitko nije slutio, da je nju kad bi zagrijao plam čiste i žarke ljubavi prema čovjeku, kojega ona po tamošnjem običaju ne bi smjela voljeti, tako nitko ne opazi, kako ona silom guši taj plam u sebi, tješeći se sažalno:

— I ako mu se Fata udala, što da mu ja reknem, kad bih ga čekala, pa i dočekala? Svijet me zna, a i on me zna, da sam mu ja rodica.

*

Nekako u isto doba Alija, prebolijevajući u srcu čuvenu Fatinu udaju, pisao je svojoj rodici:

"Dosta mislim o svijetu i o svom životu. Pa mi se čini, da bih mogao zabaciti svijet i njegovo naklapanje, kad bih mogao biti od koga pažen i iskreno milovan. Makar onoliko, koliko mi je bilo lijepo na vašem zadnjem sijelu... O, sada mi se to sijelo često pojavi pred očima, kao kakav sladak san. Kao da mi oči otvara, da vidim, što onda nijesam vidio. Ali možda"...

Alija je dugo zavijeno pisao, — pisao i derao, jer se ne ufaše tako pismo poslati — rodici. Razumjela bi ga sigurno, ali ipak tko zna, što bi na to rekla...

*

Nefine svate vodio je put kraj novog Fatinog doma, u kojemu se ona već obikla. Prolazeći, pjevali su:

"Aho moj Aljo, crne oči,
Ti ne hodaj sam po noći..."

Nije li se Fata, koja je to slušala, sjetila nehotice Alije, da on možda tad sam bijedno stražari ispred kakve velike kapije, dok se ona eto već udomila? Je li se sjetila svog razgovora s njim na sijelu kod Nefe, njegove rodice, koja ih je čuvala? — Ili da je na to htjela podsjetiti Nefu ili tek onako od milošte, zovnula ju je, kad joj je prolazila ispod prozora:

— Rodice!

Zovnula ju je, a možda i ne bi, da je znala, da će se s te riječi proliti suze pod duvakom i upriječiti misli:

— Kad je meni suđeno da pođem u mrak, a da se ne smjednem prikučiti višem svijetlu, koje je rudilo uz nas, što ga bar ti iza sebe ostavi?!

Ali to Fata i da je čula, ne bi mogla shvatiti, pa je opet veselo zovnula:

— Rodice, hajirli ti bilo!

Svatovi su nastavljali pjesmu, odmičući dalje u noć:

"Sama ću ti dvoru doći,
Sama doći u pô noći..."

A u taj mah se nešto pod duvakom zaljuljalo u sedlu i onesviješteno palo na zemlju...

*

Alije više nije bilo kući. Iz vojništva otišao je nekoj šumskoj firmi, kao nadzornik radenika.

I često pred večer — kad bi se kroz granje probijali zadnji traci sunca i zlatno ga obasjavali u pozi tihog, ozbiljnog nadzornika, a šumski lahor igrao mu se kosom — on bi se sjetio sijela kod rodice. Učinilo bi mu se da čuje neko bezazleno čavrljanje uza se, i kao da mu pada na rame jedna mala, mehka ruka...

Pa bi se trznuo.

NAFIJA SARAJLIĆ
(1893 — 1970)

KOKOŠIJA PAMET

Jedna ženska, jedna mala fina kokošica.

Iz starinske familije, kojoj se slava utrnula još prije sto godina, iznikla i izrasla je onako, kao i većina njezinih drugarica srednje ruke — primitivno, sporedno. Tako sporedno, kao što bi bilo da i nije na ovom svijetu. Osim ako bi bila mogućna othraniti koje dijete za bolja vremena, da se nufus ne umanji.

Od djetinjstva svoga igrala se po ulicama, trčkarala u čaršiju, na pekaru i na vodu, a onda se učila plesti, šiti i vesti, prati suđe i jelo gotoviti — raditi kućne poslove i žene dočekivati. Kasnije, izviriti pomalo na prozor i na vrata, zaviriti u mahalu i na skupove, otići tetki na konak u ašikovanje i probirati sebi momke — drage.

Obično djevojaštvo, donekle, dok se nije dobro zadjevila i dok joj se nijesu momci počeli javljati. A onda kao da je najedanput neki bijes unišao u nju, počela je sve momke dizati na gubicu, da nijesu dosta moderni nego nekakva starinskoga kova. Najprije momke, pa onda druge djevojke, pa stare žene i ljude, pa kojekakve strine i tetke — i sve dalje redom, dok nije dotjerala do svoje vlastite kuće — do svoje nane i majke.

Svak joj je bio previše starinski i prost, a ona sama postavila se na neku umišljenu visinu i šibala: to ne valja, to se mora prekrojiti! Dopadala se sama sebi i počela i radila onako kako se samo njoj dopadalo. Možda nije bila sama takva, ali je bila svagdje prva.

Tako nije niko mogao prije od nje kazati: kako žudi neka cura za momkom, što ona ne bi, — kako žive neki mladenci i da ona ne bi mogla tako, — kako bi trebalo da se drukčije jedna ženska pokriva, a druga opet da nosi drukčije odijelo, da se stare žene prekalufe, a mlađe do bolova utegnu, kako bi trebalo da se šeta i voza, kako da se muškinje drži pod papučom i za nos vuče, kako da se ženskinje što više i što češće gizda i izlazi na sastanke itd. — svagdje je letjela pred rudu.

Svijetu dojadilo, pa je pozvaše "klepetalom" i ona se poče povlačiti u se, kao da je mudrala. Ali zvono joj ostade na vratu, samo s malom

promjenom: omalovažavalo se sada i njezino mirovanje. Susretala se s podsmjehom.

A onda, da pokaže kako se sabrala i prošla besposlice, sve je više šutjela i pečila se. I odrasla tako i haman ostarila. A s njom je ostarjelo i njezino naizvrat shvaćanje, da je uporno zagovarala ono, što u zbilji niko ne voli, a protivila se onome što je prirodno da spada čovjeku.

Tako bi na, na primjer, prikrivala sve zgode svoga života, da joj ko ne prozre u kretnje i ne pokuša je sjetovati, što je ona smatrala suvišnim, jer je ostalo, zavazda u njoj uvjerenje da je ona sama za se najbolja. A na drugoj strani, opet, bila je ona prvi kritičar i nametala se za savjetnika nekome ko je i bez nje znao živjeti onako kako i drugi žive i posluju zajednički, u zdogovoru sa svijetom.

Korila bi momke koji bi zapjevali u noći kroz mahalu, da su — oprostite izraz — zjalovi i korila djevojke kad sviraju, da su divanije. Protivila bi se mladoj nevjesti da ne smije skoro nikad iz kuće izaći, jer da ove trebaju iza udaje znati kako su samo za kuću svezane, i grdila mlade ljude ako prođu sokakom između ženskinja, da oni ne smiju hodati kud hoće i odmarati se u prirodi gdje hoće, jer oni trebaju znati da je iza ženidbe s njima sve svršeno, oni bi morali biti živi u grob zakopani. Poricala je starim ženama pravo pričanja iz njihovih mladih dana i stare ljude jednostavno slala za peć — sve to polagahno, s kim god nasamu, bockajući.

Kao da ima rane, svježe, mladosti bez pjesme i muzike, bez vesela srca, kao da mlada žena sa udajom mora zapečatiti svoju glavu i nikad više šta vidjeti i znati, kao da će mlad čovjek odadrijeti nekome skute na sokaku, kad prođe s punom glavom briga i za jednu ženu na današnjem vaktu, kao da ima pozne, zlatne, starosti bez tiha spomena na minule mlade dane...

I tako dalje, svako njezino "jest" ili "nije" bilo je nezgrapno jer je dolazilo na protivnom mjestu, kao što se vidjelo na nemjestu i njezino rastovaranje u razgovor onda kad svako odlazi kući ili se zanima za prigodne pojave. A tek njezina ukočenost među sjelkinjama, kad bi samo dosadno šutjela, zgledala ispod oka nakite kao žmireći, i odijela na ženama, rasturila krajeve od zara oko sebe, od časa do časa maknula bi ramenima, poizdizala vrat i nakrivljivala glavu, srkutala kahvu i upijala usnama i zavodila očima — kao kokošica, prava mala, pametna kokošica.

PODVORNICI

Husein Huseinović ostao je iza oca na konju: svoja kuća, svoj dućan. Dobro polje, haman svo njegovo i kmeti u Rakovici. Ali kad se kome ne dâ, pođe mu sve natraške, u zevku i pijanstvu. U dućanu izbiše dugovi, na selu manjak, s kmetovima rasprave i sve pošlo na tanje. Kod kuće se trošilo kô u koljenovića, a za zakrpe otpadali komad po komad zemljišta, otkupljivali se kmetovi i prodavao ih, da se riješi glavobolje, dok najposlije nije zalizalo svo Dobro polje i sva Rakovica.

Da ne zaliže i kuća više glave, počeo se pribirati i raditi u dućanu, ali više nije išlo. Pokleknulu trgovinu nije umio ispraviti, a drugog kakva posla nije se znao s uspjehom prihvatiti i tako je počeo životariti vezući i petljajući, dok nije i dućan izgubio. Prodao ga je i ostao obješenih šaka niza se.

Bez nikakva posla ne može se živjeti. Smislio se da mu je bolje biti i kahvedžija nego li izjesti i kuću. To nije skupo. Nabavio je nešto džezava i čaša i jednog dana na periferiji grada Husein je bio kahvedžija.

Od našeg svijeta malo ko izlazio njemu u kahvu, svijet je išao u druge poznate kafane, što su ih drugi prije pojagmili. Nego ako bi ko došao od "Švaba". Govore ono svoje cvanj-cvunj, nose ženine kaputiće i dječije kape, zaokruže oko stolova zacakljenih kosa i otjeraju djecu od sebe u njivu, pa daj onda nosi im kahvu, pa lokume, pa šurupe...

To Huseinu čudnovato — nenavikao na to. Ali kad je osjetio da oni najviše kod njega dolaze i pazare, snašao se i počeo ih lijepo dočekivati i ispraćati, počeo ih što bolje zadovoljavati, a i upoznavati njihove navike i želje. I nijesu mu više bili zazorni, naročito kad god plaćaju ostave malo kusura na stolu, nego se počeo i priklanjati uz njih kojom podložnom šalom i prilagođavati im se. Malo-pomalo, dok nije postao posve njihov: njegova kafana se posve prekalufila na ála frangu.

Ljudi iz komšiluka, koji su dolazili izjutra i na večer, nijesu to voljeli. I počeše izostajati. Huso zar razumio i mislio: "Makar, marijaši su". A nije mislio, da će ljeto proći nego je tek s jeseni na zimu osjetio

kako mu u kahvu više niko ne dolazi, osim pokoji konjušar i bostandžija, kad kupus sijeće. Ni "Švaba" više nema, kad nema zeleni.

I on nakon nekoliko čekanja zatvorio kahvu. Sišao u grad i tražio kakva drugog posla. Ne naučio se teretu, da šta snagom odadire. Ali opet može nešto, radeći što kod koga, ta tudi je dosta aga, dosta veleposjednika, imaju kirija, imaju sela i silu poslova, pomoći će nešta, radeći. I našao je jednog agu kojemu je sad nadgledao majstore, sad prodavao žito na pazaru, pričuvao magazu ili išao na poštu.

Lijepo mu je bilo, ali se njemu ne dalo ni godinu dana tako ostati. Nešto spomen da je i on imao dućan i kmetove, nešto agovanje gospodara, koje je teško osjetio na sebi, nešto osiguranje za stare dane, a nešto i sklonost prema "Švabama" mamilo ga — u podvornike. Kako ono Švabe fino postupaju, od njih se svašta pametno čuje, imao bi uniformu sa sjajnim pucetima, nosao bi nešto spisa tamo-amo, bez tereta, a pod starost penzija... Mamilo ga, raspitivao se za mjesto. A kad ga je našao, kazao je sav sretan agi da odlazi "u sud" — "i ja se smirih!"

— Pa hajde sinak, sretno ti bilo — osokoli ga aga.

A on se poizdigao. Kakav ti činovnik, kako li što! Njemu je bilo pred sobom savjetnika, kao da je savjetnik u sobi. Ima hastal, ima uniformu! Zar se tijem ne razdire mačka na svijetu, našemu svijetu?! Kako on lijepo dugo sanjari u predsoblju! Samo ga malo pobuni, kad savjetnik zapjevuši: "Huso!"

Ali šta to, pa šta i pokloni tu na vratima — tako i drugi rade, i najveća gospoda. Za to je on u mahalskoj kahvi Huseinaga. Kad iziđe i zasjedne među esnafe ljude i bolje je priznat nego kakav činovnik, naročito musliman činovnik. Ovaj ne zna ništa lijepo kazati ljudima zanatčijama, kao Huso, koji znade kolik i savjetnik i najokretniji Švabo.

U njega, kad priča, zadiru esnafi ljudi očima i misle u sebi: kako mu je dobro, — kud bi bolje? Eto tamo je u sudu, može ti svršiti sve što hoćeš, bolje nego kakav činovnik. A niti oni znaju, niti im Huso kaže kakav je odnošaj između činovnika i podvornika, da su podvornici tu samo oruđe od loženja peći, do nošenja novina kući.

I sve se bliže Husi primiču Hasaga i Mehaga. Oni koji mrze škole i naše činovnike slušaju ga mudro i tepaju mu. Radi bi mu bili nešto reći a ne mogu odmah, ne mogu pred svijetom nego će gdjegod na samu. Zamoliće ga da i njihove sinove namjesti gdjegod, neka i oni budu — podvornici.

A Huseinaga to hoće, kad mu se šapne. Razleti se i raspituje treba li gdje podvornik, pošten, radin, okretan i namješćao ih u službu, pomnožavao je četu — otimao je mlade snage višem pozivu i višem

položaju, da budu jedan bespravan elemenat u podređenom odnošaju — ispod crte. Skupljali su se i veselili se na svoj način, svojim frazama, svojim smijehom, s nešto manje ljudskog ponosa, jer se razdrobilo pred omalovažavanjem odozgor. Oguglalo se, pa i Huso s njima, samo nek ih je više.

Ali se Huso ipak odupro u jednom slučaju. Nije dao svome sestriću, kad je svršio ruždiju, da prekine nauke. Rekao je:

— Neka uči dalje, neće li bar on biti čovjek, pa makar ga ja uzdržavao. Sve što sada izgubi u plaći, poslije će brzo naknaditi, jer — činovnici skaču, molim te, a šta hoćeš, molim te, od nas i od naših pedeset forinti do smrti? U činovnika je demetom i drugo su nešto oni, a mi nikad kraj s krajem. Šta hoćeš od nas?!...

Pošutio je, a onda razvukao:

— Da sam Bog dô umio ja svoj zanat učuvati, makar da sam i kahvedžija, slađa bi mi bilo kora hljeba — pa i svakome nas.

HAMZA HUMO

(1895 — 1970)

SEVDALIJINA LJUBAV

I

Naš grad, sa svojim kamenim ćošetima, bliješti u podnevnom suncu i reže oštre, izlomljene sjenke što škrto padaju po zidovima i kupe se pod strehe. Sav ispreturan, napet i omamljen, dahti on pod žegom, na lijevoj strani brazde zelene i krivudave rijeke Rune. Život pišti u njemu i šaka zemlje cvili od žeđi i žestine. A tamo, s desne strane Rune, truhne vlaga po sjenovitim baščama, i život soči sa dozrijevanjem smokve i odrine. Nešto čulno i razbludno krije se u ovoj vlazi što pod jakim suncem tinja mlitavo, a noću se budi da se protegne, da se opije i splete u grču požude, negdje na busenju pod šandudom.

A Biber poznaje sve djevojke. Pjesma mu najprije zagolica, pa sklizne u njedra i prelazi (kao toplom rukom), slatko i nečujno, sve niže i opojnije, da te opet uzdigne, da zakikoćeš pa završtiš i zagrcaš u njegovu zagrljaju. A on, kudrave kose i zamagljena oka, upilji se svakoj u srce. Djevojke pritiskuju rukama grudi kad bi uhvatile njegov pogled u njima. O, sve to Biber čini očima i pjesmom. Kad on zapjeva sokakom, nastane trka po avlijama i s kikotom se zaustavlja na vratima. Kad on zapjeva, vjetar se pritaji u baščama, a u djevojkama nešto zadrhti, oslabe im noge, dođe im malka snaga, pa bi mu pale u naručje.

Tako djevojke uzdišu za njim, a on ih voli sve podjednako. On svima pjeva. On pronosi sokacima čežnju i ostavlja uzdahe za sobom. Za njim se otrgne mnoga suza i ispruže kradom bijele, razgolićene ruke negdje u konaku, u čežnji za milovanjem na šiltetu.

— Ah, ili bi ga klele ili blagosiljale! — govorile su šapatom djevojke, pa i nasamo, osjetivši njegov pogled, grlile bi se i stezale međusobno.

Tako djevojke čeznu za Biberom, a u avliji Iše i Osman-age Mrahora nabrekli bijeli grozdovi na odrini, i zacrvene se kad se koji zrak sunca prokrade kroz lišće i priljubi uz njih. Iša je natopila cijelu avliju, pa cvijeće, u trista živih boja, kao da pjeva šapatom sve nešto o Biberu, a potočić kroz avliju zagunđa, zažamori jasno, bistro, biserno. Kao da se i on prikrada. Iša je sama u avliji. Iznijela je ćenarče, prostrla ga po

vlažnoj zemlji, pa se opružila po njemu. Ona osjeća kako joj studen dah gmiže uz tijelo i umiruje vrele pomisli o Biberu i njegovu milovanju. Kroz tanke dimije od lahura i svilenu, providnu košulju od ćereće, nešto se smije i mami, bjelasa se vragolasto i neodoljivo. To se smiju prikrivene čari Iše Mrahorove, smiješe se i bjelasaju pod burundžuk-haljinom. A gore nad odrinom gori sunce i probijaju se kroz nju zraci, priljubljuju se uz bijele grozdove i zavlače se pod svilenu i providnu haljinu, da opet bljesnu i zatrepte sa trostrukom snagom. Vlaga pod ćenarčetom postaje sve toplija, klizi po tijelu i talasa krv, talasa grudi, dok nešto kao bujica ne uzavre, pa se napregne, napne dah, a srce zadrhti kao preplašeno ptiče. Bijele ruke Išine poletješe na grudi da umire taj drhtaj, da zaustave tu plimu što omamljuje i nosi, nosi nekud k njemu u pijane zagrljaje, u besvijest. I ruka priteže grud, priteže, i Iša zatrepti, zatrepti i malaksa. Jedan uzdah šapnu u cvijetu, u lišću na odrini. Iša leži zatvorenih očiju, malaksala, sa smiješkom na licu. Potok se budi, otima i grca kao jogunast i sladak dječak. Iša se smiješi sa rukom na razgolićenim grudima. Lahak i krt vjetar nenadno se zaletje i zažamori avlijom, pa kao da joj razotkri njezine misli, kao da joj se zagleda u tako skrivena i stidna osjećanja, plahnu je, otrže zanosu i sneveseli. Sirota Iša ponovo klonu na ćenarče, pokorno, tužno kao siroče, i zaplaka se tiho, tiho, od čežnje prevelike.

A kad plavi suton pade na mahale, izviše se strelovito laste u cvrkutu, i plav se dim zanjiha i izdiže na niske, pločne krovove. Tišina sjede u granje i oživješe vrapci i komšijski razgovori. Pa, uza svu ovu živost, pade neka sjeta na bašče i na šum visokog Mrahorova jablana. Ibrici zazvoniše na česmi, djevojački kikot vrisnu sokakom, vreo i golicav, a mujezin zapjeva na minaretu, razli se glas po tišini nad mahalom i obiđe staračke duše, pobožne, tihe i zahvalne.

Noć pade, oživješe sjene, a bijela i gola minareta, oštri čempresi i zaljubljeni jablanovi, kao džinovi s djevojkama, koračaju valovitim gradom i odnose sobom priče u čudne volšebne strane. A kad se mjesec uzdiže, pa se pun, zlatan i tih zaustavi nad tamnom konturom brda, neki veličanstven i nečujan smijeh preli sva srca, a naš grad zasta i preobrazi se u svjetlu njegovu. Sve se pritaji i zanijemi. Noć skide haljinu i bljesnu i rodi se sevdah, težak i neprebolan sevdah, pun derta za bezdano opojnim i nedostižnim. A otud, ispod Huma, sa Raljevina, donese tiha noć mehak i zanosan glas pjesme, glas što pada na dušu kao mehlem, liječi i opija osjećanja, da im probudi još bezdanije i nedohvatljivije želje. On se zatalasa, zatalasa i zasta u visinama, noseći dušu nekud u širine, ljuljnu se zanosno i razli po tišini. I dah lišća pritaji se

u mahali. Samo mirisi svježine i cvijeća kao uzdasi dopirahu čak gore do ćoška Osman-age Mrahora, i prkosno, skriveno, zaleti se potok u žamoru, i podrugljivo se nasmija tišini. Pritajena daha i pripijena uz demire, Iša je osluškivala Biberovu pjesmu sa Raljevina, ona je pila tu pjesmu i opijala se. A kad izdahnu i posljednji zvuk pjesme, ona ispruži ruke u raskošne daljine, proteže se i poletje sva ka njima, predade se njemu, Biberu, njegovu milovanju, i s lahkim krikom pade na šilte, predade se grču među bijelim i toplim jastucima.

A u Biberovim baščama, Raljevinama, mjesec se provlači kroz granje, otiče potocima, preliva se po zasađenom povrću, razliva svjetlo po daljinama i otvara dušu, otvara zemlju i sve tajne nesvjesnih želja i pijane podatnosti. Bijele kućice, čak tamo pod Vihovićima, bliješte pune jezive i neshvatljive čežnje. Biberove sređene bašče pjevaju neku nadzemaljsku pjesmu od koje raste duša i prelazi preko zaspalih brda u slatkom bolu vječite čežnje, davanja samoga sebe i prosipanja prenabrekle snage. Lopata zahvata vodu iz matice, pljusak srebra prašti po povrću i širi unaokolo svježinu punu mirisa i životne halapljivosti. Baštovan Fazla, razdrljen i zavraćenih nogavica, pognuo se po lopati, pa u beskrajnom ritmu crpe vodu, a zatim, zamorena daha, uspravi se usred matice posmatra svoju blještavu i isprekidanu sjenu u vodi.

— Fazlo!

I on se trza, baca lopatu i odlazi pod smokvu. A ispod smokve, protkiva tamu mjesečina, svjetluca na čašicama, na Biberovoj šargiji, i igra se po ćilimu sa bojažljivim sjenkama.

— Odmori se! — kaže Biber tiho i pruža Fazli staklence. A on, onako s nogu, metne ruku pod zavraćenu glavu, širokim zamahom iskapljuje do dna, pa tresući se, tromim i teškim korakom odlazi u maticu. A Biber, sam pijucka, mezeti i sevdiše pomalo. Tiho, tiho, zapjevuši on, šargija protuži, a on je spušta pored sebe, pruža se po ćilimu, pa onako skrštenih ruku pod glavom i s pogledom uvrh smokve tenice, zapjeva poluglasno:

Sadih almu nasred at-mejdana,
Gledah dragu devet godin'dana...

Zajedno s pjesmom, s riječima, nešto se budi u Biberu, mili uza nj, pa kao u nekoj toploj omaglici, on raste, raste mu kosa na glavi. Zahvata ga žalba za davno minulim danima koje on nije nikada ni vidio, ali koji su tu, u pjesmi, ljepši od svih na svijetu. On nenadno zaćuta, a matica

zašumje sanjivo, usamljeno. Pritajeno osluškivanje sakri se i poleže po travi, a mjesec se razli, bolećivo zapjeva kroz tišinu, i zašaputa u lišću. Jedan velik, nečujan i neiskazan ton u glasu zaćuta negdje u vrhovima stabla. Biberu bi najednom teško, kao da neka pustoš pade na nj, i on iskapi staklence i zapjeva iz puna grla:

Kad je alma za trganje bila,
Moja draga za ljubljenje bila...

I glas zadrhta negdje u visinama, uznese se i razasu po mehkim i pijanim širinama, a mjesec silazi, juri sve bliže širokoj smokvinoj krošnji, nečujno pade u granje, pa onako živ, nasmijan, zapljusnu Bibera i rasplinu se. Bašča se sva promijeni, kliknu, rodi se novi život, i začas — nestade svega. Samo, tamo negdje nad Cernicom, izumirao je posljednji zvuk Biberove pjesme, dok je Iša Mrahorova onako žedno pružala ruke za njim.

— Fazlo, Fazlo! — Zasta pljusak s lopate. — Ne zaključavaj kapidžika! — I Biber se izgubi nekud niz bašče, u pravcu mahala.

II

Prolaze dani, a Biber prestao da sevdiše po sokacima. Viđaju ga samo do u kasne noći na vratima Osman-age Mrahora. Do predzoru šapće Biber kroz odškrinuta vrata, šapće nešto što niko ne smije niti može znati do Iše, djevojke zapaljena oka i oblih bokova. Prolaze dani dugi i užareni, naš grad gori u žegama, i omamljen, bunca u bunilu. Kokoši vrataju od vrućine, a žene, golišave i zažarene, valjaju se po konacima i hlade lepezama pletenim od hasure. Naherena i iskrivljena čaršija kunja nemoćno kao obješena, a muhe zundaraju po njoj, liskaju sir po masnim tezgama i siju sitne tačkice po robi, po trgovcima. Nešto poput razvaljenog zijeva zija i klati se čaršijom, zastenje, promeškolji se, pa opet zastenje. Jedina rijeka Runa živo prkosi ovom mrtvilu svojim brzim i zelenim valovima i neobuzdanim krikovima plivača. Ona navaljuje na stijenje, udara o njih i sunovrace sustiže bujica bujiicu. U njenom huku ima nešto od pijane žene i vilinskih dozivanja, u njenoj boji ima nešto nebesko.

A Biber zaroni u maticu na Raljevinama, pa na ćilim pod smokvu, privuče jastuk pod glavu, pa hladuje. Matica žamori. Fazla razvodi jarke i natapa patlidžane, a sunce prekrilo nebo, pa sipa sivosvijetlu jaru gdje god stigne. Cvrčci vrište kao bjesomučni, a žabe preplašene

sakrile se duboko pod vodu kao da je sudnji dan gore na zemlji. A kad se sjene jablanova otegnu preko Raljevine i sunce pozlati nad brdom, zažamori lišće u smokvi, krto, oprezno, matica zastudi i lahka jeza hladovine probudi Bibera. Fazla prinese mezeluk i rashlađenu ljutu, a Biber zapjevuši kao preporođen, podmlađen.

Prolaze i plavi sutoni, sa nekim bolećivim tonom blagosti i očinske ljubavi. Prolaze i noći, mlake, pijane, pune žudnje za milovanjem do besvijesti, negdje u baščama, u zagrljaju tijela i u grcanju podavanja. One nečujno padaju na grad, na Raljevine, na doline. Tako i večeras, kad prođe akšamluk, svjetla zadrhtaše po našem gradu, pirnu svjež vjetar, a u Biberu zabrekta snaga, podiže ga, i nešto, snažno i zanosno kao jablan, izraste u njemu. Biber đipi, podvrisnu, pa zapjeva, a glas odnese tišina, odnese ga Mrahorovu dvoru:

Sama vehne u konaku Ajša:
Sa svojim se dertom razgovara...

izdiže Biber. Ali i to sve prođe kao i proljećno cvijeće, jer Iša ne može odoljeti Biberovim pogledima, ni tihim šaputanjima, od kojih je spopadaše slatka omaglica. Jednog večera Biber pruži cijelo lice kroz vrata, a Iša, ni sama ne zna kako, osjeti vreo poljubac, nešto joj zabruja u glavi, zadrhta u grudima, i ona se zaplaka. To se sve dogodi tako nenadno. I otada Iša poče da se bori sama sa sobom, da se bori sa Biberom, koji na juriš osvajaše od poljupca dalje. Dani joj prolažahu u groznici, a noći! "Moje noći, moji bijeli dani!" čula je kako pjeva Biber. I neki naročiti strah osjeti ona baš noćas; osjeti strah, jer osjeti da nema više ni snage da mu se odupre. Ona nije osjećala vatru kao prije, nego i neku strepnju, grozničavu drhtavicu. O, neka samo on reče! Ona će učiniti sve, sve. Pustiće ga i u bašču, i otići će k njemu pod šandudu, i...

Napuklim zvrkom kvrcnu kamičak u pendžer; njegov cik pogodi Išu u srce, i u istom času ona se pripi uz demire, nasmiješi se tako blago, nemoćno i podatno da Biber osjeti drhtavo uzbuđenje.

— Siđi — šapnu on tiho.

— Odmah! — ču se odozgo jedva čujno, ali nekako sretno i pokorno.

Iša odškrinu vrata. Sva je drhtala. Zamirale su joj riječi na usnama i spopadala je neka malaksalost. Ona je srljala u nešto što nije trebalo da se dogodi, a što je opet bilo neminovno i suđeno. Biber je bio zakročio jednom nogom preko praga. Nenadno se dvije vrele i uzdrhtale ruke sapletoše oko nje, a ona im se podade, nemoćna i opijena. Kao od

straha, drhtale su joj noge, i ona je samo molila, ne znajzući ni sama šta: da li da je uzme svu, ili da je ostavi, da pobjegne od nje na svoje Raljevine, pa da, kao i prije, ispruža ruke prema njegovoj pjesmi i da se grči na šiltetu. Ali Biberove ruke nisu mirovale; one su u drhtavici prelazile preko njenih grudi, preko bokova, dok ona nije počela da gubi svijest i da nesvjesno odgovara na šapat, koji nije jasno ni razumjela: "Hoću, hoću".

I kapidžik je škrinuo. Pod šandudom na busenju igrale su sjene pritajene i nasmijane, sluteći nešto i šapćući. Mjesec se provlačio kroz granje i potok poigravao i ćeretao prkosno. Skriven i pritajen šapat ispod šandude šuljao se pod stabla. A Iša, sva umotana u zagrljaj, predavala se milovanju. Ona je čula samo neki pijani šum unaokolo, koga nestaje pri bliskom Biberovom dodiru, i koji ostaje negdje dolje iza nje, dok je njegov zagrljaj uzdiže i nosi iznad Kamenjaka, iznad bašča u mjesečinu, put zvijezda. A zvijezde su išle s mjesecom i smijale se u krošnji šanduda. One su sve vidjele. Biberov šapat i toplo milovanje pretvori se u bijes, ujed, i Iša je nenadano počela da grca, da se daje i otima. Zvijezde su počele da kaplju kroz granje i da se prosipaju po njima. Mjesec se glasno cerekao, a potok kikotao kao da ga neko golica...

Najzad se sve stiša i zamoran šum poleže po širini. Negdje vrisnu ptica, i oni se trgoše. Iša ispruži ruke prema Biberu i zajeca. A on je obuhvati mekano i blago, i poče da je miluje svu, da je ljulja na krilu i da joj tepa nečujno, tako utješljivo i srdačno.

I tek kad mjesec, umoran i izblijedio, sjede na brdo, Biber se trže, preskoči baštenu ogradu, pa uinat cijeloj mahali, vascijelom svijetu, zapjeva sokakom koliko ga grlo nanosi.

III

Prolaze dani, a Biber prestao da sevdiše po sokacima. Prolaze noći a niko ga ne viđa na Mrahorovim vratima. Kad se naš grad utiša i padne u čvrste sanje, mine ponoć, a Biber luta baščama i nestaje ga u pravcu mahala. Baštovan Fazla zamišljeno maše glavom i ispija ljutu. Biber više ne pije, samo svako jutro dolazi kao pijan i po cio dan leži pod smokvom zelenkom, dok cvrčci vrište u vrbama. Biber i ne pjeva više. Do u kasnu noć svjetluca mu cigareta, dok on zamišljeno osluškuje žuborenje matice, nenadano se diže i nestaje ga među drvećem.

Tako cio mjesec. Nadošla rana jesen, pa kao trudna žena počiva tromo i sočno kipi i vri. Biber se namilovao, pa mu neka tuga, tuga za prolaznošću, pada kao sjeta na dušu. Neki tužan mir kao da šumi u

njemu, pa izaziva bol i zamoran smješak. Dani bistri kao zlatne vode, pa sve nekako utanjuju, gube snagu i klonu, dok sa branjem posljednjih plodova ne pade i neka beznadežna i neutješna pustoš na Raljevine. Ostadoše još samo narovi, prkosni i sočni, a neki, popucali od snage, ukazuju svoje žarko meso, pa se smiju u zlatnoj i tihoj jeseni. I njih će skoro Fazla da pobere; i opašće posljednja, prozebla smokva zelenka, i pašće prva slana na bašče usnule.

Naš grad, veličanstven i staračkí miran, prošarao se sazrelim drvećem, a čaršija živnula, pa nekako bradata i vesela, smije se i žagori. Rijeka Runa, tiha i smirena, kao poslije poroda, svileno šumi pod Starom ćuprijom i, umiljavajući se oko kamenja, odnosi sa sobom tihe i duboke sjene jablanova. Sve je tako pitomo i dobrostivo, kao da neki blagorodni oproštaj lebdi nad cijelim gradom.

A u staklenim i dubokim noćima, ne smiju se zvijezde više onako užagreno kao ljetos; one samo kao mrtvi dragulji tonu u bistro i hladno plavetnilo. Biber ne ide Iši više sa snagom zaljubljenog jablana u sebi; on tiho, kao da se prikrada, prolazi kroz mahalske sokake. I u Išu ušla neka žalostiva slutnja, neka plašljivost divokoze, pa samo gleda u Bibera i ne smije da ga zapita, da mu kaže nešto tako važno, tako sudbonosno. Biberova milovanja nekako hladna, prijateljska, a nju prose negdje daleko, čak tamo u Bosnu, za nekog hadžiju s bradom i žutim sarukom. Iši se činilo kao da je šalju negdje na drugi svijet, kao da joj zakopavaju njezinu živu mladost.

— Bibere, došli su neki trgovci iz Bosne — šapće Iša i bojažljivo se izvija iz njegova zagrljaja, a srce joj se hladi.

— Pa?

— Prose me.

Biber teško zaćuta. Kao da neka nepomična čama pade na nj, kao da se rodi mrak u njemu. Iša se bojažljivo privi uza nj.

— Bibere, ja se bojim te Bosne, strah me od tog nepoznatog hadžije. Ko zna ko je i kakav je on. Bibere, slatki Bibere, ne daj me! — šapuće Iša molećivo i bespomoćno.

Ona je poznavala Bibera. Poznavala je sve djevojke koje je on obljubio, pa ih ostavio strašnim i bradatim hadžijama. Biber je ćutao, kao da osluškuje nešto, postaje nemiran, i Iša je vidjela kako mu je zadrhtala donja usnica i mišica savijena oko nje.

— Bibere!

— Ćuti!

I Biber se borio sa sobom, a ona je strepjela kao šibljika. Naposljetku on reče tiho drhtavim glasom:

— Iša, ne polazi za mene! I taj bradati hadžija, bolji je od bekrije Bibera. Nećeš biti sretna ako pođeš za me. Mnoge ćeš noći proplakati, čekajući me sama u konaku. Jer ja ne mogu, ne mogu, Iša, da se rastavim sa svojim momačkim životom. Kasno je više. Ne mogu.

Biber opet teško zaćuta. Iša je prigušeno jecala. Plač je tresao i razdirao. Njega je davila u grlu opora i gorka guka, pa ne može duže da podnese, nenadano podiže Išu, steže je snažno, poljubi je, preskoči preko ograde i ponese na srcu još jedan dert više, ponese u život još jedan bol da ga liječi pjesmom i samovanjem. Iša ispruži ruke za njim, kao što ih je ispružala ljetos za njegovom pjesmom, ispruži ih, ali bez onog ljetošnjeg žara, ispruži ih sa krikom u slomljenoj duši.

A kroz nekoliko dana, hadžijska se brada blaženo otegnu i iskesi kroz prozor kupea treće klase. Duboko povijena u feredžu, sjedjela je uza nj jedna žena, pokupljena, bez glasa i života, kao pokajnica.

U isto vrijeme Biber je sa svojim baštovanom Fazlom ispijao ljutu u mehani Štefe Švabice. Nešto razvaljeno i bez dizgina zijalo je u njemu, srljalo očajnički, ludo, pa se topilo u dumanu ljute, u pjesmi, i orgijalo u defu Sofke Ciganke.

— Dragi Fazla, ispili smo sve slasti ljeta. Zaboravljaćemo ih zimus po mehanama i čekaćemo novo, još slađe i veselije ljeto.

— Amin! Dabogda! — odgovara Fazla, i oni se kucaju drugarski.

A nešto sve raste kao bujica oko njih, pa poče da navaljuje, da vrišti. A Biber izvi glas, i sve osta duboko, duboko pod njim i zanijemje.

I Biber, stari sevdalija, polahko, klecava hoda, uputi se preko Šetališta put Zahuma, noseći u sebi neki čemer života i bol za minulim ljetom. Još jedan dert više, još jedna i još stotine čaša i dertova, a oko samohrane Biberove kuće pjeva jesenji vjetar pjesmu beskućnika, pjesmu samohranih. Svejedno ima nešto u toj pjesmi što ne mogu da nadoknade ni najviša blaga u životu; ima nešto što niko ne može da shvati u mahali. To je cio jedan svijet koji Biber nosi u sebi, svijet od slatkog čemera i žalbe za životom.

Viju samohrani vjetrovi oko Biberovih praznih konaka, vuku se dani puni kiša i prozeble magle. Baštovan Fazla ide tromo kao da nosi trista nevidljivih tereta na sebi i ne zna gdje bi sa praznim rukama; zato se i prihvata tako često za čašicu kod Štefice Švabice.

Pobijeljeli i vrhovi golih planina; mraz stegao naš grad da srce puca, a iz Biberova odžaka raznosi bura dim kao na jagmu. Zima, topla i intimna pjesma šarolikih nada, prikrila je cio grad. Sva se mlada srca zagrijavaju pjesmom po sijelima i po niskim kafanama, samo Biber

samuje u svojoj velikoj sobi, uz plamsanje vatre u starinskom, širokom odžaku i, uz tiho i bolno cilikanje mekane šargije, pjeva:

Sadih almu nasred at-mejdana

I Biber se zanosi u tople ljetne noći, čuje žubor vode, osjeća šum lišća i Išin glas, drhtav, podatan. I nenadano se sneveseli, spusti tamburu pored sebe, dugo gleda u plamsanje vatre, u tinjanje žara, pa u mrtav pepeo.

A kroz san, kroz neke daleke konake, vidi on kako se nad Išom, blijedom i uplakanom, kezi nekakva jareća brada, cereka se, kmekeće i trza ga iza sna.

To negdje napolju, lupa nepritvoren kanat i bura zviždi u drveću.

DŽIGIT

I

Na svome vatrenom vrancu, Džigitu, Šaćir-aga Plavić jaše kroz čaršiju. Nije samo da jaše, nije ni da leti, nego podbada, a opet obuzdava konja da se ne razleti od silne snage i obijesti. Cijela čaršija izgleda mu nekako sitnija i trošnija nego obično kada svraća u berbernicu Muje Trklje. Dućani sa ćepencima šćućurili se od straha da ih njegov Džigit ne smrvi, a plašljive glave proviruju u čudu kroz pendžere. Iz Džigita biju vatrene varnice, a u Šaćir-agi nešto raste kao plima, kao ljubav, kao krila. On se ne obzire ni desno ni lijevo. U njegovoj duši sija ponos. On sav gori, sa zajapurenim osmijehom na licu. A Džigit kao da to osjeća, razigrao svoje čelične damare, ponosno zakočio, pa udara čivtima.

Neka vidi čaršija kako jaše Šaćir-aga Plavić.

Jednog dana u čaršiji reče mu Vejsil-aga Voljevica:

— Šaćir-aga, ja sam vala, mušterija onom tvom Džigitu.

— Šta! Mušterija Dži-džigitu! Eh, ljudi, ljudi! Pa ja tebi da prodam — planu Šaćir-aga i zapjeni od bijesa.

— Baš si hršum i prznica. Čovjek te pita bi li prodao Džigita, a ti odmah kao stršljen.

— Voli on njega, bolan, više nego svoju Grabinu.

— Ma šta, bolan, Grabinu! Za Džigita bih dao i ženu, i staru majku, i — i sve. A on mušterija mom Džigitu! Eh, ljudi, ljudi, svakakva ti svijeta ima u nas! — iščuđava se Šaćir-aga i ne može da shvati toliku drskost Vejsil-age Voljevice. Da Vejsil-aga nešto nije star i viđen čovjek među ljudima, baš bi se lijepo proveo.

U čaršiji su poznavali Šaćir-aginu osjetljivost i njegove mahane, šalili se s njim i podsmijevali mu se. Zbog njegove naprasite ćudi prozvali su ga i Hršumom. Šaćir-aga je u stvari bio dobar čovjek, ali nepopravljiva prznica, plah i ograničen. Na ovakvo njegovo držanje mislio je da mu daju neko pravo dobar glas stare, nekad veoma poštovane porodice Plavića, i njegovo bogato imanje Grabina. Ali u

čaršiji se, kao uinat, naročito u posljednje vrijeme, slabo osvrtali na to. Zabodice su postajale sve češće i žučljivije, a Hršum sve zaobadaliji. Naposljetku je došlo do toga da se isposvađao sa polovinom komšiluka i sa gotovo cijelom čaršijom.

Tako jednog jutra, baš u rano proljeće, negdje pred dolazak prve laste, upade Šaćir-aga u avliju svoga doma kao grom iz vedra neba i, sav cepteći od bijesa, zapali svu kuću svojom vikom:

— Spremajte se! Sve spremajte! Vežite prtljag u bale! Odmah idemo u Grabinu.

— Ama kakvu Grabinu, Bog s tobom, Šaćir-aga, nije još ni proljeće! Šta će nam svijet reći, žalosna ti sam! — usudi se žena da mu primijeti molećivo.

Na riječ "svijet", Šaćir-aga izađe van sebe. Razbješnje se kao da mu neko Džigitu zabode nož u srce. Svijet! Ta on zbog svijeta i napušta šeher, a otišao bi i u pasija preskakala. Ah, pa zar mu ni u njegovoj rođenoj kući taj svijet neće dati mira. Neka pozovu još i Vejsil-agu Voljevicu sebi u pomoć, neka kuću pretvore u berbernicu Muje Trklje, pa da on sa svojim Džigitom ode nakraj svijeta gdje ga niko ne poznaje.

Nije bilo šale. Čeljad se uskomeša. Šaćiraginica, plašljiva kao kokošica, izgubila pamet, pa ne zna sirota za šta bi prije prihvatila. Njegove dvije sestre, usjedjelice, oštapljene kao dvije kusaste rode, gunđale su sebi nešto pod nos i iznosile namještaj u avliju. Malo mu je zar što im je svojim svađama po čaršiji sreću zaustavio, nego ih još muči cijelog života. Sluškinja Fata, prava junačka pojava, ćorava u desno oko i kozičava lica, nosila je cijele bale namještaja i bacala ih nasred avlije. Šaćir-aga kroz kratko vrijeme dovede seljake s konjima i natovari prtljag s njima zajedno, dok se žene sve u žurbi pripremiše za put. Uz pomoć Fatinu spremi se i stara kaduna Aiša, Šaćir-agina majka, koja zbog svoje duboke starosti ne može da uzme učešća u spremanju prtljaga. Zavijena u feredžu, ona je sjedeći na avlijskoj sofi, čekala još samo da joj Šaćir-aga osedla staru bedeviju Mrkušu, koja je toliko mirna i ravnodušna da se komšijska djeca, čim im se ukaže prilika, provlače ispod njena trbuha uz ciku i kikotanje. Uz kadunu je i nerazdvojna mačka Zeka. I ona, gotova, čeka pored nje da, eto, tog časa na Mrkuši obadvije krenu put Grabine.

Naposljetku se okončalo i spremanje prtljaga. Konji su čekali pod tovarima vunenog namještaja, umotana u šarene ćilime. Na jednom konju opet stršila je okrugla sinija i razroki sadžaci, sač za pečenje hljeba na ognjištu i saksija za pečenje pite. Na drugom opet tepsije sa santračem, dvije šiljate gvozdene lopate, jedan šiš za prženje kahve i

krošnje sa bakrenim posuđem: sahanima, đugumima, lenđerima i ibricima. Na trećem konju opet, osim onih prvih sa mekanim balama, visili su: škip, naćve, himbut za nešestu, jedan veliki bakreni kazan i dva kazandžika. Staru kadunu popeše pred vratima na Mrkušu. Neobična i šarena povorka krete se kroz grad, pokrenuta hirom nabusitog Hršuma. Neki su zastajali začuđeni, a neki opet nasmijani posmatrali su povorku.

— Šta će mu ovoliki prtljag za selo, ljudi ljudski!

— K'o da se ne misli ni vraćati — čudile se komšije.

Naprijed su išli konji pod tovarima, za njima na primjetnom odstojanju kaduna Aiša, zavijena u feredžu i u žutim, sa crvenim kićankama na kljunovima, ženskim čizmama. Pred njom na unkašu čučala je njena nerazdvojiva Zeka i uznemireno zvjerala po ulici. Za njima opet išle su dvije Šaćir-agine sestre sa sluškinjom Fatom, sve tri pokrivene zarovima i sa gustim koprenama na licu. Sam Šaćir-aga ostao je još kratko vrijeme u aharu, sedlajući svog Džigita, a zatim je zaključao kapiju, veliki ključ turio za pojas i vinuo se u sedlo Džigitovo. Njegova prkosna pojava promakla je čaršijom, mimoišla njegove i na puškomet pred svima krenula put Grabine. Ta Šaćir-agina Grabina udaljena je od grada svega četiri kilometra neravna konjskog druma. To je i njena prednost i loša strana ujedno. Prednost utoliko ukoliko je bilo lahko žensku čeljad opremiti u nju, a loša strana opet utoliko što je vatrenom Džigitu bio taj put takva igračka da se nije mogao ni da zagrije. Tek kada bi Šaćir-aga išao u udaljenija sela svojim kmetovima, Džigit bi imao prilike da zapjeni od puta i silne udarljivosti. I sada se Šaćir-aga zaboravio, pa pustio Džigitu na volju da ide u Borovčevinu. A povorka daleko ostala iza njega. Rano, vlažno proljeće. Drum mokar, a plotine napupile, pa soče pod blagim suncem. Nešto kao nada, kao snaga, napinje grudi, a opet nešto kao tugaljiva omama dohvata se čovjeka i rastužuje ga bezrazložno. Nešto slično domože se i Šaćir-age, pa zaboravi i na svog Džigita i bi mu žao čaršije, i ljudi, i Trkljine berbernice. Ali u tom času ukaza se njegova kula u Grabini i njegovi vinogradi, i sva tuga iščeze bez traga. Nešto tako srcu priraslo bilo je u toj strani gdje se uzdizala njegova kula. Tu se negdje skriveno smiješilo davno mu djetinjstvo, njegov stari otac, rahmet mu duši, sjedio kraj odžaka i savjetovao ga, vinogradi pod kulom uzdizali mu opet ponos imućna čovjeka i podsjećali ga na dužnosti i brige domaćinove.

Raštrkani, bijeli oblaci lelujali se pod neobično plavim nebom, a obradovane ptice dozivale se po pučini. Njegovi su daleko izostali iza njega, dok je on razmišljao o Grabini i prošlosti.

Upravo u to vrijeme dok se sve ovo događalo, pred niskom i čađavom potleušicom što su je seljaci nazivali krčmom, sjedio je stari Ante Dronjak i provlačio likove konce kroz istruhljelu oputu. Napleo je toliko lika oko opanaka da su mu izgledali kao dva svračija gnijezda. Sa krovinjare se dizao plav dim i vrapci žamorili u vrbama. Odozdo sa česme čuo se brz šum vode. Ante baci pogled niz drum, široko zinu i pusti neki neobičan glas poput mačora. Džigit je bijesno kresao uz drum, a za njim, čak dolje od Pudarnice, iako već zašao u godine, nazirao je Ante svojim gorštačkim okom kako se miče šarena povorka.

— Jes' Šaćir-aga sa svojim, Isusa mi! O, Mande!

— Oj' — odaziva se lijeno žena iz krčme.

— Evo Šaćir-aginih! Ih, ih, za mila Boga, pa kud ranije!

Krčmar Ante Dronjak, Šaćir-agin najsiromašniji kmet, nije nikad bio načisto s tim da li mu je milije da je Šaćir-aga sa svojom porodicom u gradu ili, pak, u Grabini. Istina, kad su oni ovdje, on češće omasti brk pitom i pirjanom, pa i običnije mu je. Ali opet, Šaćir-aga naprasit, pa da Bog učuva.

Džigit iskrsnu pod vrbe.

— Ante, kahvu!

A u Anti nešto poigrava; smije se, i svaki čas ukazuje mu se onaj jedini i pocrnjeli zub u vilici. Šaćir-aga stegao crne i guste obrve, pa se Ante ne usuđuje ni da ga ljudski upita za zdravlje.

Dok Šaćir-aga posrka posljednji findžan kahve, žene s konjima minuše šutke kraj krčme. Siđoše još nekoliko koračaja niz drum i odahnuše od puta. Pred njima se kočila stara Plavića kula, visoka i siva, sa vratima na ćemer i pozatvaranim pendžerima. Šaćir-aga dotrča da skine majku s Mrkuše, otključa kapiju i, bez riječi, vrati se natrag pred krčmu.

II

Prvih dana u žena pune ruke posla. Krečili se zidovi, prali se podovi, tavanice i musandere, mela se avlija i sadilo cvijeće po sofama. A Šaćir-agu spopala samotinja sjedeći pred Antinom krčmom. Da hoće bar da ozeleni, činilo mu se pola bi mu osame nestalo. Tako on sjedi, nenadano se diže i odlazi Džigitu u ahar.

— Hej, Džigo, Džigo, Džigiću moj! — tepa mu Šaćir-aga i miluje ga, a on se prosto smije na nj i veselo kopa nogom kao da mu pruža drugarsku ruku.

— Hej, Džigo, razgovore moj!

Džigit je Šaćir-agi jedini iskreni drug i prijatelj. To nije konj, to je soko, vila. A pametniji je i od kadije što sudi u mešćemi. Kad na Šaćir-agu padne čamotinja i obuzme ga neka nepoznata tuga, on i nehotice pogleda kojoj čaši u dno, onako ispotaje, zavučen u tamni budžak krčme, razbije dert, a zatim izljubi svog Džigita, vine mu se u sedlo, pa poleti kud ga oči vode. Džigit bjesni, rahvani, a Šaćir-agi se čini da leti ispod oblaka, da preskače brda i doline. I tako leti, leti, pa najednom osjeti umor, postane opet obični Šaćir-aga Plavić, i klone u sedlu, zadrijema. A stari prijatelj Džigo to osjeti, uspori hod, primiri se, pa uvije kičmom i drži Šaćir-agu u ravnoteži.

Takav je, eto, Džigit.

Naposljetku raspuče i proljeće, izvuče se iz svoje sočne kore, a Šaćir-aga prionu da obrađuje imanje. Po cio dan žene mijese hljebove i vare pirjane u kuhinji, a on pred težacima po vinogradima. Čim sa posla, Šaćir-aga u ahar da obiđe Džigita, a zatim pred krčmu. Tako mu prolazi vrijeme. Tako mu izmiču dani nejasnog nadanja i pritajenih borbi u njemu. Iako Šaćir-aga nije kukavica, u posljednje vrijeme čini mu se kao da mu za leđima raste neka zavjera. Neko se zavjerio protiv njega, pa mu ne da mira. Očas mu se neko u krčmi učini sumnjiv, a on počne da ga podozrivo pogleda ispod svojih gustih vjeđa. Poslije upre oči u jedan predmet pa kao prikovan ostane tako po pola sata. Najednom se trgne i osmjehne, pogleda po krčmi i počne da priča o Džigitu:

— Pasmina je to. Hej, ljudi, nije to šala. Konj od dobre pasmine isto je što i čovjek od dobre porodice, od dobra soja. U svemu ti i svačemu ima razlike. Eto, rečemo ti, Vranac Alage Bijelića. I to ti je, brate, dobar konj, ali Džigit je Džigit. Njemu nema premca, pa basta.

Seljaci slušaju, mlađi se podsmijevaju kradom, a Šaćir-aga zapao u vatru pa priča:

Sinoć se upravo uvodim u san, a on udara kopitom o daske u aharu. Čujem kako zvecka sindžirče. Siđem dolje, upalim lampu, a on se osvrte, ugleda me i veselo zahrza. Ništa mu nije falilo. Htio je samo da me vidi, da ga pomilujem, pa eto ti.

Ovo nekoliko pohvalnih riječi upućenih Džigitu razveseljavaju Šaćir-agu, on ostavlja krčmu i sav sretan i smiren, sa sviješću dobrog domaćina, hoda po vinogradima, gleda i nadgleda kako mlade seljanke pod Fatiminim nadzorom beru trešnje. I žena mu je sišla u vinograd. Plašljivo i kradom pogleda ga ispod oka: "Minulo ga je, hvala Bogu", pomisli i pogleda ga slobodnije. Ali i najprijatniji smiješak bio je u stanju da katkad Šaćir-agu baci u ono nejasno stanje slutnja i podozrenja.

Svi su primijetili ovu promjenu na Šaćir-agi, ali niko joj nije znao uzroka, pa ni sam Šaćir-aga. Jednostavno naišlo bi na nj i minulo bi ga. I to je sve. Neka pomisao iskrsne u njemu, kao naprimjer: "Uginuće ti Džigit", ili: "Nesreća vreba na te". I stvarno ovo je govorio neki glas, samo Šaćir-aga nije bio načisto s tim: da li govori taj glas u njemu samom ili mu šapće odnekud.

I što se god dublje zalazilo u ljeto, ovaj zlobni i nevidljivi šapat bivao je sve češći. Kao da se svojom slutnjom navadio na neko veliko zlo. Katkad bi se pričinilo Šaćir-agi da mu se ovaj glas zlobno podsmijeva, pa ga opet hvata u svoje kolo i potpuno vlada njim. On se isprva otimao, trzao, gonio ga, misleći na svoje poslove, Džigita, ili ma što, ali ovaj zlobnik izabrao bi tako strašne zabodice pred kojima se kršio svaki otpor.

I ovaj glas, jednog vedrog, ali kobnog dana, dosluti nesreću i po Džigita i po Šaćir-agu i po cijelu njegovu porodicu. Tog dana ovaj glas naročito se nekako okomio na Šaćir-agu sa svojim strašnim zabodicama. A njemu se stislo, spopala ga neka nemoć i očajanje i suzila mu pogled do pod nos, u nešto crno i neizbježno. Nigdje nikog. Samoća. Milovao je Džigita, pa ga i on nekako tužno pogledao kao da predosjeća neku nesreću. I Šaćir-aga prekrati sve sa nekoliko bezvoljnih koraka. Uđe u Antinu krčmu, sjede u budžak pa slomljenim teškim glasom zapovijedi:

— Onog mog, crnog!

Napolju treperi život, igraju se sunčevi zraci i šušte krošnje vrbove, uz dalek šum vode na česmi, sunce se probija kroz crno prozorče, a Šaćir-aga sjedi u vlažnoj i niskoj krovinjari, zavučen u svoj budžak, i ispija crno vino, teški grijeh. Grijeh svoj, svojih predaka ili sotonin. On pije jer ga neka nevidljiva sila tjera na to, sila što je kao kvrga sjela na njegovu dušu, pa mu ne da da sretnim i otvorenim pogledom gleda bijeli svijet.

Prolazi jutro. Sunce izmiče kroz prozore, a Šaćir-aga jednako teško pije i šuti. Ante je zabrinut, ali nijem i poslušan kao rob. I u Šaćir-aginoj kući doznali su da im sam domaćin sjedi u krčmi, pa im teško kao prema glavi. Šaćiraginica se previla, pa gleda u krilo suznim očima, a sestre mu natmurene tumaraju iz konaka u konak, iz kuhinje u kuhinju, iz avlije u bašču. Kao da očekuju kakva nemila gosta. Jedina mu majka, stara kaduna Aiša, ništa i ne sluti i sjedi sa svojom Zekom u konaku kao zaboravljena. Prolazi i vrijeme ručku, a Šaćir-aga ne dolazi kući. Sunce naginje zapadu, a njega jednako nema. Osjeni jablanova otegoše se, a sunčevi zraci se oduljiše i pozlatiše kad on izbi u avliju. Šaćiraginica skoči preda nj.

— Snesi mi silah i kuburu! Idem u Polog — kaže Šaćir-aga mrko i teškim glasom, pa, i ne pogledavši je, nesigurna hoda uđe Džigitu u ahar.

Šaćiraginica, blijeda kao krpa, preklinje ga da ostane:

— Ne idi, moj Šaćir-aga, živ mi bio! Sanjala sam ružan san. Ne idi danas u Polog: ima još dana u Boga. Ta kmetovi će i sami doći.

A on i ne odgovara. Šuti i sprema konja. Još časak, i Džigitove kopite zakresaše drumom povrh kule, a Šaćiraginica zaplaka. Sestre mu kao dvije nijeme i tužne sevlije ostaše na avliji.

U Polog vode dva puta: jedan preko Meoljine, kraći, peo se krivudavo i strmo, a drugi duži, nešto ravniji, vodio je preko Borovčevine. Samo ovaj drugi imao je jednu mahanu: upravo ispod samog sela Borovčevine, što leži na platou, probija se on kroz stijene u duboko prosječen divlji goli tjesnac, pun škripova i prerezan suhom potočinom. Strašna i jeziva je to divljina u kojoj glas zvoni kao sa onog svijeta. A Šaćir-aga ne bira put. Pustio Džigitu na volju, zaboravio na ovaj svijet, pa juri, leti. Krš ozvanja pod bijesnom Džigitovom kopitom, a stijenje odgovara bijesom, smijehom i lavežom. I baš tu, upravo negdje pred suhu potočinu, Šaćir-aga izvadi kuburu iza pojasa, podvrisnu i opali. U isti tren Džigit se trže, bolno jauknu i posrnu naprijed. Šaćir-agi pretrnu srce. On se povi po njemu. Zanos se u tren rasplinu i užasna pomisao ožeže mu mozak. Jeka od pucnja zagrominja se u kršu i nasta kobna tišina. Džigit opet jeknu. Šaćir-agi kao da puče nešto pred očima, dah mu se nape u grudima i nasta neka divlja borba u njemu, borba prijegora, ponosa i ljubavi. Stvar je bila jasna: Džigitu je zapela noga u škripac i prelomila se u snazi naleta. Džigit ponovo jeknu. Šaćir-agi se zavrtješe suze i umalo što ne zarida iz sveg glasa. Ali se suspreže, poče da mu dršće usna i ruka na kuburi. Džigit ga bolno pogleda i nemoćno obori glavu s teškim uzdahom. Najednom, ne znajući sam što se dogodilo s njim, on leže po svom drugu, pade mu oko vrata i zarida, tresući se sav kao u groznici:

— Hej, Džigitiću, sirotane moj! Hej, rano moja neprebolna!

Šta, zar Šaćir-aga Plavić da plače kao žena! ote se on i pogleda po pustoši. Sam. Samo golo stijenje zuri u nj i u sirotog Džigita.

— Jest. Oplakao sam i sebe i Džigita — reče on jedva čujno, steže srce, drhtavom rukom potеže kuburu i stade pred Džigita. Dva strašna oka, puna molbe, očaja i bola uperi Džigit na nj. Šaćir-aga ne klonu, naperi. Metnu ruku na horoz i jeknu, jeknu kao ranjen, i omače. Pucanj vrisnu, a on, i ne osvrćući se, naže ka Grabini. Za njim zaurlaše hiljade

glasova, cika, smijeh i đavolji kikot krša, a zatim se sve utiša i zinu mrtva i hladna pustoš iz klanca.

III

Šta je soko ostriženih krila? Šta je čovjek bez očinjeg vida? Šta je junak bez svijetla oružja? Šta je hodža bez bijela saruka, Šaćir-aga bez bijesna Džigita?

Šaćir-aga Plavić nije sebe više ubrajao među žive ljude. On se živ pokopao u svojoj Grabini, ne mareći ni za svijet, ni za svoje bogato imanje.

— Ante, onog mog, crnog!

Šaćir-aga u vinu traži zaborava. On u vinu sanja o Džigitu, prelazi na njemu brda i doline, zapjeva, pa se najednom rastuži i rasplače kao malo dijete.

— Isuse moj, šta bi od našeg silnog age! — čudio se Ante.

A Šaćir-aga po cio dan u svom tamnom budžaku. U kući žalost kao za pokojnikom, a imanje pusto bez njega. Žene kao sirote idu po vinogradima, zaraslim u travu i korov. Kao da je sve prokleto. Nema više ni straha ni trepeta u kući. Šaćir-aga je bio kao mušica. Nikom ni u oči da pogleda. A opet se niko ne usuđuje da mu šta primijeti, da mu prebaci. Ali ne od straha, nego od žalosti. Došla i berba. Sve cikti od veselja, a Šaćir-aga kao smeten, ne umije ni da kiridžije pogodi. Sišla jesen u kotlinu, tuga maglovita, beskrajna, a Šaćir-aga u budžak, kuća u beznadežnost. Tako prolaze dani. I gora počela da opada, a Plavićevi još u Grabini. Žene se zaželjele komšiluka, pa pomrišeše od osame i čamotinje. Preklinju Šaćir-agu da se sele u grad, a on samo odmahne rukom, pa u Antinu krčmu. Katkad po cio dan prosjedi sam u konaku, izgubljen i mučaljiv, pa cijele sate ide uza sobu, niza sobu, pa se zavali na sećiju i gleda u tavanicu. Nije mu ni lahko. U čaršiji se sigurno već sve saznalo. Ko zna šta se sve tamo ne priča. Zar Šaćir-aga Plavić polomljenih krila da izađe pred one nabodice i ukoljice. I on je sav svoj duman i jad otopio u Antinu vinu. Prestao već odavno da govori o Džigitu. Nekad ga je uzdizao iznad cijelog svijeta, bodrio mu ponos i snagu, a sad ga vino uzdiže iznad neke crne provalije savjesti i zlih slutnja, drži ga u kandžama nad tim ponorom, dok se on bori, hrve, savlađuje i pobjeđuje, da poslije pijane borbe druga provalija postane još dublja i crnja. I sve tako.

A jednog dana, pijan i raspojasan, Šaćir-aga uđe u avliju i zagrmje:

— Spremajte se! Odmah se spremajte! Fato, veži prtljag! Hajd' mičite se! Ta niste se skamenile.

U ženama nešto zaklikta, ali nove, crne slutnje ugušiše ovo kliktanje nenadne radosti, i ćutke počeše da se spremaju za put. Ante je domalo doveo brđane sa konjima. Oni su i tako krenuli po brašno u Kamenik, pa onako uzgred, dobro im došlo da potovare Šaćir-agin prtljag.

Kroz jedan sat povorka se krenu. Ovog puta Šaćir-aga je išao posljednji, uzbuđen i omamljene svijesti. Nešto razbijeno i očajnički nosio je u sebi put svoga rodnog grada, koji mu sad izgledaše nekako stran i nepristupačan.

— Eh, heej! — uzdahnu Šaćir-aga i osloni se na stijenu kod bijele pudarnice da savije cigaru duhana. I tog časa učini mu se da se sasvim prikuči svojoj tragediji, ugleda joj svu jezovitu nagotu i trže se. Htio je da viče, da vraća konje u Grabinu, ali su mu samo drhtale zgrčene usne i poigravala cigareta u rukama. Eh, da je barem ostao u selu da mu svijet ne gleda sramotu!

Tako je Šaćir-aga Plavić došao u svoj šeher. Isprva ostajao u kući. Mučilo ga teško. Muhao se po konacima i noću izlazio u bašču, dok jedne noći ne preskoči kapiju i ne izgubi se u pomrčini. Naposljetku poče i danju da izlazi. Ali, na njegovo veliko iznenađenje, niko mu i ne spomenu Džigita. Štaviše, ljudi ga sretahu otvorenije i prijaznije negoli prije. Kao da su na sve zaboravili. Vejsil-aga Voljevica upitao se čak s njim prijateljski za zdravlje i, onako iz običaja, raspitivao ga o ljetini. Tako Šaćir-aga presta da zazire od čaršije, ali se ipak sve rjeđe viđao u Trkljinoj berbernici. Po čaršiji se pročulo da se propio. Viđali su ga kako se krije po krčmama na drugoj strani. Kući je dolazio u kasne sate, tiho i nečujno. I dok su svi spavali, zaticao je on svoju ženu, presamićenu kao u kvrgi, kako ga, blijeda i iznurena, čeka u polutami kraj ufitiljene lampe gaznjače. Katkad se pijanom Šaćir-agi činilo da gleda pred sobom nijemu utvaru, a katkad opet najbolje stvorenje na svijetu. Prema tome, nekad bi Šaćir-aga lijegao u dušeke mrk, zlovoljan i zloban kao džin, a nekada bi se opet raznježio i, prolijevajući suze žalosne, milovao svoju Šaćiraginicu.

*

Ne prođe ni pola godine po smrti Džigitovoj, Šaćir-aga prodade Polog. Za Pologom zaređaše druga dobra: mlinica u Omoljci, podvodne bašče u Mekama, njive u Strugama. Osta se na samoj Grabini.

Šta! Zar i Grabinu prodati?

U njemu nešto prepuče. On sve pregorje i utonu u vino. Nazirao je crnu tačku pred sobom, koja se stalno širila i postajala sve crnja. To je bila šuplja cijev njegove kubure, skrivene duboko za pojasom. To je bila njegova sudbina. U piću poče koješta da mu se pričinjava. Neka crna nevidljiva ruka vukla ga mrtvom Džigitu u škripove podno Borovčevine. Žena mu plakala negdje u daljinama i dozivala ga preko vode. Ljudi hitali pod nekim mrtvacima i domahivali mu. Crni đavolić igrao pred njim na stolu i plazio mu jezik. Neko mu sjedao na pleća i upirao mu odozgo u tjeme. I on se trzao iz dubokog pijanstva u praznoj krčmi, dok je napolju u gluhoj, dubokoj noći zviždala bura, ili pljusak šibao po gradu.

Jedne kišovite noći jedva ga vino savlada. Naposljetku poče da ga hvata i pušta naizmjence. Šaćir-aga se borio. Približavao se činu svoje odluke. Šta? Zar i Grabinu da proda, pa da tuđin šeta po njoj! Zar svoju staru majku pod starost ostaviti bez hljeba u kući! Nikad! Bolje ovako. I Šaćir-aga steže držak od kubure za pojasom. Pijanstvo je raslo kao crno more, ljuljalo ga, pa opet svijest rezalo krvnički, nemilosrdno. I samo ove dvije igre, jednostavne i strahovito snažne. Misli se stegle u čvor, pa najednom potonu u moru zajedno s njim, da ga opet iznesu na čistac i udare s njim o nešto što je gore od ikakve stijene: o smrt.

Šaćir-aga se diže i zatetura prema vratima.

Ubio sam Džigita, ubiću i sebe, odlučio je Šaćir-aga stojeći nasred avlije. Svijest mu je bljesnula na mahove, a predmeti rasli pred njim. Zid, što se bjelasao dolje udno avlije pri sijevanju munje, činio mu se nedohvatljiv i visok do neba. On se, onako u polusvijesti, zagleda u kuću. Kao kroz neko daleko sjećanje projuriše ispred njega lica njegove porodice, ali on steže srce i pođe put ahara. Uđe. Mrkuša se plahnu i uzduha. Šaćir-aga osjeti daske pod nogama. Jest. To je Džigitovo mjesto. Jest. Ubio sam Džigita, ubiću i sebe, ponavljao je on. Aharska zapara udari mu u glavu. Svijest mu poče da se kreće oko njega. On se prihvati za dasku od jasala i spopade ga tuga i očaj. Izvadi kuburu. Bolje ovako. Bolje, bolje, Šaćire. A onaj svijet? Džehennem? Pa i dosad sam griješio. Ih, brate moj, pa zar tako? Zar sebi da smrt zadaš? Jest. Sebi smrt, kad nije druge. Bog zna zašto ovo činim. Oprostiće. A kuća, žena, majka, sestre? S kim ostavljaš sve, nesretni Šaćire? Moram. Nije druge.

Sve ovo kao da je izgovorio neki glas koji se klatio nad njim i vrijeđao mu moždane. Obuzimala ga neka vatra. On prisloni hladnu cijev na sljepočnicu, i to bi tako nešto obično. On će odapeti, pa — pred Boga. Šta učini, nesretni Šaćire? I opet onaj glas poče da se klati nad

njim i da mu vrijeđa moždane. Šaćir-aga se jedva držao za jasle. Nešto ga privlačilo zemlji. Neko mu sjeo na pleća i upirao mu glavu kao da želi da ga zabije u pod ahara. Ruka mu dotače horoz na kuburi. Sad će!

Odjeknu tup i potmuo pucanj kao da se nešto surva. Mrkuša se trže. I Šaćiraginica se trže i vrisnu. Pričini joj se da je sanjala. Ona se opet presamiti i spusti glavu na koljena, onako zgrčena, na dušeku, čekajući svog Šaćir-agu.

Kiša je pljuštala i dalje u crnoj noći, a Runa zlosutno i jezivo hujala pod Plavićevim prozorima. Sudbina je sjedjela povrh grada na stijeni i bdjela nad stotinama sitnih duša, skrivenih u niske, zbijene i pločom pritisnute kućice. Sve je mučalo zgrčeno i pritajeno u tmini, samo bi na mahove osvijetlila grad, s mostovima i tornjevima, i moćni smijeh s neba prosuo bi se po cijeloj zemlji.

KRNATA

I

Kad Meša Cakan zasvira u krnatu na Mazoljicama, ljudi zaborave na zle misli; nešto blago, kao dobrota, uvuče im se u duše, pa toplo hmili po njima i razmekšava ih do suza. Malo poslije, zavađeni, ako se susretnu, nekako i nehotice javljaju se jedni drugima, praštaju. Muž potraži ženu, a momak djevojku; nabujaju im srca od želje pregoleme.

A kako tek Meša svira! I mjesec ga zadivljeno gleda, sa oštrog grebena brda Stoca. Dolje, pod njim grad se utiša kao da priželjkuje, a jedna zvijezda treperi tako uzbuđeno da je dodiruju zvuci njegove krnate. A Meša svira: "Što nemam krila da se vinem nad njenu bašču i da vidim kako se na busenju bjelasa njena košulja kroz srebrnu noć! Što nisam vjetar da joj kradom pomilujem grudi i da opisujem svoju pustu želju! Krnato, kaži joj da mi kap po kap teče iz srca od bola za njom. U kasnu noć, ne umijem da nađem vrata doma mog, jer mi je svijest pomutila vječita misao na nju".

Krnata plače, jeca, uzdiše, moli, a zatim joj vrisne posljednji zvuk i od bola klone. Dolje u baščama neko teško uzdahne. Ožalošćen, teška srca, Meša stiska krnatu pod mišku i odlazi niz mahalu.

Tako, za tihih, ljetnih noći krnata čezne na Mazoljicama, a jedno srce, dolje u baščama, drhti i čezne za njom. To srce bije katkad tako silno i nepokorno da ga njena sopstvenica pritisne svojom veziljski bijelom rukom da ga ukroti i umiri. Ali je ruka i previše slaba da bi umirila to srce što bije za krnatom. Jer, ni mirisi jasmina u tihoj noći ne opijaju kao zvuci sa Mazoljica. To je Šemsa Muharemagina što čezne za krnatom. To je ptica u kafezu što bi htjela da poleti sa krnatinim zvucima tamo put širina, s njim što joj je krv uzbudio. O, kako su lijepe te daljine! Koliko svijeta! Koliko boja, šarenila, zvukova. A u njega, Meše, kudrava crna kosa i oko mu plamti, pali, gdje god se zaustavi.

Recite mi, ko može da se odupre zvucima krnate? Zar jedno naivno i bezazleno srce? Zar krnata svake noći ne izvija sve zamamnije

melodije? Zar žene ne podižu i zavjese sa prozora, samo da im njeni zvuci lakše dopru do srca, da im raspire želje? Zar se djevojke po baščama, kao omađijane njenim zvucima, ne pripijaju jedne uz druge, ne zanose u grču i omamljenim uzdasima? Sviraj, krnato, nek poludi cio grad. Sviraj jer ti prosipaš sreću, a odnosiš nesreću.

A jedne noći, Meša se prikrade njoj u bašču, dok je sjedjela na busenju i uznemirena očekivala kad će da se javi krnata. Ona je već znala kako će on da otpočne: najprije jedan bojažljivi ton, kao da pita: "Jesi li sama? Tiho, prikrašću ti se bos, na prstima". A zatim, zatim joj kaže: "Bože, kako ti lice sja u mjesečini. U očima ti gori stid. Poljubiću te ovdje, ovdje u podvoljak." I on je ljubi. O, ne! To samo grca krnata na Mazoljicama. A poslije, krnata izvija, uzdiže nešto u njoj, napinje joj grudi, pa onaj glas, kao topla muška ruka, klizi po njenim bokovima, po slabinama, nečujno prelazi na grudi i miluje ih, miluje. Šemsu hvata omaglica. Mori je žeđ. Grudi se talasaju, i ona plače. Šemsa plače od bolne čežnje.

Poslije krnata tužno pisnu i zaćuta.

Eto, ove noći, kad je krnata zamukla, on se prikrade u bašču njoj, Šemsi Muharemaginoj. Skočio je preko baštenog zida. Šemsi zastade dah u grudima. O, to nije bio strah. To je samo san. To se njoj samo pričinjava. To ona mašta. To je i suviše iznenadna radost od krnatinih zvukova. To je za nju neko neobično osjećanje koje joj oduzima i strah i moć riječi. Nešto nečujno klikće u njoj, cepti, i pomračuje joj svijest. O, to je samo san o njemu i o krnati.

— Šemsa, ja sam — čuje ona glas kroz taj san. — Svirao sam ti svako veče na krnatu. Svirao sam samo tebi, Šemsa. Zaboravio sam i na sebe, svirajući tebi.

— Ne, nemoj me, molim te! — drhtavo je govorila Šemsa, osjećajući kako joj se taj glas približava i kako joj se dvije ruke primiču nadohvat. Ali, njen glas bio je toliko uzbuđen i mehak, pa se činilo da govori: "Uzmi, uzmi me, molim te!" Ruke su se primakle. Ona ih osjeća. Ona ne vidi ništa, ali osjeća i njegov vreli pogled na sebi. Ne, ona ne zna sad šta osjeća. Drhte joj noge. Cijelo joj je tijelo bez imalo snage. Nešto se tako nemoćno spustilo u nju, pa hoće da padne, da proplače, da zagrca. Čuje ona:

— Šemsa, ja te volim! Pođi sa mnom u svijet! Živjećemo kao golubovi.

A zatim, kao glas krnate, još mekše i toplije, ona osjeti kako je obujmiše dvije željene ruke. Načas, ugleda dva crna oka; plamte, tonu u njene zjene. Čuje svoje ime kao da ga vjetar izgovara negdje u bašči

u krošnjama stabla, pa negdje na zvijezdama. I te ruke počinju da bivaju sve jače, sve nemirnije; klize po stasu, cepte na bokovima, drhte na plećima. Čini joj se da čuje zvukove krnate i predaje im se sasvim. Ti zvuci je uzdižu i nose kao nikad dosada. Još jednom čuje svoje ime i osjeća nešto slatko, sočno na usnama, nešto što joj ispija dušu tako opojno, nikad nečuveno. "To me on ljubi", kao da joj se javi odnekud svijest, pa je opet nestade. Ona opet čuje njegove prigušene riječi, ali ih ne razumije, one su mekane i tople kao ljetna noć; one je samo opijaju.

— Nemoj, dragi moj! — govori ona gotovo onesviješćena. Nestrpljive ruke cijepaju joj jeleče. O, ne; ona ne čuje ni kidanje sedefskih puceta. Nesvjesno, ona se privija uz Mešu, uvija se i klizi kao vreo baršun pod njegovim milovanjem. Nešto raste u njoj poput divnog bijesa, nešto što hoće da se krši, da se daje, zabreklo u bolu i slasti. A njegove nerazumljive riječi postaju sve vrelije, pale i svijetle sa nekim vatrenim smijehom. Krnata svira i bolno i bijesno. Njeni se glasovi rasipaju raspojasano, grcaju u boli, u bezdanoj provaliji strasti i sretnog zaborava. Strah li, svijest li, najednom kao da otkri zastor, i Šemsa zapanjena, skoči na noge, i zagleda se u to iznenađenje. Jest. On, Meša, stajao je pred njom. I on kao da je zbunjen. Vidio je tako uplašenu i usplahirenu, pa ne zna šta bi joj rekao.

— Ja sam, Šemsa; ja sam, Meša što ti je svirao na krnatu.

— Jest, da, ti si — kaže ona sasvim rasijano i, kao van sebe, okreće se unaokolo. Zatim ga pogleda prestrašeno, kao na odbranu ispruži ruke prema njemu, lahko vrisnu i nestade je uz bašču.

II

I sljedećih večeri čula se krnata sa Mazoljica, ali njeni zvuci ronili se nekako začuđeni; kao da je onaj prvašnji čar neko digao sa njih, pa ostali goli, ožalošćeni, siroti. Oni više ne prodiru u krv, ne mile uz tijelo. Oni sad izazivaju neku duboku tugu i sažaljenje samog sebe. Krnata tuži: "Što u životu jednom prođe, to se više nikad ne povrati. Ostaje nam samo uspomena kao san i žalba u dušama, teška kao umor od života".

— Bože moj, šta se sa mnom dogodi — uzdahnu žalosno Šemsa, a krnata nastavlja:

"Pođi sa mnom u svijet skitnički, jer i on ima svojih radosti. Čije srce rani moja pjesma, ostaje sjenka žalbe na njemu za života".

— Zar da ostavim sve i da pođem s njim ? Jadna majko moja, kako ćeš me prežaliti!

Krnata je nastavljala:

"Ja ravnam tvojom sudbinom jer sam te osvojila. Koga povedu moji zvuci, taj pregara i radosti".

A Šemsa je ovih dana sve pregorjela: i svoj dom, i svoju bašču, i svoje roditelje. Pregorjela je, jer kako će svojim roditeljima uskoro da pogleda u oči? Zar se ona i sad, u ovoj toploj kući, gdje je provela drago djetinjstvo, ne osjeća već kao tuđinka? Zar ona nije okaljala obraz i svoj i svoga doma? A krnata joj odgovara:

"O, što ne razumiješ moju pjesmu kad prelazi preko domova u široki svijet! Svugdje su zvijezde jasne i mjesec ostavlja za sobom ljubavi trag".

Zaista, Šemsa nije sad razumjela šta joj krnata govori. Ona je, kao da je vodi neka nevidljiva ruka, pokorno pošla u bašču, sjela na busenje i slušala tužnu pjesmu krnate. "U svijet, u svijet! Bože moj, šta li će biti sa mnom!" pomisli ona, i ta riječ: svijet, dođe joj sada kao neko neviđeno čudovište što se kezi na nju, grubo dodiruje njene najskrivenije tajne, drsko se smije, i svojim prljavim noktima prebira po njenoj duši. Sva užasnuta, Šemsa je opružena i nepomična. Ova bezglasnost još teže pade na Šemsino raspoloženje, učini je još bjednijom i bespomoćnijom.

Vrijeme je prolazilo, Šemsa, kao usamljena duša, sjedjela je u utišanoj noći sama sa svojom sudbinom.

Tek negdje kasno u noć ču tup udar o zemlju. To on preskoči niski bašteni zid.

— Šemsa, čekaš li još?

— Čekam — odgovori ona prigušeno, podatno.

III

Jednog jutra, kad je ogrozd dozrijevao u vinogradu na Mazoljicama, mahalom puče glas:

— Pobjegla Šemsa Muharemagina!

— S kim, žalosna joj majka?

— S Mešom sviračem.

Krnata presta da tuži na Mazoljicama, a na Muharemaginu kuću pade žalost i sramota. Šemsini roditelji zaviše se u tugu, a bašča kao da zanijemi. I dolazila su lepršava proljeća i site jeseni. Po bašči bujao korov, a Šemsin trag zavijali zimski snjegovi. Roditelji postaše okamenjene suze, a Šemsa — kafanska pjevačica.

Vidio sam je u jednoj kafani u Beogradu. Nije me ni prepoznala. Nekako apatično slušala je zvuke krnate i sumorno se osmjehivala nekim gostima.

Izašao sam iz kafane i dugo me poslije toga pratio glas krnate:

"Što u životu jednom prođe, to se više nikad ne povrati. Ostaje nam samo uspomena kao san i žalba u dušama, teška kao umor od života".

HADŽIJIN MAČ

Grad je pritajio zlobu, jer Hadžija bdi. Hadžija je zaspao, a grad zarežao, pa zalajao. Zato se tama raspukla, pa iz nje izašlo zlo.

Tako je zlo zavladalo gradom, jer je Hadžija zaspao.

Jedne zvjezdane noći u Hadžiju je ušao zmaj.

Tako je Hadžija postao borac za dobro, tako su zaređali Hadžijini dani, puni slave i krvave borbe.

Hadžija je moćan, a zlo još moćnije; Hadžija je blag, a zlo najoštrije.

Grad ima mnogo kuća sa zlim očima; grad ima mnogo budžaka sa zlim ljudima. A Hadžija ide posred druma. Lijeva mu pesnica grčevito pritisnuta na srce, a pod miškom snop drvenih mačeva, spremnih za krvavu borbu.

Grad drhti i bunca u žezi, a velika džamija, okrečena, blješti u suncu, treperi u bjelini, zasjenjuje poglede. Ona niče, izvlači se kroz zelenilo i sa oštrim kopljem penje se u nebo, u rastopljeno zlato. Ona bježi iz grada. Povratiće se noćas da, onako bijela, luta kroz tamnu noć, da obilazi gradom, kao vjera u zagrobno, kao strah savjesti, kao nada bijednih.

U džamijskom dvorištu taman hlad, šupalj i pritajen vreba kroz lipe i ciprese. Po džamijskom dvorištu nadgrobni nišani plamte na suncu i bježe u sjenke. Nenadno, iz dvorišta izletje Hadžija, ludački vrisnu i jurnu kroz sunce, niz ulicu. Za njim zaoriše poruge i smijeh, povici i bijes, iz trista stupica. A on jednako vrišti i bjesomučno razmahuje drvenom sabljom, pod miškom lijeve ruke jednako drži cijeli snop drvenih mačeva, a pesnicu zgrčenu na srcu.

— Pola Vlaha! Pola Turaka! Pola Vlaha! Pola Turaka — viče Hadžija, zaskače u propanj i nemilosrdno odsjeca glave, dok mu bijela, pocijepana džuba, lepršajući se na suncu, sablažnjivo odskače od crne brade i užarenih očiju.

To Hadžija siječe nevaljalce, to Hadžija trijebi korov u koji zarastaju i Vlasi i Turci. I Hadžija ih siječe, ništi, a oni niču na sve strane, sve novi i novi. Svakim ih danom više! Niču! Niču! Množe se, pohotljivo

pružaju ruke da sve poklope, da sve priguše, pa se iskeze od zadovoljstva, pa zacerekaju, zaurlaju da se cijeli svijet sruši, zgrominja u bezdane i crne ponore.

Hadžija siječe. Padaju glave. Polijeću na sve strane. Krv lipti iz obezglavljenih vratova, razliva se u mlazovima i sva ulica gori od nje. Liže crveni plamenovi, a Hadžija juri kroz njihov bijes i, užagrenih očiju, siječe mrcine, poganjake i gramzljivce.

Naposljetku, shrvan umoran i sav iznemogao, Hadžija se vraća pred džamiju i ulazi u sjenovito dvorište. Niza nj teče znoj. Patničko lice blijedo mu je kao u mrtvaca, a oči priklopljene crnim vjeđama. Bos, zaprašenih i ispucalih peta, Hadžija umorno hodi po Božijoj zemlji, gazi krv i grijeh, sve u ime dobrih djela koja će on da izvojuje svojim drvenim mačem.

I dok Hadžija, pritiješnjen umorom kao morom, spava na hladnom mermeru snom mučenika, sjenke se pružaju gradom, dohvataju svježinu i penju se na grad, penju se nad ljude i životinje, nad drvlje i kamenje. Sve to što se zove život duboko ostaje pod njima: i radost i bol, i plač i smijeh, i obijest i glad. Samo Hadžijin duh nemirno luta nad gradom. On je u svemu, on je svuda. On se raduje za sve, on strada za sve.

Nad gradom luta jedino duh ludaka i fanatika Hadžije.

II

Te noći sijevale su munje i pucali gromovi. Svunoć je Hadžija slušao svetački glas, pao na koljena i, užasnut, dugo držao čelo na hladnom mermeru, moleći se. Još pod utiskom posljednje krvave sječe poganjaka i mrcinjaka, Hadžija je molio Boga da mu da snage za njegov teški poduhvat. Jer, kiše i rijeke sapraće njihovu poganu krv i zemlja će ostati čista, umivena.

U rano jutro, gladan, sjedio je Hadžija na Tepi pred džamijom. Ispred njega grajali su ljudi, kupovali životne namirnice i hitali nekuda. Sve se komešalo, sve se laktalo, provirivalo i ujedalo u lajavom šarenilu. Samo Hadžija, gladan, sjedio je mirno na kamenu pred džamijom i odmarao se od svojih velikih pobjeda nad poganjacima. Poslije se digao i, obasjan suncem, krenu put mahale da potraži svoje ćase.

Hadžija sve žene naziva ćasama. Žene su hrana, žene su izvori života. Žene sadrže živote u sebi kao ćase hranu. A Hadžija ima svoje ćase kao što drugi imaju svoje žene. Oslonjen na stup avlijskih vrata, Hadžija zakuca zvekirom i dozva ih:

— Bog ti dao, ćaso moja! Bog ti dao sreću da izrodiš djecu! Bog ti dao mala, komšije halala!

A ćasa iznosi hranu i razgovara sa Hadžijom. Hadžija jede, a što mu preostane, trpa u njedra.

— Hadžija, koliko si juče posjekao poganjaka?

— 500.000.

— A što ne posječeš Šećeragu Hmeljića?

— I on je poganjak, daje novac za interes. I on će pod sablju.

Pridolaze i druge ćase i sakupljaju se oko Hadžije.

— Hadžija, koja je ćasa najljepša?

— Sve su ćase lijepe, sve su ćase zlatne, nema ružnih ćasa — odgovara mirno Hadžija, gledajući nekud mimo ćase.

— Svejedno, ti najviše voliš Fatimu.

— Fatima je ćasa od biljura. Ona poji žedne sa Božijeg izvora.

— Poji li tebe, Hadžija?

— Poji i mene i svakog ko je žedan.

— A čim te poji, Hadžija?

— Dobrotom, ljepotom, srcem, očima.

— Hadžija, a što se Šemsa krije pred tobom?

— Stidi se. Šemsa rudi kao jagoda. Zato se i krije.

— A Selma ti nije ćasa. Ona ti nikad ništa ne da.

— I Selma je ćasa, samo su nju zatrovali poganjaci.

Tako se Hadžija razgovara sa ćasama. Tako se ćase smiju i Hadžiju miluju pogledima. A Hadžija je krotak kao jagnje, Hadžija je sretan kao mudrac.

Ćasa je iznijela hljeba pred Hadžiju.

III

Dođi do crte, a ne prelazi je. Jer, preko crte je zlo. Nju prelaze samo poganjaci, ljudi prljavih duša. I gdje se god potegne crta, oni su iza nje. Crta je njihova brana od svake poštene misli. Iza crte je đavo, šejtan.

— Ne preko crte, Hadžija!

I kao opržen, Hadžija se trza, vraća se i prelazi u drugu ulicu.

— Ne preko crte, Hadžija!

I Hadžija se opet trza, vraća se i prelazi u drugu ulicu. Samo kad sijeće mrcinjake, pređe na njihovu stranu, jer se zlo najbolje ubija u korijenu.

Kada su crte sa obadvije strane ulice, Hadžiju zarobe poganjaci. Tada prislanja leđa uza zid i strpljivo čeka.

— Hadžija, zarobiše li te?

— Zarobiše, mrcinjaci.

— Pa dokle ćeš biti rob?

— Dok se poganjaci ne oslade.

— Zar je zlo slatko, Hadžija?

— Slatko je za one koji ne vide dalje od nosa: slatko je i za one koji pljunuše na duše. A slatko je i za one koji se prodadoše — odgovara Hadžija.

Poslije, kad se poganjaci oslade, oni se razilaze, crta se diže i Hadžija nastavlja put.

Hadžija prolazi ispred trgovine braće Krehića. U dućanu prijatelji, mušterije. U dućanu razgovor, smijeh. Neko maše, zove Hadžiju, Hadžija ulazi i zauzima mjesto u uglu do vrata.

— Hadžija, evo uzmi koliko god hoćeš! — viče najstariji Krehić i po banku, pred Hadžijom, razastrte hrpe banknota raznih vrijednosti.

— Neću. Ti si poganjak. Isuviše si uzeo sa Božije hrpe. A Božija je hrpa svačija. Neću. Zaplakaće sirotinja.

— Pa i ti si sirotinja, Hadžija.

— Nisam ja sirotinja. U meni je zmaj. Evo ga pod rukom. Pogledaj! — i Hadžija uz opći smijeh mirno pokazuje desnom rukom na lijevu šaku, zgrčenu na srcu.

— Pa što ga ne pustiš da uništi sve poganjake?

— Žao mi djece, žao mi sirotinje i poštenih. Jer, zmaj je snaga bez pameti. On bi potrao sve životinje na zemlji.

— A poručio ti načelnik da će te uhapsiti — kaže neko.

— Ne može. U meni je zakon. A zakoni se svi jednako zovu.

— A gdje je tvoj zakon, Hadžija?

— Moj zakon je najprije u meni, pa u zmaju, pa u maču. On je na tri mjesta, jer se tako i rodio.

— A načelnikov je zakon u knjizi, Hadžija.

— Neka pišu oni koji slušaju, jer to je njihovo. Oni koji rađaju, oni ne pišu, jer su oni vrelo zemaljsko.

— Je si li gladan, Hadžija?

— Nisam. Jeo sam iz jedne ćase.

— A zašto ne jedeš iz dvije ćase, Hadžija?

— Iz više ćasa jedu samo poganjaci.

— Čuli smo da se ženiš, Hadžija.

— Zmajevi se ne žene, jer niko nije u stanju da im kuću sagradi.

— Kako nije? Evo para koliko god hoćeš? — kaže najstariji Krehić.

— Zmajeva kuća se ne zida parama. Zmajeva je kuća smrt svih mrcinjaka, pa i tvoja.

Nastade urnebesni smijeh u dućanu, a Hadžija izađe na ulicu.

Za njim istrčao nečiji dečko i tisnuo mu dinar u ruku.

IV

Hadžija je vihor koji leti zemljom; Hadžija je bujica kojoj nema brane. Posljednjih dana njegov žedni mač češće polijeće iz korica. Bujice krvi teku drumovima. Svaki put, umoran, Hadžija se vraća, pred džamiju, sa skršenim mačem do balčaka. Ali, kako god ničU mrcinjaci, tako ničU i Hadžijini mačevi. Neko nevidljivi donosi ih u džamijsko dvorište i ostavlja više Hadžijine glave.

Trese se zemlja od jauka mrcinjaka, a ćase premiru od straha, i Hadžija im odlazi da ih umiruje. Jer, ćase su krhke. Treba ih pomilovati pogledom, treba ih ohrabriti razgovorom. Naposljetku, treba se iz ćasa i nahraniti, jer nije samo u naramku nego i u koraku.

Hadžija i ne gleda više na mrcinjake. Ne svraća više u njihove dućane. Ali zato crte rastu na svakom koraku.

— Ne preko crte, Hadžija!

— Ne preko crte, Hadžija! — vikahu kud god se Hadžija makne.

I crte rastu, iskrsavaju na svakom koraku, množe se, zapliću se i prekrivaju zemlju dokle oči dopiru. Iz dana u dan Hadžija je sputaniji, iz dana u dan Hadžiju prisiljavaju da proliva krv na potoke. Osvajaju crte osvajaju, a Hadžija se zaleti i sječe, sječe do iznemoglosti. Krv se razliva preko crte, a Hadžija ništa ne vidi pred sobom do bijesnog plamena u koji propada kao u bezdan.

Tako je Hadžija počeo da pada u nesvijest, tako se počeo da gasi zmaj u Hadžiji. Zgrčena lijeva šaka počela je da popušta, a sablje da klize ispod pazuha.

Hadžija je iznemogao.

— Ne preko crte, Hadžija!

A Hadžija stade, osloni se na zid i čeka dok se poganjaci oslade.

Zmaj je umro u Hadžiji. Hadžijina sablja prestala je da siječe.

S prvim jesenjim kišama spade mrtav zmaj Hadžiji u noge, pa kao da ih pritiskuje olovo — ni s mjesta.

I dok je Hadžija nepomično ležao na svom izderanom gunju, jedne tamne noći uđe smrt u džamijsko dvorište, stade pred Hadžiju i zapovjedi kratko:

— Ja sam smrt. Spremaj se!

— A poganjci? — izusti iznenada Hadžija.

— Za njih ostaje na zemlji tvoj drveni mač — odgovori mu smrt.

Tek sada, na svoje veliko zaprepašćenje, Hadžija primijeti da su mu mačevi bili od drveta.

Sutradan u džamijskom dvorištu, našli su Hadžiju mrtva, sa zaprepašćenjem u očima.

AHMED MURADBEGOVIĆ

(1898 — 1972)

ROBIJAŠ

Ah, druže, to si ti! Hodi, brate, evo mjesta, koliko hoćeš... Tu je sanduk, pa sjedi... Evo tu ima nešto meze, a i rakije ćemo odmah zvati... Hej, Alija, Alija...! dajder nam još jedan satlik...! Tako vidiš! Eto — ja uvijek ovdje akšamlučim... Malo je mračno i onda... zaudara petroleumom... pa ima i prašine, nikad se ne mete, ali čisto je, brate, od ljudi, pa je za mene najzgodnije. Tako, eto ti rakija, pa daj nazdravi! Eheh, kako grije...! Dobra mu je, znaš, kao suza...

Brate, hvala ti, od svega ti srca hvala, što si došao. Ti si jedini koji me nisi zaboravio, a drugi, brate, svi bježe od mene, bježe kao od vraga. Ne znaš, druže, kako sam ti osamljen! Poželio sam, brate, razgovora, ljúdī sam poželio — kao kruha... a oni nemaju srca... duše nemaju za drugoga. Pa šta sam im ja toliko skrivio, da me se klone. Eto ono je bilo i prošlo, davno prošlo, brate, pa onda vrijeme je, da se zaboravi... Ja sam, brate, pošten čovjek... nikome ne mislim zla... Eto imam svoj zanat, pa iako sam ga naučio u zatvoru, pošteno njime zaslužujem kruh, ne da mi da spadnem i na čije grane... Kad sam izašao iz zatvora, bio sam gol kao prst, pa ipak nijesam zakucao ni na čija vrata. Deder, brate, potegni, ti nešto razvlačiš, kao da ti ne prija. Evo zamezeti malo bolje, dok ti u ćejfen dođe.

Svi smo mi, brate, griješni. Svatko nosi ponešto na duši, i nitko mu toga ne natiče na nos, pa zašto onda i meni ne oproste... brat sam njihov, čovjek sam, imam i ja srce i dušu... htio bih i ja s njima u ljubavi i u zajednici živjeti... Eto dođu katkad ovamo u birtiju, sjednu tamo u kut i onda piju, pričaju i smiju se... a ja ovdje čitave noći... sam... Ni jedan da bi se okrenuo, pa da bi me makar pogledao... ili mi rekao barem jednu jedinu milu riječ... vjeruj mi, brate, ruku bih mu izljubio — ma eto... noge bih mu prao...! A ljudi...? — ljudi su svinje... nemaju oni, brate, srca za čovjeka.

Pa što bi htjeli više od mene — ne znam!? Eto uništio sam sâm svoju sreću, ubio u sebi mir i zadovoljstvo, ucvilio stare roditelje i prije reda ih i u grob spremio, odležao sam tri godine tamnice, ostao sam bez

kuće i kućišta, sâm na svijetu, pa šta hoće onda još od mene?.. Hoće li da im i svoj život dadnem? Pa dat ću im — ako hoće — i to, jer za mene ionako nema baš velike vrijednosti... Samo, da me više ne progone svojim natmurenim pogledima, kao divlju zvijer... nego da mi udijele, kao prosjaku, koju lijepu riječ i da me — Boga radi — obraduju... Ispij, brate, samo u kap, ovako, vidiš kao ja... Eh ne znaš, kako si dobro djelo učinio što si došao da progovoriš koju sa mnom. Ma, brate, eto usrećio si me, rasplakao si me od veselja, obeselio si me kao nikad nikoga u životu...

Bolan, brate, povazdan ti sjedim sam u radionici i stružem, stružem ono prokleto drvo, a sve mislim, kako ću naći najljepšu i najslađu riječ za onoga ko mi se prvi — bude javio. I čekam... čekam — ljudi prolaze, idu za svojim poslom, a niko se baš neće ni da obazre na me... I da nije ove šljivovice mučenice, ja bih već davno poludio od nekakva derta u prsima... Dajder nam, brate Alija, još po jedan satlik... Druže, ti nikako ne piješ... prevarit ću ja tebe, ako budem sam ovako pio, nećeš moći ni jedne riječi od mene progovoriti... jer rječita je, Bog je ubio, kao fiškal... ali svejedno... ti se nećeš ljutiti, a meni, kad se izgovorim, bit će lakše... ionako sam se zaželio rijèčī...

Ih, ne znaš, brate, što mogu biti riječi slatke! Dok ih govoriš, osjećaš kako ti se med u ustima rastapa, a ti ga piješ, piješ, dok te svega ne opjani... a onda, onda ih ćutiš u svakome damaru, slušaš kako ti mjesto srca kucaju i kako ti mjesto krvi po žilama teku... a ti kao da nisi više čovjek, kao da si tekućina, zrak, nebo ili oblak... izgubiš razum, izgubiš volju i vrljaš nekuda i tumaraš onamo kud te riječi vode... Ah, Božija je riječ, Božija, a nije ljudska!

Iako je, brate, opasna ta riječ! Opasnija od noža i gora od puške! Da Bog zakloni i sačuva, šta može uraditi jedna riječ od čovjeka! Obezumi ga, prometne ga iz jedne kože u drugu, izobliči ga, kao da nije više onaj prijašnji... ukratko, brate... riječ vlada svijetom, a ne Bog... riječ sve stvara i razara... A ja sam je, brate, željan... željan, kao gladan kruha, kao žedan vode i bolestan zdravlja... Daj — Boga ti — ispij! Uh prokleta ona bila, suze mi natjera na oči!

A i ja, brate, nisam ništa drugo nego bolesnik, duševni bolesnik. Boli me, brate, čama i samoća, pa ni to nije tako teško, kao oni natmureni pogledi što me prate na svakome koraku. Kud god se maknem, susrećem namrštene oči, pune prezira i nekakve oholosti, koja se preda mnom koči i isprsiva, kao da sam ja najzadnji stvor na ovome svijetu. Oh, kad mi to dođe na pamet, onda uza me uzavre krv, sva prekipi, kao voda u kotlu i onda... onda nisam više sâm svoj gospodar.

Znaš li, brate... najviše me boli to poniženje, ta sramota, pa da je od koga, ne bih ni žalio, već od ljudi, od onih istih ljudi s kojima sam i ja nekad živio i od kojih nisam nikad bio — niži! Pa zar da me oni ponizuju? Zar da se oni iznad mene vîse: ko su — oni su! Ko im je to právo dao, ko? Po čemu su oni bolji od mene, po čemu? Je li, zašto mi ne odgovaraš...? Zar su to moja braća? Zar su to ljudi? To su svinje, to su pseta, to su gadovi, a ne ljudi! Oh da znadeš samo kako ih silno, kako ih strašno i mahnito mrzim! Svakim bih se danom njihovim mesom hranio, a krvlju se opijao, zubima bih ih kidao, a noktima čupao, tako su mi dragi. Svaka kapljica moje krvi i svako parče moga tijela gori, bukti, izgara za osvetom! Ne daj im, Bože, ono što im ja želim, kleli bi majku što ih je na svijet rodila! Pij, molim te, šta me gledaš tako, kao da sam zvijer, kao da i ja nisam čovjek...!

Čovjek sam ja, brate, čovjek... i zato baš i jesam ovaki. Da nemam srca, da nemam duše, da i u meni ne ključa ova pogana ljudska krv, možda i ne bih bio taki, možda bi mi sve bilo svejedno. Ko zna, možda bih se i radovao što mi se uklanjaju s puta, jer oni i tako nemaju ništa lijepo na sebi. Oni su samo za to da čovjeka potaknu na zvjerstvo. Pa da nosiš u sebi i samo nebesko sunce, oni bi ti ga svojom sjenom zamrčili kad bi prošli pokraj tebe. Taki su eto ljudi. Oni su eto od mene to učinili: niti mogu živjeti, ni umrijeti...

Ah, brate moj, nemoj ti možda misliti da sam ja uvijek bio tako mračan. Nisam, brate, vjeruj mi! Veseo sam ja bio, druže, veseo. U meni se lomila i kršila snaga kao rod na grani, u meni je izgarala mladost kao knjiga u plamenu, u meni se rastapalo srce i duša se rasipala od radosti i od sreće što sam živ, što dišem i što govorim... Čovjek sam ja bio, druže — i to — pravi čovjek.. I kako sam lijepo onda živio! Kako lijepo! Kao mali car... Al drukčija su onda i vremena bila! Mlad, zdrav, slobodan... Onda bi mi bilo svejedno šta ljudi o meni misle i o meni govore. Bilo je moje sve do mora, što se kaže, a osim toga ćutio sam kako ljudi osjećaju moju snagu nad sobom, vidio sam kako me se boje, kako oprezno zbore čim ugledaju mene, samo da me ne povrijede čime... Eh onda sam ja bio ponosan i na se i na svoj život. Nisam se ni osvrtao na njih, možda sam ih i mrzio gore nego danas, jer sam mogao bez njih živjeti, jer sam ih smatrao nižima od sebe i jer sam uvidio da su ograničeni. Ograničeni su ljudi, brate, kao ova soba sa sve četiri strane, tako su ograničeni. Nije to da sam ja samo onda ovako mislio, i danas ja to isto uviđam — i danas. I eto sada kad sam posve propao, kad su me protjerali iz svojega društva i kad je i onaj najzadnji hamal postao veći od mene — i danas sam ja i bolji, i jači od njih... Ništa su oni meni — ni na mali prst, što se kaže!...

Drugo se meni nešto osvećuje, drugoga se ja bojim, a ne ljúdī. Drugo je to sve od mene urodilo... Mrtvih se ja, brate, bojim, mrtvih... Mrtvi su meni oduzeli snagu i vjeru u samog sebe, i da nije mrtvih, ne bi se ljudi usudili da ustanu protiv mene i da me osude na takav pasiji život...

Pa jesam li ja, brate, kriv onome što se dogodilo? Nijesam. Svaki čovjek nosi u sebi zakon po kome se vlada. I ja nosim u sebi svoj zakon. On je meni stao na put, htio zagraditi rijeku moje sreće, zaustaviti tok moga života, a ja sam se nato pokorio svomu zakonu... uklonio sam ga s puta da mogu slobodno disati. To je moje právo isto tako kao i njegovo. Da je to on od mene uradio, bilo bi pravo i s njegove strane...

Istina — ja sam ga molio, kumio, preklinjo i zaklinjo da me se prođe, da me ne smeta... "Nemoj, ba, Hasane Omiću — govorio sam mu — budi čovjek, budi pošten, šta će ti tuđa sreća, šta će ti tuđa radost!" Ali on je volio tuđu sreću i tuđu radost nego svoj život, zato ga je i izgubio... On je umro, a ja sam odležao za njega tri godine u Zenici, pa mirna Bosna. Svakome svačije... Što je ko tražio, to je i našao, u tom smo se obadva namirili. Istina, bio sam osuđen na četiri godine tamnice, ali Pravda je vidjela da sam ja pošten čovjek, oprostila mi jednu godinu, naučila me zanatu, naučila me knjizi, dala mi nešto alata, pa fala joj! Htjela je da opet budem čovjek i da nastavim svoj predašnji život u sreći i zadovoljstvu... E da... kad bi ljudi dali...! Ali ljudi... njima to nije dosta što sam potpuno upropašten, već hoće još da me i dotuku. Hoće da se osim Božijega i carskog suda izvrši još i njihov... Ljudi su uvijek veći i od kralja i od cara i samog Boga — i od njega oni hoće da su veći.

A da znaš, brate, šta sam izgubio, koliko sam blago uputio, kakvu sam sreću upropastio, ti bi, brate, i sam zavikao, ma zajaukao bi eto od bola kao da te je i samoga sva ta propast pogodila. "Dosta je, ljudi! — rekao bi — prođite ga se, dosta mu je njegove muke, još ga i vi gazite i gnječite...!" A evo ću ti ja sve ispričati, sve ću ti kazati, otkrit ću ti cijeli svoj život, kao bratu, kao samom sebi, da vidiš, brate, koliko ja trpim, pa da mi se sažališ i rasplačeš se nada mnom kao nad mrtvacem. Najprije da ispijemo još po koju. Dajder, druže, ti mene sasvim ïznevjerī, nikako ne piješ, kao da je moja rakija otrov.

Čekaj, dokle smo ono došli... A da... hoću da ti ispričam svoj život; dobro. Evo kako je bilo:

Imao sam, druže, oca i mater, ama znaš: cara i caricu... Bio sam jedinac, a oni najsretniji roditelji na svijetu. Volili me, ponosili se sa mnom, kao s kolajnom na prsima, i vjerovali u me kao u svoj samrtni čas. Čitava je mahala od toga njihova ponosa i vjere strahovala preda

mnom, kao da sam carski sin, kao da me nije majka rodila, već me nebesa poslala na zemlju — tako su me susretali. Imali smo lijep imetak: šljive rađale, godine nisu izdavale, a ja svakoga Bajrama rezao haljine, kitio se i gizdao, nosio se kao princ, ama eto — bio sam momče kao kita cvijeća. Kad sam se opasao snagom, zavrnuo ovo nešto brkova, započe mi u žilama šumiti krv, a damari kucukati, najednom mi zaiskalo srce prvi puta da se bacim ženskoga lafa... Došlo vrijeme, druže, i ja zašao po mahalama, da potražim djevojku...

Onda bijaše Šefka Omerova na glasu ašiklija. Mlada kao rosa, a lijepa kao zlatna jabuka. Dva obraza — znaš — kao dva tabaka papira, oči crne, kao da si ih ugljenom nagario, a njedra... njedra, druže, kao snijeg... a tu na prsima dvije dunje — ovako kao moje dvije šake, a stas... kao da si je iz drveta izrezao. Cura ti je to bila, bolan, da bi za njom pošao glavom bez obzira. Nekoliko sam joj puta bio pod pendžerom... ali vraga... neće ni da prsta pokaže, kamoli da glas pusti od sebe. Uveče se nakitim, obučem čakšire i fermen, opašem trabolos sa resama, zadijem za njega nožić, a gunjić prebacim preko ramena, pa onda ravno Šefki pod pendžer... Kucnem, bacim se pijeskom u džam — aja Bogami — ni da bi glavu promolila. Srce mi u grudima gori kao žeravica, a oči se prilijepile za njezine prozore, pa nikako i ne trepću... ma da mi je kogod u onaj čas pola Bosne nudio da ih samo maknem, ja bih pljunuo na to... tako me je srce za njom vuklo.

Tako je prošlo nekoliko noći; nitko se nije javljao, ali ja sam bez prestanka dolazio. Bio sam uvjeren da ona zna ko joj dolazi, i da me je sigurno svaki put viđala kad god sam na mjesečini stajao pod njezinim prozorom, ali taki je eto adet pa se nije htjela javiti. Napokon mi to sve dotuži. Poručim ja njoj jedanput po svojoj kóni da ću joj — te i te noći u taj i taj sahat — doći pod pendžer, neka me čeka. I zbilja, kad sam te noći došao, već sam mogao naslutiti dva sjajna, garava oka kako proviruju iza zavjesa na me...

I šta ću ti, brate, duljiti i otezati... prošlo je tako još mnogo večeri dok mi je otvorila pendžer, pa onda — dok mi se ukazala, pa dok mi je progovorila... i sve sam ja to morao prebroditi dok se nije zavrgao među nama sevdah... A kakav je to bio sevdah, druže? Bio je to onaj crni, teški sevdah što čovjeka mâmom pomamljuje, što mu mozgom zavrti, pa čitave dane i cijele noći hoda, kao pijan, kao lud, kao začaran. Ne misli ni na oca ni na majku, ni na što ne misli, čitav svijet zaboravi: ne jede, ne pije, a po glavi mu se metu nekakve najsitnije stvari, nekakve sličice o kojima jedini on vodi račun... Misli samo na to kako se nasmijala, kako je uzvila obrvama, kako je okom prošarala, kako ti je rukom mahnula,

kako se iza toga izazovno podbočila i mamila te i draškala te i hiljade drugih sitnica koje te svega osvoje, zauzmu i zarobe. Eto takav je bio sevdah među nama...

Ona je sa mnom od tada svake noći govorila, ali kako govorila... ma pjevala, druže — kažem ti čisto i bistro — pjevala je... takve su joj bile riječi. Ja sam je slušao i slušao, opajao se njezinim glasom, zamirao od toga, a kad me je štogod upitala, ja sam joj odgovarao, a kad bi htio da ti reknem što sam joj odgovarao, ja ti ni danas ne bih znao kazati... ne bih brate, Bogom ti se kunem, a i odakle bih znao, kad sam za cijelo ono vrijeme s njom bio u nekakvom pijanstvu, u nekakvom bunilu, a riječi su eto odnekle same dolazile, i kako su dolazile, ja ne znam... samo znam da ja nisam ništa svojom voljom rekao, bio sam izgubljen čovjek, bez svijesti i bez razuma. Bilo je eto tako kao da se naša krv razgovarala, kao da su se naše duše među sobom sporazumijevale a ne mi...

Tako sam mnoge noći provodio u eglenu i u ašikovanju, ali zaludu svaki razgovor kad ja nisam mogao da se, kako bilo, do nje približim... K njoj je mene vukla želja, k njoj je mene nagonilo srce...! Znaš, brate, da joj raspletem one puste kose, da joj zagrizem ona mokra i crvena usta i da joj zavirim u ona bujna, u ona vatrena njedra za kojima sam najviše skapavao i mahnitao... Sav sam bio u groznici. Cijelo mi je tijelo izgaralo za njom, za njezinom ljepotom — za njezinom mladošću. Čini mi se, kad bih se nje samo prstom dotaknuo, ili makar ramenom, ili laktom, ili bedrom — skalio bih se, sav bih se rastopio — ko olovo na plamenu: Tako mi je svaki dio i svaki komadić moga tijela izgarao i ginuo za njom. Kažem ti, druže, da sam sav bio njezin, sav do najmanjeg parčeta... Ali što mi je sve to koristilo, kad je ona bila gore visoko iznad mene, pa da se i na prste propnem, pa da i ruke ispružim što god više mogu, ne bih je se mogao ni noktima dotaći, a kamoli čijem drugim... Pa ipak malo-pomalo, dan na dan i noć na noć moga dolaženja, ona se priuči i privikne na me i počne mi vjerovati.

Od tada sam mnogo napredovao. Smio sam uza zid prisloniti ljestve i popeti se ravno do pendžera da je cijelu pogledam — ona se nije više plašila. — Stajala je na sredini sobe, sva u bjelini, kao da je od snijega, i tiho me preklinjala da ne govorim glasno, da siđem s pendžera jer bih joj mogao bábu probuditi... Ali ja se na sve to nisam obazirao nego sam pio njezinu bjelinu, udisao njezin miris, uznosio se njezinom blizinom i molio i šaputao prigušenim glasom da me se ne boji, da još bliže dođe, dok je nisam i to namolio... Nije ni to odmah bilo. Dolazila je svake noći po jednu stopu bliže... kažem ti, druže... noć i stopa — tako sam ja svoju dragu osvajao. Koliko sam tih pustih, dugih noći izgubio,

koliko sam ih protratio s njom u razgovoru čekajući onaj jedini čas koji će mi ostvariti želje moje mladosti i donijeti mi Šefku u naručaj. "Samo da mi u zagrljaj dođe, samo u zagrljaj!" — govorio sam sebi i gorio kao luč... I taj je čas došao.

Bilo je to one večeri kad je mjesečina bila tako gusta da si je mogao kupiti po zemlji kao snijeg — i piti — kao mlijeko. — Mjesec je visio u zelenom granju ševtelija kao da si ga na srebrenom koncu spustio s nebesa, a noć je bila tiha... široka... tako široka da se vidjelo kako se odmaraju vode, daleko tamo na zelenim palučcima... Ja sam došao pod njezin pendžer već sasvim umoran od dugoga sevdisanja. Ona je čekala. Naslonila malu glavicu na jastuke i virila kroz džamove. Nije ništa govorila kao da je slutila šta će se dogoditi... Prislonio sam ljestve i uspeo se do nje. Ona se malo pomakla, tako da sam se prstima mogao dotaknuti njezinih dimija.

Onda smo raspreli razgovor, onaj čudni, nepoznati razgovor, koga se nikad više ne mogu sjetiti... Govorile su naše duše i naša krv... Ćutio sam u tom času kako više ne upravljam sobom, kako riječi teku iz mene same od sebe. Znam da sam radi nečega podizao i spuštao ruke, da sam nešto — bez svoje volje — tražio, pipao, i pipao, dok nisam napipao... Tad sam najedanput primijetio kako mi se nešto toplo i mekahno skuplja u ruci... To me je malko pribralo. Pogledao sam da vidim šta je... Zurio sam besvjesno nekoliko časova u svoju ruku i nisam mogao raspoznati šta je u njoj, tako mi se bila smutila svijest. Najednom sam se otrijeznio. Pogledam bolje, a ja držim u svojoj ruci obje njezine ručice, mekahne ko sunđer i bijele ko papir... Vrisnem od nenadane radosti i privučem je sebi. Ona sva zadršće i zakoprca se kao riba na udici, ali bilo je već kasno. Ja sam je obuhvatio lijevom rukom čvrsto oko pasa i privukao je sebi. Osjećao sam kako me njezino tijelo prži kao da sam vatru zagrlio. Usne su mi gorile kao da sam sunce ljubio. Sve je u meni izgaralo, pušilo se i dimilo. Mislio sam jedno vrijeme da ću naprijeko otići, da ću se sav rasuti u prah i pepeo od nekakve silne vatre i groznice što se u meni vitlala, tresla i drmala. Prvi put sam osjetio slast ženske blizine. I ona je bila izvan sebe, nije znala ni jedne riječi progovoriti, samo je drhtala i padala mi na ruke, na grudi i na ramena, kao da je u omaglici, kao da ne zna za se. I dok sam je tako napola onesviještenu grlio i ljubio, dizale su se njezine grudi i spuštale, a njezino me je srce tuklo po prstima kao čekić. I sve tako do zore. — To je eto bila prva noć moje jedine, istinske ljubavi.

Sutra sam cio dan bio kao lud, a da mogu slobodno vikati i ručati, a za tim sam silno žudio, popio sam dvije litre rakije i otpočeo po

sokacima urlati onako kao da bi vuka s janjetom na gubici pustio da prođe kroz mahale. Sve se za mnom obaziralo, pendžeri su se otvarali a kapije zaključavale, a na svakoj rupici virilo je po jedno oko da vidi moju silu, moju snagu i moju radost... U meni je bilo toliko sreće i toliko veselja da sam ga morao bolovima blažiti, jer bih se drukčije rasprsnuo u komade kao zapaljeni barut. Isjekao sam nožićem sve prste, izbo sam sebi noge, prsa i mišice da utješim i stišam tu pomamnu radost što me hoće da raznese. Odnijeli su me kući svega krvava, a siromašna mati čupala je sebi kose od žalosti jer je mislila da ću umrijeti. Odležao sam hevtu dana u postelji, a kad sam se pridigao, rekao sam ocu i materi da sam se naumio ženiti i da mi prose Šefku Omerovu. Ih, ko je sretniji, ko radosniji od njih. Pritisnuli da me grle i ljube, a suze im navalile na oči ko bujica, pa ne znaju riječi da progovore. Zakazali prosce odmah drugi dan kad sam se ja pridigao, a ja sam opet taj isti dan po akšamu otišao pod njezine pendžere... Ali na moju žalost, ona se nije više pojavljivala...

Odmah sam se dosjetio da se netko za moga izbivanja ušuljao među nas da nam razruje i uništi sreću. Opasno je djevojku ostaviti makar i jednu noć a da joj ne dođeš, a kamoli čitavu hevtu. Ona se, jadnica bojala da sam je posve napustio, pa je posegla za drugim... Mislila je: eto dobio je za čim je išao, pa se izdovoljio, odbacio me! — onda se prihvatila ko joj je prvo došao. — Eto, brate, kako mi se sva ta prevelika radost i sreća konačno osvetila. Nisam se smio toliko veseliti dok djevojka ne bude sasvim moja. Eto vidiš kako ne valja ništa pretjerati...

Eh, brate, kako da ti iskažem sada sav onaj jad koga sam onda pretrpio i sav onaj čemer koga sam onda progutao. Bilo mi je došlo jedno vrijeme da sam sebi kidišem. Da sam barem mogao s njome progovoriti, pa da znam na čemu sam, a ovako niti mogu nju dovikati, niti mi itko išta znade kazati. Ma, brate, uništio sam sebi za ono nekoliko sati deset godina života, tako mi je bilo pri duši. U meni se bila zapalila ponutrica kao živi kreč kad ga zakuhaš. Od nekakve strašne muke trgao sam na sebi haljine, grizao drvo, jeo kamen, samo da bar nekako iskalim sav onaj jad i svu onu bol što se nagomilala u mojoj duši.

Odjurim kući i zakunem mater svim na svijetu da se odmah spremi do kuće djevojčine i da dozna šta je s njome. I otišla je. Ja sam je čekao... ali šta ću ti, brate, kazivati, možeš i sam znati kako sam je čekao. Časovi su za časovima prolazili pokraj mene, kao krvnici, i svaki je nosio u rukama nož i zabadao ga meni ravno u srce... eto kako mi je bilo... Odmah sam znao šta je na stvari... jal' je isprošena jal' joj roditelji

ne daju za me. "Šta je, majka?" — zapitam je. Veli: djevojka je, sinko, isprošena za Hasana Omića iz Ražljeva... djevojka, veli, nije htjela, nego je mati natjerala... Oko mene se kuća okrenula...

Smjesta odjurim u čaršiju, ama nisam vala ni časa časio, da saberem nekoliko jarana, pa da ukrademo, ili makar da otmemo djevojku ako se drugačije ne mogne. Ja u čaršiju, a Hasan Omić preda me, kao da ga je sama sudbina poslala, izniče najedanput preda mnom. Svijet mi u taj čas pocrnje pred očima, nebo se i zemlja izgubiše. Bili smo ja i on sami na čitavom svijetu, tako mi se pričinilo, ništa drugo nisam mogao ni čuti ni vidjeti. I on je bio blijed, kao da je slutio šta će se dogoditi. Drhtao je i njihao se kao da mu zemlja ispod nogu bježi...

Sve mi se čini da sam ga neko vrijeme molio da se okani moje djevojke... Šta mi je odgovorio, ne znam... U pameti su mi ostali njegovi zaokruženi somovski brkovi, njegove izgubljene riblje oči, debele, obješene usne kao pasija gubica i teška bramborska njuška... Nekoliko sam puta, sjećam se, šćipao šaku da ga onako — jumrukom u nos — ali sam se savladao. Nešto me je u srcu strahovito probadalo, kao da mi se tu u grudima sakrila kakva zvijer, gušter, zmija... šta li... pa me ujeda i grebe za srce, za džigerice, za što prije stigne... Najednom sam ruknuo od bola i poletio prema njemu; nožić bljesnu u njegovim rukama, ja zažmirim, prihvatim se za pojas i u tom času ga je nestalo sa svijeta, a ja sam ostao...

Tako je to bilo, pa sad rasudi da li sam ja toliko kriv koliko su me izvikali. Istina, ne mogu se svega pravo sjetiti, ne znam sitnica, jer davno je to bilo — prije pet godina, a onda, i rakija me je počela hvatati, ali znam sigurno da ja nisam toliko kriv koliko me kažu... Dajder, brate, da ispijemo, grlo mi se osušilo...

Tako... on je otišao u zemljicu, a ja u Zenicu. Kad sam izašao iz zatvora, zatekao sam prazan svijet. Otac i mati pomrli od tuge, imetak razgrabili dužnici, ostao ja sâm bez igdje išta na čitavom svijetu. Ni kučeta, ni mačeta, što se kaže, nisam više imao... pa opet ništa me to nije smelo što sam goloruk... Država mi je, velim, dala lijep zanat — fala joj — a kupila mi i nešto alata, mogao sam lijepo da živim. I baš me je iščil bilo da proživim do svoje smrti u poštenju i ljubavi sa svakim. Malo sam se smirio, nestalo je iz mene one sile, postao sam, brate, miran i radišan čovjek, nikome nisam stäjao na put, svakome sam se podlagao i smjerno mu se uklanjao...

Al' vidi ti sada muke! Svijet se, brate, izdigao na me, neće ni da me pogleda, svi bježe od mene, svi me se klone, nitko mi neće ni crne ni bijele da prozbori... pa i onaj najgori bećar što po čaršiji cigariće bere, i

on bježi od mene. Usred tolikoga svijeta nađoh se posve sam kao odsječena grana... sam: ... oca nemam, majke nemam, pobratima nemam; kome ću se potužiti, kome ću se izjadati kad nemam nikog svoga. Znaš li ti, brate, šta je to među tolikim svijetom biti sam i biti nesretan. Nitko nije tvoj, nikome srca ne možeš otkriti, već tako... živiš kao mrtvac i umireš dokle si živ... Eh brate, brate, da znaš kako to boli, da znaš kako to muči... pa i ove suze na očima što ih vidiš... i one su otrovne... i one su čemerne... sve što koji dan, sve mi jače naviru na oči, sve me više truju, a ne olakšavaju... Uvrijeđen sam, brate moj rođeni, za srce me ujedoše bezdušnici, Bog im platio! Zašto me ujedoše bez uzroka, zašto me poniziše kad im nisam kriv, zašto me badava odbaciše kao da sam pseto a ne čovjek... brat njihov?... Zašto je to, de mi kaži, zašto??..

Pa da mi je samo ženu, ženu naći! Onda bih ja lahko podnosio!... samo da imam ženu, da imam nju — Šefku... Ali ni ona neće... voli — veli — ostati neudata, nego poći za robijaša i za ubojicu... To mi je, eto poručila i povratila mi danas prsten i prosidbene darove. E kad sam još i to od nje čuo, mislio sam puknut će mi srce od tolike žalosti...

Pomisli, druže! Radio sam, bolan, dvije godine, kao crv, dok sam zaslužio ono nešto kuće i pokućstva u njoj. Sknadio sam nekako i jednu struku dukata — madžarija, da mognem makar s kakvim bilo obrazom pred nju istupiti... Trpio sam bez ikakve tegobe sve uvrede koje su mi ljudi na svakom koraku dobacivali, nisam ćutio ni tolikog poniženja misleći neprestano na onu za koju sam radio i živio... Mislio sam, glavno da ona bude moja, pljucam ja na čitav svijet... U toj sam misli i proživio ove dvije godine gotovo bez ikakvog velikog bola...

A sad je, eto, i to izgubljeno! Ona me je odbila i time mi ubila jedinu nadu koju sam još imao i koja me je hrabrila da živim i da radim... Sad sam opet ostao na putu. Ništa mi drugo nije preostalo već da snosim ljudski prezir i da trpim kroz čitav život kako me promatraju mrskim, prijekim pogledima. Pa to je smrt, to je umiranje, to se ne da izdurati, bolje je i kidisati samom sebi negoli ovako živjeti... ali eto ni to ne mogu... ne mogu, brate, kad volim život, kad mi je draži od svega na svijetu... i velim ti, nema te nevolje i te patnje koja bi mi omrznula život! Pun sam krvi, pun sam snage, brate, a to neće da umre, neće, nego vrišti i gramzi za životom koga mi — eto — otima i Bog i svijet. Al da me samo nije ona, ona odbila, sve bih drugo mogao podnijeti!

Osjećam kako mi se onaj gad mrtav osvećuje, osjećam kako se njegov grob hvata sa mnom ukoštac i kako me davi, gnječi i guši... Oh, da mu Bog dade još devedeset i devet života, ja bih mu ih sve uništio za ovaj svoj jedan, tako mi je sveta svaka njegova dekika... Pa šta ću...

uzalud je bjesniti... ja ga se živa nisam bojao, a on je, eto, mrtav jači od mene... jači, brate... jači... čitav svijet nema toliko snage da bi mene bacio pod noge... a mrtvac je — eto — ima...

Ali ipak...! Ova snaga u meni, ova sila, ova vjera u samoga sebe... sve to ne da da propadnem, sve se to parva i otima sa mnom za život, za čast i za ponos. Još ja moram živjeti, ali ne ovako, nego časnije, poštenije, uljudnije, a to će biti istom onda kad se nađem sa čitavim svijetom — i sa ovim ovdje i s onim tamo — prsa o prsa i kad se s obadva svijeta uhvatim ukoštac i u njihovoj krvi, u njihovoj sramoti nađem zadovoljštinu za sve nanesene nepravde... Jest, onda ću i ja mirno odahnuti. Ja ne dopuštam da se itko koči nada mnom i da me smatra nižim od sebe... ne dopuštam, pa bio to ko mu drago, ja ću ga istrnčiti u komade. Nemoj ti — možebiti — misliti da sam ja pijan, ne, ja nisam pijan, ja znam sve što radim! Ja sam popio to rakije da mogu slobodno govoriti i da budem što jači, što snažniji, jer protiv mene je svijet... čitav svijet... Da, da... ljudi su ustali protiv mene. Dosta sam ja njih podnosio i trpio, dosta sam ja tolike godine šutio, ali sada, sada ću i ja da progovorim, sada ću i ja da zasučem rukave, pa da im rebra polomim... Kožu ću ja njima sa živoga mesa zdrijeti, zubima je izguliti — takav sam ja, takva je moja ćud...

Eto ih... eto idu... Koliko ih je? Cijela grupa, dosta, dosta da svoj bijes iskalim, da svoju krv zadovoljim. Poznam ih! To su oni isti. Sad će sjesti ovdje u kraj, kao što su i dosada sjedali, onda će pogledati poprijeko na me, kao na krmka i šaptat će nešto, znam da je o meni, gurat će laktom jedan drugoga, pa opet šaptati, opet pogledati kradomice na me, opet se gurkati... Tako rade svake noći... A noćas će bez sumnje biti još gori, još zlobniji... govorit će o Šefki, kazivat će kako me je odbila, kako ni ona neće robijaša, podsmijavat će mi se, podizati visoko nosove i hvalisati se jedan drugome kako su bolji, kako su pošteniji od mene... I to će oni sve na moje oči raditi i na moje uši govoriti. A ja zar da u to gledam i da to mirno slušam... pa zar cijeloga života tako... Evo vam što će tako biti — evo...! To nećete dočekati od mene, dosta je toga bilo!...

Hej, zatvor'te ta vrata! Ko se makne, nožem ću mu grkljan prerezati. Tu se poredajte, stojte jedan do drugoga i gutajte, jedite moje riječi, dok vam ne polehnu i ne prisjednu i dok ne pocrkate od ijeda što se krije u njima, i dok ne skapate od smrada koji iz njih bije... Zar ja vas da žalim, pa šta ste vi, ko ste vi... ja sam jedna strana ovoga svijeta, a vi ste druga, ja sam čovjek, a vi ste ljudi, ja sam nebo, ja sam oblak, a

vi ste ova zemlja što pod mojom stopom leži... Vi ste stoka, vi ste marva, ja sam vam Bog. On vas je stvorio, a ja ću vas rastvoriti!...

Dršćete, je li?... strepite pred mojom snagom, a? Sigurno mislite da sam pijan i da je pijan čovjek kadar sve počiniti, zato se i bojite. Ali ja vam kažem, pseta, da nisam pijan, da znam sve što radim, i da nikad nisam bio trezniji, sve mi je tako čisto, tako jasno, kao da se nebo otvorilo preda mnom a zemlja se raspukla, a ja sve vidim i sve čujem, svaku tajnu razaznajem, tako sam eto trijezan.

Pa zašto skrivate oči od mojega pogleda? Zašto nîkom ponikoste, zašto mûkom zamukoste, zar sam vam tako strašan? Hahaa! a dosad ste se dizali nada me, upinjali se i kočili, kao da ste s neba pali... Ja ću vama zabosti nosine, vidite, tu... tu u to smeće... Tako, tako...! Sad pogledajte što znači uvrijediti čovjeka, šta znači poniziti nekoga. Znate li vi šta je poniženje? Kad vam ja ovako stanem nogom za vrat pa vam čitav život zabodem nosove u to smeće, to je — eto — poniženje, to je — vidite — sramota! To niste dosada znali, je l' de? Dosad ste vi samo druge ponižavali, a vas nije nitko, ali sad ste evo i vi došli pod nečiju nogu, sad i vi to možete doznati...

Ima vas šest... Svejedno je to koliko vas je — čim su vas dvojica na broju, odmah se dižete protiv mene kao da su vas stotine hiljada, kao da ste cijeli svijet...! Dok ste sami, onda ste malehni, tako malehni, kao miševi. Nestane vam snage... čim vidite mene pred sobom... jedino ste u grupama junaci... A ja, vidite, imam snage da udarim na vas šestoricu, na vas stotinu i čitav svijet, i da vas gnječim i da vas mrvim... Aha... nemojte vi misliti da ćete vi meni odavde živi izmaknuti. Vi ne-e...! Ja nisam kukavica, ja svoje dobro naplaćujem... Vi niste meni dali da okusim komadićak sreće, da osjetim slast života, pa neću ni ja vama... Oteli ste mi sve, i sreću i život i radost, samo snage, snage mi niste mogli oteti, zato ćete sada i osjetiti šta je moja snaga. Sve ću ja vas ovako polagahno... a onda na koncu jednim udarcem sve... vidit ćete vi već kako ja to radim.

Čujete li kako kipi moja krv..., kako ključa, kako vrišti za vašim životima, za vašim srcima, da ih raskida i raščupa...! To je, vidite, moja snaga, moja mržnja, jer snaga i nije ništa drugo nego mržnja, koliko mrziš, toliko si i snažan... A vi najbolje vidite koliko ja vas mrzim! Zar ne vidite kako se cijela moja duša, sva moja ponutrica, čitavo moje tijelo bori s vama, pa i haljine moje i cipele moje, i one se bore s vama, i one ciče za osvetom i pravdom... i one će vam se prve kao zmije omotati oko tijela, oko vrata i gušiti vas i daviti vas dok ne izdahnete.

Sad znadete što znači ustati da ubijete nečiju dušu, da oduzmete

nekome život... Sad znadete koliku čovjek dobije snagu kad se bori za svoju sreću i za svoj opstanak. Vi niste ni sanjali da duša nosi toliku silu u sebi i da je mržnja sva njezina snaga i vi ni sada ne znate da moja duša nije samo dio mene i moga bića nego čitavoga svijeta i mrtvoga i živoga, i kad se dignete protiv nje, digli ste se protiv svega toga. Sve će to ustati skupa sa mnom na obranu...! I ovo gvožđe što ga držim u rukama, i ove klupe i ove kante s gasom i ova vatra iz karbita, sve je to sa mnom i sve je to protiv vas.

Ja nisam mogao dosada s vama živjeti u miru i u ljubavi, a neću moći ni odsada, jer vi ćete se i sutra dizati na me, kao i danas, ali zato ću ja vas spremiti s ovoga svijeta prije nego što vi mene otpremite. Ja sam već sve razgledao, sve smislio i sve pripremio...

Tu, vidite, u toj ardiji, tu ćete mi isplatiti sve što ste mi dužni. Tu su kante s petroleumom... dvije... četiri... ima ih već dosta da vas svih u jednom trenutku nestane. Treba samo da tu lampu s karbitom ubacim unutra i stvar je odmah gotova... u jednom času nestat će i mene i vas...

Mir, ne mičite se više, sad dolazi smrt, a nju treba mirno dočekati, mirno i s osmijehom. Ona će nad vama izvršiti pravdu, a mene potpuno zadovoljiti... Stojte! Ni jedan da se ne makne! Hoću da čujem kako vam krv u žilama šumi i kako vam srca lupaju, jer to je moj užitak, to je moja slast... A sad unutra u ardiju, tamo među četiri kante skupite se kao miševi i čekajte. Odmah će to doći, ne bojte se, neću ja vas predugo mučiti. Jedan-dva, vatra će planuti, čut će se eksplozija, potrest će se kuća i zemlja, a onda će požar buknuti... i stvar gotova... Vama će se oči napeti, puknuti i iscuriti, a onda će vam tjelesa pocrniti, naduti se i onda se rasuti... i opet gotova stvar... to je eto sve... i početak i svršetak...! A sada u ardiju... jedan, dva... sad ste svi unutra...

Ha... šta je to... a gdje je moj prijatelj... pobjegao...? Kud je pobjegao? Govorite kud je pobjegao... na komade ću vas izrezati, a onda vas zapaliti ako mi ne kažete...!

Aa... ta... taakooo... doveo žandare. Hahaha...! Jest mi se osvetio... To je biva na prijateljstvu što sam mu se izjadao, što sam mu dušu otkrio... Ah, pogane duše... ne mogu ja među vama... Niste vi za me... Tamo na drugom mjestu, tamo je moje — društvo...!

Uniđite vi, braćo od Zakona i Pravde! Uđite slobodno! Ja ne bježim od vas, ja ljubim Zakon i poštivam Pravdu. A ovi tu, ovi bi pobjegli, oni se Pravde boje, jer su im duše nečiste... Oni bi bježali od vas i na kraj bijeloga svijeta da vas nikad ne vide, a ja volim da sud rekne svoje.

Vodite me od ovih skotova... ja polazim vedra čela i radosna srca... Vodite me tamo gdje ću i ja osjetiti ljubav i bratstvo, gdje sam prvi puta

doznao da sam i ja čovjek, da i ja nešto vrijedim... Tamo su htjeli da ja budem pošten čovjek, a ovdje mi to ne daju da budem. Ovi hoće da budu stroži od Pravde i veći od Zakona, pa da mi još i život unište... život — jedino blago što mi ga je Pravda ostavila. Ja sam čist, ja sam okajao svoje grijehe, a sad hoću i ja da živim... Ovdje to ne mogu, pa vodite me tamo gdje ću moći živjeti... Ja hoću tamo među svoju braću, među robijaše, tamo gdje smo svi jednaki, gdje se nitko neće uznositi nada mnom. Tamo nitko i ne misli da je bolji od drugoga. Ja volim život, a tamo će mi ga svi čuvati i poštivati, tamo će biti sretni da progovore sa mnom koju riječ, a ovdje su me osudili da do smrti šutim, da do smrti patim u samome sebi i da nikad... nikad ne zaboravim što sam počinio...!

Zaklinjem vas, vodite me odavde... Ja nisam pijan..., ja znam šta govorim, ja dobrovoljno idem u tamnicu, jer svijet je za me i gora i veća tamnica... Evo vam moje ruke... vežite... vodite... zatvorite...

POST

Mjesec je juli uplovio.

Žetve su u najvećem jeku.

Sela razigrao posao, obujmio izmučene težačke duše, ne da im živima odahnuti.

Svi su u polusnu, u poslovnoj groznici u kojoj se zna samo jedna meta: savladati Božiju snagu u beskrajnim poljanama sazrela žita, oteti znoj i krv svoju od njegova bijesa u olujnim vremenima i spasti rodno, bogato ljeto za dugu, mršavu zimu...

Ništa je to što je žega! Što sukljaju plamenovi iz neba i iz zemljišta! Što se u čovjeku kuha krv kao voda na vatri! Kroz vatru se mora gaziti! I kroz vatru pobijediti!

Teška je to i užasna borba.

Čovjek se preko dana namuči, izlomi, i, uveče, u bunilu, vatruštini, nesvjestici, pada u postelju, kao mrtva, nepokretna stvar.

A ovih su dana vrućine kakve se u nas ne pamte.

I, eto, još se nikad dogodilo nije da presahne živi gorski potok u našem selu. Ta on je godinama, za najžešćih vrelina, pojio i putnika i seljaka i čovjeka i marvinče. I od njega su trnuli zubi, i krv u žilama zamirala, takva mu je studen bila.

A danas se utanjio kao konac. Presahnuo. I tek mjestimice, u malim, zaokruženim virićima, što na lokve nalikuju, da se nađe koja pregršt vode i začuje iznemogao žubor kojim se pretače jedna lokva u drugu...

I to je sve.

Korito, suho i bijelo, nalikuje na izvrnut životinjski kostur, na kostur kakva pretpotopnog gmaza koga samo naše bajke pamte i nijedan živi stvor...

I marva se, u te dane, izgubila s vida. Nigdje da je sretneš na bijelu danu. Zavukla se u šipražje i guštare pa dašće cijele dane kao da nasmrt izdiše.

Tek kad navali ona prokleta muha od koje ne može da živi čovjek

a kamoli marvinče, vidiš po čitava stada volova i krava kako jure, svinutih repova i plamenih nozdrva, glavom bez obzira, ne pazeći više kuda, samo da se spasu.

Sve je ukoljenčeno: prednje im noge svezane za rogove da im glava i gubica po zemlji pliže i noge oskakuju za glavom, dižu se upropanj, đipaju, hoće sa sebe sve da potrgaju...

Pa ipak ni to im ne koristi: kad zazuji obad, kidaju se i najdeblji konopci, i marva, kao vragom opsjednuta, nasrće kroz ograde, kroz guštare, preko žita, preko ljudi, preko svega što joj na put dođe samo da se od napasti spase.

Strašna je to stvar susresti se s pobješnjelim životinjama, sputanim u lĭku i kudjelju! Nije tu samo nasrtanje i bježanje posrijedi. Ima tu mnogo težih i strašnijih stvari od toga!

Tu ti se marva sasvim izgubi. Katkad se zgrči na jednome mjestu. Okreće se po čitave minute u okrugu, kao da je u vrtoglavici. Zabada rogove, njuške, glave, čitavo tijelo, da je moguće, u zemlju, u vodu, u pijesak i prašinu, u plastove slame i u kladnje pokošene strvi, a tlo se praši, pljeva vihori po zraku i sve postaje nekuda grozničavo, ludo, neprijatno...

Čovjeku to udari u glavu, smuti mu mozak, pa bi i on bježao nekuda, zabadao glavu u slamu, vrtio se neprestance u krugu, i skrivao se u zemlju, u vatru, u vodu samo da tu više nije.

Na polju nema ptica. Grlica ne guče. Ševa ne izvodi kajdi viseći nad poljem u zraku. Prepelica ni da pućpurikne.

Sve je pobjeglo u šume. I planduje u krošnjama. I čeka, na stogodišnjim hrastovima, granatim bukvama i lisnatim jasenima dok ne mine oganj Božiji, povjetarac ne rashladi prostore, ili suton ne pogasi dana.

I u tom cijelom izgaranju ostali su na biljezi samo još konj i čovjek.

Stoje oni tako, u sredini te lomače, stoje i ne predaju se.

Do kostiju prepaljeni, vreli, kao usijana zemlja što je vrela, bez kapljice znoja koji se već davno iscijedio iz njih, vršu oni zrelo žito, žanju hranu da njom hrane i bogata i oskudna i učena i mučena.

I stoje, stoje postojano kao najveći neimari svijeta, kao najbolji Božiji trudbenici...

Na hadžijinoj Karači sastale se žetelice, kosci i vršioci — sve u jedan dan...

Hadži-Kasim, mudar čovjek, bojao se nevremena pa digao oba sela: i kršćansko i muslimansko, da što prije smiri strv: "Pa nek onda gvožđe pada, samo kad je hrana namirena!"

I došlo mu sve iz sela: staro, mlado, žensko, muško, sve što god je sebi nepotrebno, jer hadžija je štovan čovjek i napredan tèžāk.

Na ogromnoj, nepreglednoj njivi vidiš dvije nejednake strane: na jednoj se svijètlī more rastaljena, živa zlata! O, ne zlata! To je sjajna, užarena vatra što ujednačenim plamenjem sikti iz zemlje. Kroz nju gaze seljaci, razdrljenih prsa i zasukanih rukava privezanih koncem za plećima, kao bijele utvare, i uzimaju golim rukama za taj oganj i sijeku ga usijanim srpovima, ispod pasa, i slažu ga brižno u kamare.

Za njima se vuku kupilice, vežu ognjene gomile i sadijevaju ih u branice.

Na drugoj se strani vidi, opet, more ustalasana zlata i u njemu ispravljeni kosci kako veslaju po pučini od opala i jure naprijed brzi kao strijele, a valovi oborene strvi zapljuskuju ograde i ostaju kao zaleđeni na ravnici.

A seljaci neumorno veslaju. I nestaje mòra. Gubi se. Ostaje samo oštri i goli strnik, kao polje posijano iglama, i ostaje zlato, svuda, suho, pokošeno zlato što se više nigdje ne miče...

Na sredini Karače stoji gumno, čisto, pometeno, i bijeli se kao ogromni tanjur od najboljeg porculana.

Oko njega kladnje strvi kao kule u nebo se penju. A seljaci, s njihovih visina, prvo snoplje bacaju, dok ih drugi razastiru po gumnu, kao postelju po čistini...

Tri konjčića, kao tri jarčića, privezana uz drveni kóčić, stoje u sredini, mašu srdito glavama, braneći se od mušica što se dižu uz njih, u gustim, nesnosnim rojevima, i opet se vraćaju na njih...

Postelju su razastrli. Bič je oštro zviznuo u zraku. I konji su počeli da skakuću po strvi i odmataju dugo uže, omotano oko koca.

I sve se s njima otpoče da vrti. Goniči trče gazeći za njima po mehkome snoplju. Hrana šumi u jednoličnu huku s klepetavim šiharama. Svrdlovi prašine i pljeve dižu se neprestance u visine i gube se u prašini sunca i sivog, usijanog neba.

A ljudi, svi do jednog na njivi, zapadaju u neka nova nadahnuća, u neko Božanski uzvišeno, radeničko ludilo, dozivaju se i sokole, i izbacuju iz sebe neke čudne nepoznate riječi, neke uzvike, pune hropca i molitve, i lome se, i kidaju i nisu više ljudi, ni živa bića više nisu, nego Božiji bojovnici što se svijetu za kruh bore i stvaraju mir na zemlji...

Božiji bojovnici!

Konji trče. Ljudi trče. A posao teče svojim teškim, odmjerenim koracima, gazi zemlju i grlato klikće iz snažnih, razdrljenih grudi seljačkih:

— Hoj, hoj! Veseo bio! Skokni, dôro, dobro moje, i tvoja je brana! Hej, alate, vilin brate, poskoči mu, poigraj...

A odozgo sunce...

Čini se čovjeku da mu je upravo nad glavom i ne smije ni da je podigne k njemu. Samo osjeća kako mu pali tjeme i rastapa mozak...

I katkad dođe pa se čini da to i nije više sunce nego vatra, napuklo nebo iz koga se cijedi usijana smola i ključava voda.

Gdjekad se od te žege sve zavrti: i ljudi i konji i čitava okolica, najednom, posrne nekamo u neznan. Zaglavinja i kao da, na trenutak zastane...

I onda opet, nošeno odmjerenim korakom svoga rada, diže se, uskrsava, u polusnu, u nekoj užarenoj opojenosti, kao da više i ne zna za se.

Tek bori se, neznano, nesvjesno, otima se omamljivoj struji zraka. Odiše. Klimata bespomoćno rukama, uzvija grudima i zijeva ustima kao da zraka nestaje...

Oh, težak je to dan!

Među žetelicama pomiču se crveni fesovi, kao da se njišu makovi u žitu.

Među koscima, opet, lepršaju na glavama vezeni peškiri i padaju, u naborima, niz vrat čuvajući moždinu da se ne rastopi.

Za obojima kreću se kupilice: mlade snaše i djevojke, sa crvenim pregačama i zelenim rupicama na glavi, vežu snoplje i grade branice.

I sve te boje, od kojih svaka svoju vjeru obilježava, pretvaraju zemlju u čaroban vrt, pun cvijeća i najljepših šara...

Crvenim fesovima bješe danas najteže. Oni poste, ovo danas trideseti dan. A žega je strašna i posao užasan. Šta se drugo može. Sebi valja raditi, a Bogu postiti. Rad je u životu što je Bog na samrti. Dva spasa u dva svijeta, sve za jednog čovjeka...

Hodža Mujo, sam sa bijelom mahramom na glavi, stoji u sredini crvenih fesova, kao orao među svojim pilićima, i veže ono zrelo plamenje nekom silnom, nadnaravnom snagom prednjačeći svojim vjernicima... Ni žega, ni post, ni starost, ni rad, ništa mu nije moglo oslabiti snage koju mu je vjera dala.

A njegovo dijete, njegov sin Alija, još zapravo dječak, sa plamenim okom i garavom usnom, umakao svima, za čitavu razoricu, i žanje, žanje žeženo zlato i žanjući ga — miluje.

Podne je već blizu i sunce sve ti žešće pali. Alija jednako žanje i ne malaksava...

— Alija, dijete! viče hodža Mujo za njim.

— Šta je, babo?

— Polagahno, sinko, premorit ćeš se! Ubit će te sunčanica, a valja ti cijeloga dana postiti. Daleko je do topa i mraka kad se smiješ omrsiti. Nestat će ti snage! Ne srljaj, dijete, tako nerazumno!

— Ne brini ti, babo, odvraća Alija. Kad sam izdržao sve ove dane ovako, izdržat ću i taj posljednji. Ovaj alčak Meho, dodade on kroz isprekidane osmijehe pokazujući iznemogla druga iza sebe, misli da ću ja prvi izdati! A ja sam mu dao cijelu razoricu ispusta! Pa eno ga, vidi, sada gdje je: zavalio se među brazde pa dašće kao štene! A ja! Evo me još uvijek kod posla.

— Okanite se natjecanja, djeco! opominjao ih hodža Mujo. Nije ovo vrijeme za obijesti. To su suše petrovdanske, pa u takve dane postiti i raditi nije to mala stvar. Može se to glavom platiti.

A Alija samo žanje i žanje.

U njemu se zapalila mladost, kao ono petrovdansko sunce i još mjesec dana posta bi bilo malo da je sasvim ukroti. Mamila ga neka divlja mladenačka obijest da se sam sa sobom poigra. Da u toj opasnosti, koja prijeti i iz neba i iz njega, pokaže pred svima koliko je u njega junaštvo rada i herojstvo vjere.

I dok on tako hrli naprijed, smijući se poraženu drugu, ostali, dostižući jedni druge, tješe se i bodre i pribiru snagu da je kasnije mudrije provedu:

— Samo polahko! — opominjali se oni.

— Ne smijemo prenagliti!

— Teže ćemo izdržati.

— Kroz tolike dane navikli smo na posao i na post, pa će proći i ovaj posljednji.

— Da, proći će, ali samo da mi živi ostanemo! — očajavao jedan između njih.

— Kako! Zašto? — prebacili se drugi na to. A on sve više očajavao:

— Prigrijalo, ljudi, pa mozak u glavi ključa. A mi gladni i žedni. Na ovakvoj žegi ne okusiti ni mrvice kruha, ne gucnuti ni kapljice vode, a raditi od jutra pa do mraka, i sve tako kroz trideset dana — e pa, ljudi, istroši se čovjek, iznemogne, brate, pa da je od samoga čelika stvoren.

— Tako je! Klimaju ljudi bespomoćno glavama i gledaju sa strahom jedan u drugoga, kao da traže poticaja, pouzdanja i potpore u zajedničkom pregaranju koje vjeri pridonose da tim sebe čeliče. Nije lahko Boga vjerovati i Božije zapovjedi vršiti.

— Najgori mi je duhan! — tužio se Osmo, prezrela i koštunjava seljačina. — Zamrači mi se pred očima od želje, u nosu i u prsima me

nešto zagrebe! Ili ne zagrebe! Nego nešto kao da mi u tijelu gori, pali, dimi se, mozak mi potamnjuje, tako mi je bez duhana.

— I kod mene tako — dodavao Ibro. — Nikad još nisam pravo osjetio glada. Samo duhan, duhan, brate, taj će me, do mraka, s nogu, eto, da obori.

— Da mi je samo da povučem dvaput, triput duhanskoga dima, preuzima opet riječ Osmo, povratio bih opet dušu, mogao bih, čini mi se, još tri dana ovako raditi a ne jesti i nè piti. Samo nek je pušiti.

— A meni opet da je vode! — jadao se Salkica i gurao strv na stranu. Samo šaku gorske vode, sve bi onda dobro bilo. Grlo mi se sasušilo. Tu mi, evo, zastao grijeh, kao izgorjeli komad opanka, i ne miče, stoji, i davi, davi, hoće da me zadavi. I gotova stvar! Kao da mi je kost zapala u grlo, pa ne mogu da dišem, tako me je žeđa okupila.

— Kako ne! Objašnjava Ibro. Ovako izmučen i izmoren, dođeš kući uveče, i šta? Zar ti je jelo na pamet? Kakvo jelo? Daj vode i cigaru, pa onda šaku pod glavu pa do jutra spavaj kao zaklan. A post... otegnuo se kao gladna godina, nikad kraja nema. Pa tako danas, tako sutra, eto, osušili se ljudi, sama kost i koža; da jači vjetar duhne, odnio bi ih kao onu pljevu s gumna.

— Bi! — potvrđuje Meho. — Ja sam, Bogami, jučer pretrpio muku što nikada u svome životu.

— Kakvu?

— Šta? — upitaše sa svih strana.

— Evo, brate, došlo mi je bilo da od muke prekinem post i vode se napijem, pa neka je, valaj, grijeh do neba velik. Eto tako mi je bilo.

— Mani, jadan, šta to reče! — zgranuše se svi oko njega.

— Jest, Bogami! — potvrdi im opet Meho. — I, da vam ne duljim, ovako je bilo...

— Da čujemo! — zastadoše svi fesovi na njivi, a Meho nastavi: — Bješe mi došlo da umrem, brate, od žeđi, da umrem, eto, i gotova stvar. Pa, braćo moja, mislim ja u sebi, ovo je došlo da se gine, da se glavom vjera plaća! Pa nije mene, velim, Bog zadužio da ubijam sama sebe! Pa ako i jest, napit ću se, valaj, vode pa makar me grom tu, na mjestu, sažegao!

— Ih sramote! Povikaše oko njega.

— Lahko je, braćo, onima, branio se Meho, što po varoši spavaju do podne. Najedu se, pred zoru, slana i masna i ne rade ništa za čitava posta. Ali nije nama težacima lahko. Mi se, od rana jutra, pečemo tu na suncu, i gulimo ovu Božiju zemlju, a uveče komad prohe i glavicu luka,

pa kladu pod glavu, i to je sve. Sva hrana i počinak. Eh bogme — uzvijao glasom Meho — s tim se ne posti tako lahko.

— Bogme ne posti! — potvrđivali mu nekoji.

— I meni nešto dođe — uhvati ih brzo Meho za riječ — i ja odlučih da se napijem, pa kud puklo da puklo!

— Pa nàpi se? — upitaše drugi.

— Nisam! — odvrati im Meho gotovo sa kajanjem.

— Kako to?! — zgranuše se opet svi oko njega, hvatajući svaku riječ što ih dugo otezao Meho.

— Stajao je dolje — tumačio on napeto svima, pod hadžijinom njivom kraj vodenice — i gledao kako voda na mlazove izvire.

— Pa? — pitali nestrpljivo drugi i potiskivali teško pljunku kroz grlo.

— Zagnjurih ruke u vodu, nastavljaše on tako uočljivo da su sve prožimali žmarci od studeni. Vidim hladna kao led. Sav se stresoh kao da se opekoh. I razmislih: Ako se napijem, rekoh samu sebi, uvrijedit ću Boga, a ako se ne napijem i od žeđi umrem, opet ću ga uvrijediti, jer je on zabranio da se s postom pretjeruje. Šta da sada uradim?

— Pa na što se odluči? — saletješe ga opet drugi, kao da od nestrpljivosti zaboraviše sve što im je dosada govorio.

— Ne znam ni sam šta mi bî. Najednom se promijenih. Dođe mi najprije neka misao u glavu pa opipah prsa, uštinuh se za bedra i vidjeh da sam živ, da još ne umirem. Pođoh, i vidim — mogu hodati. Podviknuh, i vidim — glas mi je još u grlu. E pa, velim opet sebi, zašto da sagriješim. Naučio sam raditi i neće mi biti teško: Mašem srpom čitav život, već sam obikao. Strn je, nije kamen da ga odvaljujem. Pa što da Boga uvrijedim!

— I nè napi se, veliš? — odahnuše jedni kao da im kamen s vrata spade.

— Ne nàpih! — potvrdi Meho.

— I ïzdržâ! — dodadoše opet drugi.

— Izdržah! — potvrdi im opet Meho. — Oprah malo glavu, nakvasih vratne žile i bî mi kao da sam od majke rođen. Nešto mi dođe slatko oko srca, duša mi se razgali, snaga mi opet dođe, i ja sam toga dana za dvojicu radio...

Ljudi potegoše iznova za poslom. Rad oživje bujnije i jače. Kao da mehlem utjehe pade na ljudske grudi, oni se ponovno zgrčiše nad poslom zaboravljajući na svoj teret.

Samo gore, pred njima, poče mladi Alija da malaksava. Odviše se on bješe pouzdao u se. I ne povjerova da će ikad iznemoći.

Noćas je malo jeo. A kad su ga jutros, pred zoru, budili na ručak, zaboravi da se vode iza jela napije, i sad se hrana počela da zapaljuje u njemu. Nešto mu je izgaralo u stomaku. Poče ga obuzimati čudan strah i on se stade obazirati oko sebe ne gleda li ga kogod i ne primjećuje li šta na njemu.

Ljudi ga u poslu dostizavali. Još malo pa će ga i prestići. Kad se sretnu s njime, svi će mu se, i nehotice makar, zagledati u oči i zaviriti mu u dušu, i vidjeti kako je iznemogao.

Ostat će iza njih, neće moći više s njima koraka držati, i mlađarija će ga zadirkivati, a stariji koriti. I svi će onda doznati za njegovu sramotu. Njegov takmac Meho pripovijedat će to cijelu selu, i proglasit će ga slabićem u poslu i na postu.

Sunce se već primicalo nebeskoj sredini. Njemu se pričinjalo kao da se užarena kugla spušta, sve niže i niže, upravo na njegovu glavu.

Poče ga mozak strašno boljeti.

Pod njim je zemlja, u pukotinama, zijevala na sve strane; on je, sve jasnije, uviđao da ne može više po njoj gaziti.

Dođe mu da zaplače. Stid ga obuze, gori od žeđe.

— Šta će mu reći otac? Šta će mu ljudi reći ako sada padne? Grdit će ga sa svih strana, a on će bespomoćno ležati pred njima i neće moći ničim da se brani.

Još ga mogu i kući poslati. Odvući ga na kolima u selo, kao ranjenika.

— Zar još i ta sramota! Majka da ga s plačem dočeka, a sestra da ga hladnom vodom polijeva!

Poče ga kajanje mučiti. Sam je svome jadu kriv. Šta će se on natjecati s onim vjetrogonjom! Kakva mu je korist od toga što sad, eto, mora pred njim pasti u sramotu, i pred Bogom i pred ljudima.

— Majko moja rođena! — očajavao je Alija. — Što sam to učinio! Mogao sam lijepo raditi s ostalim ljudima, pa kako njima, tako i meni. Ne bi nikad do ovoga došlo. Pa ako bi i došlo kakvo zlo od razjarena sunca, ne bi došlo samom meni, nego i drugima. A za sve nema sramote! Ima je samo za me, magarca i budalu.

I poče se sam na se srditi i, u toj srdžbi, nekuda uživati u vlastitim svojim mukama:

— Neka baš! Ovo mi je i trebalo! Ohoho! Kako gorim! Zbog vlastite ludosti! Neka gorim! Da hoću, Bog dô, i više, sjeckao je i sama sebe iznemogao mladić. Što sam tražio, to sam i našao!

I od toga bijesa i osuđivanja sama sebe poče zaboravljati na žeđu. Čak se poče laćati i posla, ne bi li kako održao ravnotežu s drugima.

Nešto malo pojačan tom vlastitom osudom, išao je naprijed. Ali svi su ga već bili dostigli.

— Samo otac da ne vidi! — bila mu je još jedina misao u glavi. — Za ostale mi je lahko. Oni se bave sami sa sobom. Ali otac! On će posigurno na me paziti.

— Šta je tebi, Alija? — začu najednom očev glas iza sebe.

Smrači mu se pred očima:

— Sad je gotovo! — pomisli.

— Ništa! — odvrati kao bez duše.

— Kako ništa!? Gledam te već više od pola sata kako se sam sa sobom boriš. I to ne može biti ništa.

— Teško je ovdje raditi — mucao je Alija. — Zemlja je ispucala za korak, a posvuda po njoj trnje, pa se teško pomičem naprijed.

— Ako ti je teško, idi kući.

— Kakvoj kući! — nasmija se Alija nekuda čudno, nasilno, kao da se htio narugati ocu. Ali duh ga je izdavao.

— Toliko ima posla da se svrši do mraka, nastavljao je iskidanim glasom, a da ja kući idem. Pa da mi se zbilja smučilo, ne bih smio posla ostaviti.

— Polahko samo i ne pretjeruj! — opominjao ga otac sumnjajući u njegove riječi. Iza podne ćeš u gumno. Tamo je malo lakši posao. Možeš sjediti u hladu i užeta plesti za snopove ako bude trebalo i ako ne mogneš izdržati na kladnji — tumači ozbiljno otac.

— Kakva užeta! vrijeđao se, naoko, Alija. A u duši se već mirio s time. — To je posao za starce i za snaše, a ne za me.

I onda upre posljednjim snagama da pokrene naprijed i sakrije iznemoglost od oca...

Došlo podne. Ljudi ostavili posao, jedni da ručaju, ili užinaju, a drugi da odahnu...

Sa svih strana skupljali se vezeni peškiri pod stari jasen. Vadili iz torba kuhana jaja, komadiće hladne pite, glavice luka, kravlje sireve i sjedali polahko da jedu...

Nekima donosile snaše na dugu štapu, opruženu preko ramena, zemljane zdjele, lonce i drvene čaše, pune grahove čorbe, palente sa sirom i kolača od pekmeza, vadile sve to iz likove opute i ređale pred svoje.

Ljudi su prekriživali noge, krstili se i jeli tu jednostavnu seljačku hranu da im je sve iza ušiju pucalo.

Nekoji su natezali ploske sa domaćom šljivovicom "da se manje

znoje i toliko ne žeđaju", a drugi se rashlađivali vodom i naslađivali hladovinom.

Tek katkada, ispod oka, glednuli bi prema drugome jasenu.

Tamo, jedan pored drugoga, ležali su crveni fesovi, kao mrtvaci. Niti su se ticali ni micali. Bez pokreta, bez razgovora. Ma upravo kao mrtvaci.

Nekoji od peškira primijeti, malo zlurado kao što to običaje ljudska sitost:

— Oni poste...

— Tiho! — ušutkaše ga ostali. Kad oni poste, nije dobro u njih dirati. Ljući su od kurjaka.

— Hm, na takvoj vrućini, čitav dan bez mrvice kruha, bez praške duhana — nadovezivao dalje, ispod glasa, prvi.

— Ne bih ja u toj vjeri bio ni za koje pare na svijetu! — oglasi se jedan od mladića.

— Pst! — opomenuše ih stariji. — Svakom je njegova vjera sveta. A oni opet rade, svejedno kao i mi. Valjani težaci.

— Valjani — potvrdiše ostali. — Pa ipak se mlađi, postrance, naslađivahu tihim primjedbama, punim site obijesti:

— Da im štogod ponudimo! Ovaj komad pite! I car bi ga jeo! Hoćemo li, nek im zazubica raste?

— Ili ovaj sirac? Ili onu zeljanicu tamo? Hoćemo li?

Svi su se potiho smijucali, ali niko ne smjede da priđe djelu. Dok ih razumniji ne izgrdiše:

— Jeste li poludjeli! Njih je sada lakše uvrijediti nego lulu popušiti. A gladan čovjek ne zna što radi. Ubili bi vas. Ne razjarujte vatre kad vam nije od potrebe!

Starci udariše u otvoreno psovanje:

— Stid vas i sram bilo! Kako bi vama bilo da ko u vas dirne kad svom Bogu služite? Pa što nije vama pravo, ne činite ni vi drugima. Kod nas se nikad niko nije tuđoj vjeri rugao, a najmanje susjedovoj.

I mlađarija se primirila.

Peškiri se temeljito ponajedoše. A onda se, siti, pod jasenom izvrnuše i kao Božiji pravednici u sva zvona zahrkaše...

Na protivnoj strani ležali su crveni fesovi još uvijek nepomično.

Kroz njihove žile, što su po tijelu iskočile kao masnice poslije udarca, tekla je nezamjetljivo krv, i kao da se zgrušavala u njima.

Ničeg više ne bješe čime bi je oživili, osim vjere i njezina zanosa.

Alija je ležao kraj oca i ječao poput bolesnika. Niko to više nije zamjećivao, jer je svaki imao dosta posla sa sobom. I Alija se nije više

bojao sramote. Njegovo stradanje ne bješe više samo njegovo, ono sada bješe svima zajedničko.

Govorili su vrlo malo. Gotovo nikako. Tek katkada da bi Meho opet zakukao:

— Trideset dana, bolan, u jeku najvećeg posla i najžešće vrućine. Ne, to nije šala. To ni blago ne bi moglo izdržati, kamoli ljudi. A čovjek, eto, opet izdrži.

— Ah, šta samo izdrži! — upadao hodža Mujo Mehi u riječ. — Ne samo da izdrži, nego mu još i drago bude što se tako namučio, i slađe mu dođe živjeti, i sretniji još biva i bolji i zadovoljniji, a sve što se tako izmučio.

— E, nije to nama dragi Bog bez potreba naredio — umovahu fesovi. Znao je on kako se od nas prave ljudi i šta je sve potrebno da se pravi čovjek postane. Znao je on to i zato nam je to odredio.

— Zato treba da to sa veseljem podnašamo, a ne da se kukavički tužakamo! — završi hodža Mujo i pogleda postrance na Mehu.

— Lahko je tebi! — branio se Meho.

— Šta mi je lahko?

— Ti si hodža, ti sve znadeš kako treba i gdje snage da potražiš, a mi smo seljaci...

— Ja sam hodža u džamiji, a ovdje sam tèžāk kao i vi. Radim što i vi, i trpim što i vi. I hodža, po našoj vjeri, nije ništa drugo nego ono što i vi. Zar nije tako, ljudi?

— Tako je! — odvraćaju mu nekoji.

— Pa šta onda? — htjede hodža da nastavi, ali ga prekinu oštar uzvik sa protivne strane:

— Na posao ljudi, vrijeme je! Na posao!

Peškiri poskakaše na noge, a fesovi još ostaše na zemlji.

— Na posao, djeco, reče hodža novim glasom i prvi se podiže. Za njima i ostali poustajaše. Tad se on okrenu Aliji i posla ga na gumno da zbacuje snopove sa kladnje...

I posao, ponešto tromije i teže, opet započe.

Alija je stojao na vrhu kladnje, nabadao snopove na vile i bacao ih odozgo na gumno.

Posao bješe, naoko, lakši, ali njemu bijaše daleko teži. Izgladnio, nemoćan, sa nesvjesticom u glavi, njemu se, u onoj visini, neprestano vrtjelo, i on je jedva mogao da se suzdržava od sigurna pada. Htio je da odustane, ali kako je to vezao sa ponosom, nije imao odvažnosti da i ovdje izda. Ta tek je prihvatio posao i već da traži odmjenu. To bi istom pravo ruglo bilo. I on opet uprije da do kraja izdrži...

Seljaci su pod njim tjerali konje u okrugu i njihovim kopitama krúnili zrelo zrnje iz slame.

Kljusad trčala. Omatala oko kóca u sredini dugo uže od konoplja i onda ga opet natrag odmatala.

Na njima se dlaka ukrutila od prašine i ishlapjela znoja i u iglice se pretvorila. Pod bosim im kopitama šumila slama i dizala se prašina na sve strane naokolo. Mašući neprestano i jednolično suhim glavama i tankim prorijeđenim repovima, branili se od rojeva muha i od oštrih udaraca kojima su ih gonili.

Pred njima je klepetala vijara i užasno halabučila.

Od te njene vreve posrtali zajedno i konji i ljudi i onaj iznemogli mladić gore, visoko u zraku iznad svega. Sve je bilo kao pijano. I sve je težilo zemlji i opet se odvijalo od nje.

Na nebu se ukočilo sunce. Zastalo, pa stoji. Ni za dlaku se ne pomiče.

Alija je bacao i bacao. Vile u njegovim rukama bivale sve teže i teže. Snopovi kao brda veliki. U tom strašnom suncu, prašini i buci izgledalo mu ja kao da u bezdan propada iz koga više nema povratka.

Sad više nije smio ni u zemlju da gleda. Ni u što što se vrti i okreće. Gledao je samo u jednu određenu točku, u vrtlogu zabodenu, i radio tako, kao mašina, bez svijesti.

Katkad bi se, na trenutak, zanjihao. Tad bi se odupro o vile da se ne stropošta.

Ali vrtoglavica je bivala sve teža. Ona vatra u stomaku od danas, kao da je sagorjela i pretvorila se u usijanu žeravicu, od koje mu progorijeva utroba.

Ljudi su ga promatrali s neodređenim žaljenjem. Na njivi se već odavna znalo da je njemu pozlilo. I da se može samo čas-dva tako da drži. A i to da ništa na svijetu ne postoji što bi njega navelo da prekine post ili da napusti posao.

Alija se držao po strani. Nije ni sa kim više govorio. Pade mu na pamet Meho i njegova jučerašnja borba. I poče da zaključuje kao i on; samo dublje i zamašnije:

— Ako umrem — mišljaše — Bog će me kazniti što sam se postom ubio, a ako se omrsim bez nužde, opet će me kazniti što nisam izdržao. A još nije takva potreba. Još mogu dizati vile, bacati snoplje i gledati preda se...

Sunce se već naginjalo zapadu. Činilo se uskoro će zahladiti. Ali u taj čas navali nekakav vruć vjetar i sve što je živo obeznani.

Zrak postade kao zatrovan.

Ljudi i životinje zaglavinjaše.

Posao kao da htjede da prestane.

I najednom...

Alija, na vrhu kladnje, izgubi od toga vjetra potpuno svijest, zaklimata rukama po zraku i, vrteći se nekoliko časova u praznini, sroza se, uz strahovit urlik, pred konje na gumno...

Životinje đipnuše unazad, frknuše nozdrvama i, kao ukopane, stadoše pred onesviještenim trupom.

Sad se sletješe i ljudi:

— Šta je? Šta je zaboga? — povikaše.

— Onesvijestio se!

— Vode! Donesite vode!

I sve se naže nad Aliju.

On je ležao, kao mrtvac. Gornja mu se usna raspukla po samoj sredini. Iz nje teče crna krv i gruša se na podbratku. A on se davi i stenje.

Raskopčaše mu prsa i poškropiše vodom. Kao da se sleže. Duboko uzdahnu, ispruži ruke i, kao u polusnu, oglasi se slabim, isprekidanim glasom:

— Vode... kaplju... vode...

Jedan seljak, u vezenom peškiru, primaknu mu posudu s vodom i s očitom sućuti, kao da se ljuti na nekoga što se čovjek tako strašno muči, glasno progunđa:

— Evo vode! Napij se! Nebesa mu i onome ko te je dotjerao dotle! — I naže se kao da će ga napojiti.

— Ne! — povika hodža Mujo kao izvan sebe pokazujući sahat iza pasa. — Evo još nekoliko časova pa će prestati post! Ne kvari mu posta! Nek izdrži kad je dosada izdržao!

— Šta da izdrži! — prodera se onaj u peškiru. — Zar da umre tu na naše oči, a mi da mu ne pomognemo!

— Ne! — podviknu hodža Mujo još jače. — Ako je suđeno, neka umre! Na Božijem je putu. Ali posta mu ne kvari!

— Kakva je to ludost! — prodere se sada neka koštunjava ljudina, opet u peškiru. — Ja ne mogu živinče da gledam kako strada a da gledam to dijete, svog susjeda po međi! Podaj mu tu vodu! — udari on na onoga s vodom.

— Ne! — branio je još upornije hodža. — On je moja krv, i ja za njega Bogu odgovaram.

— Odgovaram i ja po duši ako ne po krvi! — uzvraćao seljak. — Podajte mu vodu! —

— Ne dajte! — vikao hodža.

— Vode!... — šaptao je Alija.

— Daj tu vodu ovamo! — riknu sav izvan sebe ona kruta seljačina. — Ja ću mu je dati ako niko neće.

— Natrag! — isprsi se sada sav izobličen hodža. — Ko je taj što će protiv mene stati?!

— Ja! — izape se seljačina. Srdžba ga bješe već sasvim oslijepila.

— Da vidimo! — prijetio je hodža.

— Evo!

— Ni koraka dalje!

Stvar postade neočekivano opasna.

— Ljudi! — okrenu se sada seljak prema svojoj družini. — Pomozite mi! Tu na naše oči ubijaju dijete, usmrćuju čovjeka, a on nas moli za pomoć. Pomozite ako niste neljudi — završi seljačina i umiješa se među svoje peškire.

— Braćo! — obrati se sad i hodža Mujo na svoje fesove. — Ko htjedne silom da mu vode pruži, i mi ćemo silom odvratiti.

— Tako je! — odvratiše fesovi.

— Naprijed! — vikao je seljačina i peškire povlačio za sobom.

— Stoj! — navališe fesovi. Njihovi glađu razdraženi živci siktali su kao otrovnice u tijelu. — Ne primičite nam se! To je naša, a ne vaša stvar! I kome je život drag, nek se u to ne miješa.

— Šta je? — ustuknuše za korak peškiri. Zar nam ne date da budemo ljudi i nemoćniku pomognemo.

— Ne primičite se! — vikali su fesovi.

— Pustite nas — navaljivali su peškiri. I oba tabora, kao dvije neprijateljske vojske stadoše jedan prema drugome, a domala zajednički djeliše posao.

Strašno ih je bilo pogledati!

Preplanuli od sunca, kao ugljen. Koštunjavi i napola goli, pokriveni prašinom i pljevom, stoje i drže u rukama kose, vile, grablje i srpove, a oči im plamte i mišići se tresu.

Cijeli dan je krv ključala u njima i sad samo jedna iskra i buknut će kao barut. Samo jedan pokret, uzvik ili mig, i neće se više znati ni ko je kome susjed ni ko kome prijatelj.

Drugi, iznemogli od duga i naporna posta, ubijeni suncem i žeđom, izmoždeni radom, sasušeni kao mrtvački kosturi, raspaljeni gnjevom svoje vjere, s alatom u rukama, bliži smrti negoli životu, bjehu krvaviji i strašniji od prvih.

— Natrag! Natrag! — viču kosturi.

— Naprijed! Naprijed! — upiru peškiri.

— Vode! Vode! — moli iznemogao čovjek.

A nad njegovim se tijelom ukrštaju dvije ljuto zavađene strane ne shvatajući jedna drugu. Već se hvataju ukoštac.

Obasjane posljednjim tracima večernjega sunca, pretvaraju se u plamene sablasti što rastu iz zemlje s produženim sjenama.

U rukama im bliješte gvozdeni alati. Čini se tako kao da se neke ptičurine sa željeznim kljunovima i čeličnim čaporcima otimaju za plijen i čerupaju međusobno.

I dok su ta dva jata nakostriješeno stajala jedno prema drugome: seljak spram seljaka, drugar spram drugara, dotle se je sunce spuštalo za brda i zlatna mu se pera rasplinjavala u visine.

U tome času kao da odahnu cijela vasiona... i njezin se uzdah slomi nad krajinom. Na brežuljku, pokraj male džamijice, daleko i sitno kao kahveni mlinčić, oglasi se prasak večernjega topa. Njegov odsjev sinu poput Božijeg lica i proletje preko sviju njiva.

On objavi vjernicima konac teškog posta.

MURAT ŠUVALIĆ

(1897 — 1936)

MOJ JUNAC

Ramazan mi je vazda donosio radost. I 1929. varavo veljačko sunce poderalo je sa zemlje bijeli sniježni jorgan, pod kojim je spavala. Te nesretne godine istovremeno sam očekivao i ramazan i drijemovac, kao prvi zemljin plod. Tada je nebo bilo vedro, vazduh opojno svjež, lice zemlje djevičanski veselo, životna snaga igrala je tako pouzdano i uporno u mojoj duši, kad su topovi objavili da sutra nastupa ramazan.

Kao da je Bog prokleo griješan svijet, eto i razočarenja.

Već prve teravije, izlazeći iz džamije, morali su prtiti. Za pola sata klanjanja, zapao je velik snijeg. A nebo je i nadalje cijele noći darivalo zemlju obilno velikim sniježnim cvijećem. I sutra-dan — 13. veljače 1929., dakle prvi dan ramazana, napadao je toliki snijeg, da se nije moglo nikud. Sav promet biva obustavljen.

Nevolja je opsjela siromašni dobri narod. A također glad nevina stada. Lelek i jauk nesretnika bijaše zajednički. Patnja i neimaština podigla se naveliko.

I u mene se jad zaljubi: razboli mi se tele. U kući mi rekoše da Milenkin vole ne može ustati iz teočaka. Valjda ga bole noge.

Sjetim se teleta onakvog kakva sam ga vidio posljednji put. Bilo je to prije tri-četiri dana. Disalo je odvažnošću, mladošću i radošću života. Skakalo je po štali kao jelen. I sva njegova prilika bijaše puna snage, gipkosti i lahkoće.

Brzo odletim u štalu. Nekad ponosno tele bezmoćno leži u teočaku. Podižem ga na silu. A on riče bolno, ranjeno. Od papaka do koljena otekle mu noge. I na njima otpala čupa.

Komšija veterinar, na moj poziv, dođe. I utvrdi nekakvu upalu. Hrokteći od debljine, kao njegovi najdraži pacienti, napisa mi recept za apotekara. A ukratko me uputi kako trebam tele liječiti.

Veseo, da bi mogao da spasem jadno tele, odem brzo po lijekove u apoteku. A apotekarski posao je isto što i politika. U politici čovjek svoj vlastiti interes nametne narodu i državi kao opći, narodni i državotvorni. I apotekar od fukare postaje milionar za nekoliko kila

prašine, masti i obojadisane tekućine. A lijekove prodaje nevjerojatno čudno: siromahu skuplje, a bogatašu i gospodi jeftinije.

Za moje tele, jer ne spadaše u kategoriju gospode i bogataša, bijahu lijekovi skuplje vrste: po visokom stupnju za siromahe.

I ja sam počeo da liječim. Svakog dana tele je dobivalo obloge. Namazavši ih nekom bijelom masti obvijao sam mu ih oko nogu. Isprva se tele otimalo. A kasnije zahvalno samo je pružalo noge, čim bih se pojavio. Lahko sam mu iza toga stavljao obloge. Ono se oporavljalo. I očigledno rado se predavalo mojoj njezi. Njegova mati — krava Milenka — samilosnom rikom i svojim velikim vodenim očima u dubokoj materinskoj brizi nijemo je odobravala moje liječničke pokuse.

Mećava i snijeg već u travnju prođoše. A tele ozdravi. I kao rekonvalescent svibanjske dane provodilo je u voćaru. Bilo je posve slobodno. A brzo se i razvijalo. Već je postalo june pri kraju proljeća.

Ali njegov prelaz od teleta u june, iz djetinjstva u dječaštvo, pokaza naročite osobine. Ni za mater ni za ostali goveđi soj nije mario. Sviđao mu se ljudski rod. Vazda se nalazio među djecom. I prema meni držao se drugarski. Doduše s nekim odstojanjem. Poput mlađeg brata prema starijem. Kad sam išao po gradu, počesto sam vidio gdje me brižno prati moje june. A redovito bi u voćaru i pred kućom prisvajao samo moje društvo. Takav je bio, da je u staju ulazio, kad mu se prohtjelo. A izlazio kad mu je volja. Sva okolina bijaše njegova prostrana imovina.

Već polovinom ljeta june je prisvojilo navike civiliziranog čovjeka. Išlo je sa mnom na plažu Une. Među kupačima i kupačicama držalo se oholo kao svaki skorojević. I ženama se udvaralo goropadno zavodnički. Prilazilo im je njušeći i frkteći velikim svojim goveđim nozdrvama. A onda bi otvorilo usta i pokazujući zube rikalo nekom strasnom tihom rikom uzdižući gubice. Isprva bijaše to svima šala. A kasnije, kad se vidjelo, da ono na taj način pristupa samo ženama, i da tako pristupaju bikovi svojim slabijim družicama svi su na plaži protestirali. I tvrdili, da je ono tako dresirano, da dame vrijeđa. A da je to iz moje ironije.

Uzaman sam tumačio, da je june u adekvatnom stadiju, da prelazi iz juneta u junca, od dječaka momku, i da mu se bûde osjetila, protesti su se uvećavali.

Srećom prođe ljeto i sezona kupanja. A jesen se javljala u zlatnim bojama. I june se razvijalo u potpunoj slobodi. U srcu sam se radovao njegovom mladošću i odvažnošću. Tada se pojavilo na željezničkoj stanici kao budući junak dana. Šetajući uz peron niz peron, oponašao je hrđavu naviku malograđana, da tobože čekaju željeznicu. I june je

pogazilo i propise i zakone: šetalo je bez peron-karte po kolodvoru. Novi šetač bijaše opća pažnja. Ali njegovo bezočno udvaranje damama uzbuni pošteni i uvaženi, besposleni i gospodski soj na peronu. I mene, šapućući, proglasivaše taj moćni svijet budalom i bezobraznikom zajedno. Šef kolodvora pozva me dosta uljudno veleći:

— Vaše june uvijek na kolodvoru! I smeta gospodskom svijetu u šetnji. A peron je za gospodu. Goveda tu nemaju mjesta. Ja vas upozoravam, da je to zabranjeno.

— Zašto, brate? — odvratih ja. — Moje june ima gospodsko vladanje. I brižan odgoj. Damama se udvara po savremenoj metodi. A mnoga gospoda mogu mu pozavidjeti na mladosti i ljupkosti. I peron-kartu za njega ću uzimati.

— Eh, onda, s vama se ne može! — ostavi me šef.

Za par dana i policija je intervenirala, da ja june čuvam. A kad ta njihova nastojanja bijahu uzaman, onda je nastupila upravna vlast. Suđen sam na globe zbog juneta. A za junetom i željezničari i policija otpočeli su hajku. Ono se nije dalo uhvatiti. Naprotiv osvećivalo se okrutno svojim progoniteljima. Policajcu bi jednom kretnjom roga poderalo kabanicu, a željezničarima nagrdilo bašče.

Međutim globe zbog šetnje juneta po željezničkom peronu teško sam plaćao. A te zime zla me sudbina posve rastavi s porodicom. I mati i braća odvolješe drugi svijet. Pozlijeđenih grudi, osamljen, napustih rodno mjesto. A june koje se već razvilo u junca, otpremim rođaku Šabanu na selo. Kad su mu stavljali lanac na vrat, da ide na selo, on je rikao očajno, prebolno. Juncu su oduzimali slobodu, a on se propinjao, otimao i rikom do neba protestirao, što ga vežu. Teško je bez slobode. Teško je na lancu i preteško! Ipak junca odvedoše moji rođaci-težaci na selo uz sto muka i neprilika.

Za dva dana donese mi Šaban zle glase sa sela. I junčevu kožu u torbi. Šaban mi nakratko ispriča, kako se junac, putujući njegovoj kući, očajno borio, da se kutariše lanca. I da se povrati svojoj rodnoj kući i slobodi. A najzad, kako je uspio preteško ga dovesti na selo. Ali junac je već sutra dan pobjegao iz njegove štale, i pokušavši preskočiti visoku ogradu, nabio se posred grudi na oštar kolac. Svukla su ga Šabanova čeljad polumrtva sa koca. I svisnuo je odmah.

— Nesretnik htio da se vrati u grad. I izgubio život. Evo ti kože! — završi Šaban.

— Nije Šabane, brate! On je htio slobode. Junac nikad nije bio na lancu. Nikad vezan. Vječno slobodan! Ponosan na život i spreman za

borbu. Ah, junački moj junac! — očajavao sam nad njegovom smrću, boreći se, da ne zaplačem pred Šabanom.

— Budalast hajvan! Što sam ga više vezao i šibao, on se više otimao i propinjao, rikao i džilitao. Nego evo ti kože. A ja idem.

— Uzmi je ti, Šabane! Halal ti bila! Taj je junac bio pametan. Kao Demosten volio je slobodu. Ljubeći slobodu rado je našao smrt. I Demosten je umirući pjevao: "Volim otrov piti nego robovati". Eh, žao mi ga, Šabane!

A Šaban me pogleda sažaljivo, očigleno misleći, da sam počeo ludjeti. Pozdravi se sa mnom. I odnese kožu.

Sad se završava šesti ramazan poslije teške krize u junčevu djetinjstvu. Ja ga se mrtva sjećam ugodno. Bio je romantičan. I u borbi za slobodu pao je mlad. Moj junački junče! Pravi i istinski je junak onaj, koji borbu izvrši do pobjede; a naivčina je onaj koji u borbi pogine. Jer dobro je ono što se ne gubi, što u borbi pobjeđuje, što dočeka ostvarenje svojih ciljeva. A zlo je ono što u borbi malakše, gubi se i olahko pogine!

HASAN KIKIĆ
(1905 — 1942)

PRIČA O ĐULAGINOM BAJRAMU

U Kokine je došao Bajram. Bajram dolazi u sva sela, Bajram ide širokim carskim drumovima, puca iz prangija po gradovima, pjeva po sokacima, vihori preko njiva, nove gaće u seljaka, nove čakšire, novi fesovi, novi crveni pasovi. Bajram ide i smije se, Bajram pjeva, Bajram je sit, ljudi su radosni, mirišu pite i revanije, miriše pečeno meso. Bajram ide od kuće do kuće od sela do sela od grada do grada. Tako je došao u Kokine. Došao je u Aupine, u Braćine, u Keže i u Deze. Bajram dođe do svačije kuće, on prođe kroz sve sokake, zastane na ledinama, procikuje se i kikoće. Bajram je kao obijesno momče, on je mlad, razdragan, sit, pijan, obijestan, on voli pjesmu, voli punu sofru, masnu sofru, nove čakšire, voli piće, veselje. Bajram neće da bude tužan, Bajram neće da bude siromašan, neće da bude gladan ni žedan. On obiđe zemlje, gradove, sela. I ide tako od kuće do kuće, odškrine vrata, proviri, odškrine druga vrata i zirne na sofru: šta ima? ima li ovnetine? ima li pečenja? ima li pita? revanije? ima li lonac sa šerbetom? Ako ima, Bajram ulazi i gladi pupak i veseo je i kako se smije vidi mu se debeli crveni jezik i sva je kuća vesela i sva se čeljad smije. Došao Bajram u kuću. Ženo, sunce te ogrijalo, ovamo se, ovamo, tu, tu; tu; kod mene! — reve domaćin i ćapće, i mljaska masnim gubicama i trese naherenim brkom, a oči se priklapaju pijano i sito i pospano; on zavraća glavom, naređuje da otvore vrata i prozor baš onaj više njegove glave, njemu se podriguje, bravetina je začepila sve rupe i šupljine po njegovom stomaku i stomak se napinje i raste a od toga napinjanja i rastenja pucaju pućenice i trbuh se pomalja dlakav i nabuho; ženo, sunce te nebesko ogrijalo, ovamo se, ovamo, tu, tu; tu...

Onda Bajram ide dalje od kuće do kuće, odškrine vrata, proviri, odškrine druga vrata i zirne na sofru: šta ima? Nema ništa, ništa nema? Bajram otvori vrata širom, okrene se natraške i džilitne.

Đulaga Kokin je sjedio nepomično. Kao panj je sjedio. Onda se naglo strese. Pukla je prangija pred Hadžibegovim konakom. Neko

pijano urliče i urlik izranja iz magle i snijega i surovo reže uz jarke. Negdje kubura odlajava potmulo kao da udaraju nogom u praznu kacu. Đulaga tupo zuri u pećnjake i oni mu liče na velike iskopane očne duplje. Dva, tri pet, sedam i pet dvanaest i tri petnaest. Petnaest pećnjaka na peći Đulage Mehića Kokina. Đulaga broji pećnjake i odjednom više ništa ne misli. A malo prije Đulaga Kokin je mislio. Prebroji pećnjake još pet puta, a onda mu se učini kao da je negdje nešto izgubio. I od toga se negdje u njemu nelagodno provuče hladan osjećaj (on ne bi znao reći gdje). Okrene glavu i naglo htjede da učini pokret, kakav bilo pokret: da ustane ili da strugne nogom o klupu, da pritisne pesnice na sljepoočnice ili da se protegne, ili da prelomi zglavke na prstima — ali se odjednom sjeti. Sagne glavu i obuhvati šiju dlanovima: ide tako Bajram od kuće do kuće... Đulaga i ne htijući, zaveze se. Ispred mreža njegovih dugačkih trepavica kao traka provuče se slika:

Kao mekahno pamučno tkanje mehko i prhko i u slapovima naliježe siječanjsko vrijeme, u snijeg potanja krajina, Hadžibegov konak svjetluca, daleko u brijegu, zimska noć, noć uoči Bajrama, kroz to gusto mekahno padanje gazi Đulaga Mehić cjelcem i cjelac škripi, u njega gori mekahno ušno meso, on razdragano korača, njegovo srce treperi uzbudljivo. Sutra je Bajram, a on se noćas ženi, on evo ide po Hadžibegovu kravaricu Nafu, ona će sada pobjeći s njime da niko ne vidi, nju će uvesti stara Umiša... Đulaga Mehić ne korača, on pliva, on brekti od nekog silnog oduševljena, u njemu se sve razmiče i širi, on je posrnuo da se ne procikne. Nafo, grlo bijelo, utušiću te do svitka, Nafo, medeni kolačiću; pregrišću te do Kokina. Pliva Đulaga Kokin, krajina potanja u mehko snježno tkanje kao u pamuk, iz njega prokulja divovski pocik i zareže sniježnu noć, negdje kubura lane potmulo, negdje mine svjetlo ko zvijezda kad padne... Onda je Đulaga Mehić rađao djecu i othranjivao, orao pet dunuma Hadžibegove zemlje "napola", djeca rasla, bajrami ulazili u kuću Đulage Kokina a Nafa kuhala pite i pekla gurabije i revanije, Bajram bio obijestan i veseo, Đulaga Mehić Kokin, zavozi se, polupijano se klati i sito se podriguje. Onda opet vrijeme, ko vrijeme, prolazi, bajrami se pomiču svake godine za deset dana, sinovi Đulagini podrastu i požene se, s Đulagom se podijele. Star Đulaga i stara Nafa, Đulagin sin Avdan ne ore Hadžibegove zemlje ali je ne ore ni Đulaga Mehić, a bajrami još uvijek obilaze sela i gradove, vihore i plivaju kroz sniježne noći po prostranim krajinama, idu od kuće do kuće, odškrinu vrata, provire, zirnu na sto...

Puče u bravi na sobnim vratima. Đulaga se strese. Srce mu gloninu u vratnoj žili.

— Ti ishladio sobu? Koji te je bijes popo, stari? koji ti se...

— Marš, kujo, marš, zavezao sam se... a ti na mene ko Hadžibegova žulja!

— Zavezao se! A šta ćeš večerati? Zavezao se, a ja u prošnju po čanak kukuruzna brašna! Zavezao se, a vatra se utrnula... pseto bi krepalo od zime!

Đulaga ponovo osjeti nešto nelagodno, hladno, negdje u sebi, i naglo se diže, naglo učini tri koraka i naglo zastade kod sobnih vrata i naglo se ponovo vrati do klupe.

Napolju je padalo u slapovima i uporno zaravnavalo sve izbočine i udubine po cijeloj krajini. I uporedo s tim padanjem je neprimjetno lijegala siječanjska noć po Đulaginom dvorištu, a Đulaga je uporedo s tim osjećao još jače neugodan leden hlap u svojoj nutrini i od toga najednom ga zazeblo, zastrašilo, pognalo kao sa svih strana kao iz samog njega, iz njegove nutrine, zatim kao odozgo, kao sa svih strana...

— Bila sam kod Hadžibegovih... taman će nam oni poslati drob, zaklali su dvoje. I sutra će troje...

U peći je počelo gorjeti i na otvorena vratašca suče modrožuta svjetlost i sjene se po sobi protežu i zavaljuju.

— Ni ove nas godine niko ne pozva na večeru — žvače u svijetu tih žena Nafa — bar bi se čovjek jedanput ljudski najeo i napio...

Đulaga se naglo trže, naglo korači do vrata, naglo ih otvori i naglo zalupi njima.

... a ko nas može i zovnuti — pregrize Nafa sama za se.

Kad je voda u loncu uskuhala, Nafa napipa solnicu i dvaput uze među prstima pa je zasoli i u tu slanu vodu strese brašno i zamijesi ga. Malo zatim odškrinu vrata i zovnu:

— Hajde stari — i zatvori vrata.

Stari ne dođe. Ona ponovo odškrinu vrata.

— Hajde što si pomahnito, ohladiće se pura! — i ponovo zatvori vrata.

Stari se ni sada ne pojavi.

Onda Nafa izađe pred kuću. U Avdanovu sjeniku nešto zaškripa i nešto se odvali. Ona pođe u sjenik. A onda najedanput zajauka.

Potrča u snijeg. U mrak. Do Avdanovih. Otvori vrata na sobi. Mrak i sjene. Sjene se pomakoše kao utvare. Nafa se sledi. I sablasno zacvokota.

— Objesio se stari.

Sjene se opet pomakoše kao sablasti.

Ide tako Bajram od kuće do kuće, odškrine vrata, proviri, odškrine druga vrata i zirne na sofru: šta ima? ima li ovnetine? ima li pečenog mesa? ima li pita? revanije? ima li lonac sa šerbetom? Ako ima, Bajram ulazi i veseo je i obijestan je, kako se smije vidi mu se debeli crveni jezik i sva je kuća vesela sva se čeljad smije. Došao je Bajram u kuću. Ženo, sunce te ogrijalo, reve domaćin i ćapće i mljaska masnim gubicama i trese naherenim brkom a oči mu se priklapaju pijano i sito i pospano, on zavraća glavom, njemu se gadno podriguje, masti burlaju po prostranom kokinskom trbuhu, trbuh se nadima od plinova, plinovi pušu, plinovi se provlače u svrtcima se uspinju čak do malog mozga.

Onda Bajram ide dalje od kuće do kuće: odškrine vrata, proviri, odškrine druga, zirne na sofru — šta ima? samo jedan mrki zemljani lonac? samo pura? tvrda kao ćerpić od ilovače? Ah, da, ovo je kuća Đulage Kokina Mehića.

Eno tamo su položili Đulagu ispod one iste grede na kojoj se je objesio. Dva velika izbuljena oka, bjeloočnjače kao navoštene i jezik debeo i modar kao slezena prionuo za pepeljastu sijedu bradu Đulage Mehića.

KOPILE

Prižeže proljetno sunce ponekad pa se pod Otežom Ražljevac ljeska ko srmen. U vrbaku se rune mace i nanose na vodu kao žut snijeg. Pod Živcem pada Ražljevac u vir i dubara ko bubanj. Pod virom stari Hopika udario branu i navraća vodu udesno da mu je badanj puniji.

— Haj, rano, haj! — govori on sam sa sobom kad podasipa.

Odrastao on, a i porod izrodio, pa se postario, a evo jednako u svojoj vodenici... Ima Mejru kćer u naponu, pa opet on voli da zasipa i da noćava kraj koša. Pritjera njega teškom mukom stara Melća da bar jedanput nedeljno obnoći kod kuće, pa onda šalje kćer Mejru da ona podasipa. I da zanoći.

— Haj, draga, haj, pa dobro vrata omandali — kaže to njoj stari Hopika, jer misli da se ona pribojava sama.

Ona ponese i gunj i ponjavu, a i podlaže na ognjištu kad god se probudi. Pa čuli to momci u selu i počeli uoči svakog petka propjevavati iznad Hopikine vodenice i nabacivati se. Ee, da se samo Mejra pomoli malo iza vrata i da samo štogod rekne. Puca na Mejri ječerma, a dimije zapinju sa sviju strana. Jedra je i zdrava kao dren, a vitkovijasta kao mlada vrba. Pa zalomi kitu maca s ive i zadije u šamiju, e, kako joj to pristaje s proljeća. Razvigorac joj nanese tamninu i oboji put ko zrelu jabuku, pa da samo zagrizeš. Vide to svi momci Otežani već tri godine otkako je Mejra uzrela. Vide, pa im se oči koče na njoj. I zaslini svaki. Žene u Otežu govore za njom:

— Čestita, sestro, ona Hopikina!

— I lijepa, draga, lijepa!

— Koji li će se čavkuna omastiti...

I drugačije govore. Ko svijet. Žene ponajviše. A ona, Mejra, zrije i uvitkuje se pa se s proljeća kiti ivom, ljeti zrelim klasom pšeničnim, a s jeseni rumenim listom i kruškom. Zimi oblači gunjčić pa joj njedra gòre, svejedno što su kao snijeg...

— Haj, ćeri, haj lijepa, pa dobro omandali vodenicu!

Vidi, eto, i stari Hopika da je njegova kći Mejra lijepa djevojka, pa pogleda i uz nju i niz nju, pa mu nekako mnogo drago...

— Haj, draga moja, haj... pa podaspi čim dođeš...! Ostalo je samo u dnu...

Ona silazi niz Hasukine njive pa skreće Ražljevcu kroz sokak. Čuje se voda pod Živcem još izdaleka. Dubara u viru ko u bubnju.

Oteža je u brijegu, pa kad god momčadija zaojoče, ojok se širi ko velika lepeza. U ove strane. A snese ga Ražljevac sve do pod glavu i odbije, pa se čuje dvaput. Ljeti se u žitima skidaju djevojke i kupaju u Ražljevcu pa hihoću, a hihot im je krhak pa se rasipa.

— Ojjjoo-oj-oj!

To s brda ojokne Zulfin Hajdar, a ojok se širi i uzbrdo i niz brdo. Izvali se on na Begovu Ledinu ispod Hrastića, pa noge protegne, a ruke razbaci i zarije u travu, pa cepti i praska kao da ga razapinju. Kad god djevojke za brdom zahihoću, on se izvije ledinom i zastenje, a svakom rukom izvali po jedan busen. Tijelom mu progori ko debela luč, pa ga podbija, protrnjuje, diže, vitla... Prokuljo bi da ne ojokne. Odmah, odmah. Ovako mu bude nekako lakše.

— Ojjj-joo-oj!

Čuju ga i djevojke na Ražljevcu. Pa svaka popravlja i košulju i gaće. Eh, kako se mokre gaće lijepe uz tijelo. I košulja. Pa se pozna sve, eh!

I Mejra čuje Hajdara. Čuje ga, čini joj se, drugačije nego sve one druge. Čuje ga pa protrne, prožmari, podgori u licu. Zašto, zašto? — misli ona, a ne zna. Zna da joj je nekud i sladunjavo to njegovo ojkanje pa svejedno i što protrnjuje, to samo. Čuje ona njega uvijek ispod hrastića, pa ili on ojoko ili vabio Garu iz šiblja. A ako i ne čuje njega, čuje mu zvono na Pređi, pa zna da se i on negđe u hladu izvalio poleđuške kao žedan kiklop, pa kao da pije nebo nad sobom. Vidi ga plećata i gorštava a krupnih ruku. Pa eto zašto ona protrnjava, a opet se nekako sladunjavo osjeća, to ne zna. I on se je, istina, nekoliko puta uoči petka nabacio grudom na vodenicu i zvao je, ali ona se nije nikome pomaljala, pa ni njemu. A i zašto bi?!

— Mejro!

— Mejriceee!

— De, deh proviri samo!

Pa se opet nabacio. A ona se ni ne javi, već se samo malo bolje umota u ponjavu i navuče gunjčić na vrat, a gurne glavnju. I tako je cagara s kamena zaveze, zaveze. U krug, u kovitlac, pa u san...

Hajdar se navraća po dva-triput, a uvijek se baci grudom i zove. I privuče se on pa proviruje. A ako ona leži, on šapće:

— Mejrice

— Hej, Mejrice!

Cagara skakuće po kamenu i cupka pa nju zavozi, zavozi u krug, u kovitlac, u san... Slatko, slatko ona spava.

— Mejroo!

Svejedno, ne čuje ona šapat. Ako se prokrti, to joj je živ san. Hajdar obilazi po nekoliko puta obnoć oko Hopikine vodenice. Zna da neće više sve do drugog četvrtka. A lijepa je Mejra, lijepa! To on odavno vidi. Otkako je ona uzrela. Vabi Hajdar pod Hrastićima Garu, a Mejra protapće stazom niz Hrastiće i pronese fučiju na Bubanj svako veče. Vabi Hajdar kudravu Garu, a oči mu se usade na Mejri pa on zablehne. Oo, kako je ona samo ujedrala! Evo se u kukovima gotovo raščenula, evo! Vidi to Hajdar Zulfin, pa zaboravi i na svoju Kudru, i na Pređu, i na sve.

— Ojjjo-joo-oj!

Da ne ojokne, prokuljô bi. Napane mu tmura na oči, krvna. Au-uuh! Izvije se ledinom kô ždrijebac trogodac, a pritisne se uz prvi hrastić pa cepti, cepti... Jedanput će se raspasti, sagoriće kô borova luč.

— Tprrr-r, sek-sek-sek-sek

— Tprrr-r, Gara!

— Tprrr-r, Kudra!

— Ohh-ah, Pređa, ciukni-i.

Pribere se on pa priziva. S Konaka će on gledati kada se Mejra vraća pa ojoknuti niz stranu. E-eh, da je bar večeras uoči petka! Ne bi on makao od Hopikine vodenice ovu noć... ee, jeda, jeda, otvoriće, vala, i Mejra jedanput, pa makar silom ako neće milom! Da je njemu nju samo pritegnuti, privući sebi na prsa, eto samo to, pa da ga opali svojom vrelinom kao perku. Zna on, eto, kada je pogleda da je ona vrela, vrela... vrela kao-o, ne zna ni sam kako! Osjeća on to kad je vidi onako uobljenu i vitkovijastu. Pa čuje iza nje težak miris njene snage, pleća, kukova, ruku, nogu... svega! I mozak će mu jedanput potamniti.

II

Kad u Begovu Jabučiku prorumene kanjiške i zamirišu, oćute Otežani poznu jesen. Ražljevac ne dubara već glomata, a brane pucaju svaki treći dan. Iz brda donose vode rumeno lišće pa ga po viru nižu kao da tkaju goleme ćilime. Stari Hopika sa svojom Mejrom po cio dan pobija

johovo kolje i pokuckuje po pleteru. Treba uvijek vodu preteći, kaže on, pa to i čini. Mejra kreše i snosi johovinu, a truni se orujalom travom. I njedra su joj u ovu jesen orujala. I kukovi. Zrela je ona kô kanjiška u Jabučiku Begovu.

— Haj, ćeri, haj!

Rakoli se stari Hopika po brani sve do podveče. Onda izađe na Živac pa prekrsti noge po kamenu, a nabije kamiš i otpuhuje dokasna. U vodenici cagara cupka, a kamenovi zastružu čim je u dnu koša, pa on čuje i istom onda skače.

— Haj, ćeri, haj, mrak je.

Tako on šalje Mejru kući. Uvijek kad je ona s njim. Samo je ostavlja uoči petka, pa on ide. Hoće to stara Melća tako.

Ovog se četvrtka on porano podigao i ostavio Mejru. Ona podasula dobro pa primetla cagaru na treći zub, neka melje sitnije. Pa izašla na Živac. Veče je jesenja rujeva. Nebo je u vodi kao preplanula kora u somuna. Sunce izduži ive i jošike, svaku preko tri njive. Ovčari to gledaju pa dovabljuju ovce i luče u torove. Čuje Mejra i Hajdara s Begove ledine.

— Tprrr-rrr.

— Tprrr-sek-sekseksek...

— Tprrr, Gara!

— Oahhhaa!

— Tprr...

— Kudra-a!

Vabi tako Hajdar pa zvizne sibovcem. Eh, što ga nešto večeras Pređa ljuti! Htio bi on da ih uluči. Što prije. Posve je nekako odrhturio i nestrpljivio pa i proklinje:

— Crklaa!

— Crkla dabogda od gladi!

— Pređa cipka. Nakreću one sve za njim. Hajdar zviždi sibovcem.

— Haj, haa-aj!

Noćas će on, kad mlađak upane u vir na Ražljevcu, propjevati iznad Hopikine vodenice i nabaciti se golemom grudom. Eh, kako je on mučno dočekao ovo veče! Sretao je Mejru dva-triput od prošlog petka, pa ništa, ništa. Prođe ona opurena, a njemu težak mrak pane i na mozak i na oči. A osjeti svu njenu snagu u nategnutoj ječermi i zapetim dimijama. Pa šta bi, šta... Hoće da pobenavi. A noćas, noćas će se on privući vodenici pa šapnuti sto puta, hiljadu puta, milion puta, sve dotle

će šaputati dok je ne probudi. Hoće on to, hoće! Mora on nju osjetiti u svojim rukama, pa da će se svijet izvrnuti naglavce, svejedno. Au-uh!

— Haj, haa-aj!

Kad je zanoćalo, povukao se Hajdar kroz Jabučik i nalomio puna njedra kanjišaka, pa se spustio niz Hasukićku i skrenuo Ražljevcu. Ispod Živca on glomata. Mjesec je u njemu kao golem kolač.

Gl-lumm-gl-lu-n-n...

Gl-lumm-gl-lun-n.

Po viru je prostrt golem ćilim, debeo i mehak. Kad noć sama u sebi spava, onda se osjeća tiha bezmjerna širina pod nebom. A nanese strana pirkav vjetrić, pa zašopori svaka joha i iva, a šapor pane po vodi, pane i silazi u vir. Mejra se ove Božije noći skinula do gola pa sišla pod badanj. Zapekla je njena snaga svim tijelom, pa malo nije svisnula. Na mozak joj je, eto, napala usijana tmura, pa ona zaglavinjala ko obeznanjena. I morala se, eto, posve razgolićiti da ne preplane sama iz svoje nutrine. Pa mazi joj mjesec dvije tvrde dojke i gricka jagodice, h-ha... pa plazi bludnik niz bijeli trbuh... zagriza u okrugao kuk, u bedro, pod pazuha, za stegno, aj, a-ajh! I povija vatra kičmu, izgori snaga...

Pod badnjom je voda ledena pa se ona praćaka ko mladica. I piska.

— Ajjuh-huhhuu!

— Ajjuh-huhhuu...

— Hss-sss!

— Ćipa-ćap-ćap!

— Ajjuh-huhhuu!...

Hajdar zapeo na Živcu. I poklekô u sjenu. Šta je to? Čuo je on da se obnoć kupaju vile oko badnjova baš ovako gole ali kad god je čekao da vidi, nije nikad ništa ni vidio, ni dočekao. Šta je to?

Mejra piska. I praćaka se.

On zazuri. Jest Mejra, jest. Ovo joj on pozna i kuk, i stegno, i miške, i svu je pozna. Pa se prikrpi ledini, prasnuće. Odroni mu se nutrinom divljina i snaga kô brijeg i zacepti...

On spuže... Skliza... Svalja se... Skotrlja.

Mejra zaciči kô guja. I uvije se kô mladica. A u Hajdara su ruke kô gvozdena kliješta...

— H-h-h-h-haaa!

— H-h-h-h-haaa!

— H-h-h-h-haaa...

Po vodi popale njegove kanjiške.

III

Kad god djevojka otrudni, noći su joj pune dobrih sanja. Oćuti da pupi. Vidi da buji. Ko mlad plod na kiši. A ako se ikad isplače, to je od dragosti što nije nerotkinja.

Mejra je zapupila s proljeća. Zajedno sa trešnjama i macama s iva. Zapupila je kao ružin pup. I svake Božije noći sanjala. I dobro i teško. A kad je vidjela i da buji, proplakala je. Nešto joj se bezimeno odronulo nutrinom, kô zreo plod. Evo, ona će kao djevojka roditi. A nije se to u Oteži nikad desilo, zna ona. Zna i da će svi Otežani graknuti ko vrane, o, Bože! — Rodila Hopikina Mejra kopile — tako će urlati po cijeloj Oteži i nabaciće se na nju svako golemim kamenom... Au-uhh!

Mejra se u ovake dane prenemagala i gubila. — O, Bože, Boožee, pa šta sam ja to toliko grješna, oo! Kopile, kopi-le! Oo, Boožee!

Pa se u njoj pobuni svaki nerv do ludila. Ne može ona ovo podnijeti, ne! Kako će?! Evo, zna da će roditi baš upravo kad budu žetve, kad se sve njene drugarice kupaju gole u Ražljevcu. Pa šta će kad svi čuju! Oo, Boožee!

Hajdar opet počeo izgoniti ovce na Ledinu pa mu ona čuje i ojok i zvono na Pređi. Ne protrnjuje više ona, nego je uvijek zaboli u duši, do dna. Mora ona njemu kazati da će roditi, mora! Jer i on je kriv baš koliko i ona, a možda i više. Što je on došao, što?! A što se je i ona praćakala?! Što-o?! — Tu ona zapinje pa vidi da je, eto, i to moralo biti, moralo! Ee-eh!

Ponese ona opet jedanput fučiju na Bubanj. Hajdar se izvija Ledinom kô i prije. I vabi.

— Hajdare, ti znaš šta si uradio.

— !?

— Hajdare, ja ću roditi.

— !?

Rastu u njega oči ko fildžani. Paa?

— Hajdare, šta će svijet?

— Mejro!

Nju zaboli. Zašto je on taki?

— Hajdare!

— !?

— I ti si kriv, i ti! Kao i ja! Zašto?!

U njemu se prelomi. Instiktivan bunt, kô krv. Zašto je on kriv, zašto? A zašto je i ona kriva? Nije! Ne!

— Mejro!

Pa šta bi joj rekao? Eto, nema šta, a zna on da oni nijedno nisu krivi. Nisu! Zna on to, zna! Pa zašto bi i bili krivi!?

— Mejro!

— Hajdare!

U nje se otme fučija s ramena i zašobonji.

— Nismo mi, Mejro, krivi, nismo!

— Jesmo, jesmo.

— Nismo, Mejro! To je htio — Bog... Boog...

— !?

— On je kriv, Mejro!

Ona se strese. I vjetrovito sune. Neodređen je strah ponese. I leden.

U Hajdaru poraste bunt. — Jest, jest! Ako je to grijeh, Bog je griješnik! Jest, pa neka me zgromi kao mrava!

Neka... I buče Hajdar.

Pređa ganja Kudru.

— Tprr-sek-sek-sek.

Gori u njemu golema lomača, gori i trga ga, pa ne zna više ništa ni da kaže, a ćuti premnogo. Svijet! Svijet! Svijet! Oo-ohh, kako bi on tome svijetu izgrizao paski utrobu!

Cin-cin-cincincin.

— Oahhaa.

— Tprrr-r...

Uz žetvu pjevaju djevojke:

— Ječam ži-to,
od Boga ljepo-oto,
mi te že-ele,
al mi te ne je-le-e...

Mejra kroz čitav dan hoda kroz bašče i kukuruske. Šljive se dobrano čepaju. Ee, kako ona liči na zrelu šljivu! Nabujala. Pa oblači uvijek široke dimije. Ne smije niko znati, ne! A poslije? De-eh! Na to ona sebi nije nikad odgovarala. Ne može. Prožmari sva od neke crne i olovne slutnje. Jer zna da neće ona moći podnijeti svijeta. O, i ko zna šta će oni sve uraditi! Hoće bučati i urlati prestrašeno, a možda... možda će je i... o, bogzna, bogzna. Samo ona eto ćuti golem strah pred svim što će doći. Koji dan! A otkako joj je Hajdar govorio na Ledini, oćutila je i ona neku uzavrelost i nešto što se u njoj mutlja... Ali šta bi, šta?! Svijet je ko stousta aždaha, pa samo urlja. Eee, ee, e!

Uoči petka došao stari Hopika opet.

— Haj, ćeri, haj, pa omandali vodenicu dobro!

Mejra nosi gunjčić i ponjavu. A i podlagaće na ognjištu. Momci će se i noćas nabacivati golemim grudama i propjevavati svi odreda, samo neće Hajdar. On je poodavno prišo u Kose i pritjero svoje stado. Ee, da bar dođe noćas kad joj je najteže!

Oko ponoći zauvakalo pod njom dijete. Ona zacičala.

Oo, Božžee!

— Auh-hhuuu!

Sve je zaboli. I čuje, evo progovori sve oko nje. Nekako čudno. I bučno. To se je, eto, sjatila Oteža oko vodenice. Nju poduzme težak strah.

— Uvvaa, uvva, uvvaa!

— Drago moje!

Govori, govori evo svaka stvar oko nje. Buči. Ooo, zašto se je ovaj svijet sjatio, zašto!? Pa što je ona kriva!? Božžee!

— Drago moje!

— Kurva!

— Kopilad rađa beštija Hopikina!

— Kurva!

Bumm-m!

Prasss-s!

Po vratima joj zapuca. I po krovu. Jer ona je dobro omandalila. Cagara skače po kamenu ko bijesna. Stružu kamenovi.

Bumm-m!

— Ooo, Božžee!

— Drago moje!

Boli nju duša.

Vrata pucaju. Čuje ona dobro.

— Ubiii! I nju! Obadvojjee!

— Drago moje!

— Dra-ago moje!

— Uvvaa, uvva, uvvaa...

Ona umota dijete pa ispane kroz kapak iza koša. S donju stranu.

Badanj cikti. Ču ona da vrata pukoše.

— Pobjeglaaa!

— Gonniii!

Ona se provuče kroz šiblje.

— Uvvaa, uvva, uvvaa!

Ona mu začepi usta.

Pa opet pojuri.

— Dra-ago moje!

— Kurva.

— Koppi-leee!

Ispane ona na ćupriju. I ne vidi nigdje nikoga, a čuje, čuje urljavu ko da neko galami. Čuje!

Naleti nad vir. Evo, ovde da baci dijete!? Pa da vide da nema ništa u nje. Morraa!

— Kurva!

— Ubbiii!

— Obadvojjee!

Ošine je u oba uha pa zvizne. Čuje i lomot. Evo.

Ooo-ohh!

— Uvvaa, uvva, uvvaa!

Ona ga otisne niz bajr.

— Dra-ag-go-o moje-je-je!

Ojecavi. Zacikne.

— Nemam, ljudi, nemam ja kopileta!

Nagne ona vodenici. Pa nema nikog, nema! A, eto, sve se potresa. Podrobiće je.

— Ubbii!

— Kurva!

— A kopile-eh?!

— Haj, ćeri, haj!

Lome se ive i johe.

— Božee!

— Cin-cin-cincincin.

— Drago moje!

Duša je zaboli.

— Ubbiii!

— Ubila je, ubbilaa!

U oči joj se usadiše dvije gvozdene šipke:

— Božee!

Pojuri viru. Čuje zvizgu. I lom.

Mjesec je u viru ko okrugla glava njenoga djeteta.

I ručice ona vidi.

— Uvvaa, uvva, uvvaa!

— Dra-ag-go-mo-o...

Pod njom bućne voda. Mjesec se zaljulja u dnu.
Noć je ko uspavana voda. Ražljevac ne glomatara, već dubara.
Pod jesen će vode nad Mejrom izvesti golem ćilim od rumena lišća.

CARSKA NOĆ

Postoje prošlosti, tugaljive i radosne, i vesele i žalosne, sramne i besramne, postoje životi i smrti, postoje sadašnjice i sutrašnjice i preko svega toga je sjao i sja topli kolač sunca i pliva kao prazna tepsija u dnu prošlih i sadašnjih voda, ljudi su se rađali i umirali i zvali se očevima i djedovima i pričali izmišljene priče i pripovijesti:

Bila jednom 1878. i bio Hadži Loja i okupacija, bio Waldstädten i Szapary, bila Bosna —

— a onda su po toj Bosni fosforescirali oglodani kosturi sedamdesetosmaških ustanika i nad njima sablasno zavijala psetad, po vješalištima se njihali dugi istegnuti i ucrvani leševi i od toga je zaudaralo nepodnošljivo i havetinjski se vuklo kroz tople i sparne be-ha posavske noći, žabe su po adama zdušno kreketale, Valdstädten i Szapary su svojim kavalerijskim čizmama udarali bule i vlahinje u trudne trbuhe i hroktali kao nerasti nad sanenim golokrakim ženama, naši su očevi tada bili u bešikama i prestravljeno se gicali nožicama i vrištali i cičali, onda su podrasli i poženili se i djecu izrodili, a po istim onim vješalištima i raskršćima su pucale prangije i mužari, i slavile se godišnjice i slikali cesarokraljevski inicijali, i krištalo se i cičalo i deralo ruku o ruku sa istim onim feldweblima koji su ih kao waldstädtenovci i szaparijevci u embriju udarali čizmom u glavu, i koji su ponosni zato kao Bogovi i idu kao Bogovi —

— onda su jednom po našim be-ha provincijama, po istim onim stablima na kojima su visili naši očevi i očevi i djedovi naših očeva i djedova, pozvali te iste naše očeve naši očevi "da rodoljubivim oduševljenjem proslave i ukažu dostojnu poštu i historijsku ljubav i historijsku odanost i vjernost i nepokolebljivost" —

— i to je taj put u toj k. und k. okupiranoj prostranoj Bosni i be-ha kišovitoj noći izgledalo ovako:

Naš grad bijaše toga dana pritisnut gustom neprovidnom maglom, koja se infekciozno zavlačila u tijesne kaldrmisane ulice i okrečena

dvorišta, u kojima su hroktali krmci i mačke se s dernjavom parile (bio je jedan zimski mjesec), a s prvih katova i krovova visile su omuždene crno-žute zastave u znak te svečanosti kojoj će građani našega grada paliti po prozorima fijakerske svijeće (na svaki se prozor postavljaju dvije), i kad prvi mrak padne, ljuljaće se oduševljeno u dugoj neravnoj povorci i klicati, pjevati, urlikati do iznemoglosti, nositi šarene (crveno-plave, crno-žute, zeleno-bijele) lampione i smrdljive baklje, oponašati utegnute vojnike i blesavo lupati potplatima po kaldrmi, kako bi "održali korak" (e da i tako ta večer bude besprijekorna), onda će se istu tu noć od zanosa izopijati po čokalinicama pipajući pospane i dremljive pjevačice, deklamovati zanosno neke značajne pjesme i psovati jedan drugome Boga i mater zato što je manje klicao i lupao potplatima o tvrdu blatnu kaldrmu. Tako taj dan u sivoj i kao tijesto gustoj magli gorila su po raskršćima plinska svjetla, kočijaši pjevali na bokovima da ne nagaze na koga, automobili tulili neprekidnim signalima i palili blijedožuta svjetla — vodene oči koje su avetinjski nicale iza uglova i federirale po neravnim izlokanim ulicama, hamali se zbijali po uglovima sa obješenim konopcima o desnom ramenu i velikim eliptičnim metalnim značkama s pravilno urezanim rednim brojevima.

Tako tu veče grad je živio kao i obično, možda je drugačije disao samo, ali sve je ostalo bilo kao i uvijek: u limenim olucima se čula zelena kišnica, koja je sapirala lišajeve po krovovima i u mlazevima izlokavala bijeli kamen krečnjak koji je podmetnut da je odvodi. U toj gustoj kao tijesto magli igličale su se studene kapi, koje se lijepe kao uzrnjeni svjetlosivi bobci po licu i ramenima, plinske svjetiljke su u njima ličile na isplakana oka, uglovi kuća, o koje su se ipak prislanjali hamali i besposlene sluškinje, muzgavi, a ulice prljavije no obično i tješnje, kao neki podzemni prolazi kroz koje se nelagodno osjećaš u hodu. Sivo i blatno mrtvilo, u kojem se ljudi povlače kao izdužene mrlje, tlo to ulično od razrijeđene muljave tekućine koja se uz neutopljene siromaške cvolike penje kao leden gmaz, to igličavo nesnošljivo sipljenje i omuždena krpa zastave, da ti se ljigavo zalijepi za zatiljak, to je pravi osjećaj koji imaš u to mrtvo prazničko veče. Jednokatnice, dvokatnice i trokatnice su kamene uglate mokre stijene sa avetinjskim četverokutnim očima, u kojima su zjenice žuti jezičci fijakerskih debelih lojanih svijeća, nakit šarena i mokra krpa (na nekoj ih je bilo po nekoliko); male prizemne nastrešnice sa istruhlim hrastovim i jelovim krovovima i sa zelenim čokotima bodljikavih "čuvarkuća", to je drugi rod, onaj niži u arhitektonskoj familiji, koji je građen nečem sličnom sebi, te male

bijedne potkrovnice sa opučenim zidovima i raskvašenim čerpićima, iz kojih ničy trusnjače i mrtva kopriva, nisu one okićene šarenom dugom krpom pokisle zastave niti su osvijetljene žutim plamičkom lojanice. Istina koja potvrđuje jednu bitnu razliku. Jer zastalno je za njih to svečarenje izlišno, mjesto njega bi zastalno utroba njihova htjela nešto posve drugo. Srđani su posljednja četvrt našeg grada.

Ulice su blatne zato jer kiša pada...

A po tom crnom ljepljivom blatu, povlači se jedna duga bučna povorka: slavi se...

Četverored bezmjerno dug i zbijen, kićen raznobojnim lampionima i konzervama, punjenim jelovom pilotinom zalivenom petroleumom i obješenim na dugim kracima žice o štapu, bakljama koje smrde i modro se puše.

Jedan plavi glavonjica rumenih i prljavih obraščića nosi na debelom štapu crnu bundevu sa izrezanim nosom, ustima i očima. Iz nje svijetli avetinjski kao iz mrtvačke lubanje.

Veseli građani našega grada idu ukorak: lijeva — desna, pljas — pljus! Lokve pod potplatima prskaju kao mala vodena zrcala.

Lampioni se njišu kao šareni mjehuri. Konzerve se naginju i užarena pilotina ispada za nečiji vrat. Zato drugari psuju jedan drugome i oca i majku, i zato jedan drugog udari konzervom.

Onda odjednom:

— Živili!

(Prije toga je jedan kreštavi glas rekao koga misle)

Jedan balonjica slini.

— Slavaa!

(Prije toga je također jedan sličan glas rekao koga misle)

— Živio, živio, živiooo!

Mali se drugarčiči potuku i jedan glasno zacvili. Stari sivi grad gleda stotinama očiju. Te su oči svijetložute, grimiznocrvene, ljubičastomodre i narandžastožute električne sijalice koje slikovito poređane jedna do drugih, ocrtavaju cesarokraljevske inicijale. Naši su građani rodoljubivi. Oni pobožno podižu glave:

— Schweigen heute, Majestätsbeleidigung bedeutet... also.

— Lang lebe Seine kaiserliche und...

— Hoch! Heil! Hoch!

Široko rastvorenih zaslinavljenih usta, nabreklih vratnih žila i s vodenom ocaklinom u očima.

Jednom malom balonji su spale pantalone. Zato je jedan dio povorke zastao. Nekom drugom su potpleli nogu. Ipak se ide dalje. Dalje. Pod nogama blato kiselo mljaska.

Trempe je marljivo:

Tramtararamta...

Heil!

Potplati svojski pljaskaju.

Lampioni primamljivo žmirkaju. Izmaglica koja igličavo sipi omotava se oko njih kao rumeni pamuk. U njega bulje zasužene oči malih balavčića koji se dva i dva vode za ruke i jedan drugome čepaju pomodrela stopala. Njihove konzerve više ne gore. Zato gore njihove očice, u kojima se njišu šareni čarobni lampioni, o kojima će oni tako zdušno sanjati pet noći.

Neko viče: živio, njihova se mala slinava usta nesvjesno otvaraju: zivilo-o. Neko ponovo viče: slava im, a oni već poluotvorenim ustašcima, ne skidajući pogleda s čarobnih lampiona, nastavljaju: zivilo-o.

Pred jednom dvokatnicom povorka staje i pravi oblik potkovice. Sa jednog prozora na drugom spratu visi dugi crveni bosanski ćilim i izviruje jedna glazirana okrugla lubanja, nos, naočali i kaiserbard:

— U ime Njegovog Apostolskog Carskog i Kraljevskog Veličanstva, u ime Njegove neustrašive i nepobjedive Vojske, imam čast da Vas, dragi građani:

— Zivilo-o

Malim slinavim manifestantima je bilo nerazumljivo da se tako dugo šuti i oni jednoglasno zinuli.

—... da vas, odani građani ove prostrane, drage i mile domaje...

— Zivilo-o

Zato što su sada viknuli zašao je jedan gospodin među njih i muhnuo nekolicinu u glavu:

— Šutiti i čekati!

Oni se potuljeno zgledaju. U jednoga zasuze oči.

— Zašto se ne dâ vikati?

— Ne znam, a rekli su da moramo vikati sve dok se ne raziđemo.

— Ja onda više baš neću nikako.

— Onda će te opet u glavu.

Glas s drugog sprata krešti naporno.

Mrak gust i mokar ždere halapljivo, izmaglica se kiti o nečije brkove i o nečija gola modra koljena, negdje se sablažnjivo ruga ušara

i kestenov list (koji nekim slučajem nije prije pao) svrće se i spiralno kruži nad svjetlima.

Jedna smrdljiva baklja cvrči.

U jednom lampionu puckara svijeća.

Tako tu veče grad je živio posebnim tempom, srca se nečija uznosila, nečija sanjala o tome kako bi se domogla jednog, makar i nagorjelog, lampiona, neko se ulicom tjeskobno provukao s osjećanjem nelagodnog briđenja u tabanima, neko je obmanut lažima tražio zvijezde na gustom oblačnom nebu. Naš grad ima mnogo sanjara.

Tu je veče gospodin komesar u jednoj sobi s tapetiranim vratima obavljao svoj svakidašnji posao:

Ušao je s kratkim debelim gumenim štapom i pozvonio žustro pritisnuvši u jedno koštano dugme. Na odškrinuta se vrata pomolila jedna suha voštana donja vilica.

— Den Verbrecher einbringen!

Zatim je šetao. Mekahno kao panter. Viličini su mu mišići nervozno kuckali. Nekim dalekim gradskim ulicama je svirala fanfara i orilo se klicanje. On se radi toga osjećao kao ponešen. Njime je vladala samosvijest slična onoj što je valjan kolar spoznaje kad gleda kako zvrndaju nova kola koja je on napravio.

Onaj kojega su doveli imao je sitne sjajne oči, u podočnjacima, modre kolobare nesanice i prožuto lice.

— Herr Verwalter, er ist da!

— Bitte Ruhe! Seien Sie ruhig!

On se nadnio nad prozor i naćulio uši. Ruke, koje je držao na leđima, potitravale su, i gumeni crni debeli štapić je lupkao. Najednom se on naglo okrenuo licem:

— In Kette liegen!

— Verstanden, Herr Verwalter!

Poslušno pseto koje jednako prima i batinu i kost. Za čas je dovedeni bio savijen u klupko: ruke oko koljena i štap ispod koljena. On gurne nogom i klupko se otkotrlja.

— Hahaha! Kolossal! Das ist kolossal!

I panter se baci na svoju žrtvu.

— Hörst du? Es ist ein Totenmarsch! Dein Totenmarsch!

Kroz gornja krila prozora, koja su bila malo odškrinuta, čula se fanfara. I urnebesno klicanje.

Ächtzest du? Hahaha! Ja mein Lieber, das geht nicht so! Hahaha! Das ist mutlos, elendiglich! Hah...

Tak'u slast osjeća hijena kad se baci na iznemoglog saharskog putnika. Tako sjajne oči ima prosinački vuk kad se domogne zalogaja. S tak'om slašću ubijanja baca se gladni udav na košutu koja je zalutala ispod njegove busije.

— Ertragen!

Leš koji će se osvijestiti nakon dvadeset i četiri sata.

— No! Was sagt du? das geht n-nah! Hahaha, nicht wahr!

— Ich habe Furcht, Herr Verwalter, er werde während dieser Nacht sterben.

— Pha! Was geht das mich an? Was verliere ich?

Na gornja krila prozorska ponovo, piskutljivo, i čak s drugog kraja grada, provlače se manifestantski krici — pjesma i frenetični uzvici, koji djeluju groteskno sablasno.

Noć je za prozorskim oknima mrko i teško nalegla. Pod njom su dvooka svjetla kao fosforescirajući štapići.

Psi će noćas lajati na njih mjesto na pun mjesec.

Nagdje se u suhom bagremovom granju začinjao studen vjetar i zaplitao zvizgom oko ćefenaka i drvenih krovova potleušica. Zato je na nečijem sirotinjskom prozoru lupkao otvoren kanat.

*

— Druže — govore dva prolaznika, a pod njihovim teškim koracima mljaska prljavosiva tečnost uličnog blata — slušaj, ovo je refrain veseloj carskoj noći, refrain patriotskom oduševljenju lojalnih građana, koji su večeras povješali na svoja vatirana prsa ordene i zlatne krstove. Razumiješ li se ti u taj patriotizam? Beč i Bosna! Der kaiserliche Hof i ova provincija, druže, u kojoj klepće kanat općinskog smetljara, a on zastalno sanja da je to ono trempe za kojim je večeras morao da onako blesavo mljaska po ovom sluzavom blatu. Kuliji smo mi! Mi smo kuliji koji poput kolica vuku taj takozvani patriotizam po ovim prljavim be-ha provincijama, a na račun tog našeg von oben diktovanog patriotizma ovi blesavi austro-mađarski feldwebli sito se češkaju po šuljavim stražnjicama, tpljih!

— Dragi moj — zapleće drugar nogama i hvata se za stup fenjera koji žuto škilji — ti pravo govoriš i nema tu šta drugo nego to da je sve zaista tako gadno i odvratno tu pod takim prilikama. Ali zar ti ne vidiš da od toga živi jedna cijela društvena klasa. Patriotizam je njen rekvizit. A parola tih građanskih mozgića: gut kaiserlich sein. Je li ti jasno ko se zato oblizuje? Ja i ti svakako ne. Mi smo u ovoj anektiranoj zoni ono što

se zove... the... uostalom, ono što je bezimeno i s čime oni barataju kao s mrtvim stvarima. To je njihova snaga! Ali, druže, život se kreće, ide se naprijed, životne prilike poprimaju druga obličja...

Na staroj sivoj zidini je zapaljena jedna svjetložuta raketa. U napornom šištanju ona se izvila u luku, visoko nad noćnim ulicama našega grada,

i osvijetlila mrko blato gradsko. Drugovi ravnomjerno ševeljaju tim blatom. Nad njima su visoko, u mrkom neprobojnogustom tijestu zimske kaljave noći, gorući inicijali.

... Mi smo pozadina. Ova pozadina, istina, nije razbojište na kojemu će se skidati maske, ali odjeknuće. To je moj Bog, druže, i ovo sve što se tu dešava, ja potpuno shvaćam. Ja dobro osjećam vonj ovog seruma što se uštrcava pod kožu pozadini... To da je svim mutnim godinama osebina svjetlost i buka carskih noćiju, raznih manifestacija i bakljada, demonstracija i provokacija, to je bila istina i juče, istina je i danas, a biće to isto i sutra! Ja znam da ti sad misliš: pa šta se tu može? Ali da ti reknem: moj Bog je vjera u ono što neumitnim okretanjem velikog životnog točka dolazi... razumiješ?... — Mi ovdje, druže, nismo još ono što se zove snaga i nemamo moći, tog slavnog atributa njihovog, ali vjera je tu, druže!

On je zatim koraknuo naprijed. Drugar je ševeljao zamišljeno za njim.

Žarulje u dogorijevanju odaju utisak mučne bespomoćnosti. Odnekle psi laju otužno.

Oduševljeni građani našeg grada su davno nestali sa ulica i jedni su, opijajući se po čokalinicama i podrumima, psovali jedan drugome koješta i pjevali rodoljubive pjesme, a drugi su sanjali sladak san o jednoj drugoj povorci u kojoj i njihovi balavi i poderani sinčići nose bojadisane lampione.

— Hajde, druže, hajde!

— Idem — odgovorio je on i zastao nesigurno.

Njegove mutne pijane oči buljile su u mrak uporno. Daleko su tamo gorile sijalice žuto, mliječno-žuto. Svud okolo je bio gust neprobojan mrak, mrko tijesto sablasne noći. Njemu se zavrtoglavalo i on je pružio obje ruke u noć, kao da će se osloniti na nešto.

Jedan je pijevac zapjevao.

ALIJA NAMETAK

(1906 — 1987)

SUNCE

Prolomilo se sljeme na Dizdarića kući pod silnim teretom ploče. Sasulo se nešto krova u kuću, ali nikom nije falila ni dlaka s glave. Poštedjelo ih, pa eto, stari Memišaga dijelio i kapom i šakom za sreću u nesreći, a dok se kuća ne pokrije crijepom, odveo čeljad na selo. Dao ključ Salih-majstoru Hujduru, pa eto njega, eto kuće, neka preda ključ i uređenu kuću, a na dlan će primiti koliko je pravo.

Salih omjerao, računao i prvoga dana popeo se na krov da skida tešku ploču.

Vidio je on sa sljemena ustalasano kameno more — hiljadama takvih kuća kao što je i ova, s koje on treba da skine kameni oklop i da joj natakne crvenu kapu od crijepa, kakva je kod onih kuća što se dižu u pravac, tamo gdje su nekada bile njive. Vidio je stare raspukle zidove, iskrivljene i sklone padu, a mjesto kojih se dižu novi i uspravni. Eto, Salih je mlad, istom je u tridesetoj, ali je njemu žao toga starog što iz dana u dan gine i ustupa mjesto novome. On bi htio da ovo staro uvijek ovako ostane, pa makar se nekako i krpilo. Ove su mu stare kuće ugodnije, s malim prozorima na ulicu a velikim na dvorište i bašču, sa visoko ograđenim dvorištem svaka je bila kao osamljena, kao mala država, u kojoj je muž bio vladar, a ostali slušali i pokoravali se. Visok je zid svakog dijelio od susjeda — niko se nije htio miješati u tuđe poslove — malehan je prozor gledao na ulicu, jer je čeljad okrenula svu pažnju na kućni red, a malo se obraćalo vanjskom zajedničkom. Žao je njemu što to tako gine iz dana u dan, pa su crveni krovovi češći (on običava reći da su to crvene, otrovne gljive), što se ruše zidovi između susjeda i što se na starim kućama probijaju široki i visoki prozori na ulicu.

Tako je eto i ova susjedova kuća "pod plan", jer činovnik koji je došao odnekle daleko iz švapske zemlje, nije htio useliti što se nije preuredila. Ostalo je ipak dvorište po starom. Po zidovima i oko cijelog dvorišta razapete odrine, pa se kroz lišće smjehúljē teški grozdovi, a sunce se šeta preko njihovih jagoda i òglêdâ se u njima. U dnu smokva

sa širokim lišćem i šipci s crvenim plodovima i velika murva, koja je prekrila pola bašče. Stari Hamzić, kad je izdavao kuću strancu, nije htio poremetiti red u dvorištu. Neka stoji kako stoji, a ako im se ne sviđa, šuplje im ispod neba, pa neka traže. I činovnik, s mladom ženom, za kojom su se svi okretali napasajući na njoj oči da su im niz bradu bale curile, sažeo ramenima i uselio se.

Tako sad Salih ne zna zašto se popeo na krov, jer dolje na dvorištu susjedovu na stolici za sunčanje leži gola žena. Ljubi joj sunce mladost na bijeloj koži. Leži ona zaklopljenih očiju i s prebačenom nogom preko noge.

"Kako je nije stid"? — zaletjelo se Salihu u mozak i pritajeno legao po krovu, pa ni da bi dahnuo. "Možebit misli da je niko ne vidi, pa onako naslobodno legla nasred dvorišta među odrine. A Bože, zašto li ona ono onako radi? Ta, pocrnjet će, grom je ubio, pa ne bi onda čovjek ni glavu okrenuo na nju".

Rûdî njena koža, jer sunce pakleno peče. Salih osjeća kao da će mu sad mozak provreti,b a ne može da se digne. Oči se izbuljile, kipti znoj iz njega. Ona se okreće na počivaljci, pa je sunce zapljuskuje sa svake strane.

"Ona sigurno nije nijednom rodila dok joj je onakvo tijelo. Pa one dojke, malehne i rumene. Zašto joj, Bože, dade sve lijepo, da bude mimo druge žene, pa će se uzoholiti? Je li baš žena ili je rajska hurija? Žena je ona, pa da, kakva hurija! griješnik sam ja, teški grešnik, što ovako gledam tuđu ženu. A i ona bi se mogla sakriti. Kako je nije stid! A što da je bude stid? Kad joj je Bog dao onakvo tijelo, trebala bi gola da ide ulicom i da ljudi padaju na zemlju kuda ona prolazi, kao što se pred Bogom nice pada. Bože, oprosti mi, ja sam griješnik. Ne, nisam griješnik. Zašto bih bio? Tà, dao si mi oči da njima gledam, a dao si nju da i nju gledam".

Ona se mazala nekakvom mašću, to je on dobro vidio, sva se namazala i na suncu se prelijevala kao zmija. Zabacila ruke za glavu, kosa joj se raspustila i grudi iskočile, pa njego v pogled klizi s jednoga rumenog vrha na drugi i veze nevidljive antene.

"Zašto je meni nisi, Bože, dao? Zar ja znam kakva je ona s kojom ja već četiri godine živim i koja mi nosi treće dijete već sedmi mjesec? Nijednom je nisam golu vidio. I svaku sam noć kao i prvu utrnuo svjetlo kad sam joj išao u dušek, i samo sam znao da je žensko, a nikad je nisam vidio kako sada vidim ovu tuđu ženu.

Kako sam ja svezan bio, Bože! A Ti si me svezao. Ili, ne Ti, to su me drugi svezali. Oči su mi svezali da ne vidim kud prolazim. Ja nisam u svoje žene nikada vidio ništa osim lice i dojke, ali kad je već rodila i počela hraniti djecu, pa i tada su već bile crne i obješene kao jalovi oblaci. A ova je žena ovdje možda i vidjela mene, ali se ne stidi svoje golotinje. Pa i zašto bi se stidjela?"

On već ne vidi ništa. Neka prozirna magla treperi nad čitavim krajem. Dan je kao da je posuđen iz pakla. Sunce stalo da pjeva podnevnu pjesmu. Tiho. Pjeva svakom čovjeku na uho, da je svako čuje na svoj način. Salihu grmi u ušima kao što nije nikad u životu. Lomi se u njemu i kida sve.

Između njega i ove žene koju on sada vidi prvi put, dolazi muškarac. Pozdravlja ženu. Ljubi se s njom, a onda prilazi dolje smokvi u dnu dvorišta i bere širok list. Ona se smije i žmirka, a on ga polahko polaže na nju.

Salih se spušta polahko s krova kao mačka. Vrti mu se u glavi i povodi se u hodu. Ide kući a da nije ni jedne ploče skinuo s krova. Tetura kao nikad. Prema njemu ide žena u feredži. Jedno se dijete drži feredže, drugo je u naručju, a treće je na putu da postane mučenik. Pa to je njegova žena.

— Pa gdje si bio, za mila Boga? Ja mislila da ti se nije što, ne daj Bože, dogodilo.

— Dogodilo mi se, ženo, dogodilo — dahnuo on tek da nešto rekne.

— A što, žalosna mi majka? Da se nisi ugruhao? Šta ti je?

— Ništa, šta bi mi bilo. Ovako ja... vidiš... drago mi se našaliti... Vidjela mu je u očima nekakav plamen.

— Da ti nije...

— Šuti!

Unišli u kuću. Stara, malehna, naslonjena na druge, pa opet kao i sve druge osamljena. Tri ključa, krov nad glavom, dvorište s odrinama i šipcima, smokva i murva, to je ova kuća, a takva je i svaka s kraja na kraj grada. U svakoj kući samo jedna porodica i mir.

Prostrla ona da se jede. Uzeo on zalogaj, žvakao ga kao prebijenih vilica i blehnuo neodređeno.

— Zaključaj dvorišna vrata da ko ne bi došao!

Bez pogovora.

— Lezi djecu, neka spavaju.

I djeca kao da su razumjela, pa se umrtvila u sobi.

— Prostri dušek na dvorište!

— Da ti ne bude vruće? — usudila se ona prošaptati.

— Zar ću ti ja dvaput govoriti?

Što se ovo s njim dogodilo, Bože umiljeni? Nikad nije ovakav bio, a već smo četiri godine zajedno. Kuku meni nesretnici! šapnula ona prostirući dušek i po njemu bijelu, svilom prošaranu plahtu.

— Svuci se — rekao on sporo i ne gledajući je.

Šta mu je sad na um palo, Bog mu pomogao, u po dana?

— Sramota je, čovječe, dan je...

— Šta je tebi, ženo, danas? Nikad mi nisi pogovarala nego danas. Svuci se!

Ni oklijevati nije smjela.

— I košulju?

— Da?.

Okrenuo se prema njoj. Na dušeku je ležala njegova žena.

"Je li to žena ili je to nekada bila žena?" zaletjelo se njemu u mozak. Pošao mu pogled od bosih, ispucalih peta, pa preko mršavih nogu s ožetom kožom na trbuhu u visokom stupnju trudnoće. Pa onda te dojke, crne, s pomodrelim žilama i duge kao u koze. Pa lice puno širokih mrlja koje će ona nositi sve dok se ne riješi bremena. I kosa crna, i duga i kuštrava.

— Zabaci ruke za glavu!

— Nogu preko noge!

Opljunuo je, zaletio se stisnutih šaka na nju. Ne mičući se dočekala je udarac. Jedan pa drugi. Kleknuo je kraj nje. Uzeo joj glavu među ruke, zagledao se u oči, koje su bile pune straha i neizrecive blagosti. Zagledao se svojim izbuljenim i zakrvavljenim očima u nju, primaknuo se njenim ustima, poljubio ih i zaplakao, a suze mu potekle po njenu vratu i prsima kao nabujao potok.

"Zašto, zašto?" šaptao je on grizući je i udarajući šakama, a zatim je počeo mahnito ljubiti, kao da je za godinu nije vidio. Ona je ležala ne dajući od sebe glasa.

— Zašto ti nisi kao ona? — prostenjao on.

— Koja ona? — usudila se ona jednom.

— Ona, hurija. Tijelo je u nje kakvo ja nikad nisam vidio. Ona je hurija. Onakve će biti u džennetu nagrada. Ono su vječite djevice. A ti, kujo jedna. Da si mi barem jednog sina rodila, nego kurve. I to je sigurno, što ga nosiš, roba za bordel.

Drhtala je. On je udarao, ljubio i plakao.

"Šta je on to vidio? Koga je on vidio? On je bolestan. Mozak mu je progorio."

— Da nisi bolestan? Hoćeš li da ti prostrem da legneš, da se malo odmoriš? Možebit da si danas mnogo radio, a sunce žestoko, pa da ti nije što naudilo?

— Ah, pusti to! Zdrav sam ja, kuku meni nesretniku! Zdrav sam ja. Zar misliš da me bole oči? Ta vidim ja da si ti gad mrcinî. Ti se ne znaš ni namazati kao ona, pa joj je koža kao u djeteta pod pazuhom kad se istom rodi. I miriše, pa čovjeku zavije mozgom, ti smrade najzadnji!

— Što sada cmizdriš? Još i to. Ionako mi je svega preko glave, pa još i tvoje suze. Ulazi unutra da te sunce ne vidi!

Dan je gonio dan, noć je gonila noć, a on je sate i sate ležao na krovu i gledao kako žena rúdî na suncu kao grozd.

"Zašto me ona izaziva? Ona zna sigurno da ja danima ležim ovdje na krovu, i mjesto da skidam ploču i pokrivam crijepom, ležim i gledam njena proljeća na ovoj koži koja dobiva boju mladog meda. Ona me vidi i okreće se sva meni. Ona i kad čita knjigu prokida listove i kroz rupu me gleda. Zašto se ona sva meni okreće? Mogla bi se i skriti da joj se hoće. Ali ona naročito uživa što mene ovdje sunce suši kao razlijepljenu smokvu na ljesi i što ja već i nisam čovjek nego grana suha i bez života. Ona hoće mene da ubije. Pa ja sam već i ubijen. Ja sam lešina. Zaboravio sam i kuću, i ženu i djecu. Zar je ono žena? Meso je ono staro i smrdljivo. Ovo je žena što leži preda mnom kao što se leži pred svojim mužem.

Zašto ona prebacuje ovako lijevu nogu preko desne i zabacuje ruke za glavu? Ona žmiri na me i namiguje mi. Je li ona hurija ili vrag? Ili oboje? Ona hoće da me nestane, da se rastopim na suncu, pa da idem odmah u raj gdje ću zateći ovakvu huriju. Ne ovakvu. Ja hoću baš ovu. Samo ovu koju sam dobro vidio."

Sunce na zenitu, pa nečujni slap rastaljena zlata pada na krajinu i svaka se zraka razbija o kamen i praska u bezbroj kapi. A on se već spušta niz krov prema ženi plazeći kao gušter, crn i suh. Glava mu je naniže i ostaci krvi slili se u nju, pa mu šumi i grmi u ušima. Pred očima sama magla i žena.

"Možda me ona zove dok sam još na zemlji, da ovdje uživamo kao u raju? Jer ko zna i ima li taj raj. I za koga je on? Ovdje treba iskoristiti sve. Zove me ona. Mâmî me. Možda. Ali ona ima i onoga što joj svaki dan dolazi o podne. Ona njega neće, jer svaki dan stavlja na nju lišće i skriva mi krajeve neba. Moje je nebo crno. Ona mene hoće makar da sam već sjena. I ona je sjena. Zemaljska sjena rajske hurije. Ali ja i sjenu

volim na zemlji nego huriju u nepoznatom. To tamo je nepoznato. Ovo ja mogu dohvatiti. Evo odavde s krova sam već kod nje. Samo pružiti ruku.

Sunce ja hoću, ovo sunce što sam ga pun. Da li sam ja sunce? Pa da. I ovaj se krov poda mnom zagrijao od mene. I sunce se onô na nebu zagrijalo od mene, jer ni u njemu nema toliko vatre koliko u meni. Ona crnî na meni već dane i dane i postala je kao zreo med, kad pčele padaju na vrijesak. Ja nju grijem odavde s krova.

Ona će se rastopiti i bit će jedna kap. I ja ću postati jedna kap, pa ćemo se oboje dići negdje i otići izvan svega. Još sam sunce, ali neću više biti sunce. Bit ću čovjek. I ona je sada hurija, ali će biti samo žena. I spojit ćemo se pa ćemo biti dvije kapi. I jedna će kap biti od mene, druga od nje. Bit ćemo jedno. Sad k njoj... Još se malo spusti, pa korak-dva, i već smo jedno. Evo, već mi je pod rukom... jedan... dva... je..."

Ona je vrisnula i skočila prema njemu. Još je jednom otvorio oči:

— Žena... hurija... sunce.. že..

Krv mu je zakrkljala u grlu.

PODNE

Okrenusmo gradu leđa i nakon naporna hoda dođosmo u naš stari čardak — naš ljetnikovac. Oslobodismo se svih muka kad posjedasmo po sećijama, a Fata, kći našega sijedog susjeda, donese nam crnu kahvu. Ne zboreći ni riječi, posluži nas sve. I ono najmlađe, što mlađe bijaše od nje. A njoj bijaše istom šesnaest proljeća. Poslije dođe njen otac, stari Jusuf, i zapovrže sa starijima razgovor.

Sjeo sam na prozor. Dolje na podvornici kukuruz iždikao. Vjetar me miluje s Veleži. Miluje i njega i otresa mu pelud s crvenkastih klasova i sije ga po raznobojnoj svilici klipova. Kroz redove jablanova mili voda. Sunce je pije i biva sve manja, dok je nestane dolje u Šafrinu Naklu. Na bari pod jasenom leškari kosac i kucùkâ čekićem po kosi. Oštri je. Polijegali ostali kosci po ledini. Svaki metnuo torbu pod glavu, rupcem pokrio lice da ga muha ne smeta. Na gumnima se vrše žito. Okreću se konji, taru kopitama klasove, sagibaju glave s časa na čas da dohvate koji klas, ali ih odmah ljeskov prut vraća zbilji. Svako je zrno skupocjeno.

Grožđe zri u vinogradu i sit kosovac pjeva.

Duhan razastro lišće, sunce pije i zri. Zašle djevojke pa mu škrope klasove. Pogdjekoji ostave za sjemena. I pjevaju.

U Humu jarebice ćukaju sjeme od kadulje, a jedan se jareb ispeo na kamen i draži me: pit-tirit, pit-tirit.

Hoću da uzmem pušku, da mu se približim do plota i da ga pogledam niz puščanu cijev, ali se predomišljam. Neću nikog krvlju da pozdravljam.

Ljeto vlada krajinom, a sunce nad svim.

Fata, kći moga susjeda, prišla i pita me:

— Kako ti se sviđa?

— Sve je dobro, a ti najbolja, sve je lijepo, a ti najljepša.

— Umijem ja i zločasta biti, i ružna.

— Žene mogu biti zle, ali ružne nikako.

Krv joj je podbila lice.

— Šta vi to tamo pričate? — pitao njen otac.

— Ništa. Pričam o "bijelom zecu".

— Da ne bude crn. Pazi se! — rekao mi on. Kao da me poznavao.

Lijepa je ona bila. I bijela. Još lani, kad smo prvi put ljetovali ovdje, vidio sam je i nekako djetinjski zavolio. Jednog jutra, kad se ona opraštala od djetinjstva i kupala na šumskom izvoru, a ja je skriven gledao, rodilo se u meni neko posebno čuvstvo. Htio sam da poput srednjovjekovnog viteza klečim pred njom i ljubim joj ruku. I moj prvi pokus potpuno je propao. Nisam kleknuo na koljena, nego sjeo kraj nje, nisam joj ruku poljubio, nego usta i divljački joj obuhvatio petnaest proljeća u čvrsti zagrljaj. To je bilo mojih osamnaest godina.

I nakon deset mjeseci opet se vidimo. Ona je još ljepša. Ženskost joj svijetli iz očiju. Lice joj je malo blijedo. Tijelo puno krvi. I bez malja je. Ja to volim, a ne mogu joj ništa pred starijima. Zovem je dolje, pod murvu, a ona se nećka.

— Idite dolje — tjera nas otac. — Ne uplićite se u naš razgovor i ne smetajte nas!

Sašli smo i sjeli na sofu. To je gomila kamenja, pokupljena s njive i iz bašče, poravnana, pa se na njoj uhvatio sloj zemlje i nikle dvije smokve, koje su se već razrasle, a iz susjedove avlije nadnijela se golema murva murgulja.

— Kada ćete nas opet ostaviti? — pita ona.

— Pa istom smo došli — velim ja. — Zar bi željela da nas se čas prije riješiš.

— Nije to, nego da znam koliko ću biti sretna — prošaptala ona.

— O, ako će ti sreća tako dugo trajati, mala moja, koliko ćemo mi biti ovdje, onda će s prvim hladnim danima pasti studen na dušu tvoju.

— Molit ću Boga da grožđe polahko zri, da ljeto traje još dugo, dugo, da ne odete vi.

— Pa kad oni i odu, ostat ću ja, mala moja, a ja znam da je tebi lahko za sve. Ti mene želiš. Reci.

— Da, tebe — rekla ona.

— I oborila pogled.

I moj je pogled ostavio njene oči i išao naniže.

— Fato, pa ti gojiš ptice u kafezu.

— Gdje? — snebiva se ona.

— A šta rade dva goluba bijela?

Položio sam ruke na njena prsa, kao što svećenici stavljaju ruke na svetu knjigu.

— Pusti me, vidjet će nas ko.

— Tuže li se golubi na sudbinu svoju? Nije bilo ruku koje bi ih gladile. Nije bilo daha koji bi ih grijao kad im je trebalo topline. Nekad im je i prevruće bilo od tvoga srca, a nije bilo na njima hlada od moje kose.

— Pusti me — šaptala je, a oči joj se sklapale od sreće.

— Sunce nas grije i kroz granje. Izađimo iz hlada, neka nas spali! Ostat će od nas šaka pepela, iz njega ćemo se opet roditi kao feniks-ptica, mala moja.

Mi smo sretni! Ljeto vlada krajinom, sunce nad svim.

Nije bila ona seljanka. Otac joj se ovamo doselio iz grada na svoju djedovinu. I imao nju. Rodila mu se kad je već posijedio, a bez majke ostala kad je prestala biti dijete. Lijepo su živjeli, a kuća im bila kraj naše. I to nam je jedino društvo bilo na selu.

A nas dvoje uvijek jedno s drugim. Nekako vršnjaci ili bar bližih godina, a sve ono drugo ili daleko pred nama ili iza nas i nije spadalo u naše društvo. Ako se išlo kȕpiti trješće u šumi, nas smo dvoje išli; ako se čupala slatkovina u kukuruzu, opet smo mi tamo bili. Ako se išlo po vodu, natovarili bismo burila na magare i potjerali ga pred sobom do vrela. A vrelo je bilo nedaleko od kuće, na polju, bez ikakva zaklona, i sve se dobro vidjelo s našega čardaka. Ja sam najvolio ići u trješće i vazda sam pitao je li ga nestalo. Kradomice sam ga bacao bez potrebe na vatru, da ga čas prije nestane.

I onda u šumi mi smo bili djeca. Ona bi brala drenjine, a ja sam kupio treskotine od starih posječenih dubova. Slušali bismo kako kosovac fićuka i kako žuna kljuca koru na starom dubu. I jeli bismo sočne drenjine koje su nam opijale usta, pa smo se morali mrgoditi.

Jednom zamalo nisam uzeo zmiju i strpao u vreću u koju sam sakupljao trješće. Pod jednim drijenom ležala ona savijena, i meni se učinilo da je to komad debele dubove kore. Uzeo sam je u ruku, ali kao da sam mraz dotakao. Zmija se pružila. Vrisnuli smo oboje. Ja sam uzeo šipku da je ubijem, a Fata mi je branila:

— Nemoj je biti, nije ni ona tebe ujela.

Zmija, neka ogavna, kratka i debela, crnokrug zvana, polahko se valjala i primicala gomilici kamenja.

— Ova je opasna — kaže ona. — Kad lijena zmija ujede, ne prèbâljâ se. Znam ja, kad jednom ujede zmija Hatidžu Besarinu, sva

oteče. I po rukama i po nogama iskočiše joj crni koluti kao što su koluti u crnokruga. I umrije jadnica.

Neko nam se približavao.

— Otac — kaže ona.

— Šta vas stoji vriska? — pita on i strogo nas gleda. Sumnjiv sam mu. Boji se moje krvi što mi je podbila lice i zalila mi bijelo u očima.

— Zmija, bâbo, veliki crnokrug.

— Pa gdje je?

— Zavukla se u onu gomilu.

On uze debelu batinu i njome obarao kamenje. Zmija ležala nepokretna, troma. On uzeo tanku drenovu šipku, ošinuo je jednom po glavi, ona se prevrnula i strašno se motala. Još dva-tri udarca batinom i u zmije je samo kusasti rep podrhtavao. Zadjelao je klin, probo zmijinu glavu i prikovao je za zemlju.

— Neće, lje, više nikoga — kaže starac zadovoljno. — Idite kući — veli nama.

— Nismo nakupili drva — kažem ja.

— Nemojte ni kupiti po ovoj vrućini! U šumi je vrùćê u ljetu nego izvan nje. Drvo se zagrije — tumačio on. — A i zmija ima sad mnogo. I najopasniji su među Gospojinama.

Pokoravamo se i idemo pred njim.

Izlazimo iz šume, a provijenca nas zapljuskuje svježinom.

Nas dvoje pjevamo. Starac zadovoljan i lice mu vedro.

Vidim neku maglu iznad nas i čujem zuku. Kažem njemu.

— Pčele se rojile — veli on.

Uzimam šaku zemlje, bacam je visoko i pčele se spuštaju na trešnjevu granu u našem vinogradu.

— Sad ćemo ih uhvatiti — veli on. — Pričekaj ti mene dok donesem ulište, a ti, Fato, naberi ljubice.

Ostao sam i gledao kako su se pčele objesile o granu kao zrio grozd. Eto i njega, nosi staro ulište. Trljamo ga iznutra lišćem od ljubice, a on šapće:

— U kuću, majka, na domak, majka, u kuću, majka...

I otrže se od skupa žuta, duga pčela i uniđe u ulište, a sve navrvješe za njom.

Držim ulište na rukama, a pčele se penju po meni i škaklju me.

— Ujest će me.

— Neće, ne boj se, samo se nemoj braniti.

— Škaklju me.

— Strpi se! Nek znaš kako je kad se neko škaklje. — Smješka se on. Starac.

Sve su unišle, a on prihvatio ulište i ponio ga našoj kući, stavio ga u zavjetrinu i pokrio teškom pločom.

— Kasno se rojilo, izvan vremena, ali može biti lijepa jesen, pa će na vrijesku sakupiti hrane. A i ja ću ti dati jedno ulište, pa zametni uljanik. Malo se kome dade u pčelama. Samo sretne ljude vole pčele i množe se kod njih.

Donosi mi još jedno ulište, i ja mu se zahvaljujem, a on me gladi po kosi kao dijete i miluje. On. Starac.

Polijegali svi na podne. Sunce pritislo. Priroda nekako umrtvljena pa ni makac.

Nas dvoje idemo da čupamo slatkovinu u kukuruzu. Ponijeli smo i nož, jer u jednom kraju njive ima bostanluk, a karpuze zrele i drob im kao krv.

Naš susjed osobito ih njegovao. Kad nije bilo kiše, on dogonio vodu s vrela i zalijevao ih, a one pružile vriježe s golemim plodovima. Kuckam prstom po njima. Koja zazvoni jasno, zrela je. Berem i križam jednu, pa križe izlažem suncu.

— Ugrijat će se — kaže ona.

— Neće. Ovako se rashlađuju kad su vruće, a nema vode da se u njoj rashlade.

Griska ona dilumiće i čudi se kako su se na suncu rashladili.

Nagnula se prema meni, i duboki otvor na košulji pao, a oni golubovi kao da klepću krilima, hoće da polete i da panu meni na dlane. Uzimam dilum karpuze i bacam im. Ona se sva stresa.

— Šta to radiš? — kao da me kori.

— Hranim ptiće da mi ne ogladne.

Nju golica zalogaj i hoće da ga vadi, a ja lijevom rukom hvatam obje njene, a desnom idem prema njedrima.

— E, pa kad voliš da su gladni, ja ću ga izvaditi.

— Nemoj ti, ja ću — kao da moli ona.

Jaka je ona. Mogla bi istrgnuti ruke iz moje, ali se pravi kao da ne može i uvija se. Moja mala vragolanka.

A dilum se topi u njedrima. Ja se topim uz nju i ona uza me. A nas sve žeže ono sunce, toplo i žarko. Podne.

Kiša je padala i oprala sve. Sve umiveno. I grožđe. Jagode u grozdovima kao ćehrùbâr i bistre, vide se špice u njima. Šuljamo se unutra da nas ko ne vidi. Malo je sad loze. Pomire stara, a mlada još ne

rađa. Štedi se. To je uz duhan sad jedini prihod. Ali mi još ne razumijemo brige starijih, koji cijene svaki grozd, svaku jagodu. Ulazimo tajom na klanac. Svako spava sad na podne, i ne bojimo se nikog. Idemo i kušamo od svakog trsa pokoju jagodu i, ako nam se svidi, beremo. Sve snosimo pod veliku smokvu crnicu. I one počele zoriti. Kora im se rumeni.

Grožđe slatko, a mišćètin upravo pârâ grlo od preobilja slasti.

Mi sjedimo jedno prema drugome. Na vlažnoj smo zemlji i ništa nema pod nama. Ali se mi ne obaziremo. Najprije smo ubrali nekoliko smokvovih listova i na njih poredali grozdove. Šapćemo nešto jedno drugome i sreća nas guši.

Čitav grozd bacam joj u njedra.

— Nek mi golubovi ćukaju, nek nisu gladni.

Ona se ne brani, a zažareni joj pogled luta gore. Najednom prigušen cik, i ona se sa strahom za me hvata.

— Šta je? — pitam ja.

— Nešto me ujelo za prsa.

Vadi grozd iz njedara, a pčela se savija u smrtnom grču. Žalac je zaboden nad bradavicu lijeve dojke koju još niko nije podojio. Pčela samo jednom ubode žaocem i umre.

Držćem pred golim njedrima i kušam izvaditi žalac. Ruke drhte i prsti se spliću. Napokon mi uspijeva.

Uzimam tri kamička i svakim potarem ubodeno mjesto i bacam joj ga preko glave.

Berem tri vrste trave i svakom potarem ubodeno mjesto. Kažu i vjeruju da to pomaže.

A onda padam na njena prsa i isisavam pčelin otrov. Ona drhće sva i mi ne znamo šta radimo.

Navečer došao njen otac na sijelo. Donio grožđa u rupcu. U vinogradu mi nismo sve mogli pojesti, pa ga ostavili pod smokvom.

— Neko mi je danas pokrao vinograd — kaže on — ali se stope dobro poznaju i sutra ćemo gledati ko je.

Ja se zažario i jagode mi staju u grlu.

Noću je kiša padala i stope se izbrisale. Spašeni smo.

Donekoliko se vraćamo sa sela u grad. Lete dani kao na vjetru lišće.

— Još ćemo malo zajedno biti, mala moja — velim joj ja.

Uzdiše ona i boji se onih deset mjeseci što će ih sama na selu provesti.

— Dok smo ovdje, da smo bar što više zajedno.

Hajdemo na vodu!

Tovarimo burila na magare i tjeramo ga pred sobom. Ne žuri nam se. Vode ionako ima dosta kod kuće, ali mi eto tako, samo da nismo starijima na očima.

Zahvatamo drvenom posudom vodu i nalijevamo u burila. Puna su, a nama se ne žuri. Gledamo kozliće kako su klekli na koljena i iz járka niže vrela piju vodu. Dižu glave i otresaju malim svilenim bradicama. Sunce stalo navrh neba i miruje krajina.

— I ko zna kad ćemo više ovako? — veli ona. — I hoćemo li više ikada?

— Sretni smo bili, mala moja, i sebični. Davali smo milovanje jedno drugom, a i drugi čeznu za našim milovanjima i tijelima. Ko zna ko će tebe grliti, mala moja, a koje li ću ja?

— Ne govori, ne daji mi pelin poslije ovo nekoliko medenih sedmica! Kad ne bude tebe, sklopit ću oči i u sanjama ću te milovati.

Tovarimo burila i konopcima ih utežemo na samaru. Moje se ruke zapleću i neprestano bježe u svoj zaklon, kao ptica kad je nevrijeme goni u gnijezdo.

— Hm, hm — usiljen kašalj iza nas. To je njen otac. Mi oborenih glava idemo kući.

— Pa ti veliš, nije još vrijeme da se on ženi — veli starac ocu.

— Kakva ženidba? Istom dijete progledalo očima.

— Eh — uzdahnu on.

Ja sâm slušam iza zida kako se oni razgovaraju pod čardakom. Istom malo sjene na ledini gdje oni sjede.

Puše i odbijaju dimove, držću im ruke s findžanima punim kahve. Teško je to.

I sve je već u suho uneseno. I trganje grožđa prošlo, i kukuruz obran i okomišan. Mi se spremamo u grad. Sve je natovareno na konje i otišlo prije u grad. Praštamo se sa susjedom i njegovom kćerkom. U njenim očima nekakvo svjetlo.

— Pa dosta smo i bili sretni — veli ona ispraćajući me. — Tâ, da je ovako uvijek, dosadilo bi nam, i to više ne bi bilo pravo zadovoljstvo.

— Deset ću te mjeseci željeti i onda ću te još više voljeti, mala moja.

Moji su odmakli preda mnom, a ja se praštam s njom.

— Pa da mi njegueš golubove, mala moja. Neka im je perje uvijek bijelo.

— Bojim se da ne umru od gladi.

Ostavljam je sa samim jednim poljupcem u samoći. Čuvat će moje pčele i sjećat će se mene.

Odmičem i osvrćem se. Naša kuća sa zatvorenim prozorskim kapcima gleda za nama i žali nas. Čini mi se, najviše mene.

Sunce poklopilo krajinu. Podne.

ZIJA DIZDAREVIĆ
(1916 — 1942)

MAJKA

Stoji iza mene daleko, petnaest i više godina daleko, prigušeno bosansko djetinjstvo.

Da li se sjećam? Bila je jedna kutija — soba, i po njoj išlo napaćeno mršavo lice, noge u papučama, izblijeđele dimije i blag predan pogled. Majka! Od zida do zida, od vrata do peći, od ručka do večere, od jeseni do proljeća, u zidovima, među četiri zida, uzidan, tekao je nelijep ženski život.

Sjećam se: bilo je sunce, mnogo sunca oko nas kad su dječije igre i crne poderane seoske košulje prolazile avlijom i ispred prozora. U polumraku "zelene odaje" čamila je mati i krpila. Duvarevi tamni, u sjenci pili su krv iz ženskih obraza.

Sjećam se: jurili smo po vršajevima za konjima, preko trave i kamenja, kroz dječije razigrane prostore, zaboravljajući otići pet puta na dan u džamiju i — poslije su očeve batine bile svršetak radosti. Mati je sumorno poslušna i prigušena kao i mi, suzila: "Svoj je otac, kad malo i udari... poljubi ga u ruku, pa klanjaj, sinko", a na svaki udarac i jauk lice joj se trzalo i glavu je okretala.

Isprebijano, polomljeno djetinjstvo, nedoigrane igre, žena sakrivena u tami i očev nemilosrdni pogled. Stražarska sablja što je goropadno gonila kroz sokake... Rasli smo.

— Da mi se nijesi maknuo ispred kuće. Jes' čuo. Nemoj da te ja špruljom pitam đe si bio! A sad — abdest pa namaz.

Zid pred sitnim dječijim željama.

Učiteljeva šipka bila je duža od očeve, a djeca su u školi zaplašeno ćutala. Moj plač... Sjećam se majke: blijedila je.

Sakrivena iza žalosnog crnog vela, "vale", uvijena u široko platno, zàr, krila se od ljudi kada je u rijetke dane trebalo proći ulicom. Kroz naš "halvat" prolazile su tetke, daidžinice, nane, babe, žene i žene, donosile na licu mrke vale, u zjenicama pokornost. Ispijale su kahve, razgovarale o košuljama i smjerno zaklanjale lica kada bi otac naišao.

Čuđah se: jesu li imale oca. Jesu li ikad bose skakale po livadama.

Tada smo smjeli, da ne smetamo po kući, izići na sokak. Igrali smo se pred kućom i čežnjivo zurili u daleke vrhove brda što se miluju sa oblacima.

I rasli smo.

Svake druge godine po jedno dijete došlo bi među nas. Majka bi tada obično ležala. Samo ne znam zašto sam sve češće bivao mlaćen, zašto majčine oči postajahu dublje i zašto smo izjutra suh hljeb jeli...

Žene su ipak dolazile. I igre s njima. Igre: klis, "top", ćiza, prašina. Bježali smo iz odaja na sokak i od kamenja pravili snove. Zaborave.

Da. Četiri su jabuke u našoj avliji, petnaest puta su odonda cvale, a ja ne znam pravo je li se baš tada pretrgnulo moje djetinjstvo.

Sjećam se: bijaše ljeto. Na prozoru, iznad prašine u kojoj smo sjedjeli, bila je majka. Savijena ulica u suncu, žuta, opustjela, zabavljala se s nama. Jedan stari zid nagnuo se nad kulu od kamenčića koju je Fikret lijepio okvašenom prašinom. Tiho i vruće.

Onda nešto snažno i otegnuto dreknu. Čudno! Čekali smo da ponovo počne. I čusmo: tu-uu-uu! tu-u-u: dva puta.

— Baš k'o truba u Ante Micinog, — otkrio je Bajro.

— Nije, vala, veg' k'o kad Mešan pjeva. Eno...

— Tu-uu! tuu-uu!

Zabavljalo nas je, a bilo je sve bliže. Kao iza našeg avlijskog zida. Sjedeći u prašini okretali smo glave prema zvuku.

Zašto je mati tako uporno udarala na prozor.

... Fikret je imao zelene, kratke, otrcane hlačice...

A odjednom pred nama je ogromno crno tijelo aždahe. Ili nemani. Sunce je bliještalo iz staklenih očiju koje su išle na nas. Sasvim blizu... bliže. Očajno brzo! Tuu!

— Tonobil! — prestrašeno je skočio Bajro.

Ne znam da li se iza prozora začuo silan i beznadan urlik. Ni šta je bilo sa kulom od kamenja. Jesu li Fikret i Bajro bili sa mnom ili nisu. Tek kad se pribih uza zid i kad ga osjetih pod noktima zgrčene ruke, sjetih se...

Sve je to bilo brzo kao tren. Okrenuo sam se. Vidjeh još samo kako malaksalo ručica mahnu ispod točka. Kao da je u ušima odjekivao rezak slomljen krik.

Guši u grlu. Čije je to srce onako lupalo.

Auto je pregazio Fikreta i zaustavio se. U prašini sam nazirao zelene... nešto zeleno. Ljudi i djeca. Žagor. Užas.

Iskrivljenih poluotvorenih usta bez vale i zara izjurila je mati i stala podignutih ruku nad zgnječeno tijelo koje se prestalo trzati. Ja ne znam... gledao sam samo nju, nisam se micao i htio sam, očajno sam htio da pobjegnem od tog strahovitog trenutka i duboko, duboko začinjala se luda misao: možda sve ovo i nije ovako... nije istina.

A majka je imala široko razrogačene oči. Okamenjen pogled bio je visoko nad krvavom prašnjavom zemljom i sve oko mene, i ja, svi smo se utopili u taj bolan pogled. Ja se ne sjećam da li je, najzad, bilo sunca i prašine i auta i ljudi, ali znam da je bila, i u meni još uvijek kao teret da počiva beskrajno rječita ukočenost majčinih očiju.

Zatim je došao otac. Stajao je zaprepašten, malo ćutao, onda vidjevši majku nepokrivenu namrgodio se:

— Zar ne vidiš da te vas dunjaluk gleda. Šta si izlazila brez vale. Unilazi.

*

Sjećam se: polazio sam "na škole". Mati je grcala ispraćajući me:

— Pripazi, sinko, grad je dušmanin. Ne iđi sredinom đade, satrće te štogod, ama nemoj ni plaho uz kraj — da te, boj se, ne udari nešta s krova, vego hajde 'nako, 'nako...

Dalje nije znala. Ili nije mogla?...

U BOSANSKOJ KAFANI

Sjede ljudi.

Preko sasušenih usana, iz dubine sagorjelih pluća, kulja i vuče se dim. Ide tromo, slaže se, kolutovi se gomilaju na sredini kafane i ispunjavaju je sve do svoda. A ljudi sjede, nepokretni. Noge prekrštene, misli dosadno nejasne kao polubijel dim što se povlači okolo. Lica se ne razaznaju, čalme i fesovi na čas se čudno izduže, protegnu, dobiju fantastične izglede u pokojem novom valu dima, neko se iskašlje, a za "odžakom" zazveči džezva.

— Rasime, jednu i dva!

Do Ešrefa je Suljaga. Razliše iz jedne džezve u dva fildžana pa srču. Ćute. Do njih Ahmetaga. Dimi i ćuti. Pa Mašo, Mušan, Mešan, Ibro. Puše i ćute.

Klupe su poredane unaokolo. Sredina kafane, sva puna sivog, gustog i teškog dima, podsjeća na baru. Ponekada tek kogod uzdahne, val jurne u sredinu, ustalasa uspavane naslage dima, pa se postepeno sve smiri.

Suljaga ćuti. U Mešana na lijevom koljenu fildžan s kahvom, a na desnom savija cigaretu "tančicu". Ćute ljudi naslonjeni na zidove.

Ćuti i dim.

Cigare i čibuci, lule, ispružene ruke što su zaboravljene stale u pokretu, sve je to zabodeno u mehak, bolesno-prljav vazduh, i miruje.

Poslije otegnute, plačne škripe vrata, ču se Muhamedbegov selam. Beg sjede na klupu. Vazduh topao pokrenu se.

— E, merhaba ti, beže!

— Merhaba!

— Merhaba!...

Lijeni pozdravi i otpozdravi. Jedan za drugim, po dužnosti ljudi dovikuju merhaba, zatim ponovo tonu u duboko, besmisleno ćutanje.

Muholovka visi i klati se. Jedna uhvaćena muha dugo zuji.

Beskrajna dosada.

— Jah! — ču se kao slučajno. I odmah bezbroj odjeka:

— Jah!

— Jah! Jah!...

A onda opet umiranje u ćutanju.

— Beže, rekoh li ja tebi merhaba?

— Reče, jakako, br'te Mašo.

Pola sata. Sat. Dva.

Zatim se Ibro prisjeća:

— Ama, viđe li ti, Mušane, onog Kuzbašinog?

Kažu da je izbio.

— Viđoh, ja. Pa gologlav, ko vlaše. A njakav durbil — kako li — obješen o vratu.

— A što li će mu ono, jarabi?

I Mašo, kao da uopće ne očekuje odgovor, sasvim ravnodušno zaćuti, pošto je pitanje bacio negdje u dim. Niko se ne trudi da progovori. Zujanje, dim i sporost.

Minut, dva, pet.

Džemil efendija će:

— Ma, ono se kaže durbin, a nosi se u planine. Kažu da se kroz njega vidi sa Matorca skakavac čak na Šćitu.

Govor se valja lijeno, dugo, riječi padaju teško kao od usta otkinute, glas je usamljen, čudno usamljen, kao da ostaje napušten, neshvaćen, ravnodušan svima.

— Pa mi kaziva jednom, baš čini mi se Edhem efendija — jok, slagaću, nije on... ama opet... ček... jest baš on, jest!... Edhem efendija mi je kazivao kako je on na jedan — tu Džemal efendija potegne duboko iz čibuka, uzdahne i izdahne, pa polahko nastavi — kako je on gled'o s Matorca i vidio točno skakavca na Šćitu.

— Aaaa! I baš vidio? Pa baš vidio?

— Aaaaa!

— Jes', baš vidio. I to, kaže, miče desnim brkom.

— Ih, pobogu brate, pa što li to?

Ćutanje.

— Haj' ti sad znaj zašto on baš desnim brkom mrda?

— Iiii!... E, baš mu je čudo!

Ćutanje.

— Hikjmet Božiji, moj br'te!

Nevjerovatnosti u dimu dobivaju jednako dosadnu boju kao i ono "jah". I najzad — sve je svejedno. Zapaljeni vrhovi cigareta svjetlucaju,

kolutovi dima prepliću se i slažu, ljudi se ravnodušno čude, pa onda ćute, poneko opet vikne bezrazložno "jah", kafana se rastače u neshvatljivu miru, a negdje daleko napolju hukti fantastičan životni tempo.

Suljaga i Ešref se iskašljaše. Na dnu fildžana ostao je mutljag. Popili su "jednu u dvoje".

I opet ćutanje. Opet mir. Opet dim.

Uvijek tako.

Vrijeme stoji...

PROSANJANJE JESENI

Jeseni moga djetinjstva imale su zlatnu boju. Prospe mati iz desne ruke puno svijetlih iskara, čitavo more, pa se horne uhvate povrh drveća i dršću tako obasjane, mati me onda gladi lijevom rukom po kosi a ja rastem, dižem se sa zemlje, letim, a poda mnom i oko mene zlatno more. Vičem, klikćem, hvatam iskričave grančice, mekahne su i ja se onda budim držeći Emininu ruku svojom i gladeći je. Tamo iza prozora prosule se rujne boje po kolačušama i bardaklijama, stabla dršću u oktobarskom suncu, boje tonu jedna u drugu, boje pjevaju i meni se čini da je sunce pozlatilo vrh Huzbašinog duda...

Danas, vidim, jeseni su sive i mučne — onda to nisam znao. Činilo mi se da se onim neuhvatljivim sunčevim zlatom daruju svatovi što su u te rane jeseni svake hefte jedni za drugima navirali. Djevojke iza demira sjede pa rade, savijaju se, tegle, čeznu, gore i mole mjesečinu da ih pošalje "u sreću". U noćima sam slušao:

"Mlad mjeseče — star putniče,
šta si meni dara don'o?
Zlatne ključe zlatne sreće,
Zlatne ključe zlatne sreće,
Aman!"

Onda dođe jesen pa odvodi po jednu.

— Udala se Hajrija.

— Ode i Nafija.

— Vasvu će noćas voditi.

— A more bit' i Eminu...

Danas se jeseni uvuku kradom, ko lopovi, zaobiđu kuće i djevojke i pobjegnu u magle a ništa ne donesu.

Zlatne jeseni moga djetinjstva bile su pune drhtanja i snova i po tome ih se sjećam...

Miruju i spavaju sokaci, dućani, zidovi, a žive demiri i mušepci. Eminine oči plamte tamnim sjajem kad joj kazujem kako su momci na Dragačama bacali kamena s ramena pa Ismet i Ibrahim šapnuli meni da će te noći kucnuti u pendžer, nek bude budna.

— Nikom drugom ne govori, je l' de nećeš. Haj, evo ti forinta pa kupi sebi šećerku, hajde!

Ližem bonbon, a Emina raspliće kose, debele kurjuke, pali joj do koljena, crni i teški.

— Tetka!

— Bau, bau-u!

Kao zastor su te naprijed oborene kose i lice se iza zastora ne vidi.

— Nemoj me pripadat', pozn'o sam te.

— Bau, bau-u, — približava se polahko ispruženih ruku.

— N-e-emoj, kazaću materi! N-e-e-e!

— Bau!

Toplo i brzo dišu te kose i kad me uhvati i stegne rukama u me bije vrućina, mirišljava i teška. Draškaju me te kose, klize po licu, škaklje, omotavaju oko mene, ja plačem pa se smiješim, pa smijem, pa vrištim, a Emina se sapliće u crnu prosutu svilu, diže je na rukama, i u tami osjećam joj samo oči.

— Jesu l' još šta poručili, kako je Ismet obućen, kazuj...

— Pu-u-usti, neću ti rijet' ništa — trzam joj pramenje, a ona se grči i drago joj. Po meni brzo prebiru uzbuđeni prsti.

Na opranom džamu od pendžera dan se rasprsnuo u hiljade blještavih sunčanih kristala i kroz Eminine vlasi ja nazirem dugu. Treperi ta duga i čas je beznadno daleko, do bola udaljena, neuhvatljiva, čas blizu, tu, na trepavicama. Po sredini prelomljena nekakvom tamnom linijom, duga je kao prosjak Huso Pelengir sa slomljenom nogom, klonuo pred hanom, ili je kao kriška lubenice; sad mi opet liči na materinu čekmedžu, okovanu raznobojnim i sjajnim metalom a po sredini napuklu.

Duga se igra i nestaje. Zabavljen njom, ja sam se za čas smirio pa onda ponovo udarih.

— Pu-u-sti me!

Bonbon mi ispade ili sam ga sam bacio. Počeh plakati bez suza.

— Šta se kmeziš? Evo ti druga forinta pa hajde i ne iđi mi više na oči kad si taki.

Bilo je tako blago u krilu sa glavom naslonjenom na gole mišice Eminine. Ne mičem se.

— Iđi, kad ti kažem. Ne volim te.

Okrećem se ka prozoru. Duge nema više. Biva mi teško.

— Što me ćeraš! Neću tvoje forinte, eto!

— Biži od mene, idi!

Opet se ne mičem. Sad ću, sad, eto zaplakati. Jecam izistinski i već sa suzama, uvrijeđeno jecam. Jecam što nema onih razasutih kosa crnih kao zastor, jecam što me ničiji prsti ne škaklje, jecam, jer ne bije više ona vrelina u me, oči se Eminine ugasile, plačem što nema duge. I sve jače otimaju se grčevi iz mene.

— Šta ti je sad, što ne iđeš? Što plaćeš.

— Jah-hah. Ti-i me go-oniš!

— Pa kad sam hoćeš da bježiš. Što si zanovijet'o?

— Nisam, ja-hah! Ti-i...

Smije se. Posljednji talasi plača kovitlaju se u grudima i bježe oslobođeni. Polahko, neprimjetno, uvlačim se dublje u krilo. Tražim ruku što me je milovala.

— Lopove, što si taki!

— Hoću l'ostati s tobom, da ne iđem danas u školu.

— A jok, ićeš vala, vidi ti njega, ufatio fursat!

— Tetka, volim te, puno, ov'liko, hoću uza te da budem, kaži materi da ti trebam, da ne idem nikud, je l'de.

— Ama, hijanete...

— Je l' de, pa neću nikom kazati ono, a poslušaću te, hoću, Allaha mi, šta god mi kažeš, uvijek ću te slušat'!

Licem gladim golu ruku i rame i grudi. U očima nada mnom pali se dragi, dobro znani taman sjaj. Smiju se zategnuti rumeni obrazi dok mi govori:

— Šejtane, ostani, igraćemo se.

Prstima raspličem pletenice, golicam vrat, tražim vlažna usta. Soba vri suncem i životom.

SKENDER KULENOVIĆ
(1910 — 1978)

TOMANA

Krade, neko mu krade sijeno, lopovski neprimjetno. Sijena u ovim planinskim sjenokosima ima na pretek, ali od ovoga njegovog, zna se od pamtivijeka, hangiri i bakovi skaču na sve što liči na kobilu i kravu, zato ga taj i krade.

A da krade, od juče više ne može biti sumnje: namješteni raspored na sjeniku bio je drukčiji, a i sijena, i ćorav bi već vidio, manje. Zna se sad i kada krade: kad je on u lovu.

Kerove, da ne bi zalajali, pustio je u šumu, pa se popeo na štalu, sjedi u sijenu i čeka. Čekaće cijeli dan, čekaće godinu. Nije mu do sijena, tako i tako propada, kao što mu je propalo i rasulo se sve, nego da vidi ko je. Taj da je zaiskao, rekao bi mu, zna se, neka nosi koliko hoće, ali ne, taj neće da zaišće, voli da ukrade.

Bude mu na trenutke da se taj upravo sad prikrada, da stoji negdje u okrajku šume i razgleda, provjerava da možda ipak danas nije otišao u lov; skoči tad i, podalje od vrata, prebire iz sjeničkog polumraka sve što se kroz njih vidi.

Nigdje ništa da se makne.

Komad orudjele planinske kose prosjan pretpodnevnim suncem pa došao topljiv kao šećer lubenice. Šuma rijetkim stablima silazi u visoravan, u cvijeće, pčele i jarebice da se na ravnom odmori, napase i nalovi.

Ništa nego tarabe oko čardaka, ispovijene, truhle, olišajene i na mjestima provaljene. Nema po što ni vrabac da doleti u ovu zaraslu avliju, golub divlji voli javor i omoriku nego strehu ovog njegovog pustog čardaka. Neka. Neka mu se sva kasaba ruga što ovamo dolazi, ovdje je još jedino živ.

Koliki lopov! Sigurno od nekog doznao da danas nije u lovu. Ili je možda neko nakrao koliko će mu biti dovoljno do njegovog odlaska, kad udare kiše, pa će poslije dolaziti kao u svoje. E neće! Iznijeće ga napolje pa zapaliti! Tako i tako, ne zna ni zašto plaća da mu se pokosi.

Sišao bi, ali možda će ga taj baš u tom trenutku primijetiti. Zapali cigaru i zavali se u sijeno, drijema mu se već.

Najednom — da li je ovo već počelo da se smrkava? Pogleda put vrata — stoji (kad se samo i kako se tako nečujno popela, kao tvor!) Tomana! Tomana lopov! Stoji — da li ga vidi! Vidi, ravno gleda u njega i primiče mu se. On skoči, ona mirno stade.

To što govori iz njenih očiju — je li to: evo, jesam ja! ili ubij me sad! ili: pokušaj da me dirneš, ovim ću te rukama izlomiti kao suharak! A snažna je, bikulja!

Oči njene, što više ispituje, sve se više, nepomične sa njega, loje. To što ga iz nje počinje u grlu da guši — je li to njen miris, miris kao onaj od divljači, ili njene grudi koje se polahko uzdižu pa se na nekoj svojoj granici, od koje dalje ne mogu, spuštaju, kao u pripremanju za novi uspon, ili su to njene gole noge, do članaka u sijenu, iz kojih uz njeg raste nešto što se samo žmireći može osjetiti?

Dohvati joj ruku, ali ne bi, kako se činilo njenog stiska. Nego joj ruka — da li se vara? — zatraži da pođe po njoj, i on pođe.

Ona skide krošnju sa sebe i leže u sijeno, a šta uradi sa suknjom — šta čovjek da joj radi: da je ljubi, da joj zahvaljuje, da je blagosilja, da klanja čitav život za ovo što mu ona stvori.

Pade po njoj, kao da bi ona mogla sad ustati i pobjeći. Dočeka ga vreo hlap njenih usta i uskomešano tijelo, kome, kud god mu ruka pođe, nema kraja ni dna. Niti išta na svijetu što bi bilo ravno ovom.

— Uh, Tomana — hropti joj u razdjelu među dojkama — godinama ja mezgrim na tebe, a nisam smio ni pomisliti. Uh, pupka, skinuću, skinuću te golu!

Ali, nema kad, jer mu se dlanovi ne mogu ni za trenutak da odvoje od njenog ugrčenog mesa. Svaki je trenutak kus slasti, izgubiti jedan — kao da bi bilo izgubiti svu ovu ljepotu kojoj osjeća da će evo doći kraj, a kraja joj nema.

U njenom tijelu ima usmrđenog sira, blage pogače ispod sača, mirisave zimske jabuke, kozije prčetine, crne gustine brazde, svega što zemlja rađa. A opet, iako je udovica, u njoj ima jedno strašno dijete, treba ga samo uhvatiti i ne puštati.

Ona samo čupa sijeno. Iz usta joj svakog puta najprije dahtavi hlapovi jare, pa mukanje koje ostaje iza stisnutih usta. Kvrče joj se pomodrele usne, između njihovog nemirnog razreza sjekću joj stisnuti zubi, modri udovički podočnjaci su joj ispod sastavljenih trepavica dva jedino mirna bunara, od kojih se ne zna koji je dublji od koga.

— Tomana, krvi ti hoću, hoću li te malo pod grlo? — i pije joj krv, a ona pušta da to radi.

Žao mu bi kad dođe kraj. Ona ustade, otrese suknju pa popravlja kosu ne gledajući ga, ne gledajući ni u šta, kao da je tu sama u praznom prostoru. Lice joj sad blago i podliveno mliječnim sjajem, oči puni fildžani nekog tamnog slatka.

Onda uze krošnju i, opet bez pogleda i riječi, krenu. Toliko ga to zbuni da zakasni da joj bar nešto dobaci. Ljuta nije ni na sebe ni na njega, ne kaje se očevidno, stid je nije, ružno joj bilo nije, naprotiv, odlazi zadovoljna kako možda nikad nije bila u životu, to se vidjelo.

Skoči, ona već silazi niz merdevine. Htjede da joj vikne neka dođe kad god hoće po sijeno, ali odmah osjeti da bi to bilo ružno, jer ona je to očevidno uradila zbog svog zadovoljstva, a i smiješno bi ispalo, jer krošnja ove trave bila bi i za Ciganku niska cijena, i bogzna šta bi mu na to odgovorila.

Izišla je već iz avlije, a kerovi vraćajući se kući ugledali je iz okrajka šume pa se uz divlji lavež samo pružaju čistinom put nje. Ona ne pometa hod. Kad je skoliše, ona samo stade, luda jedna, krvava će se vratiti kući. Da skine krošnju s leđa pa da se bar njome brani dok on ne pristigne! Htjede niz merdevine, ali kerovi se umiriše. Galan dođe do nje, njuši joj noge, pa malo i ispod suknje. Ona nastavi put, psi kući.

Sve manja, odlazi sjenokosom. Hoće li se još jednom okrenuti? Pođe da obdlani usta pa da vikne za njom bar samo njeno ime, ali čemu bi to? Bi mu kao da je već viknuo i kao da gluha jeka njegovog rika odliježe šumom, a ona se evo ni sad ne okreće.

Možda će, kad dođe pod jezičak šumske kose iza koje joj je kuća, stati i baciti bar jedan pogled na čardak. Ne, ni to. Zađe.

Povratak u kasabu odgodio je za nekoliko dana, kerove držao svezane, ali dani su bili prazni.

ČOVJEK IZ TRI CAREVINE

Hasanu Ferušiću moglo je biti sedamdeset, i dvije-tri povrh najviše, ali nije trpio da mu ko, makar i izokola ili nehotice, dadne samo jednu manje od osamdest i dvije.

Bilo je njegovih sublizih parnjaka koji su mu ponekad priznavali onoliko koliko je čija okorna starost najviše mogla da otkine — samo da se dalje ne pravdaju s njime.

Ali ni njima se on nije dao ni osoliti.

— Šta šezdeset i devet! — prižmirio bi najprije tren-dva a uzvio obrve, pa mu je tako taj parnjak zbilja bio sitniji i nevidljiviji u očima, a on nad njim uzvišen.

— Osamdeset i dvije, druže! Treću o Jurjevu uzeo! Toliko mladiću, ako te uši još nisu izdale!

Pa bi nastavio da zalijeva bostan ili da plijevi, već kako bi ga kad prekinuo u poslu koji od dokonjaka što bi se tako iz dosade svraćali u njegovu bašču i, čučnuvši negdje uza šljivu ili uz plot, započinjali stalno iste razgovore, o suši, godinama i ratovima.

— Računaj, volj ti napamet, volj ti na kalem! — dodao bi još i slegao se negdje u bostanu.

Izgledalo je, tako, da je pravdanje oko godina završeno, ali bi se on, iznenada, uspravio odnekle i povikao:

— Ti svom ocu nisi još bio ispo ni iz čakšira kad sam ja našima uz okupaciju dodavo džebanu na Doboju! Zelenko moj!

Juče Šemso Zukvić, kao prečuvši tu Hasanovu poštapalicu, stade da priča kako i on mnogo pamti i kako se sjeća, kao danas, kad je njegov, Šemsin, otac kupio od turske vojske islužena oficirskog konja, "bijela, Hasane, labuda Bog dao!"

Takav izazov potjera uz Hasana vruću krv, i on skoči kao podboden:

— E to lažeš! Ti upamtio turskog paripa! A ja, bolan, znam kad je tebe sunetilo! Ali makar: hodi da se potečemo!... Ne smiješ? A smiješ li da se pohrvemo? Hodi mi u kost! Čik u kost!

Šemso se bio lijepo smjestio pod šljivom — ni muhe ne bi s nosa otjerao, a kamoli da se trče i hrve. Ali Hasan, siguran da bi Šemso bio i pod njim i za njim, kad bi nešto moglo do nečega da dođe, stade da široko razmahuje prskalicom oko sebe, sve hržući "čik u kost, u kost mi doði", i sam se pritom rasipajući od neke nagle dragosti kao i te kapljice po bostanu, koji se jedva otimao neupamćenoj suši, kao i on godinama.

Matične knjige, u koje su i njegova djeca upisivana, sačuvane su, i po rođenju najstarijega mu djeteta nikako nije moglo izići da je imao kakva posla sa džebanom za prve švapske okupacije. Ali, po njegovom, on je i tursku vojsku kamenicama ispraćao kad je odlazila iz Bosne, ostavljajući je Švabi. "Četiri sam ja ravno države sahranio, druže moj — nijedna nije prije mene ujagmila!" govorio bi pri dobroj volji obmotavajući bradu oko ruke. "Carevine dolazile i odlazile, a ostajao čovjek-mravak na zemlji i o zemlji. Da nije njega, ni spomenuti ih ko ne bi imao! Tako ti je to!"

Probudio se iz svoga popodnevnog sna, i odmah ga obuze onaj nemir s kojim je i zaspao i koji u njemu ovih sedam dana ne prestaje, već raste, iz dana u dan, iz časa u čas; a i nemoć ga uhvatila veća no ikad dosada, možda i zato što je suša, izgleda, baš na današnji dan, priprljila svoju màšu uza zemlju koliko već može — do izgora. I haljine mu se već od znoja lijepile na mjestima uz tijelo, iako je spavao u najdubljem hladu, pod starom džanarikom.

To je bilo njegovo vajkadašnje i najslađe mjesto i za predah u poslu i za onaj satak, satak i po sna ljeti popodne. Ne toliko što je drevna voćka, golema kao stoljetan hrast, sterala oko sebe u svako doba takav hlad pa još bila uza sam potok od kog je udarala hladna; već najviše zato što se nalazila u okrajku bašče, pa se ispod nje mogao sav bostan očima zaokružiti. Pod njom je kao da sjediš sa rijetkim prijateljem, koji neće propustiti da pritekne u pomoć, valjda i sam ne bude za pomoći.

Kad, tako, potkraj proljeća počne žena da već struže po brašnenskom sanduku, a desi se još, kao uz inat, da od dječinjih zarada ne ostane ni pare pa se onaj mjesec do nove žetve pruži pred čovjekom kao godina, Hasan iz stare džanarike, ma i najslabije rodila, izbije u čaršiji makar i tanku namiru do novoga hljeba iz njive, a poslije već bostan kuću na se preuzima; u takvim bi mu trenucima dolazilo da dobru voćku, onako staru i ispucalu, a znajući je još kao mladicu, zagrli pravo po onom prstenu kud je kalemljena.

Ali, ponekad, on se nje prepadne, a danas ga evo poduzima prava jeza gledajući joj tako odozdo unutrinu silne krošnje. Spletovi grana

penju se i kao da negdje utanjaju u nebo, žile bogzna kud je već pustila i kakvu to snagu srče. A on, evo sve kazuje, svoj vijek dotrajava — tu više ne zavara ni sebe ni drugoga.

Žena pljusnu s prozora leđen vode. Hasan se ispravi i viknu:

— Fatima, kahvu!

Ljuta što on traži nešto čega zna da nema, žena se iznese na prozor i stade da se dere preko cijele bašče:

— Popićeš evo ovo! Nema! I jesi se bio nadovezo: sve kahvu na kahvu, kahvu na kahvu, ne bi ti je država napekla! Govorim li ja tebi: "Pomalo, Muho, poslije ćeš suho", a ti...

Kako komšiluk ne bi čuo šta joj govori, Hasan poče da pokazuje rukama neka nadopeče na onu kahvu od poslije ručka, ako nije prolila, a žena to shvati kao da je on šalje u komšiluk nek pozajmi negdje fildžan kahve, pa se tek tada raspali:

— Uzajmi?! Izajimala sam od svega svijeta, tovarom ne bismo vratili! A čim ćeš vratiti?! Gdje ti je obraz? Ako tebi pamet šareni, ne šareni meni! Idi ti pa zajimaj ako ti je do pijenja, ponore Božiji! — I ode s prozora.

Teško bi bilo reći šta bi on nekad od žene uradio da je tako što od nje čuo. No sada, čim ona zausti ono kako mu "pamet šareni", njemu kao da se rasu iz glave sve ono što mu je prije toga nagovorila; i bi mu kao da ona ništa drugo i nije spomenula nego upravo to od čega ga i hvata toliki strah i nemir — pomjeranje pameti.

Pamet ga, čini mu se, ostavlja iz dana u dan, i to kao da već i djeca vide. Od nekog vremena obuzima ga takva sumnja, a od onoga što se dogodilo prošloga petka, to je već i više nego sumnja.

Radio je tada u bašči kao i danas.

U neka doba učini mu se da je podne blizu i da bi već bilo vrijeme u džamiju. Više iz navike, izvadi sat iz džepa: ali, na satu je bilo istom devet i po, i još neka minuta! Ne može svojim očima da povjeruje, jer kad je posljednji put gledao, sat je pokazivao osam, a otada, po njegovu osjećanju, kao da je već čitava vječina protekla.

Metnu ga na uho: sat je zbilja, stajao. Tek sad se nađe u čudu. Sinoć je sigurno zaboravio da ga navije — pomisli — ali odmah suzbi i samu pomisao da je to mogao propustiti. Sat je navijao svaku noć pred spavanje, jer mu je to bilo komotnije nego uvijek računati kad ga je posljednji put navio ili kvariti ga neredovnim navijanjem; i stavljajući ga uz uzglavlje to je mogao taman tako propustiti kao i ne skinuti se prije lijeganja.

Ali sat je stajao — još jedanput ga prisloni uz uho — znači nije navijan; i kako je bez navijanja mogao da ide i po četiri dana, znači da ga čitavo to vrijeme nije navijao.

Neki dan je, opet — dođe mu u pamet — ostavio u bašči duhansku kutiju, što mu se nikad nije desilo, pa je dijete moralo po noći da je traži.

"Pomjeram, sve evo kazuje, pomjeram", šaptao je gorko se pomirujući sa sudbinom, ne primjećujući pritom da okreće glavicu na satu.

A možda je stao sam od sebe — sunu mu druga misao — i poče noktom da mu zavire pod kapke, koji su se teško otvarali, bogzna već kada otklapani.

Čovjek je čovjek — mislio je dalje — pa mu iznenada prestane srce, a nekmoli neće jednoj spravi! Kucalo tolike godine, još od prvog rata, bez zastoja, rijetko dirano sahačijinom iglom, i stalo...

Pod rukom mu popusti i donji kapak, otkri se unutrica sata; sav se zgranu: točkić radi, pero oko njega diše!... Od potresa — pomisli — pa će evo opet stati, i kao da bi mu produžio život, stade da obrće glavicu, ali glavica se ne okrenu ni dvaput i stade — ne može dalje.

Točkić je, međutim radio dalje, cakteći ujednačeno i sigurno kao i obično. Sat je, znači, bio navijen i išao kao i uvijek. "E baš si živa budala!" prekoravao se olakšan, priklapajući kapke i turajući sat u džep. "Šta bi drugo i moglo biti, smetenjače, nego se preračunao, zavezao u dugačke misli, pa se vrijeme oteglo!"

Ali iz grada gruhnuše crkvena zvona. Najprije katolička, muklo i duboko, a onda stadoše da ih sustižu pravoslavna, klepetavo i uhitreno. Podne — Hasan se obeznani potpuno.

Potegnu sat; buljio je u njega tupo — na satu je, kao i prvi put, bilo devet i po, možda koji minut jače.

A ipak je evo podne — sav se zdrvenio u strašnoj nedoumici — podne, jer tuč obiju vjerâ drhti, evo sušnom jarom i objavljuje i gluhu da je podne kao i svaki dan! Poleti potoku da uzme abdest; znao je, kad zazvoni, da su i mujezini na munarama i da samo čekaju dok zvonima dodije to nadduravanje, pa da oni onda mirno, bez straha da će im klepke ezan opoganiti, pozovu na podnevnu molitvu, koju je petkom svaki musliman dužan obaviti u samoj džamiji.

No sad se desi što mu se nikad nije moglo desiti.

Upravo je, dovršavajući abdest, prao posljednje po propisu, lijevu nogu, kad osjeti da je mijući ostale dijelove tijela čitavo vrijeme izgovarao jednu te istu rečenicu popratne molitve, mjesto onih

odgovarajućih rečenica propisanih za svaki dio posebice; a to je isto kao da bi neopran pristupio molitvi, bez abdesta stao pred Boga.

"Pomjeram, evo vidiš da pomjeram!" s nogom tako u rukama stajao je samo na jednoj, kao gusak na ledu. "Ni abdesta više ne uzeti! Veliki Gospodaru, razaberi mi!"

Navrat-nanos uze abdest iznova i kao poplašen poleti u džamiju, nemajući kad ni da se obazre na ženu koja mu je vikala preko avlije nek uz put kupi bibera u zrnu, jer je čula da ga ima.

S njegove, mahalske džamije, već se guljačio Šaban mujezin, ali u njoj je Hasan klanjao samo uz ramazan i na Bajram, sa komšilukom, a petkom bi išao u glavnu, čaršijsku džamiju, i klanjao sa čaršijskim svijetom, s kojim je i inače, kao baštovan, imao posla. Učini mu se da će stići ako ne produži niz mahalu, kojom je godinama išao i kući i od kuće, nego ako obori poprečnim, Tabića sokakom, kraćim, ali strmim kao niz nos.

Skrenu tako u sokak, u koji teško da je kada zašao od onih valjda vremena kad je još ašikovao.

Kako siđe niza strmac, ispade preda nj nekakva prsata, gornjim spratom u sokak iznesena kuća — kao da ga dočeka! (To je bila kuća Selima Čavkića, opančara, načinjena pred sam rat.)

Zabezeknu se. U Tabića sokaku, zna, takve kuće nikad nije vidio. Još se više osnebi kad opazi na njoj onu modru ploču sa bijelim slovima na kojoj je stajao i novi naziv ulice. Austrijski "feljbaba", odavna već misleći da je zaboravio ona štampana slova što ih je jedino znao, pročita sada, gotovo naglas: U l i c a N u r i j e P o z d e r c a.

"Kakvog Nurije", obazrije se oko sebe uzvijeren, "ovo je Tabića sokak!"

Ali mjesto plota i šljivika, na suprotnoj strani sokaka, viri iza taraba nepoznat kućerak, nema — malo naniže — Rasimova vignja, nego opet kuća, i to "pod plan", uza slijepu joj stranu, nastrešnica i pod njom komovske kace — sve drukčije nego u njegovoj pameti.

Bi mu kao da se našao u nepoznatom gradu.

"Gospodaru milostivi", opuhnu niz lijevo rame ne bi li odbio od sebe nevidljivoga šejtana "odbij ga od mene, vidiš koliko me se dovezo!"

I poče da šapće molitvu, prvu koja mu sunu iz onoga golemog broja molitava što ih je još u djetinjstvu naučio napamet na arapskom i kojima tako nije ni znao smisla.

Zakoraknu da se vrati, ali tada ču glas mujezina sa glavne džamije. Ugleda i njenu munaru; ona se odatle vidjela zakrivena malo

onim jablanom uz nju. Ne skidajući je s oka zagrabi put džamije šapćući molitvu za molitvom. Činilo mu se u tom jurenju da mu se pamet rasula u samo perje, a nevidljivi šejtan kovitla to perje i nosi kao vjetar. Kad napokon spazi kapiju džamijskog dvorišta, umalo te ne pređe u trk, uvjeren da đavo neće smjeti dalje.

Uletješvši na kapiju osjeti još kao da šejtan, ozlojeđen što mu tako umače, pruži ruku za njim u samo džamijsko dvorište.

"Pas ti majku tvoju!" ali pravo i ne dousti, vidje da je, opsovavši, opet izgubio abdest; jer pod abdestom ružno pomisliti, opsovati ili vjetar pustiti znači abdest nanovo uzimati.

Međutim, za to je bilo kasno: na česmama džamijskog šadrvana nije više bilo nikoga — ko je mislio u džamiju taj je već bio u njoj.

"Hasane, brate, šejtana si opsovao, nisi čovjeka!" to mu nekako dođe i kao bezgrešno i kao najzgodnije. Skide cipele i uđe u džamiju.

Molitva je već bila počela; vršio se onaj dio koji svako klanja za sebe.

Iako je džamija bila puna, ne ostade otraga, kao što bi trebalo, već se provuče uza zid na prstima, do prvoga reda, na čijem samom desnom kraju klanja već godinama. U red bogatijih i uglednijih on je mogao samo po bradi — zato bi tako i stajao u sam kraj, desno od mimbere, onoga kao trijema sa basamacima na koje se hodža petkom penje i uči iz Kur'ana. Prođe na svoje uobičajeno mjesto, zanese ruke za uši i sveza ih po pasu. Poslije svega što mu se toga petka desilo, nikada, čini mu se, ne stade pred Boga tako pribran i lagahan.

Ali sad se dogodi ono najstrašnije, što ga od toga časa kao odiže od zemlje, u što ne vjeruje kad pomisli da je bilo i povjeruje kad misli da nije bilo, zbog čega s tolikim nemirom i čeka petak kao sudnji dan.

Kad u molitvi dođe onaj sagib gdje se čelom zemlja dotiče — osjeti miris.

"Pred kišu je, ćilim otpušta!" pomisli uspravljajući se. "Već jednom! Hvala ti, Bože milosni!"

Ali kako na zemlju pade drugi put, miris mu ispade sasvim drukčiji! Nanosi doduše — učini mu se — malo i na ustajalu ćilimsku prteninu, ali ono glavno što miriše, to je nešto drugo, nešto mnogostruko, mutno, a snažno — nikako da se sjeti šta!

Sjedio je na koljenima, ustajao na noge, saginjao se stojeći — svi ti pokreti molitve prođoše mu dalje u mučnom dovijanju kakav bi to miris mogao biti; one propratne rečenice Kur'ana pritom je potpuno bio

smetnuo s uma, i, trzajući se na mahove, prošaptao bi sasvim druge svete riječi.

"Prijesan nekakav miris!" govorio je u sebi mjesto molitve. "Samo kakav?... Tukne nekako kao na brašno u mlinu..."

"Nije na brašno" pobijao se odmah "nego na gnjilu slamu..."

"Otkud slamu! Miriše prije na šušanj u šumi..."

"Nije nego na ruho u sehari..."

"Nije ni to... Ali nešto jeste! Pelin li je, metvica li je, biber li je, basma li je — nešto jest, nešto izmiješano, dozlaboga zagonetno!"

I ubrzao je klanjanje da se što prije dočepa zemlje i tačno razabere kakav je to miris.

Kad opet pade na tle, osjeti istu onu duhu, ali jednako mutnu kao i prije; zato brže-bolje, ne uspravivši se dokraja, kako je propisano, prileti zemlji po drugi put i obnjuši sada ono mjesto sa svih strana, kao zec kupusnu glavicu, ali — ovoga puta kao da ne osjeti ništa!

Sav kao da se uze.

Sreća što se u tom dijelu molitve ostaje neko vrijeme sjedeći na koljenima — inače se ne bi mogao ni ganuti.

"Pomjeram, tu više nema šta, pomjeram!" riječ mu je ostala u grlu, pokrećući samo jabučicu, ni šapatom nije mogla na usta — zubi mu se zakovali.

"Veliki gospodaru, bolje, uzmi ti mene odmah! Ne ostavljaj me da mutan po svijetu hodam, za ovo malo vremena koliko si mi još odredio! Nemoj da svijet sa mnom sprdačinu zbija!"

Koliko je, tako zamrznut, sjedio na koljenima, osjeti tek u času kad džamijom, kao čelična šipka, zazvoni mujezinov glas, koji je nagoviještao onaj zajednički dio molitve.

Ne preostade mu drugo nego da ravno u polovici svoga klanjanja "predadne selam", to jest da po molitvenom pravilu okrene glavu najprije na desnu pa onda na lijevu stranu.

Opazi tako da lijevo od njega klanja Smajo Visočak, abadžija, čovjek vrlo razgovoran i nepritvoren na tuđe nevolje. U onom općem podizanju na zajednički dio molitve, Hasan ga uhvati za lakat i potegnu na svoje mjesto, premještajući se na njegovo.

"Smajo, dina ti", prošapta pri tom "stani ovdje da vidiš nešto!"

Smajo abadžija, čudeći se sam sebi što ga posluša, htjede očito da ga upita šta mu je to naspjelo odjedanput, ali Ibrišim-efendija imam već poče.

Hasan sa ostalima zanese ruke na uši i sveza ih po pasu.

Tek sada vidje da je napravio nešto sasvim neobično i ne može sam sebi da se načudi otkud mu duhnu to da premiješta čovjeka; ali brzo i neprimjetno iščeznu mu iz glave sva neprilična takva postupka. Umjesto nje, uhvati ga neizvjesnost od koje na koncu poče da drhti.

Ibrišim-efendijin glas, grlen i zagrcljiv kao da pljuska iz fučije, na mahove kao da je upozoravao na nekakve goleme strahote, pri čemu bi se visoko podigao i ispunio čitavu džamiju, a na mahove kao da je uljuljkivao slatkim klokotom, pričajući neslućene ljepote. Redovi vjernika na njegov poziv pregibali su se na koljena i mehko tutnjeći padali po zemlji, ali sve to dopiralo je do Hasana kao kroza san, on je užurbano ishuktavao nerazumljive arapske riječi kao neke plamenove i čitavo to vrijeme drhtao u jednoj jedinoj neizvjesnoj misli: hoće li i Smajo abadžija osjetiti ovaj miris.

Svaki put, kad god bi pali na zemlju, on bi preko desne ruke upopriječio oči ne bi li bar kakav znak na Smaji opazio, ali tad mu je nazirao samo sjenku; a kad bi sjedili na koljenima, zanosio bi se unazad koliko više može — tad mu je, opet, vidio samo obris jagodice i nosa.

Napokon se primače završetak toga dijela molitve.

Hasan u predavanju selama nemade već ni toliko strpljenja da okrene glavu ulijevo koliko najmanje treba, već se iskrenu Smaji, i tako se srete s njegovim očima: dovršavajući upravo selam na lijevu stranu, Smajo je sijevao na nj kao iz oblaka.

— Šegačiš li se ti to sa mnom? — šištao je kao da će ga spržiti plamenom, ustajući na daljnju molitvu. — Sramota! Namaz mi evo propade, sve pitajući se šta li to ima da vidim!... Ili ti, bolan, silaziš s pameti?!

Hasanu bi kao da mu se rasklapa glava i komad po komad odmiče nekud u visinu.

Dođe mu da pobjegne; ali se nije moglo — bila bi još veća sramota. U sam svršetak molitve, kako se ne bi sreo ni s očima Smajinim, ujagmi mu za leđa, provuče se uza zid prije svijeta, koji je polahko polazio i, kroz sporednu kapiju džamijskog dvorišta, pojuri kući pometeniji nego da mu gori...

S tim strašnim događajem, prema kome je sve ono ostalo sitnica, liježe i ustaje evo već sedmi dan.

Najgore je što nije u stanju da se ikom otkrije; ima ljudi, vjeruje, kojima bi se i mogao povjeriti, ali niko mu ovo neće uzeti kao da je zbilja bilo, nego će samo još više vidjeti da on već posve kreće pameću.

A da zaista kreće pameću, zna najbolje po tome što i sam u sve ovo podjednako i vjeruje i ne vjeruje.

Prekljuće se napokon odlučio da ispipa od žene šta ona misli. Ali kako da joj sva ova čudesa ispriča a da pri tom ne ispadne još pometeniji pred njom, koja i onako svaku njegovu pometnju vidi kad i ne gleda, kao vještica. Smisli da joj sve to ispripovjedi kao san.

Žena je spočetka slušala na jedno uho; ali kad se on već toliko zanese te zaboravi da priča san, pa poče da stalno spominje prošli petak i da se prisjeća koga je još "u prošli petak opazio u džamiji, osim Smaje Visočaka" — žena se uozbilji i reče, kao za sebe, njišući se na sećiji kao da kuka:

— Moj Hasane, moj! Da zovnem staru Hašiju nek ti salije stravu!

— Salij je ti sebi na nos, stuho jedna! Raznesi svijetu i što jest i što nije! Tebi zar nešto pričati?! — i lupnuvši vratima za sobom izleti u bašču, iz koje ova dva dana ulazi u kuću samo na ručak, a na večeru u sam već mrak.

To što na rijetke mahove, kao jučer pred Šemsom Zukvićem, osjeti kao da mu se vraća snaga i pamet — i to mu poslije izgleda kao varka. I dokle li će samo ovaj duman trajati, pita se sve nemirniji. Umrijeti, to bi, čini mu se, bilo kao zaspati pod ovom džanarikom i ne probuditi se. Ali njemu, zar tu može biti više ikakve sumnje, nema takve smrti! On će, već i dijete vidi, iz dana u dan sve više ovako pomjerati, dok jednoga dana potpuno ne šene i postane čaršiji šega i razbibriga, kao Mahmud-beg Sulejmanpašić, koji onako nazdravo oboli, i ni bečki mu ni peštanski hećimi ništa ne pomogoše! Pa i pred takvom bi sudbinom, othukne ponekad, ruke mirno spustio.

Ali ono najmlađe, Husnija!

Hasan je imao četvero djece, troje mu je ostalo na životu, srednji mu je sin poginuo na Banjoj Luci, dvije godine partizan. Najstariji, izbavivši se iz njemačkog zatvora pred sam ulazak partizana, radi i sada, kao i prije rata, u tvornici duhana, živeći sa ženom i troje djece u očinskoj kući. Kći Zumreta, kako o mužu tri godine nije mogla da dobije nikakva glasa iz domobrana, četvrte godine rata preselila se privremeno ocu u kuću sa dvoje djece, ali tu živi i danas izgubivši već svaku nadu u mužev povratak i zaposlivši se po oslobođenju u tvornici ćilima, da je na manji teret bratu i ocu. Najmlađem sinu, Husniji, petnaest je godina. Rodio se nakako u Hasanovoj pedeset i nekoj godini, kad ljudi misle da ih već ostavlja muška snaga.

Od onog časa kad je na svijet došlo, onako žalovito i smežurano, a drago kao što već može biti na izmaku snagâ, strepio je Hasan nad tim djetetom, dugo ne mogući vjerovati da ono neće biti zelena i kratka vijeka kao i mladica koja niče iz stara stabla. Ali Husnija se začudo ote i brzo potegnu u živa i pametna momčića. Htio bi da se upiše na mehaničarski tečaj, koji počinje najesen.

— Ko ti brani?! — odgovara mu Hasan i u sebi dodaje: — Nemoj ti meni u mehanu, a već puti su pred čovjekom!

I uprav evo — gorko se misli pod džanarikom — kad je dočekao ovo glavno, mir, makar i s okrnjenom porodicom, i kad najviše želi da svojim rođenim očima prati kako mu na sretan put izlazi i ovo najdraže dijete, nalik na njeg — on sam i po obličju i po naravi — zareda evo ovo, što ne zna čime je pred Bogom skrivio.

Pa nek bude i to, kad je tako suđeno! Nek pomrči! Nek bude svijetu i rođenoj čeljadi šega i razbibriga! Star vuk — pasija maskara. Bio pa prošao! Al ono, nek samo ne bude ono drugo...

Ču nečiji glas iza sebe i trže se. Bio je to Jusuf Ćatić koji ga je onako još s nogu pitao je li se naspavao i spuštajući se kraj njega na zemlju nazvao mu selam.

— Bio ja malo u svojim njivama, pa te ugledah. Velim da se malo uvratim! — brisao se mahramom iza kratka vrata i po izbrijanoj, od sala nabranoj glavi, podižući fes. Moj Hasanaga, bolje da nisam ni bio! Sve izgorilo! Samo se čovjek jeda nalije! Dina mi, ni sjemena!

U prvi mah, Hasana uhvati nedoumica da li je to zbilja pred njim Jusuf-efendija ili, opet, neko priviđenje, i umalo što ga ne opipa. U takvu strahu, zapljeska rukama i viknu: — Ženo... — ali zamuknu ne znajući šta dalje da produži, dok mu odnekuda ne izleti ono "kahvu", pri čem mu odmah sunu kroz glavu da se žena maloprije preko cijele bašče derala kako kahve nema. Onda mu se učini da mu se to žena samo prividjela i da u sobi, iza sećijske noge, stoji sakriven fildžan kahve.

— Orilo, gorilo, deder da zapalimo! — pruži mu kutiju Jusuf Ćatić. — Glavno je da je živa glava!

— To je najglavnije — odgovori Hasan još obeznanjen, hvatajući jednu cigaru koja mu se izmicala prevrćući se po nepunoj Ćatićevoj kutiji od "sto komada".

I tek kad ga malo razabra prvi dim, bi mu jasno koliko je maloprije daleko bio otišao: duboko mu odlahnu.

— A i ne gorilo, Hasanaga brate, koliko se Bog zaboravlja — podnimi se Ćatić zabrinuto, kako bi se podnimio čovjek koji sav svoj vijek brojanice iz ruke nije ispuštao, ne hajući za svirku i rakiju.

— Jest, malo se klanja... — potvrdi Hasan, više time misleći da nikad ne može biti previše, koliko god da se klanja.

I pade mu na um jučerašnja puna puncata džamija. Sjeti se zatim kako već nekoliko petaka sreta u njoj advokata Omer-efendiju Saračevića, onog gologlavca koji se prije rata taman toliko mogao vidjeti u džamiji koliko i fes na njegovoj glavi i za koga je svijet pričao — koliko je istina — da je uz ramazan i krmetinu jeo po birtijama.

"Klanja, brate", pomisli "ko nikad nije klanjao — pa opet suša!"

No bi mu neprilično da i u čem protivrječi Jusuf-efendiji, iako mlađem od sebe, ali čovjeku od davnine uglednu a po svojoj prilici i sad imućnu, pa samo ponovi:

— Jah, slabo se klanja. Moglo bi se i više...

— Sad je kasno! — odreza Ćatić opazivši ipak Hasanovu sumnju. — Klanjaj zarana, dok ti nije sahrana!... Bog je digo ruke od nas! Zar ti nisi ništa čuo? — I Jusuf Ćatić zaustavi oči na Hasanu, sakrivši ih u trepavice.

— Čuo sam... — uspuha se Hasan. — Zakloni, Allahu dragi, kadar si! Vele da će biti sedam gladnih godina! A ovo je tek početak! Moja djeca ne vjeruju...

— Mani se ti djece — prekida ga Ćatić — i dječije pameti! Ne treba sedam, dosta su i ove dvije! Ždrake rade svoje! Rade li, rade!...

— Rade, Jusuf-efendija, sač Božiji zemlju poklopio! — podiže ruke, snebivajući se.

— I ne radile kakva ih sila pušta, moj Hasanaga!

— Jah, šala nije sila Božija — dodade Hasan, rastežući kao na arapskom.

— Božija, bezbeli Hasanaga, nego čija će! Bog je digo ruke od nas! I ne digo kakvi smo! Ne klanja se, kurva se, kocka se, krade se, vjeronauk se ne uči. Bog se zaboravio, sadaka se ne dijeli! Kad ste takvi, eto vas opet tamo Velesilama! A Velesile, izumile sad ovo, pa puštale na nas! Kazivali su mi ovo ljudi koji su prorekli i starog Švabu, i agrarnu reformu Osamnaeste, i Švabu jučeranjega.

Hasan se lecnu, ukoči oči u Ćatića i, zazinuvši, buljio je tako u njega ne znajući ni šta da odgovori ni šta da upita, kao da mu se odjednom potpuno ispraznila glava.

— Ždrake su ovo velesilenske, moj Hasanaga! — zahukta se sada Ćatić unoseći se Hasanu u lice. — Nego šta si ti mislio?! Izumili pa puštaju na nas! Spržiće sve i travku! I pravo nam budi! Jest se našla šaka jada da se ispriječi pred takve sile! Ovi naši današnji neće da popuste! Velesile, bolan, uzele — već vidio si ovoga rata — nebo i zemlju, jedne drže denjize i galije, druge oblak i travku, a goljo se jedan našo na pedlju zemlje pa vrat iz ramena izvuko! E kad nećeš kako ja hoću, hoćeš ždrake! To ti je lanjska suša. A malo li ti je jedna suša?

Evo ti i ove godine ždrake! To ti je ova suša... Pa ćemo na proljeće drukčije! Rat. Pa ratuj praznom torbom, majčin sine!... Ali nije to sve! Nećeš jeftino ko prošloga rata! Izlegli smo ti mi nešto sitno ko jajce, a ko džehennem mu žumance, pa kad ti ga spustim u grah, tu ti se ravno polje stvara!... Hasane, golemu kajganu izjedosmo! A sve zbog ovih današnjih! Hasane, svjetuj djecu, odvraćaj! Hasane, provlači svijetu kroz uši ko uši ima! Zarana, dok nam nije sahrana! Bog jedini svima da nam bude na pomoći!

Otkako Ćatić spomenu ovo "jaje sa džehennemskim žumancetom", Hasanu stade da izlazi pred oči, jedno za drugim: grede i crepovi koji proderaše mimo njeg u gustu posuku dima i zemlje i s njima još nešto što ne razazna, malter koji otpada sa zidova u njegovoj sobi, trap u kome je on sa Husnijom polegao po krompirima, bijeli, žitki plamenovi oko njega kao da je u krečanskoj peći, crna kokoš u vazduhu pa šara po zemlji "ždrakama" iz očiju gdje bi snijela strašno džehennemsko jaje, tušta i tma nekakvih Arapa, kao uznemirena jata gavranova, jedni golokraki prte bale na plećima, drugi lete na konjima; to se tako nastavljalo, te nije ni osjetio da se Jusuf Ćatić već bio digao i otresajući pantalone dodavao kako tu Bog jedini nešto može i kako treba paziti šta se pred kim govori, pa preskočio potok na baštenskom ispustu i otišao.

Na koncu primijeti da je sam. Već gotov da ne povjeruje ni u to što je bilo maloprije, opazi Jusufa Ćatića kako se, prešavši već općinske ledine, hvata druma.

U tom času najedanput mu dođe u pamet jedan Arap koga je živog vidio svojim očima, još onoga rata.

"Jest. Gospodara mi Boga, sve je ovo istina što mi čovjek napriča!" pomjesti se i zagleda u jednu tačku.

To je bio jedan od onih siromašnih Arapa koji se trbuhom za kruhom otisnu u svijet pa hodaju od mjesta do mjesta po zemljama gdje ima muslimana i koji, svi rodom iz Meke ili Medine, mujèzine i imame po džamijama ne živeći baš ružno od onih milošta kakve se daju čovjeku

sa izvora svoje vjere. Arap je neko vrijeme mujezinio i na mahalskoj džamiji. Hasan bi svaku noć opominjao ženu da ga ne zaboravi rano probuditi, kako mu nijedan Arapov ezan ne bi promakao.

Bilo je proljeće, Hasan bi otvorio prozor u bašču, zapalio cigaru i čekao glas iz Arapa, koji je već bio na munari. I čim bi Arap počeo, Hasan bi polahko pošao očima uz nebo kao da prati pticu koja se diže. Glas bi se, zbilja, najprije vinuo nebu kao soko pa napravio gore u visini kratak, oštar luk i onda se rušio zemlji; Hasan bi tad zažmirio. Bilo je kao da stotine kujundžija kuju srmu, a on šeće kujundžilukom, para ima — što kujundžija može iskovati, on može kupiti, ali sve nalazi kujundžiju boljeg od boljega...

Hasan bi Arapa pozvao na večeru. Poslije večere, ljudi su se kod Arapa najviše raspitivali o vjerskim stvarima: iz koje zemlje najviše izbijaju hadžije, koliki je pravo ćabenski kamen, je li koliko u zemlju potonuo, bi li im mogao prodati misvaća, to jest kore onoga drveta koja se žvače i čisti zube, i tako redom.

Ali na sve to Arap bi im preko tumača Sabri-efendije odgovarao kratko i uglavnom ono što su već znali pa opet nastavio o Velesilama. Malo-pomalo pa na Velesile! Na mahove bi padao u silnu vatru, kezio bijele zube kao kakav crn mačak, pljuvao, i mora da je pritom nešto golemo psovao, brzao sve više, Sabri-efendija je jedva jagmio između njegovih riječi da ih prevede: "Demek, da su im Velesile sveosve sjele za vrat... Zguliti, kaže, otkinuti, ne platiti, opljačkati — to je demek velesilensko... Demek, da, s oproštenjem, ni one stvari nemaju više čime pokriti..."

Ljudi su teško uzdisali, a Sabri-efendija je nastavljao: "Demek, da Velesile toliko dižu glavu nad Arapom, da ni pare neće da uzmu iz arapske ruke, već mu, efendum, na mendilju ili na tavli moraš dodati... Da im, kaže, na vjersku upravu meću onoga kome bi oni, da se njih pita, dali da im nečist liže, a da ne vâzi... Da je njima, demek, dodijalo, da njih, kaže, ima osamdeset milijuna da će oni jednog dana, efendum, bunu dignuti!"

— Jest, Gospodara mi Boga! — udari se Hasan po koljenu. — Živa istina što Jusuf-efendija kazuje! Dogovorile se Velesile i hoće i nas da okrenu u Arape! Kad ne mogu milom, hoće silom! Rat, Hasane! Ništa drugo! Oni će odonuda, ovi će odovuda, biće krvi do koljena! O, moj Husnija... — i onako nasjedećke Hasan poče da poskakuje. — O, ko ovo hoće, o glavu mu puklo dabogda! Ko ždrake pustio, čelo mu spržile, pa

mu nikad ništa ne naumpalo! Ko džehennemska jaja lego, u džehennemu dabogda gorio pa nikad ne izgorio...

Žena donese kahvu, turnu je pred njega i samo reče:

— Sam sa sobom razgovaraš! Mâ, to ti je posljednja! — I ode.

Od njenih riječi Hasan kao da ču samo ono "posljednja". I ponovo poče da se varaka sa svojim sumnjama, koje ga po stoti put utjeraše u strašni ćošak, iz koga ne može ni desno ni lijevo. Učini mu se čak da ni Jusuf-efendija maloprije nije ovdje bio, nego mu se samo prividio.

Sutradan krenu u džamiju, možda i čitav sat ranije. Spavao je valjda svega sat-dva, i to u samu zoru, nekakvim tvrdim i praznim snom iz koga se i prazan probudio, te takav bio cijelo popodne. Išao je potpuno pomiren sa svime. Krenuo je tako ranije, jer se osjetio suvišan sam u svojoj kući. Petak koji je očekivao kao na mravinjaku želeći da vidi hoće li mu se ono ponoviti, bio mu je sada običan kao i svaki petak u godini.

Svrati pred Šefkinu kafanu, pod lipe, kako je do molitve bilo još dosta. Htjede da sjedne negdje sam, ali nijednog stola nije bilo potpuno prazna. Okrenu se da pođe, no neko ga zovnu:

— Hasanaga, kuda ćeš, sjedi da razlijemo!

Hasan se obazrije. To je bio Ragib Šeškić, njegov nerazdvojni drug i prijatelj u ono vrijeme kad su zajedno išli u lov. Bi mu neprilično da odbije, pa priđe stolu i sjede.

— Možemo. Nego ja mislio da uzmem abdeset zarana, gužva velika pred džamijom na česmama...

— Rano je još — odgovori Ragib — a danas bi moglo i kasnije početi, dok ono ne počiste... Oh, šta još nećemo dočekati! Sagori, Bože! Mlijevo se mete po džamiji, jesi li to ikad čuo! Pirinač, kahva, prava magaza u džamiji! Ženske se gaćice izvlače ispod mimbere... Da se mene pita, ja bih džamiju godinu dana zatvorio, dok ono dobro ne izvjetri!... — i vidjevši zabezeknuto Hasanovo lice Ragib se začuđeno izmaknu, zajedno sa stolicom. — Pa ti i ne znaš? Otkrivena, bolan, roba u džamiji! Puna mimbera! Čitava magaza! Ulagerila braća, pa koliko gdje prodaju, toliko im mujezin obnoć iznese!...

U času u kom mu bi jasno šta je posrijedi, Hasan je prasnuo pesnicom po stolu, i sada se, ne slušajući dalje Ragiba koji je ovim tumačio i sušu, osvrtao oko sebe po stolovima.

— Gdje je sad Smajo Visočak, — vikao je na sav glas — onaj mu njegov nos zečepljeni abadžijski!

— Nije Smajo sakrivo, bolan, nego braća Rašidagići, hej! — krivo ga je shvatio Ragib.

Opsovavši Visočakov nos Hasan je skočio i vičući Ragibu okretao se i ostalima, koji su se u čudu iskretali na stolicama:

— Ko pomjerio? Zar ja pomjerio?! Ničijem nosu ne dam pred svoj nos! Znaš li ti, Ragibe, kad mi pođi u lov, pa ja reknem: "Ragibe, ovuda je prošla lisica, ne treba ti ker!"...

I lupnuvši se u prsa zanese rukom oko sebe:

— Još Hasanove žile vriju! Nos li mu njegov abadžijski! — i pojuri iz kafane, ne osjećajući za sobom smijeh svijeta, koji je mislio da zbilja pomjera.

Zaboravivši i na džamiju i na Smaju abadžiju, Hasan je grabio kući ne primjećujući začuđene poglede i zastajkivanje prolaznika i već se u putu obračunavao sa ženom, koja će ga, kad joj ovo kaže, sad pogotovu proglasiti ludim, tvrdo riješen da je dobro izbije čim to zine. Kad stiže kući i, preskačući po dva basamaka, uzleti u sobu, ne pade mu na um, u tom huku, da ženi i kćeri ispriča najprije šta je bilo, nego odmah onako s vrata podviknu, čekajući odgovor:

— E, šta sad velite?... Ha?

Kći Zumreta, ne znajući u prvi čas na šta on misli, pogleda ga u nedoumici, ali kako se uprav vratila iz grada koji je već o tome brujao, odmah se sjeti:

— Je li za robu u džamiji?... Šta velim, moj babo? Vješala nasred čaršije, pa ih sve na vješala!

— Uh, jadni smo ti i žalosni — hukala je žena — šta se radi! Hoće li se zemlja pod nama otvoriti!

— A šta ja tebi kažem, stuho jedna?! Imam li ja nos? Ko pomjera? Kome saliti stravu?

— Uh, meni stravu! — hukala je žena dalje. — Uh, meni, dragi, stravu! Uh, hoće li nas grom! Hoće li nas ždraka nebeska!

— Kakva ždraka, jejino jedna hukalice! Istovarim ti se i na ždraku i na jaja džehennemska, i tebi i Ćatiću!...

I poletjevši prozoru Hasan poče da viče:

— Husnija! Husnija!

Husnije, kao ni inače, nije bilo u bašči. Iako ništa nije imao ni da mu naredi ni da od njega traži, i znajući da je Husnija u ovo doba rijetko kod kuće, Hasan golemim lovačkim koracima izleti iz sobe.

— Evo otkud suša! — soptao je u bradu, grabeći niz basamake. — Evo kakve ždrake! I ja budala vjerujem! I ja njemu vjerujem u dže-

hennemska jaja! Bi li rata, Jusuf-efendija? Bi li da ti je! Bi li da zgrćeš, ko i prošloga, a djeca da nam ginu!

Nije ni opazio da je zašao u bostan dok ne zape nogom za dinjinu lozu. Sagnu se i stade da je premiješta, ali ona se nije dala, na njoj je bila golema, žuta, već ispucala dinja. Hasan je opipa, presiječe joj noktom peteljku i prevali među lijehe.

Ostavši u čučnju, izvadi duhansku kutiju i poče savijati cigaru.

Petnaest-dvadeset koraka od njega dizala se stara moćna voćka, blješteći na podnevnom sušnom suncu kao da joj po lišću igraju tanki prozračni plamenovi. Kvaseći cigaru Hasan joj pređe očima od žila do vrha i onda, zaškiljivši na nju, reče:

— Sve se meni čini, starka, da ćemo se nas dvoje još naduravati!

Iako nije bilo ni ćuha, na džanariki bi jedva vidljivo zatreperio poneki list. Mora da se odnekud spremala kiša.

DERVIŠ SUŠIĆ

(1925 — 1990)

KAIMIJA

Izričem najdublju zahvalnost zemljama Anadoliji i Persiji i gradovima Istambulu, Sofiji i Jedrenu. Dao Bog pa im na granice i pod zidine ne dolazili slavohlepni Bošnjaci s oslobodilačkim namjerama. Od ostalog će se valjda znati i sami sačuvati.

A zahvalan sam im jer sam u njima proučio medicinu, logiku, filozofiju, stilistiku i nekoliko magijskih vještina. I jer u njima spoznadoh korist vješte laske, utisak dobro proračunate razmetljivosti, slabost i nepostojanost načela koja ljudi propovijedaju, a ne pridržavaju ih se, snagu novca, tvrdoću batine, mehkotu gajtana, svu ljepotu žene, rajska naselja hašišovog dima i sve strahote gladovanja koje se sprda s obzirima kad potegne da se podmiri.

Hvala tim zemljama i tim gradovima jer sam se u njima dovoljno naoružao za život u Bosni. Toliko dobro da ću je moći voljeti a da mi se ona ne naruga, pomoći joj a da me ne popljuje, prekorjeti je, a da mi se ne osveti.

Vraćam se kući nakon toliko godina skitnje, nakon toliko godina straćenih nad debelim knjigama, ispunjenim uglavnom pitanjima i nagađanjima. Znam dosta Bošnjaka koji su naukom ili sudbinom prevazišli u sebi nagone koristoljublja. Vraćali su se kući da pomognu, spremni na sve moguće žrtve. Čak i očekujući ih s izvjesnim sladostrašćem, bez čega nema sveca. Ove nesrećnike niko nije isjekao ni povješao. Oni su se tiho iznutra rasuli i ućutali ili iz straha od ludila pobjegli.

Ali ja polazim s jasnim namjerama i s toliko zdravlja i zdravog razuma da bi mi tri Bosne malo bilo.

Svrnem u Jedrene svom starom dobrom učitelju Muslihedinu Užičaninu da ga poljubim u ruku i čujem njegov posljednji savjet.

Starac, poluslijep od slaba svjetla i sitnih slova po debelim knjigama nad kojima kaplje, evo, već sedamdeset godina, obradova se kad

me vidje. Ali kad ču da idem u Bosnu, diže desnu obrvu i u kratkovide oči iz sebe natopi brigu i tihu srdžbu.

"U Bosnu? Šta ćeš ti po Bosni?"

"Da pomognem, da liječim, da podučavam, da podržim..."

"Hm! Znaš li ti šta je Bosna?"

"Sjećam se svakog trenutka proboravljenog u njoj."

"Ali Bosna nije ono što čula odmah prime s njenih boja i oblika. Slušaj što ću ti reći! Bosna je najdublji kazan pakla. Ona je lošim putem, tvrdom navikom i neizlječivom sumnjom zatvorena za rijeke ljepota koje su drugi ljudi stvorili, a svojim položajem otvorena je najezdama sa sve četiri strane.

Dragi moj, svuda opasnost od drugog obično reži sa granicom. U Bosni, ona se vidi u znaku suprotne vjere, čuje u pjesmi, sluti u pogledu prolaznika. Svuda se ljudi bore za sličnosti da bi bar oponašali jedinstvo koje je podloga snošljivosti. U Bosni se sve upelo da podvuče razliku. Ja znam da to njeni žitelji nisu donijeli sa sobom na ovaj svijet. Gdje su uzročne tajne opredjeljenja slojeva, žestine, isključivosti i upornosti trajanja tih opredjeljenja, ja ne znam. Ali ti svjetujem da ne ideš."

"Hvala ti na savjetu, ali ja idem."

"Čekaj! Svaku zemlju sile rastočnice razvlače najviše na dvije strane, a Bosnu na sve strane. U takvoj zemlji ne može biti sreće i obilja. Nigdje siromah nije jadniji, ni zima teža, ni glad ljuća, ni razlika uočljivija, ni mržnja poganija i tamnija nego u Bosni. Vjeruješ li mi?"

"Vjerujem. Ali ja idem."

"Kaimijo, moj najbolji učeniče, ne idi! U Bosni te samo nesreće čekaju. Ostarjećeš prije nego što dozriš. Zaćutaćeš prije nego što uzmogneš progovoriti. Sjedi ovdje kraj mene i naslađuj se đakonijama što nam ih knjige pružaju. Život će ti teći u neprekidnim tihim radostima što krijepe vedrinom i snagom. Ostani!"

"Moj mnogopoštovani učitelju, moram da idem. Goni me nešto neodoljivo, nešto kao kurjačka glad, kao skitnička radoznalost, kao pomamna žudnja za grijehom, ili — oprosti na neskromnosti — kao strast propovjednika. Možda ću se pokajati. Ali zar je kajanje zbog učinjenog najteža kazna? Mislim da je tegobnija praznina zbog propuštenog!"

"Hasane Kaimijo, ti već znaš što treba znati. Ne znam samo da li želiš ono što treba željeti. Bojim se, ti preoštro vidiš, prebrzo zaključuješ kao hazarder kome je u zalogu uvijek sopstvena glava, i žuriš da učiniš ne pitajući je li sve dozrelo za čin. A takve, kasnije, pohode sumnja,

poraz, tih očaj ili neizmjeran gnjev, pa ili se propiju ili pobenave. Još jednom ti kao drugi otac preporučujem: ostani! Živjeti u cvijetnim ljepotama mudrosti, u tišinama svetih saznanja koja su daleko iznad zemaljskih strasti i potreba, pod suncem koje ne prži nego samo miluje i blago obasjava, nije nikakvo bježanje od obaveza. Naprotiv! To je obaveza onog ko shvati šta je više, a šta niže na beskrajnim stepenicama života..."

Još dugo me je ubjeđivao moj učitelj, kašljucao, šmrcao, srkutao čaj i zaranjao dug istančao nos u raskošnu ružu, i kuckao dugim staračkim kažiprstom u pozamašnu knjigu od oko četiri oke težine, ali ja ostadoh pri svom. Ručavši, popričasmo još nepun sat. On me nasavjetova kojim putem da okrenem, gdje da konačim, kako da noge uveče poslije pranja mažem kozijim lojem da me put ne bije i kundure ne žuljaju, pa se rastadosmo.

S betnjom o štapu i dugim nožem pod derviškim haljetkom zaputih se prema zapadu, riješen da za nepun mjesec poljubim prag svom dragom Sarajevu.

Kad zakoračih drumom, učini mi se da sam Božiji poslanik upućen da čudesima svog srca i uma spasi vilajet bosanski i izvede ga — za sedmicu, za mjesec, na stazu ljubavi i blagostanja. Još su mi se u glavi pušile obmane čudne magije kojom knjige zrače. Ali kad sunce opeče potiljak, kad teška kundura sadrije oba članka, kad crijeva arlauknuše za blagoslovnim teretom hrane, ja zaboravih na svoj uzvišeni poziv spasioca. Počeh željeti sudbinu običnog hodžice u zabačenoj kasabi. I zavidjeti mu što ima pod rukom ibrik vode, sahan mandre i kakvo-takvo žensko. I što ne pati od želje da sasvim usreći druge, nego u barici svojih malih zadovoljstava, mudro zaboravlja obaveze, na čemu su mu drugi, izgleda, zahvalni.

Saznanje o svojoj izvanrednoj ulozi ubilo je sujetom ili razočarenjem mnogog velikana još prije nego što je to postao. Hoću li i ja biti potvrda toj tvrdnji mog učitelja? Jer, eto, ni na prvi konak još nisam pao, a već sam samo mlad Bošnjak — skitnica koju je nešto nakon dugog izbivanja potjeralo kući.

Prvi konak učinih na devet sahata hoda od grada. Noć mlaka i vedra još je držala ljude oko hana, sjedjeli su po voćnjaku i na međi iznad druma, mrmljali, izvikivali sluge i pratioce rastovarenih karavana, pjevušili. Ja — pravo u han.

Uvrh sobe sjedi Bošnjak, pokunjen, ojađen, ali me ne prevari pretvaranjem. Zaključih — to je trgovac koji skromnošću krije bogatstvo svoje od radoznalosti drugih. Lijevo od njega napola leži nalakćen golem delija, Anadolac. Neki janjičarski starješina jest, ali niži. Vidim to po razmetljivosti. Na skupocjeno sedlo lakat naslonio. Ja — s vrata pravo prema trgovcu i sjedoh do njega, a kundure što sam ih u ruci držao, pružih onom junaku.

"Metnider ih ukraj!", rekoh.

Zabezeknuše se. Junak gleda u me, u trgovca, u prestrašenog handžiju, u bosa i pocijepana Bošnjaka koji sjedi iza peći a koga ne vidjeh ulazeći, pa opet u me. Kad vidje da moja zapovijest nije šala, poblijedi, i trgnu kratak bič ispod sedla. Ali ja dreknuh dvije-tri gledajući junaku u oči. Njegova ruka osta u zraku ukočena. Junak vrisnu, stade stenjati, znojiti se, zvati u pomoć. Ruka je boljela, a ja sam mu jednako gledao u oči i nabijao ga svojom željom i naredbom da ga ta ruka što više boli. Kad i meni bi dosta da ga gledam kako se pati, zapitah ga:

"Hoćeš li odnijeti moje kundure ako ti vratim ruku?"

"Kurvu li ti sestru...!", jeknu on.

"E onda će te i druga zboljeti!". I ja mu u oči očima sasuh naredbu da osjeti kako mu se i druga ruka raspada od nesnosnih bolova. Janjičar se presavi, poče se valjati cvileći. Trgovac odskoči uza zid unezvjeren. Handžija je sujevjerno šaptao molitve. Samo je onaj Bošnjak iza peći ravnodušno ćutao i gledao i ne gledao.

Kad janjičara pjene obliše, on zamoli:

"Vrati mi ruke, šejh-efendijo, molim ti se!"

"Hoćeš li odnijeti kundure, kako sam ti rekao?"

"Hoću, hoću..."

Vratih mu ruke. On kao da je prebolio vojničku srdobolju, iznuren i izvedrio, uze moje kundure i odnese ih peći. A ja mu rekoh:

"Sad, gubi se napolje, sram te i stid bilo, zar se tako ležećke dočekuje šejh Hasanefendi Kaimija Sarajli?"

Junak dograbi sedlo, kabanicu i bič i iskoči na vrata. Ja, smiren i tajanstven, rekoh handžiji da mi spremi ibrik kahve, a trgovca kao prijatelja zamolih da sjedne gdje i prije da bismo zavrgli prijateljski razgovor i upoznali se kao prava braća muslimani koji su se slučajno sreli na dalekom konačištu a u tuđem svijetu.

Kad mu rekoh ko sam, odakle sam i kud idem, on se obradova. Kaza mi da je Rogatičanin, da je trgovac, da mu je amidža — carigradski

janjičarski aga, pa je kod njega, sa ženom — da oprostiš, bio četiri godine, ali eto... zaželio se Bosne, pa se vraća.

A onog drugog Bošnjaka, siromaha koji sjedi kraj peći, najmio je da ga prati pošto je velik junak i strahota od sablje kad se naljuti.

A zove se Tale Ličanin.

Prigovorih Talu što se tako upustio pa sramoti Bosnu svojim izgledom, a on mi reče:

"Moj efendijo, da ti sjediš na granici gdje ja sjedim, i da ti dobijaš ono što ja, prebjegao bi prve sedmice bečkom ćesaru i klao Turke žešće nego Janković Stojane. A biti Bošnjak, doći u Carigrad, pa se na povratku najmiti opet u Bošnjaka, znači — ili pobudaliti ili se od golema bijesa sprdati sa samim sobom."

Ono malo magije što pokazah nad janjičarom, bilo je najbolja putna isprava: handžija ne smjede ništa da mi naplaćuje, trgovac je iz sujevjerja stalno nastojao da mi udovolji, a Tale je bio spreman da me usluži ne pitajući za plaću.

Drugog dana ujutru krenusmo.

Naprijed ogromni Tale na golom Kulašu, s opasnom drenovinom u šakama, a za njim nekoliko naoružanih sluga, pa karavan od trideset pretovarenih konja i — mi. Ne primijetih najveće bogatstvo ovog karavana, nego se zapričah s trgovcem i za nepun sat pretresoh s njim mnoge bogougodne teme. Zbog strma puta, on ode naprijed da pogleda samarice obećavši da će pobožni razgovor nastaviti dok ovaj preči posao obavi i red i sigurnost tovara utvrdi, a Tala vrati na začelje.

Moj dronjavi saputnik reče mi da je u Stambol išao da se požali na svoju sudbinu i na Ličkog Mustajbega. Kako je go siromah, prehranjivao se cijepajući drva po hanovima i nanoseći vodu. Četvrti je mjesec kako je na putu.

Pohvalih junaštvo Krajišnika.

"Ej, muka ti je biti glasovit junak na Krajini", ječao je on sa svog Kulaša, "tovar slave, a ni čakšire sebi, ni sedlo Kulašu ne zaradih. Moj je begluk pred kućom ledina, moja srma — crno pod noktima, moje toke po prsima posjekotine, moj rahatluk — tvrde podnice, glava pod pendžerom, noge za vratima.

A u Stambol sam išao, kako ti rekoh, da tužim Ličkog Mustajbega što mi ne dade moju nafaku, tri dukata iz carske hazne, za vojnu na zapad, nego ih uze sebi. Ali u Stambolu me nazvaše hrsuzom i odmetnikom i udariše mi dvadeset što po turu, što po tabanima. I tek kasnije

saznadoh da Mustajbeg ima po Stambolu rodbine koliko je gromada kamenja pred kućom.

Nego, ako sam dobro vidio, moj poštovani hafisefendijo, ti svašta nešta znaš, jaja iz ušiju, a dukate iz rukava prosipaš. Pa, ako ti nije teško, prospider i meni štogod usitno na dlan, ništa te to ne košta."

Ja od svoje derviške poputnine odvojih nekoliko groša i dadoh ih junaku ne želeći ga darivati dukatima svoje magije pa da junak, za pola sata, dođe sebi s praznom stisnutom šakom. S jednim Talom podijeliću i posljednji zalogaj. Uostalom, sigurnost putovanja je u vjernom i snažnom saputniku.

On mi zahvali i požali mi se kako teško dolazi do novca na svojoj Krajini. Veli:

"Moj mnogopoštovani muderis-efendijo, za junaštvo se danas ne plaća kao nekad, a o istini o junaštvima i da ti ne govorim, bruka jedna. Eto, jednom, posla mene Lički Mustajbeže da mu gdje u Kotarima otmem dva dobra vola orača. Ja ukradoh dva dobra vola orača. Zajmiše me od mora katane, ali ja nekako, moleći Boga, umakoh. Mustajbeg mi dade dukat i ovcu jalovicu. I svoj bih vijek mirno proživio da guslar za sahan pilava i but ovnovine s Mustajbegove sofre ne ispjeva grdnu lagariju kako sam na svom Kulašu iz zemlje Kaurije iznio Ilijinu seku Anđeliju i poklonio je Ličkom Mustajbegu. A jok, tako mi moje mile majke, radi takvih tantavica ovakav junak ne silazi niz Kotare. To je debelom begu prahnulo da makar u mislima zamijeni ružnu begovicu izmišljenom Anđelijom.

Svašta begu na um padne kad mu se od masnih dolmi i duga sjedenja begović u čakširama uznemiri. Ne zamjeram. I beg o nečemu mora misliti. I guslar od nečega mora živjeti. Samo mi je žao što će po Krajini ostati pjesma guslarova, a ne moja — jauk i cviljenje."

Raspričao se junak drumom, a ja ćutim, jer među saputnicima ja moram ostati zamišljen tajanstveni učenjak i šejh, šta ja znam gdje će mi još uzgred zatrebati, a tako mi Boga, rado bih sjeo s Talom pod jelu zelenu, popio ovu plosku rakije što je krijem pod džubetom i ispjevao jednu našu bošnjačku.

Pričao bi junak ko zna dokle da se ne dogodi nešto što ni ja ni on nikad ne bismo očekivali.

Oko korita jake česme s tri lule, konji se zagromilaše ujedajući se i čiftekajući. Vrištav ženski glas preplašeno je dozivao Avdagu. Tek tad vidjeh — nju. U modroj feredži vrtjela se na konju iznad uznemirenih tovarnih paripa, dizala noge, izmicala da je tovari ne prignječe po

koljenima, zvala, mahala rukama. Sluge se zbuniše, srdžbom i međusobnim dovikivanjem još više uznemiriše konje. Tad se vranac pod ženom zubima i kopitama iskoprca iz gomile i jurnu preko polja. Feredža sletje s glave. Raširenih ruku žena je vrištala u sedlu, a konj je sve bješnje brzao. Naglo izbi pred visoku ogradu i, za ženu neočekivano, stade uprijevši prednjim nogama pred preprekom. Žena u visokom luku preletje vrancu preko glave i izgubi se u ogradi.

Čekali smo. Avdaga je sam dugo deverao oko žene. Onda pozva mene.

"Šejhefendijo, ako za Boga znaš, jesi li kako vješt boljci?"

"Šta je?"

"Ne dolazi sebi! Ne znam je li živa ili mrtva."

"Ne brini! Ako joj srce imalo radi, biće pomoći."

"De, molim ti se!"

"Ali niko da ne prilazi! I ti ostani podalje!"

Preskočim ogradu.

Mlada Avdaginica leži na leđima, ruke raširila, čelo suncu ponudila, valjda da se ljepotom s njime nadbija. Tri trostruke kandžije ošinuše mene po moždanama od njene ljepote. Jeknem, aman, zar po ovoj tvrdoj i nemiloj zemlji i ovakva bića hodaju? Zar nisu sva u rajskim naseljima? Drhtim, obilazim oko nje, ne smijem da prihvatim, bojim se — zaturiću pamet, izgubiću se, pa ću da se bacim na nju, ne iz zle namjere, nego da na njoj plačem, da otplačem — heej, gdje mi moja mladost prođe! Pusti račun i razum savladaše me toliko da ruke ostadoše uz bedra. Kleknem. Pipnem bilo. Radi ispravno. Beonjače — bistre. Ruke i noge pružene kao u zdravom snu. Uboja nema.

"Da se nije zdrobila?" , pita Avdaga iza ograde.

"Sad ću da vidim. Čekaj!"

Jesam li ja prvi vidar koji je pipnuo bonu ljepoticu tamo gdje po vidarskim pravilima pipanje nema vidarske svrhe? Ako jesam, neka mi se pogane ruke osuše. Ako nisam, što je vjerovatnije, ni prvi ni posljednji, neka mi oprosti Ibni Sina: dugo sam bio siromašan softa, pa ako s aginske sofre bez pitanja uzmem koju mrvicu, mnijem — nije zločin. A mlada žena je, bogme, sjajna i preobilna trpeza i samo od njenih okrajaka moglo bi se deset mladih gladeža nadovoljiti.

"Da nije šta polomila, pobogu?", pita aga iza ograde.

"Sad ispitujem. Čekaj i ne ometaj me!"

Moje ruke kao dvije kuje bezobraznice jurnu daščući niz mirisnu prostirku tijela, niz lice, niz vrat, pipkam, tražim u pomami ključnjača,

u zdravom miru dojki, niz oble drumove mišića, po ludnici pupka, jalaah!

Izgubim se, pa opet isplivam, obnemogao od grijeha, a dvije ruke traže, žure, dašću, svaki im je prst pohlepna životinja za se, dok ne ugledah otvorene oči, dva smješljiva osunčana dragulja ljubavi i lukavstva. Hitar ženski jezik laznu po usnama.

"Da ti ne pretjeraš, šejhefendijo?" upita ne buneći se tijelom.

"Hm! Pa što ne kažeš da si pri svijesti?"

"Samo sam koljena i dlanove nagulila."

"Spraviću ja tebi mehlem, dušo..."

"Eh, ako Bog da!"

Sumnjičav suprug nadviri se preko ograde.

"Kako joj je?"

"Biće bolje, biće bolje!" rekoh vukući ruke sebi, a one se otimaju, reže, izvijaju, ne ide im se s plijena. Aga preskoči ogradu.

"De, pokrij se, gotovo je!" dreknu na ženu. Kad ona sjedeći uze da se zakopčava i uređuje, začudih se kako nisam primijetio dvostruk tepeluk madžarija, ni jednu struku dukata, ni drugu — sindžirli altuna, ni treću — šorvana, ni pojas od dragog kamenja. Ali ko da smotri prašku zemljanu u beskraju zvjezdanih ljepota?

Karavan se opet složi i krenu. Trgovac je koračao u sredini držeći ženu ili za nogu ili za uzengiju, ne znam da li zato da ne bi još jednom vidarski pregled morao plaćati, ili zato da ne bi s jednim softom, sihirbasom i bezobraznikom dijelio ono što čovjek musliman ni s najvjernijim drugom ne želi da dijeli. A ja se pokajah što nisam gorski hajduk da sad zasjednem za jelu zelenu s družinom, da pobijem, osim nje, sve živo u karavanu, družini sve blago podijelim, a ja — ja da se njoj onako držim za nogu i pod žutom vezenom mehkom čizmicom pipkam članke i nožne damare. Ali nije svako proklet pozivom koji obavezuje na uzdržljivost.

Tale i ja hodimo na začelju i pijuckamo iz moje prevelike ploske, po kojoj je neko u finom drvetu nakitio sve same pobožne izreke. Pijemo i nazdravljamo, ja njegovu junaštvu, on mojoj učenosti, a oba zajedno — dabogme, tiho, zamamnoj nožici mlade Avdaginice.

Ne rekoh Talu: da znam da me u Bosni čekaju i kolac i konopac, opet bih išao, na jatagan se probijao, lipsavao bih za njom, samo da je još jednom vidarski pregledam i mehlem najfiniji da joj spremim. A onda neka me kao zločinca posijeku ili postave za velikog vezira pa poslije otruju, kako je to već običaj u ovom carstvu turskom.

Na prvom dnevnom odmaralištu priđoh trgovcu i kao pravi povjerljivi kućni liječnik upitah ga — hoće li hanuma kakav lijek, da znam na vrijeme da spravim.

"Jok!" reče ljutito.

"Na tvoju dušu!" uzdahnuh ja pobožno.

Četiri dana vranac se ničeg nije plašio. Na žalost! Samo se suprug držao ljepotici za uzengiju. I to — na žalost! A ja bih se obavezao da i nju i vranca nosim do pred Rogaticu, samo da joj se mogu za nogu držati.

Ploska se punila i praznila. Ja se bijah već rasplakao od očaja: rajsko naselje tako blizu, a ja ne smijem primirisati ni prag pred njim, kamoli se upustiti u odaje!

Kad bismo pod vrh gore Jadovnika, ispadoše pred nas nekakve kesedžije, Bog im dao sva dobra na ovom i na onom svijetu, naperiše džeferdare i povikaše da odjahujemo i pare i nakit na travu bacamo. Tale protjera Kulaša naprijed, trgovac, koji je prije pripadao sarajevskom janjičarskom odžaku i bio pravo zvjere kad su u pitanju njegov novac i blago, podviknu na sluge, pa svi s malim puškama i jataganima u rukama srnuše naprijed. Karavan se na velikoj ledini zamrsi, zagromila. Ja svog noža ne isukah. Mene kesedžije nisu napadale. Ja sam samo pratio šta se sa ženom zbiva. Čini mi se — da je ovdje osmanlijsko carstvo polazilo da propadne, a moje učešće bilo odlučujeće, ni carstvo meni ne bi palo na pamet kraj nje, onakve.

Daleko preda mnom hvatao se dim od pušaka i orila se gora od povika i psovki. Ja se provukoh između konja i uhvatih vranca za ular. Žena je vikala.

"Ah, pobogu, šejhefendijo, šta se ovo čini?"

"Ništa, ništa samo se ti drži čvrsto!"

"Odletje onaj moj... a mene jadnu ostavi samu!"

"Ne brini, ja sam s tobom."

"Bog te blagoslovio! A kuda me to vodiš?"

"Da te sklonim, dušo, ti si ovdje najpreča!"

"Kako kome, moj učeni šejhefendijo."

"Meni, bogme, jesi."

"Pa kud ćemo?"

"Ovamo, ovamo!"

Zavedem vranca u gusto smrečanje pa uhvatim ženu oko pasa i pobožno je snesem i posadim pod grm gdje nas ni odmorni hrtovi ne bi našli, kamoli umorni i zadihani hajduci, a pogotovu jedan običan aga koji se bije za dukate, a ovakvo blago ostavlja na drumu.

Podignem joj jašmak s lica i — padnem na koljena pred nju, u prevreloj zabuni da li da joj se kao poganin molim ili kao kurjak da se iz ovog stava spremim za skok na nemoćnu žrtvu. Ona bi i da se smijulji i da sačuva obraz brižnim izgledom. Pa se nedoumica po njoj razigrala brzacima mreškanja oko očiju i usta. Ja joj pripomognem.

"Mi imamo vremena, je l'de?"

"Valjda će ih otjerati! izvlači se ona."

"Otjerali, ne otjerali, mi smo sigurni."

"Ja nisam sve dok te ruke ne odmakneš dalje."

"Ja sam vidar i šejh, ja vidim da ti srce nepravilno kuca."

"O mom srcu ima ko voditi računa."

"Vidim kako taj vodi računa. Daj da naslonim uho, da osluhnem kuca li na zdravlje ili na boljku."

"Možeš ti te svoje brkove i u paprat gurnuti, a ne ovamo kud si naumio."

"Hahaha!"

"Odbij, čuješ li?"

"Samo malo! Ovolicno!"

"Odbij! Pusti me! Ma, pusti kad ti kažem! Vikaću. Nemoooj, nemoj molim te, ja sam čestita žena, ne to, neee... molim te, heej, nemoj bolan, ako nas vidi, pobiće nas, ne tako! Aooh, majkoo! A ljudi, čudna hodže! Šta je, ti opet? Ne tako, poznaće... mmm... pasiji sine,

oh,
oh,
oh,
majko moja!
Nemoj, moliim te, ne tako!
tako
tako
takoo
jooj
hrsuze,
pogańceru pogani

to li se krije pod zelenom ahmedijom, a ja mislim... nee, ništa nisam ružno mislila, Pejgambera mi, samo ti kažem... ne kidaj, poznaće, polahko, polahkoo, ta de, šta si zavro kao kurjak, izgiboh pod tobom, dragi dra aa gi

dobri moj šejhefendijo,
jesmo li dobro zaklonjeni?

Eno, puške još pucaju, a on podvikuje, gine,

neka gine, izginuli da Bog da svi i on s njima, nije šala, njemu je četrdeset i deveta, a mene ludu i mladu svezao uza se, on... oh,

ooh,

ta, čekaj, razvezaću,

a on povazdan u magazi, u mrak kući dođe, pare prebrojava i od mene ih krije. Allaha mi dželešanuhu, i legne, pa sve u snu naglas razbrojava i sa svijetom se kavži, a ja ovamo, jadna, jastuk suzama kvasim, gorko mi i čemerno, moj lijepi šejhefendijo, ko tankoj travki pod kamenom.

heej,

nisu moja prsa bukova oblovina, ne stišći toliko!

Čuuj,

ućutali su se,

sad će oni, tražiće me, eno ih, čuju se, odbili su hajduke, bježi,

moram da se uredim. Poznaće. Ta, prestani, prestani, molim te, mili moj, dobri... heej, mi smo s kućom prema Kovanju, da znaš!"

Tišina me otrijezni. Trebalo se sad vratiti. Nikako ne smijemo zajedno, jer bi i dječak koji još nije usnio ženu, znao upitati — gdje ste bili i šta radili, kamoli ne ljubomoran suprug koji o tome pita ženu i kad od sestre dolazi.

Ljubav i strah, kad složno traže, naći će izlaz i brži i bolji nego što bi ga našla suha mudrost da tri dana čuči s prstom na čelu. Pomogoh ženi da se popne na sedlo prebravši je na brzinu još jednom od grla do članka, vranca provedoh do ivice smrečanja i ošinuh ga po sapima, a ja se s jataganom vrnuh u šumu, pa požurih daleko unaokolo. Namjeravao sam na livadu, na zborište izići otud odakle su kesedžije napale. Neka putnici vide da se ja posljednji iz boja vraćam. Obiđem poizdaljeg, a šuma ćuti, vlažna i divlja. Glasovi pobjednika čuju se dalje, bliže karavanu. Ja ću odavde prema njima, samo na drum da sljegnem.

Zakoračim na crnu golemu kladu.

Pod njom — napola leži, napola sjedi mlad razbojnik, lijevu krvavu nogavicu do prepona rasjekao, pa puščanu ranu previja. Ču mene i posegnu za komadom sablje, ali kad me viđe u zelenom džubetu sa zelenom ahmedijom oko glave, obje ruke mu klonuše. Pomislio je jadan da sam kakva onosvjetska svetinja koja uzima dušu ranjenima. Odrvenjele usne mrdnuše da šapnu posljednju molitvu.

Taknuh mu tjeme vrškom noža.

"Ti, koji si ti?"

"Omer, sin Vehabov."

"Odakle si?"

"Ja... ja sam od Cerske. Allah! Jesi li ti to došao po moju dušu?"

"Ovoga puta ti praštam. A otkud ti čak od Cerske ovamo?"

"Za nafakom, efendijo!"

"A dobro te udari?"

"Nije plaho."

"Hoćeš moći sam?"

"Jakako, efendijo!"

"Evo tebi ovaj moj jatagan, trebaće ti. A ti meni daj tvoj patrljak od sablje. I evo ti sitniša, mehlem i platno da kupiš. Gledaj da ranu ne zapoganiš. Navali sad odmah dosta bukova lista i privij dok do rakije za ispiranje ne stigneš. Paa, drugi put ne pucaj u nebo, nego trgovcu u prsa, magarče jedan, dabili magarče! I skloni se podalje od druma!"

"Hoću, hoću, šejhefendijo, iz ovih stopa ću ja... Daj da te u nogu poljubim, Bog te blagoslovio!"

Ne dadoh da me u nogu poljubi. Bošnjak je, može me dohvatiti i naglo oboriti i mojim nožem mi vrat prerezati. Pođem ka drumu, a čujem momka iza leđa, psuje:

"Kud i na prikaze da udarim, p... im materina! Eto kakav je vakat došao!"

Na tratini pribire se i ravna karavan, svi zdravi i čitavi, ali uzbuđeni od bitke, od okršaja. Ugledaše mene, s poštovanjem zaćutaše i pustiše ruke niza se, a ja se — posljednji iz bitke, ljuljam s patrljkom otete sablje u desnici (svi znaju da nisam imao sablju), ljuljam se malo raskrečen,

Junak,

najslavniji među slavnim mejdanžijama,

gledaju me kao priviđenje, tà — kad ja to skočih, kad li jurnuh na hrsuze, gdje li sablju oteh i polomih, nisam li ja od onih svetih ljudi koje Allah šalje pravovjernima u pravi čas u pomoć?

Smrknut, bacam patrljak sablje njima pred noge u travu i kažem samo.

"Dĕte da se ide!"

Ćutke i poslušno krenuše svi sujevjerno šapćući molitve.

A ja se u bradu smješkam i mislim: Bože, koliko li je njih u ovom carstvu čin, položaj i slavu zaradilo ležeći u trnju dok se boj bije, i pojavivši se u pravi čas pred pravim svjedocima pričajući o svom podvigu što ga niko nije vidio? I hoće li biti ikad ijednog carstva što će u temelj

provjeriti je li svačije junaštvo baš podvig ili priča sračunata da opsjeni i prevari neobaviještene?

Smješkam se i izvirujem šta li je s mladom ženom. Na žalost — trgovac je opet drži za nogu.

Ja se oblaznem: neka drži! Držao sam i ja.

Neka je slava i hvala razbojnicima koji napadaju trgovce!

Ne ugrabih više priliku da mladu Avdaginicu liječim ni da je spasavam od hajdučije. Doduše, trgovac nas je zvao na konak, ali kad vidjeh kako će ona biti daleko od mene i pod kakav katanac zaključana, ja samo užinah. Odlazeći, vidjeh lice i ruku na visokom pendžeru, lice je bilo bijelo kao izaprano platno, a ruka je hvatala grlo.

Zamalo i ja ne zaplakah.

Ali nije moje da ginem prije nego što četrdesetu namirim. A u ovom životu toliko je tih žalosnih rastanaka, počevši od majčine utrobe, da se jedan prosječan skitnica kao što sam ja mora na njih na vrijeme naviknuti, ako ne želi prepoloviti svoj životopis ili biti samo jednog lijepog dana od tuđeg sječiva prepolovljen.

Do vrha Kovanja ispratiše nas trgovac, dva njegova brata i gomilica pobožnih i besposlenih. Na raskršću ja naglas izgovorih molitvu za sretan rastanak. Svi su me složno pratili gunđavim amina-njem. Ja zazivam Boga, a mislim na čvrsta bedra i sise ženine. Okrenuo dlanove nebu i izvijam o devet stotina devedeset i devet vrlina Svemogućeg, a dlanovi vrište nebu o svojoj gladi za ženinim slabinama. Uzbuđeni slušaoci vide suze na mom licu i ushićeni su značajem svojim i svog mjesta uvjereni da za njima plačem, a ja bih dao deset varoši za jedan prelet njenog drhtavog jezika preko pohotnih živih usana.

S trgovcem se izljubih, ostali mi priđoše ruci.

Tale povede Kulaša i uporedi sa mnom.

Dugo smo ćutke klimali uza stranu. Dan blag i čist, dat ljudima za zdrave igre i užitke, a meni se mrkne od tuge za ženom.

Tale u hodu slisti poputninu što mu je trgovac na polasku ubacio u bisage, napi se s Kulašom iz jednog korita, obrisa brke, a kad zakoračasmo romanijskom visoravni, gurnu prst u uho i zapjeva tanko i glasovito.

Valjda mu dobra voda i naporan hod brzo svariše hranu, on ogladnje, a tada mu opet padoše na pamet Stambol, Krajina i njegova sirotinja u Ribnici. Uze mi se žaliti na svoje starješine, veli:

"... kad ujutro bijeli dan osvanu, stadosmo mi Krajišnici u bojni poredak da od mora đaure dočekamo. Ali ispred njih Janković Stojane

izjaha konja u ravno polje i povika: dete, veli, ljuti Krajišnici, da se danas ne bijemo svi, nego mi isturite najboljeg mejdandžiju, s njim sreću i mišice da ogledam!"

Počeše se među se moji ljuti Krajišnici gurkati i nutkati. Ali jednoga glava ljuto zaboljela, drugome uzengije nisu nakratko za mejdan namještene, a trećemu, eto, najednom nešto desno oko zaigralo, nije na dobro. Pa neće. Drugi put će. Dok ti Lički Mustajbeže ne povika: ha, Budalino, krajiška perjanico, ha, naprijed, posijeci ćafira, pola ću ti Like pokloniti.

U siromaha pogovora nema. Ja golim petama podbodoh svog mršavog paripa i iziđoh na mejdan Janković Stojanu, a on sav sjevti u srmi i zlatu s posječenih aga i begova poskidanim. Zahvalih Allahu što ću dušmanu napakostiti bar time što s mene neće moći ni učkur plijena zadobiti kad me posiječe.

Pobismo se ja i Janković Stojane. Namlati on mene pernim buzdohanom, tri godine da me majka u prijesne ovnujske kože umotava. Ali i ja sam njemu, bogme, nadodavao što sabljom, što teškom drenovačom.

Nekom Krajišniku se slučajno omače berdanka. U jednih se konji poplašiše. Drugi pomisliše da je z gon naređen, pa se stisnutih vilica i očiju izdreljenih od straha i gnjeva poljem ustremiše. Šta bi i kako dalje bi, ne umijem ti reći.

Ja na Kladušu iznesoh jednu toku u hrvanju otkinutu sa strašnih prstiju Janković Stojana. Kuna Hasanaga poznade toku svog rahmetli amidžića, pa povika na me da sam je ukrao, da sam hrsuz kakvog na Krajini nema i naredi seizima da mi udare dvadeset po tabanima. A toku rođakovu namjesti sebi na prsima. Jer, veli, to mu dođe po nasljedstvu.

Tako ti je to sa sirotinjom, moj učeni šejh Kaimijo!

A tebi hvala, ti meni toliko dobro učini, a ne zaiska ni da ti kundure u potoku operem. Vidi se, nekakav si plemenit i duševan. Mogao sam ja i ostati, molio me Avdaga, veli ostani Tale, s nama, na moju riječ, bićeš postavljen za sejmena. Možda postaneš buljukbaša, a za plaću ne brini dok je mene živog. Samo neka ti Allah očuva mušku snagu i junačku dušu! A ja njemu velim:

Zalud ti je, ago, besjediti, da mi dadneš da me do kraja života pola beogradskog pašaluka dvori i održava, ne bih ti ostao.

Kud bi Krajina bez svog Budaline!

Zar bi Bosna bila inat-pašaluk da joj nije i ovakvih?!

A i kako bih pustio tebe, Hasanefendijo, da putuješ sam tako učen, tako ugledan, preko ovih strašnih šuma i vrleti. Ima vuk, a ima i hajduk. Kažu, otkako je Sokolović umro i ovo Carstvo pošlo naniže, bez brza oka i još brže ruke, ne može se glava kroz Bosnu pronijeti. I, de, tako ti dina i imana, pojaši, efendijo, ti pojaši, a ja ću da povedem, biće i mom Kulašu čast da tako učenu tursku svetinju prenese do Sarajeva. Bujrum, efendijo, i pridrži se za oblučje.

I oprosti za ovo što ću ti reći: ne žali za onom ženom, makar ona svisnula za tobom. Ona je od Pilavija, ili unuka ili praunuka čuvenog Muzafer-bega. Sa slugom je rodila sina, na svog djevera je iz kubure pucala. U Turčiji je lopova na kućnim vratima sasjekla. Dvojicu je susjeda raskućila pokazujući im urijetko lice na pendžeru. Katkad je snalaze bijesovi, pa grize sebi mišice, čupa kose, valja se, vrišti, bježi od kuće. Za tobom je plakala, ali ti bi propištao majčinim mlijekom da si se kojom nesrećom svezao s njom. Ubila bi te, da oprostiš, milovanjem."

Ćutim ne otkrivajući sagovorniku da sam ja preko majke lozom od Pilavija, ni šta se sve sa mnom i mojom — rođakom događalo. Ako ima neko ko prašta, oprostiće nam rodoskrvnuće. Oboje smo mladi i gladni života.

Samo se čudim, kako to — još na odredište nisam ni stigao, a zemni vjetrovi već razbucaše moje svete namjere.

Mogao sam ući u Sarajevo neprimjetno i u njemu poživjeti ne skrećući pažnju na se. Ali bih umro kao hamalin ili s prosjački pruženom rukom na pragu imareta. Sarajevu na čaršiju treba bahnuti ili kao sila ili kao zapanjujuća opsjena. Onda ono širi ruke i kazuje dobrodošlicu kakvu ni najlaskaviji stambolski jezik ne bi umio.

Kažem, Talu, šta god ja ne Višegradskoj kapiji radio, on neka drži ruke dignute nebu i viče — amin!

Ja stanem uz debeo kameni dovratak i zaučim dugu a beznačajnu molitvu koju niko u Sarajevu još ne zna, i to tako glasno da su prolaznici s dvjesta aršina morali svraćati ovamo da vide ko to ibadet čini na mjestu i u vrijeme kad niko drugi ne uobičajava. Ja zavijam i otežem, a moj Tale grmi

amiiiin!

Samo se Kulaš pokupio i ćuti. Nije mu zamjeriti. Onom ko nosi, nije do sprdnje.

Zraknem desno i lijevo i vidim, okuplja se i natiskuje svjetina i pomalo primiče u tijesno nabijenom polukrugu. Oni prvi zategnuli nazad, odupiru se gomili koja ih tiska na nas, a lica im zmrljana zabunom od nedoumice, sujevjernog straha, sokačke radoznalosti i svrbeža da se bude prvi pred čudom. Čuh kako dva-tri najbliža pendžera zveknuše kukicama. Jer nema hrđava djela kome makar jedno žensko oko ne bi bilo učesnik ili bar svjedok.

Kad sam tako nakupio naroda dovoljno i za doček vezira kamoli Hasana Kaimije, okrenem, obrnem širokim rukavima i počnem tobož iz temelja kapije isukivati zmije koje samo Kulaš i ja ne vidimo, a svi ostali vide dovoljno jasno i za san i za javu.

Pošto se poigrah s njima, ja ih sabih pesnicama i nogama u zemlju i objavih da sam za iduće desetljeće otklonio sve opasnosti od grada Sarajeva. Onda udarih u jedno mjesto u zid, a iz sura kamena poteče snažan mlaz vode. Napih se, zahvalih Bogu na ovakvoj vodi, pa jednim zamahom rukava ugasih mlaz.

Prođoh malo ulijevo kako bih pogledom mogao obuhvatiti i Vratnik i Bistrik i Baščaršiju i Hrastove i lugove prema Ilidži, pa podigoh ruke i ilaknuh tonom koji bi i bezvjercu natjerao pobožni strah u kičmu. Prisutni me nisu mogli razumjeti jer sam vikao na jednom provincijalnom narječju persijskom. Praćen Talovom amin-grmljavinom, urlao sam što mi je padalo na pamet nadohvat i ofrlje,

drago moje rodno Sarajevo,

jest da sam te se ja, Hasan Kaimija, plaho zaželio. Uvijek ljudsko srce vuku zvuci i oblici zapamćeni u vrijeme kad se uživalo u carstvu majčina krila. I lijepo si mi kad te ovako svisoka pogleda čovjek koji na tvom sokaku kruh svagdašnji nije zarađivao i koji nije osjetio surovost tvojih zatvorenih kapija i sumnjičavih očiju. Prosto da klekne preda te i pokloni se čudima tvoje ljepote namjernik koji ima dovoljno groša za pojasom, dovoljno da ne mora od tebe u zajam zaiskati i dovoljno da može pobjeći kad mu ti i ono drugo lice svoje pokažeš.

Pa pošto ja dosad na tvom sokaku hljeb svagdašnji zarađivao nisam, niti mi, čini mi se, može nauditi surovost tvojih zatvorenih kapija i sumnjičavih očiju, a imam podosta groša za pojasom i u njedrima i imaću uvijek dok je ove magije i širokih šejhovskih rukava, dok ja dolazim ovakav, a tvoji žitelji me dočekaju ovako, biću sit i zdrav i moći ću da ti se divim, a ti mene da poštuješ.

Ja u tvoju sitničavu sujetu dirati neću.

Ali neću ni kao Gazi Husrevbeg po tebi zidati zadužbine, pa da ti meni na kraju odmjeriš od šake do lakta i da ja odem na onaj svijet šutnjom i mržnjom zatrovan kao što je odlazila većina onih koji su ti neko dobro učinili. Neću, da znaš, tako mi ovih mojih snažnih šaka, hitre dovitljivosti i opsjene za priproste pomoću kojih se jedino može izići s tobom na kraj.

Budi mi zdravo, moje drago Sarajevo, da Bog da i ti jednom bilo prijestonica makar i bez vladara. Ali za prijestonicu potrebni su širok duh i čaršija na kojoj je slobodno i viknuti i prećutati. A ti to bar dosad nisi imalo. Kako ćeš imati kad je u te navalio gladan Hercegovac, lukav Fočak, razmetljiv Nikšićanin, svadljiv Vlaseničanin i galamdžija Kladnjak, pa se svaki do nedjelju odjene po šeherski i naziva sebe — Sarajlijom a Sarajlija — nije.

I, molim te, moje drago rodno Sarajevo, primi mene, Hasana Kaimiju na svoje sokake i u svoje deftere, i ne budi grubo i pakosno prema meni kao što to već znaš prema svom rođenom biti, nego pruži mi ruku, a povjeri dušu, inače, ja, Hasan Kaimija, napraviću od tebe takvu sprdnju, a na te navući takvu nesreću kakvu ne može ni grȁdom opterećeno nebo. Hoću, tako nam obadvome onaj ćutljiv Trebević pomogao!

Amin!

Amin, grmnu prisutni uzdignutih ruku i očiju zacakljenih od pobožne zanesenosti.

Ja ne htjedoh dalje da zloupotrebljavam njihovo poštovanje prema meni, sirotom putniku u pohabanom džubetu, prljavim razvaljenim kundurama i sa zelenom ahmedijom oko glave. Neka koje amin ostave i za kasnije. Historija je obilna iznenađenjima. Aminanje treba pametno rasporediti duž čitavog života.

Pođoh pognute glave niz Vratnik.

Za mnom ječi talasavo gunđanje salavata i drugih molitva. S pendžera i s kapija pobožan šapat prati svaki moj korak. Iz jednog mušepka poletje zlatom optočena čevrma prema meni, ali je kao ružinu laticu vjetrić zanese nazad, nad glave gomile. Digoše se mnoge ruke, ali djevojačko grlo zamoli:

"Šejhu Kaimiji, šejhu Kaimiji, Allah ga blagoslovio."

Doturiše je meni, a ja je zadjenuh za kapu, neka bude moj sveti bajrak. Jer meni je tek dvadeset i šesta godina.

Preda mnom trče momci i prostiru serdžade i ćilime da po njima hodam. Kako je Tale za mnom vodio Kulaša, neko izokola bojažljivo

primijeti da bi ćilime trebalo izmicati odmah iza mene da konj ne balega po skupocjenom tkanju, ali ga neko drugi, pobožan i strog, opomenu da u ovim uzvišenim trenucima ne misli na bijedne stvari ovog svijeta.

Ja okrenuh lijevo prema Podmlinima i potražih kuću u koju su me moj red, teskera i moja namjera uputili.

Gomila nagrnu za mnom gunđajući molitve složno i neprestano.

Tako uđoh u Sarajevo. Čim sjedoh da se odmorim, sjetih se čevrme. Uzeh je svu u šaku i zagnjurih lice u njene mehkote i mirise. Kao zvijer, kao najputeniji kurjak omamljen mjesečinom i zovom ljubavi, njušio sam, udisao, halapljivo srkao obećanje bluda. Ljubeći njedra o kojima je čevrma šaptala, zaboravih otkud i zašto sam tu. I da sam nosio ličnu poruku sultanovu bečkom ćesaru ili mletačkom duždu, zaboravio bih je, kamoli ne neodređenu izmaglinu svojih svetačkih dobrotvoriteljnih namjera.

Molba čovjeka iz vlasti za obična smrtnika je samo lijepo rečeno naređenje.

Zamoli mene kadija da mu ispunim jednu želju, ali što dalje od mahalskih i čaršijskih očiju i ušiju.

Kasno noću upustih u svoju odaju dvije žene. Kadijina sestra Esmehanuma, uvede nevjestu Omeraginicu s Vratnika. I šapnu meni:

"Šejhefendijo, ona će ti sve reći. A ti, pomozi kako znaš, mehlemom ili molitvom!"

Zamolim Tala da Esmehanumi, koja je prekoračila pedesetu, posvijetli da pređe u drugu sobu. Žena odmjeri kršnog graničara i zamoli me da dopustim Talu da s njom posjedi za sve vrijeme pregleda. Strah je da samuje u praznoj sobi, u ovoj kući kroz koju prolaze i anđeli i đavoli i gdje je svaki šušanj znak njihovog hoda ili lepeta krilima.

Ja dopustih Talu. A Esmehanumi rekoh da nipošto ne ulazi k meni dok je ja ne zovnem. Nahvalih joj junaka i uvjerih je da će on, koji tako vjerno i dobro čuva granicu carstva, znati čuvati i njenu glavu i njen obraz i od stvarnih opasnosti i od pričina.

Pa se vratih bolesnici.

Mlada Omeraginica sjedi savijenih koljena skrivena u krpu skupocjene feredže.

"Skini se!" naredim.

"Ja?"

"Neću valjda ja!"

"A što da se skinem, pobogu efendijo?"

"Ne mogu razaznati bolest kroz toliko krpa u koje si se zamotala!"

"A šta sve da skinem, efendijo?"

"Zasad samo feredžu!"

"Ah, a ja mislila..."

Ustade nevjesta i smače feredžu i baci je kraj sebe, a ja zamalo ne jauknuh od bola što mi sijevnu i prože sve srčane damare. Obeznanjen stojim pred njom kao da je neko otvorio rajske dveri. Drhtim raspamećen, a đavoli pohote zajahali mi na oba ramena i pritišću me — pokloni se, Kaimijo, pokloni se, udri čelom o pod, ovo je tvoj Bog!

Stoji i ona. Dva oka, dva sjajna mjeseca gledaju me kroz zlatnu izmaglicu trepavica kao što Bog gleda svog roba koji se savija u prašini — svisoka, podsmješljivo i pomalo začuđeno.

"Paa, efendijo?" kaže ona, srećom — trijezno i malčice nestrpljivo, i tim udarcem me vrati opet u položaj liječnika.

Oslušnem joj bilo.

Ni svemirski časovnik mijena ne radi pravilnije.

Pipnem joj čelo.

Blaga toplota zdrava djeteta.

Premjerim je, izmjerim okom, sve na njoj sliveno i srezano po savršenoj mjeri i razmjeri. Beonjače bistre, zubi snažni, zdravi i u dlaku raspoređeni kao u Ibni-Sinaovom udžbeniku, bokovi, bedra i stopala u harmoniji kakvu postiže samo pokoja igračica na dvoru. Dah čist i mirisan. Nokti rumeni i sjajni.

"Sjedi!"

"Hoću."

"Kaži šta te boli?"

""Ne boli mene ništa."

"Nego?"

"Meni su i tetak i tetka naredili da ti otvoreno kažem sve. Ja ću ti reći, ali ti se molim, šejhefendijo, nemoj me reziliti, ni kriviti... Golema je nevolja, kunem ti se!"

"Da čujem?"

"Moj je Omeraga preklani s janjičarima otišao na vojnu i nije se vratio. Vele — sasjekli ga nekakvi kozaci. Eto, otkad mog Omerage nema, mene je snašlo. Legnem ja, a ono počne. Najprije u trbuhu i prsima kao da nešto raste, raste, kvasa, pa onda navali na srce, na grlo, guši me, oči da mi iskoče — koliko me guši. Jedva dokopam snage da vrisnem. Sjate se oko mene moji i pitaju šta mi je, a ja im ne umijem

reći. Samo, eto, gušim se... A onda, kad se oni raziđu, ja udarim u plač, pa ridam, cvilim, žalost u srcu se ugasi i mogla bih vala i da se nasmijem, ali ja plačem, plačem... I bude mi malo lakše. A sad da ti još nešto kažem, ama ti se opet molim, nemoj me rezil učiniti!"

"Samo ti pričaj! Bolest nije sramota."

"Mene pohode šejtani."

"Baš?"

"Jest, pejgambera mi! Kad me plač prođe, a ono prvi, golem, rumen, lijep, da oprostiš, eto takav kao ti... ama nema ahmedije i brkovi su mu malo dulji, sjedne meni kraj dušeka i počne da se umiljava: ustani, bona, Zumreta, eno Halid kazandžija sa sazom pod pendžerom, zar ne čuješ, kako pjeva?! Ja ustanem, a sokak pust... samo fenjer na raskršću žmirka. Legnem, a on opet: ustani, bona, Zumreta, eno svatovi došli po te, čekaju pred avlijom da im kapiju otvoriš! Ja ustanem, pogledam, pred kapijom nigdje nikog. Onda ti mene uhvati nekakav strah, pa bježim iz sobe, bježim tetki ili sestrama u dušek, i jastuke na glavu nabijam da ne čujem, da ne vidim. Ali on provri odnekud iz potiljka, ali nekakav drukčiji i viče meni na uho: ustaj, eno te čeka Sejdo kasapin, čakšire skida i šake trlja, na te čeka... ja plačem, plačem... šta ću, pobogu!"

"Glava te ne boli?"

"Ne boli."

"Taj strah te ne progoni danju?"

"Neće ako šta teže radim i ako ima čeljadi i galame po kući."

"Aha! A kad je rahmetli Omeraga bio živ, nisi to imala?"

"Nisam."

"Hm! De najprije popij u pet gutljaja ovo što ću ti dati!" Pružim nevjesti čašu jakog hercegovačkog vina s dva grumena šećera. Ona prošapće bismillu i polahko ispije. "Sad, čekaj malo dok lijek ne poteče s krvlju kroz žile!"

"Hoću, efendijo!"

Sačekamo, ja premro od ushićenja njenom ljepotom, ona sva od umiljatog čistog povjerenja zdrave žene.

"Kako se osjećaš?"

"Nešto mi grije uši. I po prsima žmarci hodaju."

"Dobro je. Znači, djeluje lijek!"

"Vala, efendijo, ako treba, ja ću bogme još tu jednu čašu lijeka da popijem. Bog ga blagoslovio i ko izmisli ovaj lijek. Ah, kako lijepo grije.

Pa mi sve nekakva snaga i radost teku kroz noge. Mogu ja još jednu čašu ako treba..."

"Dobro, na još jednu!"

"Oh, kako grije!"

"A sad lezi! Eto, tu na šiljte! S koje ti strane sjeda šejtan?"

"Neće pri svjetlu!"

"Dobro, ugasićemo ćirak!"

"Tako! S lijeve mi dođe..."

"I ja ću sjesti s lijeve. A veliš, počne od trbuha, pa udari u prsa?"

"Jest, od pupka, pa će... da oprostiš u sise obadvije... a onda u grlo!"

"Aha! E, deder sad raskopčaj se! Da te ništa ne steže!"

"Hoću, efendijo!"

"Ja ću sad šakama da ti pokrijem prsa i pupak. Da vidimo hoće li on doći. I, hoće li te gušiti."

On ne dođe.

Čekali smo ga i ja i Zumreta čvrsto stisnuti jedno uz drugo, čekali, a mogla je i sva vojska pakla da dođe da igra i skiči oko nas, mi sigurno ne bismo ništa ni čuli ni vidjeli.

Negdje u gluho doba noći, plače meni na mišici lijepa Omeraginica s Vratnika:

"Ooj, Boga ti mladi šejhefendijo, ovo je prva noć da mi šejtan ne dođe da me prepada i na zlo navraća, pa te molim, i zaklinjem te tvojom zelenom ahmedijom i tvojom učenošću, pomozi mi, ne daj me, a ja ću tebe slušati i sve činiti kako ti kažeš. I ne karaj me ako ti kažem da je suza udovička teža od sirotinjske i da je noć udovička duža od tavničke."

Milujem ja lijepu Zumretu s Vratnika i šapćem joj u mirisne kose i tješim:

"Ne brini, nevjesto, ja ću tebe izliječiti, makar ti morao svoja jetra ili svoje snažno srce presaditi. Ti si najljepši alem što nad Sarajevom sja, i svaki bi se dragi kamen u kruni podišahovoj postidio pred tvojom ljepotom, a Bakija bi, kad bi vidio tebe, takvu pjesmu od sklada i ljepote, zanavijek zanijemio. Da Kovači i Sarači znaju kad ti prođeš u hamam, ko to pod feredžom prolazi, ugasili bi zvon i ciku metala, i sve muško, od muškarčića bez gaća do Latifage s bijelom bradom do pojasa, poustajalo bi i pobožno se poklonilo.

Ne brini, košuto iz rajskog vrta, ja ću da bdim nad tvojim zdravljem dok u meni hoda ijedna kaplja muške krvi, dok prstom mogu micati. Samo ti meni dođi u isto vrijeme, svake... recimo, druge večeri. I ponesi svoju večeru da je preda mnom večeraš, pa na nju lijek da

popiješ, a onda ću ja da te čuvam od prokletog šejtana i da ne dam môri da ti pritišće pupak i prsa, amaan, umrijeću ti liječeći te, kumrijo moja!"

A kad prvi pijetli zoru zapjevaše, obuče se lijepa Omeraginica s Vratnika i na sobnom pragu poljubi me u ruku u znak zahvalnosti. Iz druge sobe iziđe Esmehanuma i zabrinuto me pita:

"Hoće li biti kakve fajde, šejhefendijo?"

A Zumreta sama odgovara:

"Hoće, tetka, Bog poživio našeg učenog Hasanefendiju Kaimiju, a i onog ko je onaj lijek izmislio!"

Od brige o bolesnici ja zaboravih sve razloge svog dolaska u Bosnu i svog postojanja u svijetu.

Liječio sam je mehlemom sačinjenim od jedne desetine umijeća i devet desetina ljubavi.

Sedme noći moja Zumreta dođe bez tetke, ali s dvije sluškinje, koje su nosile večeru kakva se iznosi valjda samo veziru. Sluškinje predadosmo Talu da ih on čuva u drugoj sobi, a nas dvoje sjedosmo da nastavimo liječenje. Leži meni na ruci mlada Omeraginica, odozdo mi čupka brk i zapitkuje me:

"... a ti mene, biva, izliječi?"

"Ti to sama najbolje znaš".

"A kad sam prvi put došla, ti si, jel' de, odmah vidio šta mi fali?"

"Odmah."

"A što si me onda skidao i pipao kad si odmah znao?"

"Takav je liječnički propis."

"Ti si jedan bezobrazan hajduk. Reci, zar nisi?"

"Nisam."

"Reci da jesi, pa ću ti i sutra doći!"

"Jesam."

"Ti si jedan običan mačak pod ahmedijom."

"Jesam. Pravi sam mačak pod ahmedijom."

"Ti njištiš kao ždrijebac kad te ono snađe. Reci, zar nisi ždrijebac?"

"Jesam. Šta sam još?"

Prevrne se gola meni na prsa, gricka me, štipka, liže, draška, izaziva i mami da se s njom opet strmoglavim u obijest i pomamu. A ja se nećkam i ustežem, ljudi, umorila me ova sedmica liječenja kao da sam mjesec dana butmirske livade kosio. Šta će biti sa mnom ako bolesnica produži liječenje na godinu-dvije? Sasušiću se i lipsati od njene

ljubavi. Ali ne mogu joj odbiti molbu, bar još večeras. Makar još jednom, njoj, rospiji, koja ima pazuha slađa od najslađe rešedije, a sve ostalo ukusnije od najukusnije stamoblske hurmašice. Pohrvemo se, borimo, valjamo se kao živ koloplet uza sobu, niza sobu, hrokćemo i davimo se, gubimo se, dok ne dođem svijesti, ali u neobičnom položaju: pužem četvoronoške po ćilimu, go, hržem kao uhranjeni i razigran parip, ona gola jaše na meni, drži moj perčin kao uzdu, cima, cokće i golim me petama podbada po trbuhu i bedrima. Klonem na tle iznemogao od trke. Zumreta sjede kraj mene, miluje me između plećaka i tepa mi:

"... pa što mi ne kažeš, dobri moj šejhefendijo, da si malaksao? De, odmori se, odahni! Hoćeš li malo onog lijeka što si ti meni davao?"

Jedva je ispratim do predsoblja, gdje je prihvate sluškinje. Na rastanku, bezazlenija od djeteta, bezobraznija od Lucije iz Latinluka, pita:

"Hoću li i sutra doći, šejhefendijo, ili ću sama uzimati lijek kod kuće?"

"Kako želiš!" stenjem ja, iscijeđen, obnemogao.

Ujutru, budim se naglo, otevši se mirisima žene što me zamalo ne ugušiše u snu. Pustim drhtave gladne nosnice u mehkote, a one traže, dozivaju dragu ženu vajajući joj lik prema kazivanju karanfila i miloduha čije je daške ostavila po postelji i mojoj mišici.

Zarijem brkove, zasiječem zube u jastuk i zavijam:

Ženo, jesi li svrha ili njena pritoka? Jesi li sladak mamac stranputice ili lažna zamjena za materinstvo koje nas je napustilo prije nego što smo prema njemu postali ravnodušni? Da li si samo ženka koja je doba parenja protegnula na sva četiri godišnja doba, ili rodulja naše nade da nam se krug neće zatvoriti?

Ko si

šta si

kazuj, pobogu!

Ne lilaj ispred mene kukovima, ljepotice, kažem ti, heej, milost! Ne zovi! Poješću jastuk s vunom, izgrišću dovratke koji su te propustili, bogohulno ću opsovati suncu i mjesecu, ljubomoran na njih što oblijeću svjetlošću oko tebe.

Ili ću se sklupčati udno zida da plačem što sam nemoćan da ti se oduprem. Ima prečih stvari od čepanja tvojih oblina, kučko, ima, da znaš, oteću se ja, vidjećeš. Ne zaboravljam ja, nisam slijep da ne vidim — svi mi gazimo niz matice ljudske patnje, do pasa, do pod pazuha, niko ne smije da pita o prarazlozima, a ja ću upitati, dokučiću ja njih, kažem

ti, i razbucaću ih. Nisam još počeo, ne daš mi ti, zavodiš me u zamršene vrzine, ali neka, — dokopaću se ja treznijeg jutra, a ti onda cvili i uvijaj se oko mojih nogu, u podnožju mog velikog poziva što sam ga sebi nametnuo polazeći u Bosnu.

Nešto se sa mnom čudno događa. Ponekad mi se čini da su mi nekakve mutne vode bez broda i mosta prepriječile pristup svemu ostalom. Ali u piću i pjesmi iščezne njihov tok i huk. Ne zanosi se ženo! Ti nisi lijek ničemu. Svejedno što za tobom pužem četvoronoške, kevćem i ljubim svaki otisak tvoje slatke papučice. To ja tražim sebe, a ne tebe.

Pred mrak Zumreta poruči po Haši Ciganki da će s tetkom u Podlugove na imanje i da će tamo ostati deset dana po Ilindanu. A meni šalje svilenu košulju i čevrmu sa zlatnim granama, i po stotinu puta mi zahvaljuje što sam je onako svojski u temelj izliječio. Haša pruža darove, meni vid sleti s darova na Hašine ruke. A ruke mlade Cigančice, dugoprste i sjajnonokte, ljepše su od bilo kog dara koji nose, osim svoje ljubavi. Pogledam pažljivije, premjerim, procijenim: nije Zumreta, ali jest nešto novo i na svoj način izazovno.

Zatvorim vrata iza njenih leđa i povedem je da i ja nju darujem.

Začudo, ne zaboli me razlika između njih dvije. Nakon što sam bio bezobrazan hajduk, običan mačak pod ahmedijom, ždrijebac kog je ona krotila i ukrotila, dođe vrijeme da budem malo i domaćin koji uživa u svojoj nadmoći i ženinoj krotkosti. Mladoj Haši je bilo preče da se prilagodi meni nego da tjera svoje bijesove. Na to je djelimično bila obavezna prokletim siromaštvom. Ono što bogata naziva ljubavlju, ona je vršila kao uslugu, kao zanat, ali znalački i na obostrano zadovoljstvo, a ponekad i kao molitvu siromaha vjernika pod vođstvom mene sveca i učenog bogougodnika.

Nastojao sam zato da za svoj trud bude plaćena bolje nego kladanjski kadija za svoj. Ona je bila pažljiva, ja darežljiv. Noći su nam prolazile u blagom talasanju užitka i prijateljstva.

Zorom je ispratim, okupam se, pa probudim Tala da zajedno stanemo na molitvu. On moli zijevajući i češući se, ja se klanjam, a hrvem se s đavolom koji me na pobunu nagovara, gurka me da se okanem ćorava posla i metanisanja. I uvjerava me da ni molitva, kao ni žena, nije ono. Treba samo okrenuti leđa jugoistoku i izići na sokak, na čaršiju, pitati, ili je možda dovoljno samo pažljivo pogledati.

Tale završi i siđe niz avliju da timari Kulaša. Ja ostanem kraj pendžera, tobož — dodajem jutarnjoj molitvi još koji lanac pobožnog šaptanja. U stvari, mahmuran, bolestan u utrobi i moždini, sam sa

sobom se nadbijam. I prisjećam se teška sna: odnekud dotjeran prilazim rijeci, a preći ne mogu. Pođem natrag, ali i tamo voda. A neko goni, pobjeći moram. Opkoljen, vratim se i vrištim i s vriskom se probudim. Pa se nasmijem: sigurno je to rakija damare obatalila, pa naopako san snuju.

Glava boli. Raso ne pomaže.

Zovem Tala, pa idemo na Baščaršiju, prijateljima na dućanska vrata ili u han u beskrajan i beskoristan muški razgovor.

Tale deblja. Ja mršavim. On je u nedoumici da li bi se junak ovdje priženio, pa ostao i šta bi radio. Mame ga gradske olakšice, ali sluti junak strahobu velikog tijesno nabijenog ljudskog staništa. Pa se zabrinuo kud bi, šta bi, jer očigledno Sutra kuca glasno i izvikuje svoje pitanje. I njemu i meni.

Ništa ne postigoh.

Danju sam samo varošanin, jednak među uglednima. Kad naiđe noć, bježim u nesvjestice užitka. Poludjeću od pitanja. Danju me ljudi pozdravljaju sa strahopoštovanjem uvjereni da jedva dišem od tereta mudrosti. Noću žena klikće i cvili od ljubavi, uvjerena da sam najputeniji i najvjerniji ljubavnik. A nisam. Ja sam samo bjegunac.

Nigdje škrtost nema tako zlehud oblik, ni zavist širinu, ni tiha mržnja dubinu. Ali nigdje ljubavna pjesma nije od tako tanahnih niti izatkana kao u šeheru.

Sve mi se čini da je veliki Husrev, pretvarajući ga iz gluhe kasabe u grad, pogriješio što se tiče izbora mjesta. Sarajevo je trebalo graditi u pitomini sa prostranijim vidicima, a ne u ovoj tjeskobi nad koju se nadnose svi mrakovi planinski. Ne ovdje, gdje će sutra, surova i svemoćna okolina ulijevati žiteljima u krv i moždinu navike — da malo vole, sitno misle i mnogo brinu. Tek pjevani sevdah otkriva ono što bi Sarajlija htio i mogao da bude, što jest u biti — dostojanstven i puten velegrađanin.

Ali, račun u glavi, Stambol za vratom, gladno selo pred vratima i radoznalo komšijsko oko ili uho na pendžeru dovoljna su opomena da se čak i jedan rođeni plemić kao što je Sarajlija savije i sklupča u guku sumnje i potajnog straha.

U nedoumici sam da li da potvrdim zajedljivost da Visočanin više popije za dan, Bijeljinac ispjeva za nedjelju, a Kladnjak pojede za mjesec nego Sarajlija za godinu. Jer znam kako se Sarajevo tanko hrani. Ali,

vidim, tekija je krcata tepsijama pita i baklava i sahanima ćevapa i pilava kojima Sarajevo dolmi mene i mog saputnika Tala Ličanina. Čak se i Kulaš odvikao od sijena, pa jede samo lepinje s kajmakom, i to probire one mekše i toplije.

Htjede Tale da se oženi nekakvom Refijom, sakatom postarijom udovicom s Bjelava. Baš kad smo se spremili za proševinu, namamiše Tala bjelavski momci u društvo, opiše ga do besvijesti, pretukoše i baciše u najdublji đeriz. Malo su bile četiri velike kace vode dok ga oprasmo.

Rane zadobijene u tući nisu bile ono najgore. Po Sarajevu puče bruka junakova. Kad je poslije desetak dana liječenja izišao na čaršiju, grajala su djeca za njim, a ljudi po dućanskim vratima začepljali nosove i sasvim ozbiljno pitali jedan drugog:

"Komšija, šta li ovo zaudara?"

"Da nije kakav bjelavski đeriz?"

"Ili nečije junačke čakšire?"

Tale se nije srdio na čaršiju. Vratio se u tekiju nasmiješen. Kao siromah, često vrijeđan i blaćen, znao je da ne treba otporom podjarivati zadirkivanje. Ali, zato, te noći pogorješe bjelavska sijena, stogovi ječma i pšenice i dva ahara. A Sulju Mahovića, veselog pijanduru i sevdaliju, nađoše u njegovoj bašči, smrskane lobanje.

Sarajevo nije poznavalo graničare.

Tog jutra, dok je grad gasio bjelavski požar, Tale zamoli mene da mu dozvolim da pođe kući. Osim mog prijateljstva, nisam vidio drugog razloga da ostane.

Ja potplatih kjatiba u čaršiji te on sastavi pismo, a udari visoke muhure i dva slavna imena potpisnika, da je Tale Ličanin zadužio ovaj vilajet velikim junaštvima i drugim uslugama i da je obavezan lično Lički Mustajbeže da ovakvom junaku sagradi kulu dostojnu Talovog imena i carske pažnje prema njemu. Pa pošto mu nakupih para po čaršiji i nabavih još tovarnog konja da odjeću nosi, pružih ruke da se oprostim. Rastajali smo se na semizovačkom raskršću.

Govori meni moj Tale Ličanine:

"Hvala tebi, Hasane Kaimijo,

hvala ti na pomoći u putu i u Sarajevu, hvala ti na silnim dolmama i burecima i baklavama što su ih preda te i preda me toliko Sarajlije iznosile, hvala ti na vinu i rakiji i smijehu i bijesu po tekiji, na pjesmi i drugim zadovoljstvima! Tolikim darovima ne bi me Carstvo tursko obasulo ni kad bi se sve u jedno blago i junaku naklonjeno srce pretvorilo! I na prijateljskoj ponudi da ostanem u tvrđavi na carskoj

plaći, hvala ti! Ja moram na Krajinu. Čeka me već dugo ostarjela majka. A i granice sam se zaželio. A ako kad čuješ da sam kakvo golemo junaštvo počinio, onda imaj na umu, moj poštovani Hasanefendijo Kaimijo, da sam ga učinio ne dajući zlu da se tebe i takvih kao ti takne rukom nesreće".

Poljubi me u skut i u ruku i zajaha svog Kulaša. Ja plačući digoh ruke na strasnu molitvu sudbini,

"Ti, što ravnaš živim i mrtvim,

pomozi ovakvim da ih zablude o vjernosti ne staju uzaludnih muka, prosvijetli, pomozi da im tuđ račun i lukavstvo kapa vjerovanja ne bude. A pomozi i meni, varalici, pijanduri i nezasitom pohotljivcu, da mi život prođe u djelima dostojnim pohvale nevinih i iskrenih!

Ljepšeg razloga za življenje ne bih našao, makar moje postupke zakon nazivao — zločinom, a ljudi prevarom, makar na kraju, zbog njiih, visio o orahu kraj druma ili stenjao nabijen na kolac na najvišoj zidini stambolskoj".

Revnosni boluju bolest carstva kome služe.

Razbolje se sarajevski kadija. Izmijenjaše se liječnici i travari, ali mu ne bi bolje. Neko se sjeti i mene. Pozvaše me. Ja namjerno dođoh tek sutradan. Neka se vidi da mi nije stalo mnogo do zdravlja jednog kadije, pogotovo ako je revnosan. Sa sobnog praga ustremih naglo sva čula k njemu. Razglobih ga, razabrah, pa opet sastavih. Bi mi odmah jasno.

Kadija boluje od bolesti carstva na silasku.

Lijeka mu nema. Može iz mrtvih ustati Ebu Ali al-Husein ibn-Abdulah ibn-Sina i liječiti ga, ali bi bilo uzalud. Da iz groba ustane Ebu Muhamed Abdullah bin Ahmed Zijaheddin ibn El Beitar el Malaki i da mu nabere ljekovitog bilja od Kordove do Horosana i probere ono najljekovitije, zdravlje kadiji neće vratiti.

"Ima li lijeka, Hasane, brate?"

"Ima, prijatelju."

"Kazuj!"

"Piši u Stambol da ne želiš dalje upravljati kadilukom!"

"Pa onda?"

"Pa onda, kad saglasnost dođe, ti i ja ćemo zajedno da se otisnemo. Rakija će ti uveče tugu razagnati, a ujutru utrobu pročistiti da sva mahala zamiriše na suhu šljivovicu košticu. Kad ti na mahmurluk

mlada Lucija iz Latinluka svojim pupkom tvoju trbušinu obaje, proći će tegobe i nadimanja, tako mi Boga, i vazdan ćeš vedar poigravati kao da ti za potiljkom tambure i defovi udaraju, a mošnjama vrve mravinjaci mladosti. Drugog ti lijeka nema".

Viknu kadija na tankonoge kjatibe i poslugu da istjeraju mene, i napsova me

"sram te i stid bilo tvoje učenosti i svetosti, gdje si ti vidio da carski čovjek carska dobra dragovoljno ostavlja drugome!"

Iskočim rugajući se, prijeteći momcima da se koji ne našali da izmahne na me. Imam takvu pesnicu da bi jednim udarcem smrvila lobanju i čovjeku bukove glave, kamoli ne izgladnjelom pisaru s glavom tankom i krtom od tanka taina i nezdravih gomila zapamćenih činjenica.

Rastužen siđem niz sokak i zalegnem u krčmu oko podne. Šta se sa mnom dalje zbi, — ne znam. Oko ponoći zatečem sebe u društvu mračnih i ćutljivih pijandura, od kojih svaki mukom i šutnjom viče:

još po jedan, jarani, još po jedan fildžan rakije i jedan trzaj niza saz terzijanom, još samo jedan, pa da se rastanemo — ko kući, djeci i ružnoj vjernoj ženi, ko među mrke zidove svog samovanja, ko na rakitu što je taze grobnicom zazinula još jednog nesrećnika prije vakta do pobjede.

Još samo jednom jedan drugom da se pojadamo, na kostobolju, na bol pod desnim vitim rebrom, na nesanicu, na miševe i arape što nam na budne oči mahmurlučke nasrću, na ružan vakat, na crvotočno carstvo što se osipa, na kadiju koji se bijesan zbog malehne plaće na nas pijandure okomio.

Još jednom samo, pa da se rastanemo, mi mirne bekrije i sevdalije, mi bjegunci od ovog svijeta, mi nesrećna kopilad gladne ljubavi i surovih granica, još jednom samo, pa da se raziđemo —

ko kući, djeci i ružnoj vjernoj ženi, ko među mrke zidove svog samovanja, ko na rakitu što je taze grobnicom zazinula još jednog nesrećnika prije vakta da pojede.

Otpratimo jedan drugog i pred svakom kapijom se izgrlimo. Ja nemam ni djece, ni ružne a vjerne žene. Pa ostanem sjedeći u jarku, voda mi u krsta bije i niz pružene noge mi romori, pobožni se zgražaju—

"Oo, Hasane Kaimijo, zar si dotle dotjerao?"

Ja plačem i slušam svog sinoćnjeg jarana iz krčme, modrog i drhtavog Sulejmana Čelebiju kako na drugoj strani sokaka kuca u hanska vrata i moli:

"Oj, Boga ti, handžijo Mehmedaga, iznesi mi oku prepeke i dvije jabuke senabije, ja ti više plaćati ne mogu ni u zlatu, ni u srebru, ni bakrenim sitnišom, ostala je samo ova posljednja ponjavica, od tolikog imetka moga babe Džemaludina-bega Pilavije—Čelebije, što ga je on na sablji, na lukavstvu, na dodvoravanju i kmetovskoj muci stekao i na svojim ustima uštedio. Pa neka i ponjava ide kud je i tolika očevina otplovila. Uzmi, tako ti Boga i Muhameda pejgambera, jer ću ti trijezan od straha i gađenja izludjeti!

A sutra —

sutra ti na ponjavicu neću moći donijeti, ali kad ti kucnem u vrata, dragi handžijo Mehmedaga, i ruku drhtavih uhvatim za halku, unezvjerene oči upravim u pendžere, a usana odrvenjelih zaištem milost, ti iznesi oku prepeke i dvije jabuke senabije, a uzimaj s mene šta ti za oko zapne —

kundure,
fermen,
pojas,
kapu s glave,
i glavu — ako ti šta vrijedi!"

A kad mu ja saspem u šaku preostalu svoju srebreninu, sve pare što mi ja kadija dao svetu tekiju da opravim i ćitaba iz Stambola da naručim, ja ga potapšem i kažem mu —

popij, Čelebijo, nazdravlje ti bilo,
on zaplače i svjetuje mene —

"Dragi Hasane Kaimijo, Bog ti platio, jer ja nemam čime da ti vratim, ali te molim i u ruku te ljubim, ne idi za mnom, ne sjedaj kraj mene, jer ako zagaziš u duboke vode našeg sevdaha i meraka, i moždane navikneš na raskošne odaje izmišljenih ljepota, prodaćeš i posljednji kamen iz temelja tekijskog.

Neko na ovom svijetu mora ostati trijezan.

A ako vidiš da hoće mene da otrijezne, prileti, Kaimijo, pomozi, ne daj im! Jer ta strahoba što je javom zovu nije za nas mirne bekrije i pijanice. Za nju se treba roditi s grubom šakom, tvrdom glavom i oštrim nožem za pojasom. A mi — mi smo ti, Hasane Kaimijo, za drugo nešto rođeni."

Slova i znakove nisu izmislili mudri sebi za zabavu. Pismo ubrzava poznanstva, širi krug prijatelja, brani od lukavog i od zaborava i hrani onog ko je gladan blizine drugih. U Bosni se samo jedan od hiljade razumije u sitan vez pisma. Ostali ili ga se boje, ili su ravnodušni.

Dvije noći plačem nad sudbinom nesretnog naroda koji još ne zna ni da je narod. Dvije noći plačem i pijem. I pijan, s rukom na Kur'anu se zakunem.

Popišem trideset momaka da ih naučim pismu i računu. Počeh od Salke Imširova. Ja njemu — elif! a on meni — jah! Ja njemu — be, a on meni — jah! Ja njemu te, se, džin, a on meni — može biti, šejhefendijo!

Bacim ja divit i hartiju i izletim na sokak.

U svitanje ljuljam se ja sokakom pijan, užasnut, i vrištim, odakle, početi, pobogu braćo?!

Pendžeri se otvaraju, čujem ogovaranje, podsmijeh i psovku,

eno, Kaimija se opet nalokao pa nešto viče, izgleda; šejtani mu mozak zatrovali. Ah, što li, tako učen, ne pusti svijet na miru?

A ja urlam svoje uzaludno pitanje.

Ja sročim pjesmicu za narod — okan-te se, ljudi, duhana, to — niti je vino da te u rumene oblake ushićenja vine, ni hašiš da ti rajsko naselje u ubogu kolibu domami, ni šapat drage da te neizmjerjem sreće obeznani. To je ljut i otrovan dim što prsa tijesni, srce steže a možđane razara.

Ali Sarajevo dimi li — dimi.

Mutesarif puši, smješka mi se i veli:

"Ee, moj Kaimijo, vidiš li ovaj čibuk? Može li on ovakav, lijepo srezan i izvijen, biti nekom dušmanim? Okani se pjesmica, nego, deder, zadumani zajedno sa mnom! Što je slave — u dimu je, što je štete — u djelu je, što je otrova — u riječi je. Sjedi, puši i ćuti!"

Odem posramljen. U mraku i tišini valjam se po tekiji i kunem mutesarife i njegove istomišljenike, dao Bog pa oni sami sebi u vlastitim čibucima izdumanili. Zbog tromosti, zbog ravnodušnosti, zbog lijenosti i zbog proklete moći koju im položaj u upravi daje da šire crvotočine svog duha kao vrline.

U meni se rađa ona pomalo žalosna pronicljivost što dođe s bolnim spoznajama o svojoj nemoći ili nesposobnosti. Nedovoljno strog da optužim sebe, počinjem tražiti korijenje nevolja van svojih odgovornosti. Pročeprkam po zakonima svemira, ali se spotaknem o nerazjašnjive tajne harmonije. Zaronim u uzroke i uslove nastanka i nestajanja čovjeka, životinja i bilja. Ali udarim čelom o zaključane kapije iza kojih se krije majstorija prelaska neživog u živo.

Vrljajući tako s kraja na kraj lobanje, nađem se na čaršiji. A s nje se ne vidi daleko ni duboko. Gmižu jadni ljudi, krve se i kolju oko zalogaja hljeba, oko zlata, oko ugleda, gonjeni strahom za sutra i žudnjom za gomilanjem. I čim ljudsko biće iziđe na ovu čaršiju, čim se upusti u krvavu igru odnosa što vladaju njome, izgubi čistotu očiju, zakrvavi bionjačama, stišće pesti, postaje surovo ili, što je još gore, — lukavo nasmiješeno. A ipak, ipak, oko svakog obigravaju mutne hučne vode, svaki bi nekog zvao, ali se s obale niko ne odaziva. Neko primjećuje prokletstvo, pa se zatvara u šutnju, ili se gnjevno baca da satre ili da bude satrven. Većina ne vide. Trpe i ćute, uvjereni da su uzroci van moći ljudske spoznaje.

O uzrocima ni ja ne znam gotovo ništa. Prije mjerenja treba imati mjeru. A ja sam se otisnuo na pučinu diveći se zvijezdama, ali ne znajući kako se pomoću njih putuje. I žudeći za obalama, a ne znajući kako se mora brode ni gdje su pristaništa.

Ne pomogaše ni poduka pisma, ni pjesmica o štetnosti dima iz čibuka. Ne bi pomoglo ni da stanem na čaršiju, pa magijama stanem prepadati svijet. Izgleda, ništa više ne može pomoći bićima vezanim za zemljište i upravu ovog carstva. Njemu su džigerice natruhnule, a srce sporije bije. Negdje je neko zaustavio uspon i sve je pošlo naniže osipajući se u svoja podnožja. Šta ja o tome da kažem kad su od mene rječitije izgubljene bitke. Hvala nebu, jedna ljudska zabluda o snazi i svrsi carstva raspašće se naočigled svih. Bojim se samo da ovaj moj narod ne moradne biti kusur u krvi.

Dok Bošnjak odgoji jedno, umre mu osmoro. Od deset odgojenih, dvoje dočeka četrdesetu. Ostalo pozobaju bolesti, ratovi, komšijske razmirice, gladi i zvjerad. Dva dana plačem nad sudbinom Bošnjaka, plačem i pijem i pijan s rukom na Kur'anu se zakunem.

Počnem da liječim. Dan, sedmicu, mjesec, dva mjeseca.

Navaljuju meni učenom slijepi i krastavi, salom opterećeni ili žuticom satrveni, ludilom zapaljeni, frenjkom izjedeni:

amaan, Kaimijo, pomozi!

Tješim rod svoj bošnjački vedrinom i podržavam sokom trava i liječim svojom strasnom željom da se ne napate.

A oni, Bošnjaci, čim se zdravlja domognu, opet izviruju s ćepeneka, iz avlija, sa pendžera i viču: sram te bilo, Hasane Kaimijo, zar je tvoja učenost u lokanju vina, tvoja mudrost u psovanju, a tvoja šejhovska čednost u kurvanju?

Ja se ljuljam sokakom tijesnijem štucajući i popijevajući i zaklinjem se — nikad, nikad više ljudskom uhu oboljelom neću tješiti dušu vedrinom, ni srce podržati ljekovitim sokovima trava, ni tijelo liječiti strasnom željom da se ne napati.

Ujutru, mahmuran, ipak otvorim tekiju i podviknem: navalite, slijepi i krastavi, salom opterećeni, žuticom satrveni, izjedeni, navalite! Golemo je srce u Hasana Kaimije, sve mu Sarajevo ni dva ćoška ne bi ispunilo. Navalite!

Liječim ja tako rod svoj nesretni, zaboravim se, kad jednom, dok sam dahtao od umora na podu, ne iskrsnu račun: stotinu izliječio, hiljadu nisam, deset hiljada ih čeka na red, a trideset puta deset hiljada i ne znaju za me.

Zavidni proture vijest da sam četvoro otrovao, pa otruju mene. Pobijede me. Očajan, ostavim bolesnike Bogu, vremenu i vidarima čija sva umijeća imam u malom prstu. Opijem se do nesvjestice da umirim savjest. Ujutru trijezan i prazan grizem svoje mišice od zavisti prema onima koji nešto stvoriše.

Aaj, da ne bi Sadika kujundžije, sagnjio bih u tavnici knjiške logike, ucrvao bih se u društvu mudrosti u svoj pupak zagledane, ili bih do kraja, razdražen, tumarao od sitnih dobročinstava do bijesnog srljanja u piće i blud. Ali naiđe Sadik kujundžija, mojom srećom, njegovom nesrećom, niz Sagrdžije, pocijepan, izubijan, krvav, u tanke konopce vezan, a za njim dva kadijina momka pod oružjem. Zaboli me njegov bol. Zastidim se što ja, zdrav, ugojen i slobodan, pored njega prolazim.

Zaustavim ih. Pitam Sadika:

"Šta je to, komšija, pobogu?"

Sjetni, mirni Sadik kujundžija s osmoro djece i ženom koja treću godinu ne ustaje sa slamarice, gleda u me, rekao bih, kao i uvijek, malo molećivo i ljubazno smiješkom siromaha i pobožnog podanika. Krvave usne se jedva razmaknuše. Mali mršavi Sadik kujundžija iznenada vrisnu:

"Šta — šta je? Šta se tebe tiče — šta je? Koga ti hraniš, mrcino debela? Šta ti znaš pošto je žito? Plaćaš li ti sve namete? Živiš od prazne priče, je li? Ti s pljačkašima sijeliš, trbuhe svoje dolmiš, učene im marifetluke prodaješ, a ja... a mi... de, skloni se, jer ako te odalamim nogom u to salo."

Sa ćepenaka, iz sokaka, s čaršije strkaše se na njegovu viku zanatlije, seljaci zaboraviše vreće žita i tovare sijena, momci se pre-

padoše gomile i gurnuše Sadika kujundžiju da požuri, da umaknu ka sudnici.

Do njenih vrata gomilica se pretvori u rulju. Braća Sadikova, prijatelji iz kujundžijskog esnafa, jedna brkata skitnica od Vlasenice, pod oružjem, kao da je sad iz hajdučije, djeca, kalfe — obradovani nemirom, seljaci, dvojica hodža s kundurama na golim nogama, zbiše se pred sudnicom u uzavrelu, vrištavu gužvu.

Polahko stidljivo zbog Sadikovog prijekora, pođem za njima, provučem se oko zida zbijenih tjelesa, naoružani momak na vratima propusti me kao kadijinog prijatelja i dobro došlu pomoć, ja ulazim kadiji u sobu, dižem prste k čelu na pozdrav, a još ne znam zašto sam tu ni šta u stvari treba da uradim. Kadija je čuo viku pod prozorima, razabrao o čemu se radi, kao čovjek od vlasti zna šta je nemir gomila, pa na sporedna vrata razašilje momke po vojsku. Ali začudi se — otkud baš sad ja, Hasan Kaimija. I šta hoću.

Skoči, preteče me dobrodošlicom, ponudi mjestom do sebe, nabaci na me mrežu sve svoje vještine da me sputa, da me savije, da me udobrovolji, kako bi me se što prije i bezbolnije otresao a da ne stignem ni da zazinem. Teška žuta tjelesina igrala je po sobi osmanlijsku srdačnost, jeziviju od zmijine prijetnje.

Ja odvalih pola Trebevića pitanja:

"Zašto goniš Sadika kujundžiju?"

"Ja njega gonim? Njega pravda goni."

"Šta je skrivio?"

"De, sjedi, tako ti Boga! Nisi valjda zbog toga meni došao! He, šta je skrivio! Ono... ako ćemo pravo, ja nisam dužan nikome odgovarati na takva pitanja, ali pošto smo prijatelji, dragi moj Hasane, tebi ću reći... to je jedan opasan buntovnik."

"Ne vjerujem".

"Eh, eh, A ja vidiš, vjerujem. Znaš li ti gdje je on bio protekla četiri dana? Ne znaš? Naravno da ne znaš. A ja, vidiš, znam. Moje je da to na vrijeme saznam."

"Gdje je bio?"

"Opet pitaš? Paa, dobro! Bio je u selima i podbadao seljake da siđu u čaršiju, bunu zbog nameta zajedno s esnafima da dižu, nered meni ovdje u šeheru da prave. Još su dvojica s njim bila, ali nisam otkrio koji su. Kazaće mi ovaj razbojnik čim ga popritegnem."

"Pusti Sadika!"

"Šta kažeš?"

"Pusti ga na moju riječ!"
"Jesi li pri pameti, Kaimijo?"
"Pusti, biće zlo!"
"Dođi sebi, dragi Hasane Kaimijo... pa prekosutra u petak seljaci treba na čaršiji da se skupe, da zajedno s esnaflijama zagalame pred mojom mešćemom, da od mene ištu oprost, od poreza i daća, da im ja otvorim hambare i žito podijelim, a kako ću, kaži — kako njega, krivca, iz šaka da pustim, njega glavnog za taj dogovor, iako nije baš glavni, ali jest... anamon, ćafir, prvi i najgrlatiji, da ga pustim da mi sutra zorom šiljte poda mnom zapali?
"Neće, pusti ga!"
"Ne mogu."
"Moraš."
"Kako reče? Moram? E, vidiš, neću. Šta ćeš sad?"
"Baš nećeš?"
"Ne. I iziđi, Kaimijo, dok se i na te nisam naljutio! Šta tu na me sjevćeš očima! Iziđi! Idi svojim knjigama ili nastavi sa lokanjem i terevenkama. Izlazi, i nemoj da ti padne na pamet drugi put da se miješaš u moje poslove!"
"E baš hoću."
"Kajaćeš se, Kaimijo!"
"Prije moje, zakotrljaće se tvoja glava!"
"Napolje!"
"Dobro, dobro."

Istrčim, stanem na prag sudnice, raširim ruke, treba nešto značajno reći, a ja na takve riječi nisam navikao. Treba sažeći, zavitlati, razbacati na sve strane — nešto, treba reći... golemu strašnu riječ.

Preda mnom vrela, gunđava gomila zamrije, vidim lica, obični srditi, mali ljudi, tu velikim riječima nema mjesta, treba reći nešto jednostavno kao hljeb, žito, akča, aspra, brat, čovjek, ali... kako? Kako, kad nigdje u učilištima nema savjeta kako se to u ovakvoj prilici kaže? Stojim raširenih ruku pred njima, znam da očekuju od mene vijest ili zov, ali ja stojim otvorenih usta kao balavo dijete pred nepoznatim znakom pisma, tresem rukama, hvatam vazduh kao da ću kriknuti, ali krika nema. Riječi nema.

A u meni narasta nekakvo gnjevno ludo ushićenje sobom, trenutkom, neizmjerno radosnim razlogom za napor, za brigu, za bitku.

"Braćo!", vrisnem, a još nikako da smislim šta da im kažem. "Braćoo, tuku Sadika" Tuku nedužna čovjeka. Neće kadija da ga pusti. Za mnoom, ljůdii, da se dogovorimo!"

To, toliko, mogao je izgovoriti i seljak koji šezdeset godina nije micao od goveda. Ali, eto, valjda za takav podvig i nisu potrebne mudre i vješto satkane rečenice, nego kamenje psovki, po komad brda ljudskog dozivanja.

Propuste me ćutke, sa strahopoštovanjem, ali čini mi se i — s nevjericom iznenađenih. Pobojah se: gomilu je samo tanka srdžba okupila i dovela pred sudnicu. Nije sazrela za gnjev, za tešku odluku, prepašće se riječi — dogovor, jer on znači početak bune.

Ali ljudi Sadikovi prijatelji i rođaci zavikaše:
"Za Kaimijoom!"
"Na dogovor, ljuudii!"
"Da čujemo našeg Kaimijuu!"
"Skloni se, napravi put Kaimiji!"
"Da počnemo odmah!"
"Da zaždijemo mešćemu?!"
"Braćoo, neka Kaimija kaže!"
"Za Kaimijoom!"

Idem preko čaršije razmahujući peševima džubeta — sretan, a još ne znam zašto, žurim, a još ne znam kuda. Čujem kako se za leđima svjetina povećava, brže diše, grije, vuče sebi i goni ispred sebe, i pali me nečim opasnim, ljudi, nikad nisam bio toliko pijan, toliko divalj. Da sam kriknuo da popalimo Sarajevo, ne bih se sutra trijezan čudio tom svom zovu i urliku.

Topot za mnom sve brži i glasniji. Uzvici sve oštriji i opasniji.
Miriše na krv.
U prepunoj tekiji navikasmo se
nećemo nameta,
isjeći ćemo gulikože kadiju i muselima,
ambare aginske i trgovačke razvaliti, neka sirotinja jede dokle može,
vikasmo, pa se smirismo. Skup u prepunoj velikoj sobi tekijskoj pretvori se u sijelo. Popričasmo o slaboj ljetini, o sve tanjem prometu, o nezagrađenim grobljima, o nekakvoj goričkoj siročadi koja ne mogu na noge od gladi, o nečijoj kobili koja lunja po sokacima ranjava, krmeljiva gluha, o nečistim bunarima i o rakidžijama koji noću urlaju sokakom,

aj, kad bismo osvojili vlast, pokajali bismo se koliko bi briga sebi natovarili na vrat!

činilo mi se, sve će se sutra svršiti mlakom svađom nas nekolicine uticajnijih sa kadijom. I bi mi žao onog neponovljivog uzbuđenja kad su za mnom dahtale ljute gomile ljudi, dragih, pobunjenih, nesvakidašnjih mojih Sarajlija. I svršilo bi se sigurno tako nekom bezopasnom srdžbicom čaršije i mahala, kakvih je bivalo i biće, da ujutru na sarajevske sokake ne provališe hiljade gnjevnih seljaka, naoružanih kamenjem i tojagama i ponekom zahrđalom sabljom.

To ponovo zapali čaršiju, zanatlije pozatvaraše dućane, u trku se opasaše i čvrsto obuše, iz sokaka pokulja sarajevska sirotinja, provrvje nekakav svijet za koji nisam znao ni da postoji, mada sam rođeni Sarajlija, izmiješa se sa seljacima.

Zaljulja se Sarajevo psujući i prijeteći.

Stotine grla vikalo je:

"Kaimijaa!"

"Gdje je Kaimijaa?"

"Kaimijaa!"

Ja sam plakao pred tekijom.

Braćo, zar je moguće, da sam baš toliko potreban ljudima?

Pograbiše me, ponesoše, uspraviše me na jednom ćepenku da govorim, a ja sam vikao.

eeh, sva sreća te niko nije pamtio šta govorim, i što su svi čuli samo ono što su željeli da čuju, vikao sam, a čestiti Bahrudin Bratunčanin, jedan od starješina u esnafu kujundžijskom, vuče me odozdo za peš i opominje:

"Ne tako, Kaimijo, nemoj odmah — u krv, ne prenagljuj, sami smo, valja se najprije s drugim gradovima dogovoriti!"

Kad skočih, kako se nađoh prvi s teškim štapom u ruci, jesam li ja zvao ili sam samo ponavljao uzvike drugih, ne znam, tek — razvalismo sudnicu, izbacismo kadiju kroz prozor, razjarena gomila ga utuče nogama u kaldrmu, seljaci razgrabiše zlatnike, ćilime, namještaj, dolje na sokaku opet rastrgnuše nekog ko je maločas vrištao na turskom zovući u pomoć.

Odatle posrljamo dalje. Kao u dječijem snu, lijećem ja naprijed gologlav sa štapom podignutim kao sablja u jurišu, trčim leputajući peševima džubeta, za mnom grmi svjetina, ja je vodim na žitnice, a ne znam ni gdje su. Nije ni važno gdje su, ni ima li ih u ovom uvijek oskudnom Sarajevu, najvažnije je da nismo podanici i strašljivi žitelji,

da trčimo u slijepe čikme, pa opet natrag na sokake, preko ograda koje se krše, preko bašči, kroz avlije, halačući, pjevajući, da hoćemo nešta jednom željom, makar i pomamnom, makar nerazumnom.

Hvala Sadiku kujundžiji!

Da ne bi njega, umro bih ne osjetivši visinu dokle može da dobaci ljudska mogućnost.

A rastrgnutom kadiji neka Svemogući podari bolju pamet na onom svijetu. Ne bio se inaditi sa sirotinjom. I sa jednim, da rečem, Kaimijom!

Sarajevo je grad u kome ni veselja dugo ne traju, kamo li bune.

Zalihe gnjeva potrošiše se brzo kao i zalihe žita. Pobuna splasnu. Seljaci se vratiše kućama pošto uvidješe da svoju vječnu seljačku muku ni ovog puta ne mogu naplatiti, zadovoljni donekle što su odgodili namete bar za koji mjesec, bar do iduće žetve.

Zanatlije jedan za drugim otvoriše dućane.

Age i trgovci rekoše da se narod otrijeznio, pa su finim ruganjem, za koje najbolje zna sarajevski bogatiji svijet, podgrijavali stid kod učesnika, osjećanje da su u jednom trenutku bili neozbiljni, da su se pred nekim većim i mudrijim obrukali neznanjem, nesposobnošću da sami išta ozbiljno učine. Nisu još smjeli da ištu razneseno. Čekali su carsku kaznu za buntovnike. A platili su nekoliko galamdžija koji su išli od dućana do dućana, od čovjeka do čovjeka, i vješto se vajkali:

"Kaimija nas navede na zlo!"

"Kaimija je kriv."

"Neka vlast traži Kaimijinu glavu."

"Ako je car zatraži, sami ćemo je odrezati."

Vidim, ljudi potvrđuju i ne potvrđuju. Ali svi žure da zaborave bunu kao svoju veliku nesmotrenost i krivicu i obradovali bi se da se nađe jedan krivac koji će platiti za sve. Još se ne usuđuju da upru prstom u me. Ali ja poznajem naš svijet. Budem li neoprezan, to će mi se dogoditi najdalje za sedmicu.

Zatvorih se u tekiju. Zamandalih vrata. Napunih dvije kubure. Naoštrih jatagan.

Sjedim povazdan, sam na sećiji kraj prozora, i čekam najavljenu silu i strahotu iz Stambola koja će da ispituje i kažnjava. Miran sam. I, kao nikad, — nekakav sam samom sebi lijep i čist. Mudriji sam za stoljeće od onih koji su za mnom išli, pa se povukli, a za dva koplja sam viši od Frenk Hasanage, koji dolazi s presudom u njedrima i trlja odnjegovane ruke, koje su podavile tri hiljade carskih protivnika. Jer moje djelo je dovoljno za jedno zdravo i izdržljivo samopoštovanje.

Pa neka dođe taj Frenk Hasanaga, ljubazan i otmen gospodin koji je svojim fino odnjegovanim šakama podavio tri hiljade carskih protivnika. Neka dođe, neka zove, šipak ću mu kroz prozor proturiti. A ako baš ushtjedne da se bije, jatagan visi spreman na duvaru. Neko će prije mene na mom pragu poginuti.

Čekam dan, noć, nedjelju.

Ne puštam nikog.

Ali niko i ne navaljuje da uđe. Oni s kojima sam se bratimio po krčmama zaboravili su u prvom mahmurluku pobratimstva. Oni koje sam učio slovima ostali su nepismeni. Nemaju za šta da zahvaljuju. Oni koje sam izliječio zaboravili su bol i razlog za zahvalnost. Oni koje nisam ni liječio, ni izliječio, nemaju potrebe da me poštuju. Ja ih i ne očekujem. Ali hoće li me se sjetiti makar oni kojima sam pomogao da jednom u životu osjete nešto više u sebi, nešto svjetlije od prizemnih jadnih zadovoljstava svakodnevnice?!

Ponekad neko kucne zorom ili kasno u noć, tiho zove. Ne javim se. Frenk Hasanaga je otmen i lukav gospodin. Izmamiće me, glasom komšijskog djeteta. I zasuti me pred vratima šumom plaćeničkih sječiva.

Jedanaeste noći čuh težak hod po avliji i konjsko hrzanje. Topot potkovane obuće primiče se vratima.

Pokuca bojažljivo. Zovnu. Jednom, dvaput. Onda udari jače. Viknu. Moja šutnja ga rasrdi, razbjesni, uze tresti i cimati vratima da ih izvali.

"Ma, otvori, čuješ li me!"

"Ko je?" pitam tiho, skriven uz dovratak s jataganom u ruci.

"Otvori pobogu, otkad zovem!"

"Ko si ti!"

"Tale."

"Koo?"

"Tale Ličanin."

"Aaa!"

Upustim ga, uvedem u sobu. Tale stane nasred odaje, ja hodam oko njega s čirakom četvercem u ruci, od zabune ne nudim ga ni da sjedne. Tale stoji, trepće sujevjerno bojeći se da u ovoj kući osame nisam poludio, obrće se polahko kako ja obilazim oko njega... Moj Tale, blatnjav od puta, dronjav od siromaštva, sijed i spečen od nevolja i godina.

"Šta je?" šapće on.

"Ništa. Ništa. Onako? Aaa, baš ti?"

"Jaa."

"Aaa!"

Popustim čirak i zagrlim svom snagom starog prijatelja. On šmrca raznježen, otima se, i sam mene grli i kori me:

"Ta, de, Boga ti, Hasane Kaimijo, nismo djeca, de, da sjednem, razglobio sam se od puta, aa, ljudi, mog Hasanefendije, de, sjedi, da ti kazujem, moj dragi, moj omatorjeli Hasane, ali si se zdebljao i podbuhnuo! Sreća, te saznadoh. Znaš, pokupiše nas Krajišnike u Posavinu da siđemo. U putu čuh od jednog softe da je Sarajlija, pa ga upitah za te i za tvoje zdravlje. Vino? Nemoj vino! Ako imaš rakije i štogod da prezalogajim... Jah! A softa veli, bogme ti je tvoj Kaimija sablju podigao, bajrak razvio, vojsku kupi, hoće na Stambol da ide, sirotinjske muke da naplati. Kakvu vojsku, kakav bajrak, mislim, ja, gdje si ti vidio da se bez Krajišnika išta u Bosni može početi, bogme je to neko mog Kaimiju u golemo zlo uvalio. Pozvah svoje Krajišnike da pođu sa mnom, ali rekoše da oni imaju svoju Banju Luku, a Sarajevo ih se ne tiče. Još manje nekakav lud hodža kome je dojadilo s mirom sjedjeti. Te ti ja zapnem sam... Ko velim, makar četvoricu da posiječem dok do mene i mog Kaimije dopru.

Heej, ne traži hljeba! Iziđi, zaboga, pred kuću! Ne može ti se ući od ćasa i sahana. Ja sam, da oprostiš, zavirio u dva-tri suda. Nije Bog zna šta, sirotinjska pura zejtinom prelivena, pite krompiruše, popara sa suhim sirom. Svijet donosi, a ti ne čuješ. Da ti pomognem unijeti? Mnogo toga ima. Ono bajato mogli bismo odvojiti mom Čilašu. Ee, za Kulaša ne pitaj! Umrije jadnik jedne zime od gladi i starosti, umrije, Allah mu dao konjski džennet! A ti, biva, još rakiju trošiš. Na Boga ne misliš. Hahaha, čudesna sveca, ljudi moji!

A veliš, bunu dižeš!?

E moj Hasane, tijesan je vakat za tvoju golemu dušu."

Zasjednem s Talom za bogatu trpezu što nam je nanijela sirotinja sarajevska. Pijemo, jedemo, plačemo, pa opet pijemo i pjevamo, nas dva stara pijanca i nesretnika na ovom svijetu. Oko ponoći ludujemo, ganjamo se po svetoj kući — po tekiji, ja njega gađam mudrim i pobožnim knjigama, a on mene ukoričenim defterima u kojima sam na stotinama i hiljadama stranica za ovo nekoliko decenija pokušavao da sredim pitanja i da nađem odgovore svojoj i čovjekovoj nevolji na ovom svijetu. Bijemo se, lete mudrosti, pobožnost, oholost, grijeh i sevap, strast i kajanje, kad ja Tala odalamim Knjigom o ćudoređu, on meni vrati hrpom uvezanih predavanja o trezvenosti.

Pred zoru otvorim sva vrata i prozore na tekiji. Zagrljeni, oba zazivamo otmenog gospodina Frenk Hasanagu da dođe da nas posluži, da nam noge opere i Čilaša napoji i otimari. A mogao bi, vala, i u čaršiju trknuti i donijeti nam lonac rasola, mahmurluk junački da razbijemo.

Hohoho!

Eej, jadni Frenk Hasanaga, koji je odnjegovanim rukama podavio tri hiljade carskih protivnika. Da zna samo na koga će u Sarajevu naletjeti!

Stiže i taj strašni Frenk Hasanaga s gomilom ubica od zanata. Prije nego što je iko uspio da pripremi sebe ili druge na krvnikova ispitivanja i suđenja, da se dogovori o međusobnom čuvanju od teških ili nesmotrenih izjava u istrazi, posmica Frenk Hasanaga nekoliko ljudi iz čaršije i sela, a među njima Bahrudina Bratunčanina i Sadika kujundžiju.

Krvnikov glasnik upade meni u tekiju i prezrivo na turskom izviknu pozov da pođem pred Frenk Hasanagu da odgovaram. Tale uhvati glasnika za toke na prsima, savi ga sebi među noge i upita:

"Hasane, da ga rasiječem uzduž ili poprijeko?"

Spriječih ga da ne prosipa krv po tekiji. A glasniku rekoh:

"Ah ta baraba, taj ušljo pasiji sin Frenk Hasanaga ima o čemu sa mnom da razgovara, neka dođe ovamo! Samo neka najprije opere noge. I pred mojom kućom izuje kundure. Ja sam po majci od roda Pilavija, na lijepu riječ nije nas stid propuzati, ali nam je zato u gnjevu i sam šehulislam do koljena. Marš napolje, paskoviću i drugi put Kaimiji uđi učtivije!"

Nisam se bojao Frenk Hasanage. Da li se on bojao mene, ne znam. Tek, dvadeseti dan donese glasnik dug svitak papira. U njemu spisak mojih vrlina i blagoslova meni i mojima, želje za dug život i dobro zdravlje, i na kraju — molba

ako želim još da živim, ako želim da i većina mojih prijatelja učesnika u pobuni ostane živa, onda neka izvolim odseliti iz Sarajeva u carski grad Zvornik. Ako to učinim, carska uprava će i dalje mene smatrati čovjekom učenim i dostojnim svake svoje pažnje i zaštite.

Da ne bih izazvao pogibiju svojih prijatelja, pristadoh na progonstvo.

Izlazim na Višegradsku kapiju, a prate me Tale i preko dvije hiljade mojih Sarajlija. Preda mnom se steru čiste uske ponjave, jer oni koji me prate nemaju ćilima.

A u progonstvo idem uspravnije nego sultan na svečanu sjednicu Divana poslije najveće pobjede na bilo kojoj strani svijeta.

Neka je slava pobuni i prkosu!

Lajao sam na sve svetinje. Pa i sad, idući tamo odakle se ne vraća, gdje su ruke pod kamenom, a usta šutnjom zakovana, ja opet režim i lajem na sve svetinje, vezire i padišahe, na sve prikaze kojima vlast plaši podanike, zainat sebi

i tebi

oo, Frenk Hasanaga!

ĆAMIL SIJARIĆ

(1913 — 1989)

BUNAR

Voda je sva krenula naprijed, zatalasala se — bistra, široka, i u njoj se zaljuljao crven mjesec, i kraj njega zvijezde, crvene i one, duboke. Vjetar je puhao kroz travuljine, širok i blag, povijao ih tu nad vodom, među njima jedan cvijet, bijel, pod zvijezdom. Zabodeno u toj vodi, golo i samo, i nekako strašno u pustoj noći i tim travama, ono isto dijete koje se Džimširu i prije javljalo, ovako u snu, stajalo je i sada sa šipkom u ruci, i prijetilo: ne da ono vodu, do samo ovako, u snu, da je vidi pod tom travuljinom. Jedan talas, velik, zasukao se pravo od tog djeteta, ispod šipke njegove, i sav plav, od zvijezda, skočio pravo Džimširu na prsa da ga poplavi, u toj noći punoj travuljine, i vode, nad kojom se ljuljao cvijet — bijel. On je stigao da čuje samo smijeh djeteta, i da vidi njegove oči — strašne od sjaja, i velike kako ga gledaju kroz taj smijeh i kroz tu vodu, dignutu svu gore — i skočio iza sna, sav prestravljen i mokar od znoja. Gledao je u mrak i vidio ženinu bijelu košulju, crnu glavu ženinu na jastuku, do nje djecu, i dolje, u ćošku, šaren ženin sanduk, i kroz prozor granu drveta. Drhtao je, jer talas vode i sada je, dok on sjedi tu, budan, na dušeku, očiju širom otvorenih, jednako išao pravo na njega, i da nije vidio tu ženinu glavu i taj sanduk, on bi ciknuo, vrisnuo bi izglasa, od te strašne vode i djeteta u njoj, a ovako stišao se, držao se rukama za čelo, slušao konjsko grickanje zobi, dolje u izbi, pod patosom, koje ga sasvim rastrijezni od sna.

Sjedio je skrštenih nogu, glave oborene i teške, i sad, u tišini, uz to konjsko grickanje zobi, mogao sasvim dobro da čuje kako tamo, u drugoj sobi, njegov brat Sejdul broji pare, i da dobro vidi kako te pare propadaju nekud između prstiju, bježe, i više ih nema, ostaje samo pust glas bratovljev, i prazna ruka. Ni do čega Džimširu više nije bilo — ni do kuće, ni do trgovine, ni do te crne ženine glave, potonule u bijeli jastuk, tu pokraj djece — jer snovi o vodi odronili su ga, izjeli sasvim, i legne li samo, spusti li samo glavu na jastuk, na torbu, na travu, ona je

tu, valovita, omeđena travom, u njoj dolje nebo i zvijezde, na njima cvijet — bijel.

Leži ta voda negdje pod zemljom, a gdje — to se Džimšir pitao stalno od kad mu se počela da javlja, ovako u snu, i od tada on nema mira, ni pameti, niti zna za kuću i za ženu, zna samo za svoju karavanu, žednu, umornu, koja stalno gazi kroz suhu Pešter, i kojoj se on vezao za rep još onda kad je bio momčetom. Išao je on tako za konjima, mrtvim od žeđi, po cio dan ljetni — žedan i sam, i svi bi, i on, Džimšir, i ti konji pred njim, plazili suhe, krvave jezike, kroz cijelo Ugljansko i Melajsko polje. I zna za tu vodu što je gleda u snu, negdje pod zemljom u suhim poljima, niz koja ga stalno vuče karavana.

Jednom je, tako, za karavanom, noćio u suhom Melajskom polju, u tvrdoj travi, pod divizmom, i noću čuo pod zemljom vodu, kako klokoće, javlja mu se javno: evo me, tu, duboko dolje ispod ove suše — ili je to bio samo san jedan. Od tada ga ti snovi stalno muče i stalno vodi jedna misao: da kopa zemlju, da vodu traži, dok ne umre. Našao je vještake, dao im pare, prošli oni svud Melajskim poljem, gledali zemlju, mrvili je prstima, kidali travke i žvakali, i najzad rekli: sve je uzalud, nema vode tu nigdje, ne traži je.

A vode su u snu stalno dolazile, i u njima to golo dijete, i taj cvijet — bijel, i plašile ga svojim talasima, velikim, koji su išli pravo na njega, na njegova prsa, da ga potope.

Išao je od tada kao sjenka — zanesen tom vodom.

Njegova snaga počela je da kopni, od tog stalnog suhog lutanja sa karavanom kroz ta duga polja — Ugljansko polje i Melajsko polje, i od tih stalnih snova o vodama, i danju i noću, čim glavu spusti na jastuk, na torbu, na travu.

Nije vjerovao vještacima.

Ni svome bratu, koji mu se smijao i bojao se da on ne poludi od tih snova i te karavane, žedne, pred njim, niz polje. Ležao bi tako nasred trave, s uhom privijenim uz suhu zemlju, i slušao — ali se voda nigdje nije čula, do ono jednom, kad je ležao pod divizmom, noću, s mjesecom gore na vrhu neba, s karavanom privezanom za plot. On je razmišljao: voda bi se tu morala naći, duboko, pod zemljom, jer cio ovaj kraj pešterski nema nijedne tekuće vode, do izvor pokoji, i to malehan, iz kamena, koji ljeti ispije sunce, isuše vjetrovi. Pobjegnu tada odatle ptice, i na suh pijesak, ispečen suncem, popadaju mrtvi leptirovi. Karavana tu ipak zastane, kraj suha izvora, i dvori — oči konjske gledaju suho, gubice dotiču suhu ploču, znojava tijela od nešta zadrhte, osjete studen

od vruće žeđi, od znoja izgube snagu sasvim, u tim poljima. Da je mogao, on bi nekud pobjegao, iz tih polja, u kraj drugi, vodan, zajedno s bratom i djecom, da ne gleda ta mučenja konjska, na tim golim suhim ledinama, da svemu tome jednom kaže: idi, bijedo. Ali ne može, jer ne daju mu ti snovi o vodi, i odluka što ga svega ščepa, za gušu, za prsa, za živac svaki — da traži vodu u tim poljima, da kopa zemlju, duboko, dok ne umre. Nađe li je — on će biti sretan: karavana više neće žednjeti, ni on, ni putnik, ni ptica.

Od tada ga snovi hvataju sve češće.

Tako, u snu, najednom, nasred polja izraste žena, pravo iz zemlje, bijela sva, visoka, diže se gore i sve je tanja, i dok je on začuđen gleda, ona se obrete sva u vodu, u bistar mlaz vode, pjenušav, visok, koji poslije otiče poljem, niz divlje trave, pod suncem. Stane karavana pa pije tu vodu, i on je pije, i pije je ptica, i vuk. Da poludi. I on i oni kojima to priča.

Osvanuo je tako sjedeći, kraj ženine glave na jastuku, i glava dječijih, gledajući u sanduk i slušajući kako dolje u izbi zoblju konji. Cijelo vrijeme on je razmišljao: gdje da kopa zemlju i traži vodu, koliko duboko i kojim parama, jer pare su bile sve u brata. On ustade i pođe k njemu, u drugu sobu, da mu ispriča šta je naumio i da se isvađa sa svojim bratom, koji je bio škrt na pari. Prolazeći uskim hodnikom, koji je dijelio dvije sobe, i iz kojega se, kroz otvoren prozor, mogao da vidi cio Novi Pazar, on ču kako dolje šumi voda, kraj vodenice, i još jednom se zareče u sebi da neće bratu popustiti, nego će još danas kopati zemlju, tražiće vodu. Njegov brat Sejdul još je spavao. Otvarajući lijeno oči, koje su svu noć gledale u pare, i tarući ih blijedim prstima, koji su svu noć te pare brojili, on odmah pomisli da će i sad Džimšir da mu priča svoje lude snove, i jutros htjede da ga otjera. Ali on ne poče jutros o snovima, nego o novcu, i priča ispade tako strašna, da Sejdul skoči pravo na noge i zagleda se bratu u lice kao da hoće da ga oplače, jer je poludio. Džimšir je stajao sasvim mirno, zagledan tamo, preko brata, u ono dijete i onu vodu, i u vodi silnu travuljinu, i odluči da ne popusti, ma koliko Sejdul kukao za novcem. To što je Džimšir rekao bratu, značilo je propast trgovini koju su dotada zajedno vodili — stariji Sejdul držao dućan, a mlađi Džimšir išao s konjima, vodio kroz Pešter karavanu, dvaput u nedjelji, otud i odovud, i uvijek žednu.

Iako mlađi, Džimšir je od brata izgledao stariji — hodio je tromo, korakom odnekud uvijek jednakim, gledao u zemlju i preda se i onda kad hodi tu po gradu, jer se naučio tako za konjima. Brijao se rijetko, i

to samo onda kad ga, tako ponekad, natjera žena — da takav, čupav kao jarac, ne izlazi na pazarski sokak, među svijet i prijatelje.

Jutros je pred bratom stajao čupav, i njemu ga od srca dođe žao, gledajući ga tako jadna, i sada, eto, bez pameti. I malo, pa se sva kuća dade u kuknjavu, jer će se braća dijeliti, i jer karavana, i Džimšir za njom, više neće gaziti kroz Pešter niti sa Bihorom trgovati. Žena Džimširova bila je najgora. Udata za njega prije deset godina, ona je bila željna svoga muža, jer zbog toga njegova lutanja ona je rijetko bivala sa njim — onda samo kad se vrati s puta, kaljav i umoran, i uvijek čupav, da prenoći samo i rijetko dani, nemajući vremena ni toliko da se ispava i račune svidi. Ona mu je zborila da će pobjeći i da će mu kuću ostaviti, i djecu, jer je ovako kao i bez muža, a jutros se na to i zaklela, kroz plač i vrisak, ako se samo odvoji od brata i zakopa gore u ta suha polja, gdje će izgubiti sve što ima, imanje svoje i svoj život, da najzad gladan pođe po svijetu, i on i djeca mu.

A on je vidio samo vodu, i samo mokru travuljinu, i nad njom cvijet — bijel. I samo je jednu riječ rekao, i to bratu: da se podijele ako ne da pare.

Tri je dana kuća Sejdulova bila tužna kao da je iz nje ispraćen mrtvac. Bio je tužan i sam Džimšir, i ni s kim nije govorio, do sa svojom djecom, držao ih je stalno na koljenu i pričao im o Duridanu, a pri tome mislio na vodu, veliku, negdje pod zemljom, gore u suhom Melajskom polju, kud provodi žednu karavanu. Od nje mu je ostala samo polovina, od karavane; petoro konja, i prazni sanduci, i džepovi puni para.

Za njim je kroz grad trčala žena onda kad je kupio ljude da mu u polju kopaju bunar, i da je samo po nečem smjela, ona bi glasno zapomagala da se ljudi ne primaju posla, jer njen je muž sasvim poludio, ali je očaj ipak odavala mahanjem ruku i čupanjem ruha, javno, na čaršiji, pred tolikim svijetom. Oni što su čuli koliko plaća, i šta će imati da se radi ostali su na mjestu kao ukopani, i samo svoje bečili oči, od čuda dvostruka, jedno zbog nadnice koja je velika, a drugo zbog posla koji je lud. Gledajući ga i slušajući, onako čupava i zanesena, tu pod jablanom, na čaršiji, mnogi su mu u sebi otpjevali pjesmu sa žaljenjem: zbogom, tugo. A Džimšir ih je jednako zvao, i dvostruko digao nadnice, ostavljajući utisak očajan: da moli ljude da se prime posla koji mu se i samom čini mahnit i lud. A kad su se ljudi stali da javljaju da će mu ipak kopati tu zemlju, i to ne zbog toga što će naći vodu, jer u to niko vjerovao nije, nego zbog toga što dobro plaća i što će se u njemu nešto popraviti kad ostane bez para i vidi propast, on je opet, tu nasred čaršije,

vidio ono golo dijete, zabodeno tako u vodu, a oko njega mokru travuljinu i cvijet — bijel.

Kuća ga je s kuknjavom ispratila — pred tim radnicima, koji su se smijali, pred lopatama i trnokopima, pred svojim konjima s tovarima hrane — na čijem je čelu, jašući danas prvi put na sedlu, išao Džimšir, mahnit od radosti, kao da za sobom vodi jaz vode. Kroz tupu jeku kopita, i muklo režanje trnokopa, privezanih za konjske samare, on nije čuo kletvu svoje žene da će otići svojoj braći, i kuću njegovu ostaviti mu da propadne, i pri tome plakala uz zvek željeza na samarima.

Tako je te sušne godine, prije no što će balkanski ratovi, po ljetnjem danu i prašini, Džimšir Tuhovac, iz Novog Pazara, izašao u Pešter da traži vodu, u sušnu polju gdje niko pametan nije držao da ima vode.

Radnici su kopali cijelo ljeto, i cijelo ljeto Džimšir im plaćao, nimalo tužan što pare troši i što od toga koristi nema, jer još ima i polja i para, i jer se još u snu pojavljuju vode, i oko njih guste travuljine, i nad njima — cvijet — bijel.

Melajsko se polje obrete u džombe. Sve jednu rupu iskopaju — duboku, široku, crnu, pa je opet zagrnu zemljom, i počnu drugu tamo gdje Džimšira odsiječe pamet da bi tu voda morala biti, jer je baš te trave vidio u snu, i baš tako dolinasto mjesto. A trava mnogo, i dolina mnogo, i on po njima hodi izgubljeno, i čini se nigdje neće stati dok ne naiže bunar do bunara, ili ne naiđe na živu vodu, iznenada, kao u snu. Za njim se pomjera i sva ta gungula: radničke staje i kuhinje, i ona mučna dosada ljudi koji rade posao glup, i u kojem ne vide smisla, sem to jedino što primaju nadnice, i to uredno, na vrijeme, svakog petka čim izgrije sunce.

Džimšir je pare davao od srca, i samo bi se tada osmijehnuo kad ih stavlja radniku na ruku. To bi radnike pomalo zbunilo, jer su zbog nečega vjerovali da para data slatko i veselo, neće nikad otići uzalud, i trunka nade, baš u tu vodu, prosjala bi negdje u dnu duše, i s kopanjem već se ugasila. Postajao im je taj čovjek čudan, i sve čudniji što više blijedi, što čili, polahko a stalno, kao da ga jede sama ta zemlja koju kopa. On se nekako saživio s tom zemljom, tako crnom i suhom, on žut sav, lahak, ona golema, teška, bez kraja. Leži on po njoj, sjedi, privija uho dolje među trave, ili noću gleda u nebesa, u zvijezde, a u stvari vidi opet zemlju, tu pod leđima, pod travama. Zborio je malo — samo s ljudima kad se pozdravlja, i činilo se da nema ni kad od tog stalnog gledanja u zemlju.

Svako kopanje novog bunara unosilo je u njega radost. A zatrpavanje već iskopanog nije ga mnogo žalostilo. Nikad nije postao očajan, niti mu je posao dojadio. I činilo se upravo tako kao da drugog posla nema i nikad ga ni imati neće — do to kopanje crne tvrde zemlje, tu pokraj džade karavanske, na čemu će ostati do smrti. Tako su zborili svi tamo na džadi kad bi zastali da vide radove. Ljudi su ga žalili.

A žena njegova, u Novom Pazaru, nije prestala da sanja snove — u kojima je njen muž Džimšir, lud potpuno i mokar sav, gologlav i bos, i raspasan, izlazi pred oči i ruga joj se što nije otišla svojoj braći. Zanesen traženjem vode po poljima, on je rijetko silazio kod nje, a kad bi sašao,. bio je šutljiv i izgubljen, kao da više nikom ne pripada, ni toj ženi ni toj njenoj djeci, do samo gore tim poljima, i tim radnicima što ih kopaju. Sada je bivao još čudniji, i sav je zemljom mirisao i nekim travama teška zadaha, koji bi dugo ostao u kući, u postelji njegovoj i kosi dječijoj. I gledao je samo dolje, u šaren ćilim i dječije noge, i vidio samo ono golo dijete, oko njega vode i travuljine, i nad njima cvijet — bijel. U čaršiju nije izlazio, jer bi mu se rugali i smijali — a prijatelji njegovi žalili ga i odvraćali od luda posla, koji će ga dovesti do prosjaka, i njega, i ženu mu, i djecu. Uzeo bi pare i vratio se — da opet sjeda među trave, sve žući, bljeđi, sam i nijem.

Jednom je i Sejdul izašao da vidi šta li mu to brat gore radi. Jašući na konju i vrteći glavom, on je obišao redom sve jame, one otvorene i već zatrpane, i za bratom plakao kao da je mrtav. Vidio je svu njegovu propast. U razmacima, ne rijetkim, svuda tamo gdje je kopana zemlja, crnjeli su se krupni lišajevi, na inače zelenoj ledini, kao da je neko, džinovskim stopama, gazio tuda po tvrdom polju, i još mnogo ima da gazi, i da za sobom ostavlja stope — uvijek suhe.

Prišao je bratu pod slamnu staju, u kojoj je ležao i sjedio, na krevetiću spletenu od pruća, i šutio sa njim dugo. Gledajući u svoju obuću. Džimšir u zemlju. Prvi je gledao u strašnu bijedu koja će mu brata zadesiti, a drugi, Džimšir, ono golo dijete, i one mokre travuljine, i nad njima cvijet — bijel. Nijesu imali ništa da zbore, ništa da jedan drugome požele, sem toliko samo da uzgred vide, ovako šuteći, gledajući preda se.

Zborili mnogo nijesu ni prije, sem toliko dok svide račune, a danas nemaju ni tih računa, nego svaki ima svoj posao, jedan da u gradu vodi trgovinu, drugi da ovdje prevrće zemlju.

Ipak mu je Sejdul najzad rekao da mu je posao sav uzaludan, i da je vidio da tu vode nema — zalud troši i sebe i ljude, a on mu kratko odvratio da mu na konju nije stegnut kolan, neka to vidi, preče mu je.

Na tome im se i svršio susret, prvi poslije njihove diobe, i brzo pao u gluh zaborav, kao da se nijesu ni sastajali. Posljedica toga ipak je bilo, i to loših, koje Džimšir, uz svu upornost i nastojanje, nije mogao da otkloni — naime, radnici, videći da u rad koji radi, ne vjeruje ni sam brat Džimširov, i sve to kopanje dosadno i mučno i onako, postade im sada odvratno, i u njemu oni sami glupi i smiješni, jer čine ono što mudar ne čini — idu za pameću jednog čovjeka za koga svak veli da je poludio. Neki odmah pokupiše alat i odoše kućama, pošto u petak, po izgrevu sunca, primiše isplatu Džimširovu, uz onaj njegov veseli osmijeh, koji se jedino mogao da vidi tada, u petak, kad radnicima izdaje nadnice. Druge on zadrža — time što im povisi nadnice, i iznajmi nove radnike.

Ova stvar ga — odlazak radnika, nimalo ne zbuni i ne uplaši, jer Džimšir Tuhovac je ovaj svoj posao gledao kao i karavanu — ići će on za njim polagahno, korakom jednakim ali stalnim, kao što ide za karavanom, koja nikad nije zastala niti ikad put promijenila otkad joj se on svezao za rep. On se navikao da na kraju puta, koji se ponekad činio beskrajan, osjeti sreću pobjedničku, i dolje u grad, noću ili danju, po zimskom mrazu ili ljetnoj žezi, uplovi sa svojim teškim tovarima, koje je vodila njegova ruka. I sa ovim kopanjem stići će na kraj — tvrdo je u to vjerovao Džimšir, a kraj taj će biti samo voda, treba joj ići, duboko, pod zemlju.

I Džimšir Tuhovac je išao tim putem, i za njim su stope ostajale: crni, veliki lišajevi uz polje, kao guvna. Strast mu postade to traženje vode, i uživanje neko tiho, onako kao kad čovjek hodi, sam, polahko, i zna kud ide, ima cilj svoj, i sve mu je bliži. Pri tome on na sve zaboravi, dolje u gradu na ženu i kuću, a prije toga na samog sebe — i zapusti se nekako strašno, sav zakosmati, uzeleni od trava, ucrni od zemlje. Takav je gazio po ledinama, takav ležao u travama — uočljiv samo onda kada stoji, jer je bio sav kao trava, kao zemlja.

Svi su mislili da ti glupi radovi neće trajati dalje od jeseni — srešće se do tada Džimšir s pameću. A on baš tada, tu jesen, smisli nova i dublja kopanja, i nadnicu nimalo ne smanji, iako su dani bili kraći.

Radove su prekinule jesenje kiše, i Džimšir se, sav kaljav i čupav, vratio u grad s radnicima, naoko ni tužan ni uznemiren što nije uspio da izvadi vodu. Kao da je na vojni bio — takav je Džimšir izgledao po povratku sa pešterskih polja: zelen i blijed, i mršav, strven brigama i

lošim življenjem, ali neveseo nije bio, ni tužan, no nekako upravo onakav kao kad se vraćao s puta sa svojom umornom karavanom — to jest ćutljiv, i nečim zanesen; tom vodom i travom, svom mokrom, nad kojom se dizao cvijet — bijel.

On takav ostade cijele zime.

Ali više niko nije držao da je on ćutljiv i zanesen zbog toga što vodu nije našao, nego što je sad sasvim propao — ostao bez novca.

Bila je ta zima snjegovita.

Planinom se nije putovalo. A s karavanom baš nikako. Pa ipak se Džimšir usudio i jednoga dana pošao s konjima, ali se vratio sav premrzao, slomljen i bolestan, i zatim dugo bolovao sa izgledima kao da se neće više ni dići na svoje noge. I baš tada, dok je bio u vatri, najviše su ga morili snovi — sve neke vode, velike vode, potekle iz svakog njegovog bunara, i sve neke trave, mokre trave, i nad njima cvijet — bijel. Budan opet, on je očima, zabodenim u tavan od šašovaca, gledao sebe i karavanu, tu, pred sobom niz tvrdo polje, i u tom polju on skreće nadesno, ne mnogo, jedva jednu stotinu koraka, i tu na česmama poji karavanu, i voda mu sve teče oko nogu, sve po nekom bijelom kamenju, nad kojim se roje leptirovi.

Brat Sejdul mu je dolazio često, i šutio dugo uz njegov dušek. Pošto bi se nagledao brata, i brat njegov gore šašovaca, on je odlazio. Jednom je ipak pitao Džimšira ne sanja li više o vodama, a on mu nije htio da kaže da će na proljeće opet kopati.

I s prvim proljećnim maglama nad gradom, žut od bolovanja i iscrpljen, Džimšir je opet stao da sakuplja ljude, a žena njegova stala da kuka pred bijedom u koju je vodi muž. I kad bi to išlo, i kad bi to smjela, ona bi onakva — grlata i jaka, stala na čaršiju, odmah kraj jablana, i vriskala bi, zapomagala da što je muško i što nju čuje skoči i uhvati njenog muža, jer sasvim je skrenuo s uma, prevrće polja i ledine, i kuću svoju hoće da uništi — aman. Ovako, ona se samo jela u sebi, i kukala u šake, i noć cijelu plakala nad djecom, kraj jastuka, na koji joj glava nije padala, ni u dvije noći. Njemu nije smjela ništa da kaže otkad mu je ono kazala lani: da će mu kuću ostaviti, i djecu da će mu ostaviti, i braći otići, pa slagala. Otkad je počeo da računa troškove, i brigu brine otkud će i kako učiniti tolike pare, on je često gledao u njen fes na glavi, opšiven do pola dukatima. Džimšir Tuhovac prodade konja, uštavljene kože i grdan vosak što ga pripade pri diobi s bratom, i ne rasu ženine dukate. Za sada se svršilo sve na tome što ih je Džimšir samo prebrojao i pitao u gradu koja im je cijena. Pred put svoj gore u pešterska polja,

on pregleda sve po svojoj kući i više ne nađe ništa vrijedno za što bi se mogla otkinuti para. Ni za čim nije zažalio — jer sve su to bile smrtne stvari, vijeka kratka i ništavna, a vječan je samo put pešterski i karavana koja njima gazi — i vječna će biti i ta njegova voda, a ona mu se i sada u snu javlja, i sve neke mokre travuljine, i nad njima cvijet — bijel. Kopanje je počeo uz te magle proljećne, kroz koje Džimšir izađe tajke, tako da ga u gradu niko ne opazi, i ne isprati, do jedino njegova žena svojim kukanjima, sad nešto glasnijim, jer je bila magla.

Na polju pustu, presječenu putem s kraja na kraj, po kojem su rasle prve trave i prvo cvijeće, i čučale magle nedjeljama — desno od puta, više jama zatrpanih łani, izrastoše iz zemlje crne staje, sa dimom gore, i opet se zacrnje prevrnuta zemlja, na ledini što se zelenjela. Kopalo se lijeno, kao iz bijede, i umaralo vrlo brzo, jer niko ne shvaća to što radi, niti u tome vidi kakva smisla.

Liježući po mokroj zemlji, i ostajući dugo s uhom u travi, Džimšir se prokašlja, i slab i onako od zimušnje bolesti, požutje brzo i ucrnje, gore nego lani. Slušajući ga tako kako kašlje, i gledajući ga kako žuti i crni, radnicima se on, i posao njegov učini tužan i žalostan, i da svim tim sam đavo upravlja.

Sada je mogao svak da vidi da se i život Džimšira Tuhovca, i kesa njegova u njedrima, brzo svode na sve tanju žicu, i da dugo nijedno neće istrajati i čim se prekine samo jedno — prekinuće se i glupi radovi, i ostaće o njima samo priča.

Zapadno od polja Melajskoga crne se šume. Na vrhu planine, prema nebu, te šume se čine kao češalj. Tamo su se prvo iščešljale magle, pa niski oblaci tjerani vjetrom, pa najzad počele guste kiše s tamom, tjerajući niz polje putnike kao prugom. Ta kiša potraja cijelu nedjelju, i voda ispuni iskopane jame, prekinu radove. Staje i busare prokapaše, ljudi se nagrčiše oko vatre, nažmirkaše u ljutu dimu. Sa svoga kreveta, ispletena od pruća i dignuta visoko od zemlje, savijen u klupko i umotan u jorgan, Džimšir bi dugo gledao u kišu ne misleći ništa i ne ljuteći se što ta kiša nikako ne prestaje — i tako bi, u stavu sjedećem i sav u jorganu, i zaspao, očiju napola otvorenih — snom zečijim, da je teško bilo pogoditi kada spava a kad je budan. Ustao bi samo kad je obrok — i radnici bi tada vidjeli da on na tom pruću i u tom jorganu spava obučen i obuven, da mu je glava sva začupavila i krv iz lica sasvim pobjegla, pa postao bijel i providan kao džam. Vlaga ozdo i kiša ozgo — jer busara je prokišnjavala, ispiše iz njega svu snagu i zdravlje i načiniše ga pravim bolesnikom, kojem su dani odbrojani. Pa i takav, kroz rosu na travi i

kroz maglu, kašljući stalno i kišući, on bi poslije svakoga ručka obišao jame i gledao koliko se u njima napunilo vode. Ono što je Džimširu Tuhovcu, još kod prve kiše palo u oči, bilo je da zemlja nije svud jednaka, da neke jame dobro drže vodu, a neke je sasvim propuštaju, iako se zemlja, kad se okom gleda, činila svuda jednaka i ista.

To ga je zbunilo.

Dugo bi stajao nad tim praznim jamama i razmišljao otkud je to — i sam sebi davao odgovor: tu je zemlja rjeđa, tamo je tvrđa — drugo ništa ne može da bude.

Tamo, preko brda i planina, lomili su se polahko oblaci, otvarali bunarevi vedra neba, i kroz njih se probilo sunce. A sutra je osvanuo dan čist, nad poljem koje je bilo sve mokro, bijelim maglama poprskano. Lijeno i bezvoljno radnici su opet stali oko jama, i stajali su dugo, grijući se sunca poslije kiša, pod kojima se sa trava dizala para, vruća i slatka. Čekao ih je posao po običaju kaljav, i niko mu nije mogao da priđe. A Džimšir je bio čovjek takav — nikad on nije tjerao radnike da rade onda kad im se ne radi, pa je i sam stajao na suncu, i ostao tu dugo šetajući. Jer na silu ne može se ništa — držao je Džimšir Tuhovac — ni voda naći, ni radnici tjerati, nego u tome treba naći korak, onaj sitni a odlučni korak kojim je išao za karavanom i uvijek stizao kud je htio. Toga dana Džimšir je rekao da kopaju samo suhu jamu, onu što je vodu propuštala, jer on je držao da ta voda pod zemljom mora da ima svoj otok, i htio je da ide za njom. Radnici su se samo zgledali i nijedan ne sađe u jamu, jer nešto luđe od ove odluke nijesu mogli zamisliti. Cio dan su sjedili na suncu, sušeći svoja iskisla ruha i pričajući dokone priče — gledajući pokatkad Džimšira kako i sam sjedi uz staju, ni trunke jedne ni ljut ni zabrinut što ne rade, kao da je sve to on predvidio, i da baš tako treba i da bude.

Sutradan je osvanuo petak, i on im rano, u izgrev sunca, kao i uvijek, isplatio nadnice za cijelu nedjelju, tako da je sve to izgledalo kao kakva čudna dječija igra, u kojoj ipak neko propada — on, Džimšir. U toj igri, na tvrdoj ledini, on jedini nije bio priseban — bio je izgubljen i zanesen nečim: tim snovima o vodi, negdje pod zemljom oko koje su grdne travuljine, sve mokre, i nad njima cvijet — bijel.

Od toga drugoga dana poslije kiša radnici su kopali samo u dubini, i grdna zemlja, izvučena gore na travu, zacrvenje se na zelenu polju kao rana. Niko nije znao gdje će se stati, ni gdje započeti nova jama, jer to — činilo se — nije zavisilo ni od čije pameti, do jedino od volje čovjeka kojega sam đavo za ruku vodi i uči ga kako će propasti.

I što su te jame bivale dublje, i broj njihov rastao uz polje, kesa Džimširova bila je sve tanja, tako on oko pola ljeta prodade najzad i ženine dukate pošto se ona nakuka za njima, i on našutje pred njenim krilom, postiđen, i kriv, i zanesen, zagledan u vode i travuljine, i nad njima cvijet — bijel.

Nikad se Džimšir Tuhovac ne rastuži za parama, ni za tim ženinim dukatima, a niti mnogo obradova — kad mu u dva maha njegovi radnici javiše da čuju pod zemljom vodu, i zakleše se svojom djecom, ali se oba puta prevariše.

Sjedeći tu u svojoj staji, žut, bolestan i čupav, on se od svega u svome životu najradije sjećao karavane, a ta sjećanja bila su svijetla, puna puteva i konjskih kopita, i sad eto umire, polahko, zbog te iste svoje karavane, tražeći joj pod zemljom vodu.

Izlazeći iz svoje staje poslije prevruća ljetnjeg dana, Džimšir Tuhovac osjeti nemoć u nogama, i ne moga da ode do novog bunara i posluša čuje li se voda, jer su se radnici opet kleli djecom da je čuju, pa sjede blijed, i crn, i tih, zagledan u brda u daljini niz koja je, kroz sklopljene oči, vidio samo tešku karavanu i čuo joj bronzu, suhu, žednu. Cijele večeri mislio je na vodu sjedeći tako uz kolibu, bez nogu i snage, stalno kašljući i slušajući kletve u djecu da se voda čuje.

Poslije vrućine noć je bila hladna, i Džimšir se osvježi, tako da je mogao svu noć slušati lajanje pasa u dalekim selima, i misliti da laju na karavanu.

Ražaloščen zbog svoje bolesti, on pomisli da ga oni lažu, i da niko dolje nije čuo vodu, i odluči da sam sađe u bunar, ovako bolestan, čim svane, i može biti da dolje umre.

Džimšira Tuhovca spustili su u bunar na konopce da se uvjeri u to što su čuli, i on se dolje, na dubokom krugu žute zemlje, prvo iskašlja i izječa držeći se rukama za čelo i prsa, i poslije privi uz zemlju uho, zažmuri i vidje odmah mokre travuljine, i nad njima cvijet — bijel, onaj iz sna. On se i sad, pred vodom, koju je dobro čuo u zemlji, osjeti isto onako usamljen kao kad je išao za karavanom i sanjao snove o vodi, jer je vidio da umire, naglo, u tom polju kraj vode, i da za njim ništa ne ostaje do ta voda i ta karavana. Slušao je dugo, žmureći, s jagodicama na studenu busenu, i dobro čuo dolje, klokot vode, čini se jak, dolazi odnekud i nekud bježi, neviđen i nečuven, a stvaran, i živ i tu blizu pod uhom. Nikakvu drugu radost ne ispolji Džimšir Tuhovac, do kratak osmijeh na blijedu licu, onaj što bi se uvijek javljao kad bi petkom plaćao nadnice, niti se ikakva razlika nasluti u tom čovjeku gore na travi.

Nadali su se punim kotlovima mesa, ali ne dobiše nijednu riječ, do samo nadnice, jer je bio petak, i to zbuni radnike i naljuti, tako da cio dan ne sađoše u bunar, niti im on to reče, nego se povuče i leže u staju. Ležao je cio dan, šuteći, slušajući cvrčke pod koljenom i čekajući samo još jedno — da vidi tu vodu. A baš ti posljednji radovi u zemlji bili su najteži i najopasniji. Spušteni dolje na konopcu, pomoću skele, koja se ljuljala, i čekrka, koji je škripao, radnici su kopali zemlju ne stajući na nju svojom nogom, jer se svak bojao da ne propadne, bilo u vodu bilo u pećinu, pa se radilo tako viseći, i stoga sporo i vrlo dugo — još tri puna dana.

Slušajući pred noć, uz vrevu cvrčaka kraj koljena, kako su radnici dolje u bunaru stali da kliču i halaču, i drugi gore da skaču po zemlji i padaju, Džimšir Tuhovac, ležeći tako na krevetu od pruća, shvati da su to došli do vode, i sad piju. On se ni sada ne pomače s mjesta, ne mrdnu, ne trepnu. Jednu kapu, svu mokru od vode, izbaciše ozdo iz bunara, i ona, teška kao žaba, pade gore na rub bunara, i neko je donese Džimširu. On je uze, i ruka njegova postade mokra, pa koljeno, pa krilo cijelo, jer je on polahko cijedio kapu, zagledan u vodu što iz nje toči, a poslije kaplje, polahko kaplja po kaplja, tu, u suhu i tvrdu Melajskom polju, u zalazak sunca, kraj crna puta karavanskoga. I vrati kapu bez riječi, bez ikakve promjene na licu, kao da se ništa ni desilo nije, i ostade zagledan u mokru ruku, koju ne obrisa.

Džimšir Tuhovac se tek sutradan nadnio nad bunar i vidio vodu. Cio bistar potok, sa klokotom, išao je s jedne strane na drugu, dosad neviđen i nečuven, do samo tako u bolestima, u snovima, za karavanom. Svi su je pili, do on — Džimšir Tuhovac. On ne htjede da pije te vode, samo se tako poigra njom, isprska se sav po ruhu, po licu, poprska trave i skakavce u njima, kao dijete. Džimšir Tuhovac je odlučio drugo, da prvo ozdravi, a zatim da stane za karavanom, i da je žednu, tu, u tom polju, okrene s džade na tu svoju vodu i napoji, a poslije i sam se napije, žedan i zdrav, i prvi put tako — sa karavanom. Misleći na to, njemu dođe u svijest: "travuljine, travuljine... i na njima cvijet — bijel".

Prije nego što pođe kući, on isplati da se ozida bunar, da se na bunaru načini vajat i da se načini takav čekrk koji će vodu iznositi gore, u korito, da lakše pije karavana, i on, i putnik, i ptica — i pođe ženi da boluje, i svojoj djeci, misleći samo na postelju, gore nad izbom, kraj ženina sanduka, i dolje u izbi na svoje konje, kako zoblju.

Nikoga ne pozdravi, ništa ne reče, vode se ne napi.

Blijeda, čupava sva, ljuljala se na konju njegova glava, da se nigdje uz put ne okrene, ne nasmije, ne pogleda nikoga, do možda jedino karavanu, umornu, pod sanducima.

Džimšir Tuhovac dođe kući tek sutradan — i žena ga njegova dočeka s kuknjavom, prestravljena bljedilom i čupama, strašnim, na licu zemljastu, kao mrtvu.

Sjedio je u ćošku kraj ženina sanduka i ćutao, sad miran, prazan, s očima negdje u prazan prostor u kojem nije vidio ništa — ni svoju vodu, ni travuljinu, ni cvijet — bijel. Džimšir Tuhovac je tek sad bio tužan — jer je bio pust sasvim, bez tih snova, što su ga nosili, i bez muka što su ga držale — i on poželje da opet vidi te vode u snu i te travuljine, sve mokre, i nad njima cvijet — bijel.

Noću je ječao mjesec cio, i opet šutio tako s bratom, kraj ženina sanduka u ćošku, slušajući kako konji zoblju, dolje u izbi. Nikada više on ne stade za njima.

HASAN, SIN HUSEINOV

Poznavao sam Hasana, sina Huseinova.

Kad sam jednog dana ušao u han Kolobaru, pokazali su mi ga rukom i rekli da ga pozdravim, da mu kažem koju ljubaznu riječ i odam poštovanje kako najljepše umijem jer on to voli, a zatim da prođem i sjednem na sećiju odakle, ako hoću, mogu kroz prozor da gledam svijet na čaršiji kako kupuje i prodaje, a imam priliku i Hasana da gledam i poslije da pričam kako sam i ja u Sarajevu, u hanu Kolobara, vidio Hasana, sina Huseinova.

Nisam umio da ga pozdravim onako kako se od mene tražilo, okrenuo sam se ka nekakvom čovjeku za kojeg su mi rekli da je Hasan, povio se malo u struku, nešto rekao ili ništa, i otišao na sećiju. Nisam dao sebi pravo da ga sa sećije gledam, kad ga nisam ljudski pozdravio; ja koji sam sada prvi put čuo za toga Hasana, i prvi put ga vidio, nisam ni znao zbog čega da ga drukčije pozdravljam nego što obično pozdravljam ljude, i ono moje povijanje u struku, i ono što sam tome čovjeku u prolazu rekao, bilo je po nagovoru mojih prijatelja, pa je — zbog toga, i ispalo neuljudno: tako da od sebe nisam ništa dao, a od srca baš nimalo, a ni šta tražio od toga Hasana — ni toliko da na moj pozdrav odgovori. Moji prijatelji su mi zamjerili, a ja im odgovorio da žalim — ali da drukčiji pozdrav nisam ni dužan čovjeku kojeg ne poznajem, a i ne treba mi da se sa njim upoznajem; u han sam došao da čaj popijem i da kroz prozor gledam čaršiju. Rekli su mi da je to tačno, da nas je sviju čaj ovamo doveo — ali da je, za moju sreću, u sobi Hasan, sin Huseinov i da treba da se bar dobro nagledam kad već ne mogu i da ga čujem.

Šta je to trebalo da čujem od toga Hasana ja nisam znao, a nisam ni pitao moje prijatelje, i uzeo sam da mirno — gledajući kroz prozor čaršiju, popijem čaj.

Može biti da su moji prijatelji pomislili da su me uzalud doveli u han zbog Hasana, kad me jedan takav čovjek ne zanima nego čaršija;

vidio sam da im je žao što sam takav, što nisam kao oni — koji u han dolaze da bi vidjeli, i ako ih sreća posluži i čuli Hasana, sina Huseinova.

Popio sam čaj, spustio praznu čašu na tablju, i sad odjednom, stao da gledam po hanskoj sobi. Na sećijama, pokrivenim ovčijim i srnećim kožama, sjedjelo je i ćutalo nekoliko trgovaca, reklo bi se iz drugih mjesta, koji su u hanu i noćili, i sad čaj pili. Prešao sam preko njih nemarno očima, i išao do kraja sećije, gotovo do vrata — do Hasana. Pitao sam se u sebi zašto su dali da taj Hasan, sin Huseinov sjedi do vrata kad su mi rekli da je on jedan pametan čovjek, najpametniji u cijeloj čaršiji. Nisu me time uzbudili, a ni uvjerili da je onaj čovjek što sjedi do vrata najpametniji u čaršiji — nisam ga gledao zbog njegove pameti, nego zbog toga što su ga i moji prijatelji gledali, a jedan rekao još i to: da je Hasanu, sinu Huseinovu, milo kad ga ljudi gledaju.

Nisam mogao dalje, upitao sam zašto bečimo u onoga čovjeka. Odgovorili su mi da ja ne moram da ga gledam, da je Hasan, kad se gleda, kao i svaki drugi čovjek, ali nije kad se sluša...

— A šta bih čuo, kad bih ga slušao? — upitao sam...

Tim pitanjem iznenadio sam moje prijatelje. Jedan mi se primakao uz uho, pa će, kao da sam kakvo dijete, polahko i razgovijetno:

— Čuj... ovoga Hasana pozvao je jedan čovjek na večeru: njega i još puno svojih prijatelja. I htio dobro da ih ugosti; bio je bogat taj domaćin. Ženama je rekao nek nije jela koje se na sofru neće iznijeti. I žene stale da kuhaju jela, sve jedno bolje od drugoga. Slana jela, i slatka, i napitke. Toliko tepsija, toliko činija, Bog zna koliko. A Hasan, sin Huseinov, dok se večera pripremala, pričao priče... Pričao im je toliko čudne priče, i toliko lijepim glasom da su svi ljudi umuknuli. Nisu disali. Nisu više znali ni gdje su. Bili su tamo gdje ih je odveo Hasan svojom pričom... Bili su u sasvim drugom vremenu, u davnom vremenu; ovo svoje su zaboravili, i sebe su zaboravili. Nisu jedan drugoga vidjeli, nisu ni Hasana vidjeli, do samo mu glas čuli — a i taj glas kao da je dolazio iz nekog čovjeka koji je živio nekad davno i sve vidio i znao — znao šta su ljudi radili prije dvjesta i koliko god hoćeš unazad godina, i kakvi su bili ti stari ljudi. I evo šta se desilo one noći kod onog domaćina kad su žene spremale večeru a Hasan dotle pričao priče: htjele su i one, bar nešto, da čuju od onoga što Hasan priča — unijele bi sud sa jelom u sobu i stale, i kako bi tu stale tako bi i ostale slušajući priču. Jedna tako, druga tako, i treća tako. I više ni one nisu bile tu, nego tamo gdje ih je, svojom pričom, odveo Hasan. Vratio ih je u zoru pijetao, kad je zapjevao. Sjetile su se tada svojih jela koje su sinoć pripremale za večeru, ali je

bilo sve kasno — jer ono što je ostalo na ognjištima, izgorjelo je; mogle su, jadnice, samo da kukaju. Zato Hasana neće da slušaju oni koji ikakva posla imaju, propadne im posao slušajući ga. Neki, ovdje u hanu, ne zaspu noću — i sjutradan ne žive u ovom vremenu nego u nekom davno prošlom, i ne liče na sebe, ne poznaju ljude koje su poznavali nego neke koji su davno živjeli, i cio dan sa njima žive. Izgledaju kao da su pijani, ili budale, ili hoće da su mnogo pametni. Neki su bili tužni, ako je priča bila tužna — i bilo im žao što su se rodili kad je svijet takav...

Ne umijem ti o njemu pričati, o Hasanu, sinu Huseinovu, nego dođi uveče u han kad on priča, da ga čuješ.

Pošto mi je sve to rekao u uho, polahko i razgovijetno kao kakvom djetetu, moj prijatelj se odbio od mene; nije čekao da mu na to išta odgovorim, ili da ga pitam, a imao sam i da mu odgovorim i da ga pitam. Popili smo još po jedan čaj, ćutali koji trenutak a zatim sam ja počeo:

— Priča li istinite priče ili izmišljene onaj Hasan?

Moj prijatelj mi se okrenuo, gledao me preko prazne čaše u ruci, veli mi:

— To se ne zna; to se nikad ne može znati — kad bi neko Hasana upitao, uvrijedio bi ga i on bi, istoga časa, prekinuo priču. A to bi bila velika šteta i ljudi bi se na onoga što pita naljutili, platili bi mu čaj i pokazali vrata, nek ide. Kad ste me pitali, a srećom niste njega — i nemojte da vam se to omakne s jezika, ja ću vam odgovoriti: ono što bi, u njegovoj priči, moglo biti istina, učini vam se da je izmišljeno, a ono što je izmišljeno, učini vam se da je istina, i vi nikada niste ni ovamo... ni onamo... nego u rukama Hasanovim koji vas ljulja i tamo i ovamo kao da ste u kolijevci. Kad hoće da se nasmijete, vi se nasmijete; kad hoće da vas prepadne, vi se prepadnete, a kad uzme da priča mudru priču, vama se učini, da oko sebe vidite sve nekakve starce s bijelim bradama do pojasa, među kojima ste samo vi bez pameti.

Oslikao mi ga je tako kao da se radi ne o Hasanu pričalici, nego o Hasanu čarobnjaku. Gledao sam ga tamo na kraju sećije, gotovo do vrata, usamljenog; učinilo mi se da taj čovjek ništa u životu nije postigao, a ni želio da što postigne, do da tako sjedi po hanovima i da, ako neko hoće da ga sluša, priča svoje priče. Bio je srednjih godina, lijepa, mrka, izdužena lica nad koje se nadnosila mala, od bijela prediva ispletena kapa sa kićankom od svih mogućih boja presječenom do same kape, tako da je ličila na još dobro nerazvijen šareni cvijet. Crne, krupne oči, bile su mu pune vlage, nadstrešene dugim trepavicama i gustim vjeđama — i ona mu vlaga, kad zatrepće očima, odsijavala nekim čudnim, bolnim

sjajem. U ogrtaču sa jakom od žute lisičije kože sjedio je kao kad zvjerka čuči u kakvom jesenjem grmenu punom krupna, čađava lišća, pred opadanje. Ni na koga iz čaršije nije ličio: ni na trgovca, ni na zanatliju, ni na hodžu, nego bio jedan od onih dokonih ljudi koji se, svuda u svijetu, po ovako velikim hanovima, povijaju, sjede do vrata da ne smetaju, šute, pogledaju ponekog ili nikog i ništa ne gledaju jer su dovoljni sami sebi. Kuće obično nemaju, a i ako imaju zamijenili su je za han gdje im je zimi ugodno jer je toplo, a ljeti je hladovina. Usamljenici su, i srećni su što sa svoga mjesta, tamo negdje kod vrata, mogu da gledaju ljude, i slušaju šta zbore. Nisu sirotinja, ne ištu — ne gledaju u tuđ čaj; kad bi para imali koliko ih nemaju, oni bi svima u hanu platili čaj — nego su tako... nekakav sastavni dio hana, ni njegova sreća ni nesreća...

Takve su mi misli, o tim ljudima, prolazile kroz glavu dok sam gledao Hasana, sina Huseinova. Doznao sam da mu je otac Husein bio učen i ugledan čovjek; prezivao se Akovalija — po Akovu na Limu iz kojeg mu je, uz nekakve nemire, došao djed. Doveo je sa sobom braću, i više nekim zabranjenim poslovima nego poštenim radom braća i njihovi sinovi zaimali — svi, sem Huseina, oca Hasanova; on se dao na knjigu, na posao koji paru ne donosi, i sa ženom i dvojicom Hasana, od kojih mu je jedan bio sin a drugi posinak, živio siromašno. Dvojica Hasana — stariji dovodak i posinak i mlađi sin, slagali su se kao dva rođena brata, ali ništa nisu radili, ni paru imali. Onaj što je bio rođeni sin Huseinov — kojeg su, da ga razlikuju od onog drugog Hasana, zvali Hasan, sin Huseinov, išao je sa ocem po mahalama i naslušao se njegovih mudrih priča iz knjiga i onih koje je sam izmišljao. Tada se Hasan, sin Huseinov, i sam naučio da izmišlja priče, da istinite — iz knjiga Huseinovih, pretvara u lažne a lažne u istinite i stvara nekakve treće, svoje priče...

Po smrti Huseinovoj Hasan se pročuo sa svojim pričama, boljim od očevih, ljepšim glasom i ljepše ispričanim — i vještinom da se prilagodi trenutku, mjestu, i raspoloženju slušalaca — tako da se nije moglo dogoditi da veselim ljudima priča tužne priče ili neveselim vesele.

Pošto se napričao po mahalama, gdje su ga i hranili zato što ih zabavlja, Hasan se, polahko, spustio na čaršiju — tamo gdje su hanovi, i u njima se, najprije u manjim, zadržao jedno vrijeme, a zatim ušao i u najveći — u han Kolobaru. Tu su bili drukčiji putnici od onih po malim hanovima, i bolji handžija — neki Arif Tabak, koji mu je za stalno dao ono mjesto na kraju sećije do vrata, i hranio ga. Zauzimao je to mjesto

do vrata rano izjutra — kad soba stane da se puni svijeta, i napuštao ga kasno u noć, kad se soba isprazni.

Prvi put sam čuo njegovu priču kad sam, jedne večeri, ne znajući kud ću, otišao u han. Sjedio je na onom svom stalnom mjestu, na sećiji do vrata. Iznad glave mu je, obješen o klin, gorio fenjer; osvjetljavao mu je onu čudnu kapu od bijela prediva sa kićankom na vrh nalik na šaren cvijet, lice mu je bilo u sjenci — ono njegovo mrko, izduženo lice, i meni se učinilo sitno, kao u djeteta. Pribijeni uz njega — toliko da je jedva disao, slušali su ga ljudi: neki su sjedili skrštenih nogu, neko na koljenima, neki čučali. I sâm sam čučao, jer nisam imao gdje sjesti, i slušao ga; mogao sam da uhvatim tek ponešto iz njegove priče — onoliko koliko je bilo dovoljno da me primami, ali ne i cijelu da čujem. Okretao sam se ljudima oko sebe da mi kažu šta je rekao, ali odgovor nisam dobijao — jer nisu imali kad da se sa mnom zabavljaju; izgledalo je kao da Hasan tamo nešto dijeli, pa bi ostali bez dijela.

Poslije sam dolazio ranije i zauzimao bolje mjesto, ali nikad ono najbolje — jer bilo je hitrijih od mene, i uvijek mi je ostajalo da čučim ili da sjedim na koljenima. Mogao sam, sa tog boljeg mjesta, da dobro čujem Hasana i da ga dobro vidim: bio je tu — blizu, i u isto vrijeme daleko, i iz te daljine, pred naše oči, izvodio nekakav nepostojeći svijet sa svim što ljudi mogu da imaju, da steknu, da izgube, da stradaju ili dobijaju u bitkama, da se žene, da hode po svijetu, da umiru — da se ne zna šta je u tome svemu bilo istina a šta Hasan izmislio.

Pričao je bez reda šta mu na um padne ili šta mu je lakše da izmisli; kad izmišlja bio je sporiji, zastajkivao je, ćutao sve dotle dok čaj ne popije, a kad mu ne ide ni uz čaj, uzimao je gotovu priču, da ne čekamo. Te gotove priče bile su o starom Sarajevu — onakvom kakvo je nekad davno bilo, i kakvi su u njemu bili ljudi, sokaci i kuće; bile su kuće okrenute drukčije: prozori su im gledali na vrtove i bašče a stražnja strana na sokak, i sve što se iz njih prolijevalo, oticalo je niz sokak. Djeci se govorilo da paze kad neko dolje sokakom prolazi, da ga ne pokvase..., a kad se to ipak desi — čovjeku se iznese ibrik sa vodom da se opere, a dijete se izbije.

Volio je da mijenja slike starog Sarajeva, volio da ga ruši i iznova gradi. Palio ga je vatrom. Plavio vodom. Harao bolestima. Pljačkao hajducima. Zažmurio bi kad bi ga, uz neki požar, zavio u dim da se u njemu ništa nije vidjelo — ni čovjek čovjeka, ni kuća kuću, do plamen i dim. Poslije bi ga, gotovo cijelog, iznova načinio i uvijek ljepšim. Nije dao da to novo Sarajevo dugo traje, i ako ništa drugo a on bi ga iskaljao

blatom toliko da je u njega bilo gadno pogledati — a zatim ga očistio, okrečio i pokrio zelenilom voćnjaka. Ali ni toj novoj slici starog Sarajeva nije dao mira — i, iz vedra neba šinuo bi grom u neku od munara i prelomio je; nije govorio da je to zbog krive kletve trgovaca na čaršiji, nego da grom bije u visoko. Kažnjavao je krivce zatvorom, trgovcima koji su krivo mjerili probijao ekserom uši i prikivao ih za direk nasred čaršije da ih svak vidi. Teže krivce davio je noću u gradskoj tvrđavi; za svako zadavljeno grlo ispaljivao je po jedan top; nek se zna da se na tvrđavi davi i da za svakim, jedne noći, može da pukne top. Treće je slao u Aziju, u progonstvo — u Karakazan, odakle se nisu vraćali. Nije žalio za njima, a ni veselio se njihovoj nesreći, do polahko, kao da je tu bio i sve to vidio, ispredao priče o ljudskim sudbinama, nepoznatim i nepredvidljivim, svakom čovjeku još prije rođenja na čelu ispisanim, ali uzalud to pismo na čelu nosi kad ne može da ga pročita. Ispadalo je da je za čovjeka najveća nepravda što cio vijek nosi jedno pismo, a nije mu dato da zna šta tu piše; s te strane on je rob nekakvom pisaru koji mu je ispisao sudbinu i pismo zapečatio. Neće moći da po svojoj volji upravlja svojim radnjama; one su mu određene onim pismom. Zato Hasan, sin Huseinov, nije krivce krivio, a ni divio se dobrim ljudskim djelima, jer ni dobro ni zlo nije od njih zavisilo nego od onoga što im je na čelu zapisano. A ne može se ni pročitati, ni dopisati, ni — ako ne valja, izbrisati. Ni na to se Hasan nije ljutio; pričao je mirno i ravno, i — ne iz njegovih riječi nego iz njegove mirnoće ispadalo je da je najbolje tako kako je čovjeku unaprijed određeno. A ono što je ipak dobro da čovjek pokuša da uradi, jeste da se na vrijeme oženi, da ima svoj dućan i da živi kao ostali ljudi u čaršiji. Neka gleda kako Miljacka teče, kako u proljeće lista drveće, i kako u jesen opada list; sve drugo će mu biti suvišno i glava će ga od toga boljeti.

Ponekad bih u sebi rekao da neću ići u han da slušam Hasana, ali i onda kad nisam odlazio, činilo mi se da ga čujem kao da sam u hanu. Stao sam najzad da se pitam: šta je to što me privezalo za Hasana, trebaju li mi njegove priče i šta imam od njih, ako išta imam? Znao sam da bi mi on odgovorio da nemam ništa drugo, do da ih i sam nekome ispričam, da je na ovome svijetu najvažnije da imamo jedan drugom nešto da ispričamo. Kad bi mrtvi mogli da se kajemo što živi nismo učinili, to bi bilo što nismo pričali... Hasan bi mi rekao da odem na groblje i vidim koliko se tamo šuti...! Zato nek se ne gubi vrijeme dok je čovjek ovamo... Nije važno je li ono što se priča istina — da pouči, ili izmišljeno — da zabavi, nego da se pričajući i slušajući dva puta živi.

Može biti da bi mi tako nešto odgovorio Hasan, da me čuo kad sam se pitao šta imam od toga što idem u han i slušam Hasana.

Došla je kasna kaljava jesen sa kišama i ja sam, uz te kiše, otišao iz Sarajeva; ne znam koliko je sa mnom otišlo Hasanovih priča — tek on jeste: ostala je u meni njegova slika kako, sa onom kićankom na kapi nalik na nerascvjetan cvijet, sjedi na onom posljednjem mjestu na sećiji do vrata, da ne smeta. Nisam mogao da zamislim to mjesto bez njega, njegovu glavu bez cvijeta na kapi i fenjera gore nad njim, obješena o klin. Ljudi će ulaziti u han, prolaziće pokraj njega i sjedati na sećije, a on će — na onom mjestu do vrata gdje ne smeta, gledati preda se i ni na čiji čaj neće dići oči da kaže da bi i on popio čaj. Neće ličiti na trgovca, ni na zanatliju — nego na čovjeka iz nekakvog davnog vremena i dalekog kraja koji se, nekim čudom, obreo tu u hanu.

Tri godine, provedene izvan Sarajeva, sa drugim ljudima i u drukčijim prilikama, bile su dovoljno dugo vrijeme da na mnogo štošta zaboravim, pa i na Hasana, sina Huseinova; njega sam se još najduže sjećao, ne po pričama nego po sudbini njegovoj da vječito sjedi na jednom te istom mjestu — onom na kraju sećije, do vrata. Ali — vrijeme je prolazilo, i Hasan iz mene odlazio — i najzad bio samo jedan čovjek od mnogih kojih sam se sjećao ili, zbog zaborava, jedva i mogao da ih se sjetim. Znam da sam pokušavao da neke njegove priče prepričam mojim prijateljima da ih zadivim, ali — niti sam umio niti moje prijatelje zadivio, i manuo se posla koji nije za mene. Vidio sam tada da treba sjesti na nekakvo posljednje mjesto, do nekakvih vrata, kao što je on sjedio, i odatle pričati priče; da treba biti pod onom kapom sa kićankom i onim fenjerom iznad glave — da treba biti nekakav Hasan, sin Huseinov. Bila je ta moja nevještina da prepričam njegove priče još jedan razlog da ga zaboravim; gotovo da sam njega, a ne sebe, krivio što ne umijem da pričam.

Nisu brzo, ali ipak su prošle tri godine, i ja sam opet pred očima imao han Kolobaru i čaršiju — i Sarajevo. Bilo je sve to kao i prije, ali ja sam bio drukčiji: nije me više mamila svjetina na čaršiji, nisam ulazio u han Kolobaru, nisam sem ponekad, šetao uz Miljacku i niz Miljacku ispod drveća; izlazio sam na bregove ispod Trebevića i na groblje na Alifakovcu. Najčešće sam, pred veče, sjedio u samom groblju, oslonjen leđima uz nišan — jer tu je, među nišanima, trava bila najgušća i tišina najdublja... Nisam se osjećao da sjedim u groblju — što, može biti, ne valja pred veče, jer ono kao da i nije bilo to što jeste: jedno groblje, nego jednostavno produžetak susjedne mahale u koju se i samo produžavalo

— i razlika je bila u tome što je naselje živih bilo bučno a naselje mrtvih tiho; umorno tiho... U njega se nije moglo dozvati, niti išta iz njega čuti, do gušter u travi.. Mrtvi uveče kao da su padali u još dublji san, od onoga kojim spavaju... Gore nad njima ostajali su njihovi kamenovi, i oni, reklo bi se, sanjivi... Naveli su se na sve četiri strane, a neki i po zemlji pali — već prema tome koliko se koji, od duga stajanja, umorio...

Čitao sam natpise na njima: imena i godine kad su umrli — i molitve Bogu da im na krilima anđela primi dušu, da ih pripusti u rajske bašče gdje kroz cvijeće protiču vječno hladne vode i na drveću pjevaju, glasom umilnim, rajske ptice. Na jednom kamenu — iznenadivši se, pročitao sam poznato ime: Hasan, sin Huseinov. Dugo sam stajao kod tog kamena. Kod tog imena.

Ono mjesto u hanu na kraju sećije, do vrata, gdje neće smetati, ostalo je iza Hasana prazno; on je i ovdje dobio mjesto na kraju... — na samom kraju groblja, do granja, "gdje neće smetati..."

Kamen Hasanov bio je mali, i na njemu mali natpis: nekoliko riječi iz molitve, a zatim da je Hasan, sin Huseinov, za života uveseljavao ljude svojim veselim pričama a mudrim ih poučavao i neka mu je zato mir duši.

Njegove priče sad je krio njegov kamen... bio mu je na kraju groblja, do granja; i mrtav — Hasan, sin Huseinov bio je na kraju...

MIRIS LIŠĆA ORAHOVA

Bila nas je puna kuća: stric, pa strina, pa stričevići, pa mi sinovci — i nikad se, ni uveče kad se skupimo oko sofre, ni izjutra kad odlazimo na poslove, nije među nama čula riječ ni koliko: potamo se, a kamoli da je neko na nekoga viknuo ili rekao ružnu riječ, bilo bi to kao da se kuća prevrnula — i šta bi na to rekao naš stric! Naš stric je za nas bio nešto veliko — veće i od kuće, i od zemlje, i od sela, i od svega što smo mi njegova čeljad ikad očima vidjela i ušima čula. Nismo ga se bojali — jer nam se činilo da se on ne može na nas naljutiti, i ako mu se ponekad dešavalo da se tamo u selu na nekog i naljuti na njemu se, kad je u kuću ulazio, nije ništa vidjelo; sve što bi mu se tamo izvan kuće desilo, izvan kuće je i ostajalo, i on u naša vrata ulazio čist od svega, i s nekakvim svojim carskim dostojanstvom; niko u selu našem, ni u selima oko našeg, nije tako umio da uđe u kuću, kao naš stric. Kad bismo ga vidjeli da ulazi, svi bismo stali tamo gdje smo se zadesili, riječ bismo prekinuli, ruke niza se opružili — i mogla je tada da se pomakne, i čuje samo naša strina. Ona je mogla i da mu se primakne, i uvijek je to činila kad bi naš stric ulazio u kuću — prišla bi mu odmah za leđa i za njim, kao pratnja za carem, polazila u sobu da mu tamo načini mjesto da sjedne. Mogla je, i obično je tako i bivalo, da mu u tom kratkom prolazu od kućnih vrata do sobnih vrata ponešto — u leđa njegova, i kaže, što mi, koji smo na svojim mjestima stajali kao kakva počasna straža, ne bismo čuli; ona bi mu rekla — to što bi mu rekla — da mi, kućna čeljad, ne čujemo. Nama se činilo da ni naš stric to ne čuje, i da i ne sluša to što mu strina u leđa šapće; znao je da to znači: da je u kuću ušao domaćin, i da je to nešto veliko kad u kuću uđe domaćin... Mi smo znali da naša strina tada sva treperi — kao kad u lisnatu granu uđe vjetar; znali smo i to da ne prestaje da trepće očima dok za njim ide od kućnih do sobnih vrata i da joj je žao što stric ne vidi da ona trepće — a sve zbog njega.

Sjeo bi u vrh sobe, uslonivši se leđima uz jastuk i prozor, a strina stala prema njemu — dvoreći ga i čekajući da se odmori; ništa tada ne

bi govorili; do osjećali da su blizu jedno drugom, i da smo im blizu mi kućna čeljad. Strina bi se zatim pomakla s mjesta, podvila noge poda se i sjela — ne prestajući da prati njegove pokrete, crte na licu, prste na ruci, treptaj očiju, jer po tome je poznavala kakve su mu misli u glavi, kakav mu je bio prošli dan, i je li se mnogo umorio. Nama se činilo da njih dvoje vode tada neki svoj nijemi razgovor, i da se dobro razumiju — da je sve dobro kad su zajedno, i kad smo sa njima mi njihova čeljad.

Ako je bilo veče i kućna vrata zatvorena, mi čeljad smo sjedjela u kraj sobe — tamo gdje je prestajao ćilim a počinjala kostretna čerga, to jest na mjestu nimalo pristojnu za sjedenje, jer stajala je tu metla, zatim leđen i ibrik s vodom i bilo je tu uvijek mokro. Od toga mjesta kraj vrata pa do strica gore kraj prozora bilo je prazno, i po tom praznom prostoru mogla je da se kreće samo naša strina; mi čeljad smo mogla tamo samo da gledamo — i strica smo gledali kao nešto što nam je i blizu i daleko; ni jedna mu riječ nije od nas išla, a ni nama od njega dolazila, i u tome nije bilo ništa ružno, nego čak lijepo i za njega i za nas; jer mi smo bili jedna čeljad uljudna — pričalo se u cijelom selu koliko smo mi jedna uljudna čeljad.

Strica smo gore u vrh sobe gledali kao nešto veliko — kao što veliko može da bude neko staro stablo u šumi, u kojoj smo mi, kućna čeljad, samo sitne grančice; ne može se više podmladiti, ali ni više ostariti — ostaće takav uvijek, i mi djeca ostaćemo takva kakva smo, i naša kuća ostaće takva..., i bilo je kod nas sve kako i treba. Sem jedne mahane — sem kuće; bila nam je kuća mala, i to nam je bila jedina mahana. Bila je u njoj prostrana samo jedna soba, dok je druga bila uska i tijesna — i bio je tijesan onaj dio kuće u kojem je, na sredini, na goloj zemlji, ispod crnih greda i čađavih veriga gotovo uvijek gorjela vatra; bio je zadimljen taj dio kuće i oči strinine bile uvijek zakrvavljene od dima; trljala ih je krajičkom podveze jer su je svrbjele, a nama bilo teško da to gledamo, jer znali smo da će joj oči od toga trljanja biti još krvavije. Znali smo i to; da takav naš stric — veći od svih, i takva naša kuća — manja od svih, ne odgovaraju jedno drugom, i nije nam bilo nimalo pravo kad bi nam neko rekao da nam je kuća mala — da je njegova veća od naše, i morali smo na to da zaćutimo; i bilo nam je krivo što je to tako — što je naša kuća najmanja u selu. Bilo nam je najviše žao zbog strica — jer vrata u koja ona ulazi trebalo bi da su veća, i soba u kojoj sjedi da je ljepša, i ljepši oni prozori iza njega. Samim tim bi bilo ljepše i naše sretanje našeg strica, i ono što mu u leđa — idući za njim od kućnih do sobnih vrata, šapće naša strina; i bilo bi ljepše kad nam neko dođe —

jer ne bi se govorilo, kao što se već govorilo: da je kod nas sve dobro, samo nam je kuća loša — i da se zbog toga nema gdje ni doći. To nas je navodilo da i sami stanemo prema našoj kući — i s jedne, i s druge, i s treće strane, i da je — iako smo je poznavali kao svi svoju kuću, dugo gledamo i na kraju kažemo da nam kuća ništa ne valja. Bio je zid tek nešto malo odignut od zemlje, a gore išla sve sama čatma, i još sa čatme otpao malter pa se vidi ispleteno pruće — a u pruću još rupe, pa se kroz njih vide zvijezde. Stric je znao za te rupe, ali ih nije krpio — jer naša je kuća bila takva da se nije mogla iskrpiti; a ako bi se to pokušalo, ispalo bi još gore — kao stara vreća s novim zakrpama...

I ne bi bilo ni lijepo da naš stric, koji je bio dobro obučen, i strina koja je bila kao cvijet, a i mi čeljad koja smo bila bez ijedne zakrpe na sebi, ulazimo u kuću iskrpljenu; i stoga je nijesmo ni krpili.

Stric nikad ništa s nama čeljadima nije progovorio o našoj kući — jer nije ni išlo da sa nama govori o kući; kuća je nešto veliko i o njoj se govori samo sa ljudima. I može biti da je naša strina — gledajući ga uslonjena uz jastuk i još ga ništa ne pitajući dok se ne odmori, pročitala iz njegovih bora na licu, iz očiju, iz cijele njegove duše, šta je toga dana govorio s ljudima, i kakav mu je bio prošli dan. Tek gledala ga je dugo — kao što lovac gleda u grmen u kojem, više nego izvjesno, nešto živo ima, i čekala da se to iz strica našeg i pokaže. Svjetlost lampe obasjavala mu je cijelo lice kad je počeo — nekako neodređeno i nimalo veselo da priča strini kako je danas kupio kuću. I čim je izgovorio tako krupnu riječ koja znači kuću, mi čeljad, a i strina zamukli smo i gledali ga zbunjeno — sad više njega i ne videći, nego kroz njega nekakvu kuću. I sam je zamukao pošto je izgovorio riječ kuća, i nama je bilo čudno što ništa dalje ne govori; kao da je tu kuću koju je kupio istoga trenutka i izgubio — a mi nijesmo htjeli da se sa tim pomirimo, htjeli smo da je ta kuća naša.

— U Dolovu sam kupio kuću. Od Mursela iz Dolova. Veliku sam kuću kupio — izgovorio je sada određeno, i dodao: — Tri bi se ovakve u njoj okrenule, i opet bi im bilo prostrano.

— Sa srećom bilo! — izgovorila je za njim strina, i fitilj u lampi izvila toliko da je od sjaja sva soba sinula — i bi nam sad žao naše sobe što je ostavljamo. Trudili smo se da nam ništa ne promakne od onoga što stric priča strini — čudeći se što se nimalo ne veseli što je kuću kupio, i što ne kaže: "Ženo, nije to šala, kuću sam kupio!" S tugom u glasu pomenuo je nekakav orah, i nama nimalo nije bilo jasno šta može da ima jedan orah sa jednom kućom.

— Orah je... — nastavljao je naš stric — orah je, ženo, odmah uz kuću; brojao sam korake od oraha do kuće, i nabrojao jedanaest koraka.

Nama se sada odnekud učinilo da je tih njegovih jedanaest koraka nešto vrlo važno, pa je neko od nas glasno izrekao: "Jedanaest koraka!" a mi mu šakama poklopili tjeme da šuti; ne vidi li da ni strina ne zna je li to bolje ili gore što je tamo jedanaest koraka a nije više ili manje — i čekali smo da čujemo šta će strina da upita strica o tim koracima, i šta će joj on reći i o koracima i o orahu.

— To je malo — veli stric — jedva, ženo, jedanaest koraka; trebalo bi da je taj orah dalje od kuće — da je dalje barem još četiri koraka, a jedanaest i četiri čini petnaest; da je udaljen petnaest koraka pa bih i mogao da budem miran; ovako me, ženo, spopao nemir i ne znam šta ću.

Bilo je to prvi put da se naš stric zbog nečega uznemirio, i prvi put da ne zna šta će; da smo mjesto njega mi bismo rekli: hvala Bogu što je uz tu kuću i taj orah — i drugo ti i ne treba do da kroz prozor pružiš ruku i da u ruci imaš orah.

— Kad mu žile — nastavljao je naš stric našoj strini — stignu pod temelj one kuće, onda nek se niko ko u njoj živi ne nada sreći; nesrećna će biti ona kuća, i nosila će se — sve jedna za drugim, iz nje iznositi dokle i jedna duša u njoj diše, a kad i posljednja prestane da diše crn će se bajrak na njoj razviti: da se kaže da je kuća pusta. Nijesam to znao — veli on strini — nego su mi ljudi tako rekli kad su vidjeli onaj orah uz kuću, i kad su i sami izbrojali korake, pa neki našli da ih je deset, a ja jedanaest — ja, ženo, najviše, jer sam htio da se zavaram, da je što dalje od jednog do drugog — od onog oraha do one kuće; mnogo mi se dopala ona kuća, i ne bih sad htio da mi omrzne.

Strina ga je slušala do kraja, i vidjeli smo da ga je razumjela: da se u toj kući, kad joj pod temelje stignu žile onog oraha, ni mlad ni star neće održati — umrijeće, i bacajući pogled na nas kućnu čeljad htjela da kaže: ne dam da ih iznesu na nosilima, ne dam da mi pomru zbog tog oraha. "Ne bojimo se!" glasno je reklo jedno od nas kućne čeljadi, a mi ga poklopili odozgo po tjemenu šakama da ćuti, i rekli mu da ima drveća koje može da donese nesreću — da on to ne zna, da ni strina to ne zna, ali znaju ljudi.

Bio je ovo razgovor za ljude. A jedini čovjek u našoj kući bio je naš stric; mi ostali smo bili momčadija i djeca — i bilo nam je žao što naš stric nema sa kim da razgovara o tako velikoj stvari kao što je kuća. Sad nam je i orah postao nešto veliko, i nismo mogli a da ne mislimo i na taj

orah, na drvo koje je našeg strica bacilo u brigu — kojeg nikad nijesmo vidjeli zabrinuta, i nijesmo mogli da vjerujemo da jedno obično orahovo stablo može nešto tako da učini od čovjeka; činilo nam se da je naš stric sav ucrnio, i ako mu naša strina ne rastjera njegove brige živ zoru neće dočekati, umrijeće zbog jednog oraha, zbog drveta u kojem mi kućna čeljad ništa hrđavo nijesmo mogla da vidimo — ništa, do njegovo široko mirisavo lišće koje ne prestaje da šumori — kao da onome ko pod njim sjedi priča nekakvu svoju dugu priču da taj dugo pod njim sjedi. Brali smo toga orahova lišća po pune šake, a poslije su nam ruke dugo mirisale. U jesen bi opadalo, polahko bi dobijalo — ne žutu, nego rumenu boju, pa sve rumeniju, pa rumeno-zagasitu, pa čavu, i takvo-čavo, stalo da opada. Na zemlji — tu oko stabla, to sad mrtvo orahovo lišće dobijalo je boju krvi — onu boju kad se krv zgruša, i činilo se da je tu zaklano neko krupno grlo — nijedno drugo nego ono što je sve ljeto pričalo priče... One priče što su značile: da je od svega najljepše biti živ! Biti pod suncem i mjesecom, i svakog, ko ti pod grane sjedne, zakusnuti mirisom — da opet dođe i sjedne. Jer jedan orah... To je kao i jedna kuća...

Znali smo, mi kućna čeljad, da je sa orahom to tako... A šta je još znao naš stric — to nijesmo mogli da doznamo, sem toliko da on u orahu uz onu kuću što je kupio, ako mu žile podiđu pod temelj, vidi propast te kuće. I da mu se na licu nije vidjela zbog toga briga, niko od nas kućne čeljadi ne bi mogao da povjeruje da jedan onako blažen orah može nečemu da nanese nesreću. Ta nesreća ticala se one kuće — a i nas svih, i kao ono što umire orahovo lišće vidjeli smo sada naše umiranje — a najprije nas kućne čeljadi. I pri pomisli da uistinu može tako biti zašutili bismo, kao što ponekad u jesen, kad vjetar utihne, zašuti lišće na orahu — pred svoje opadanje...

U tome su neka od kućne čeljadi i zaspala: "opadala su", može biti u snu, kao što opada orahovo lišće...

Sjutradan je stric poveo strinu da vidi kuću — i orah uz nju; pošla smo i mi starija čeljad — i ponijela kotlove i kante da u njima nanesemo vode, jer trebalo je oprati podove i direke, vrata i prozore, i — tek onda, useliti u kuću. I prvo što smo odozgo s brijega ugledali dolje u dolini bio je onaj orah; on je bio viši od kuće — i nimalo nam se nije svidjelo što je orah viši od naše kuće. Malo zatim iznikao je, odmah pokraj njega, širok i spljošten krov kuće, sa šiljkom gore na kojem je čučala nekakva ptica. Rekli smo tada: "Eno i kuće — a i stric je rekao — eno je; eno i kuće i oraha." Bilo je to jedino što je uz put rekao; a mi smo uz put šutili; čuli su se samo o našim ramenima kotlovi.

— Dao sam — veli stric — veliku kaparu.

— Koliko hiljada? — pitala je strina, tek da pita, iako se — čak ni u stotine nimalo nije razumijevala.

— Polovinu, ženo, od cijene; toliku sam kaparu dao; toliko mogao i toliko dao — ostalo ću dati na zimu.

"Ostalo na zimu!" ponovilo je neko od nas čeljadi, tek i ono da nešto kaže; htjeli smo sada svi da nešto kažemo — i svi smo pričali samo o kući.

Prilazili smo joj s gornje strane — s one kojom se oslanjala o brijeg, zbog čega nam se ne učini ni velika ni lijepa; i jedino što je tu bilo lijepo — bio je onaj orah uz nju; bio je s njene čeone strane, one kojom gleda dolje niz dolinu, a i dalje — niz cijelo selo; stajala je nad selom kao njen čobanin.

Skinuli smo kotlove s ramena i spustili ih ispred vrata; bila su to sada naša vrata. Bila su velika. Nijesmo bili navikli na tako velika vrata — i učini nam se da smo se odnekud svi smanjili i da se smanjio i sam stric. Izvadio je iz njedara velik crn ključ, i mi čeljad gledala kako tim velikim ključem otvara velika vrata. Ušao je prvi. A za njim odmah ušla je i strina; ona je i sada išla za njim — kao što je to uvijek činila kad u kuću ulazi stric, i šaptala mu u leđa i sad, kao i uvijek, nešto svoje što on nije slušao. Slušao je — idući tamo ka sobnim vratima, nešto drugo... — i malo, pa je zastao; gledao je dolje u pod i rekao:

— Čujem ga...! Čujem, ženo, onaj orah kako šumori. Kako šumori ispod patosa. Kako šumori ispod temelja.

— Šumori — veli mu strina — kroz prozore.

I sam je zatim rekao da drukčije ne može do kroz prozore.

Sad su otvorili i druga naša vrata — ona sobna, koja su, nekakvim svojim plačnim cijukom, ispunila cijelu kuću. Stali smo nasred sobe i zašutili. Jer učinilo nam se da najednom kao da smo ušli u tuđu kuću, u koju, svakog časa, može neko doći i zateći nas. I jedino što se, u toj silnoj praznini, moglo da čuje bio je orah... Gledali smo njegove široko i daleko razvedene grane, i udisali miris; sva je soba mirisala orahom. Bio je tamo pred kućom kao živ čovjek — kao domaćin ovoga doma, s kojim ima nešto zajedničko, a tajno... ispod zemlje, ispod temelja... Tu ispod nas.

— Vidim ga... — veli stric strini — ali ga ne vidim tamo pred kućom, nego pod kućom.

Odmahnuvši široko rukom, gotovo ispred samih njegovih očiju, strina je odbila da je orah pod kućom, i rekla da je orah drvo kao i svako

drvo, i da je ljepše od svakog drveta — i htjela da sada gledamo sobu a ne orah; i mi smo, čeljad, poslušala našu strinu i gledali smo sobu. Bilo je u njoj mnogo drveta a malo duvara; mnogo nekakvih dolapova sa erezama i katancima, i mi se, čeljad, čudila tolikim katancima. Stali smo da diramo te ereze i te katance i da prstima udaramo po nekakvim jabukama od bakra koje su se brzo okretale — brzo toliko da se jedva moglo umotriti to njihovo okretanje — i zaglušismo, tim jabukama, šum onoga oraha, i na njega i zaboravismo. A upravo tada čuli smo strica kako priča strini:

— Ovaj direk... — veli joj, i prstom joj pokazuje direk koji je, odozdo od poda išao gore do nekakvog rafa; zbog rafa je bio i stavljen — da ga drži, i da gore nad njim drži šašovce. Bio je žut i išaran, i ukras u sobi.

— I ovaj je direk od onoga oraha — veli stric strini.

— Od onoga oraha... — veli za njim strina, i nastavlja da je direk lijep zato što je od oraha, da je od drugog drveta ne bi takav bio — ne bi se mogao išarati, i ne bi bio tako žut.

Prestali smo s onim okretanjem jabuka i slušali strica i strinu. On je sada prešao na glavno — na zareske na onome direku, i veli strini:

— Koliko je ovih zarezaka, toliko je u ovoj kući bilo umiranja; ženo, svaki zarezak znači smrt — a vidiš li koliko ih je!

Bili smo gotovi da pritrčimo onome direku i izbrojimo one zareske — ne zbog toga da izbrojimo smrti, nego samo zareske; ali nije išlo da se mi čeljad miješamo u nešto što je strašno — i od čega su se njih dvoje ukrutili kao da su i sami nekakvi direci sa isto onakvim zarescima na sebi...

— Rekao sam ti da je ovaj direk od onog oraha — nastavljao je stric. — Služio im je kao knjiga — svima koji su u ovoj kući živjeli. Za svako su čeljade u ovaj direk urezivali rođenje i smrt; kad se koje rodilo i kad umrlo... Kratak razmak od recke do recke znači kratak život!

"Kratak život!" otelo se jednom od nas čeljadi, a mi ga odozgo poklopili rukama neka šuti; neka ne govori kad stric govori.

— Kratkog su im vijeka bila djeca — nastavljao je stric strini, a ona — kad su se djeca spomenula, stala da gleda u one recke kao u sve samu mrtvu djecu; mi smo to vidjeli i stali smo da se krećemo, da joj time kažemo da smo mi živi — a nijesmo među onim reckama. — Može biti da to nije zbog onoga oraha, a može biti i da jeste; mnogo je blizu onaj orah — veli on strini. Tek umiranja su bila česta u ovoj kući. Ova neka djeca, ako je suditi po ovim reckama, umrla su mala.

— Naša su velika — veli strina za sebe, ali gleda u direk, u one kratke razmake od recke do recke, koji su značili i kratak život — Lažu recke — veli.

— Ne lažu ljudi — veli stric. — Rekli su mi da je trebalo da prije pogodbe pogledam direk u kući. I orah pred kućom. A kad sam pogledao ovaj direk, bilo je, ženo, kasno; bio sam pogodbu utvrdio i kaparu dao, i nijesam se mogao popišmaniti. Poveli su me zatim ljudi i do oraha, koji sam ja do tada gledao samo kao jedno drvo, kao jedan orah pred kućom. Tamo su mi ljudi pokazali da je od oraha odsječen cio jedan stup; bila su tri stupa, pa jedan odsječen — i ostala, ženo, još dva. Ovaj je direk, rekli su mi, od onoga odsječenog stupa, i pitali me znam li ja zašto je odsječen onaj stup; a ako ne znam da ću doznati kad se uselim u ovu kuću; da će mi kazati ovaj direk — da na njemu ima još dosta mjesta da se urežu nove recke... A ti, kažu mi, imaš puno čeljadi; i svoje čeljadi i od brata čeljadi, i trebaće ti za njih puno mjesta na onom direku.

Izlazili smo iz te sobe nimalo radosni što je naša i ušli u drugu u kojoj nije bilo nikakvog direka i koja je bila na suprotnoj strani od oraha; bila je u njoj gluha tišina i po ćoškovima paučina; nije ni svjetlosti bilo mnogo u toj sobi — i nama se učini da smo otišli nekud daleko i od one sobe s direkom i od onog oraha pred kućom; orah se odavde nije ni vidio — i bilo nam je drago što se ne vidi; kad će stric:

— Čujem ga; i ovdje mu, ženo, čujem lišće... Ono što ti se čini da šumi voda... ono nije voda nego je lišće na onom orahu; šum mu dolazi odozdo; odozdo, ženo, ispod kuće, ispod zemlje — čuješ li?

Slušali smo i mi čeljad, ali ništa nijesmo čuli; čuo se samo sipac u brvnima — strugao je negdje duboko u drvetu, i bilo je zadovoljstvo slušati ga; bio je neko živo srce drveta, i jedino što živi u ovoj sobi, u kojoj nije bilo ni muha.

— Ima ih još... veli stric, misleći na sobe, ali nas u druge nije uvodio — izveo nas je napolje, pod orah. — Evo — veli — gdje je bio onaj treći stup... onaj što su ga odsjekli i od njega načinili onaj direk u sobi. Ne bi me se ticao ni taj stup ni cio taj orah, da mi ljudi nijesu rekli da su njegove žile ispod ove kuće, i ko kupi tu kuću — taj u njoj neće dugo živjeti. Triput je, rekli su mi, dosad preprodavana, a sve zato da bi ljudi iz nje izašli i ostali živi. A mi ulazimo!

"Ulazimo, ulazimo!" - i opet smo onoga što mu se ta riječ omakla sa jezika pritisli šakama odozgo u tjeme da šuti, i sva smo mi čeljad šutila, i zijevala gore uz grane oraha diveći se njegovoj visini i veličini; divio mu se, s bolom u očima i u glasu, i naš stric — i bilo je nemoguće

da jedno tako veliko drvo nema i svoju veliku moć, baš onu od koje strahuje stric, i zbog koje su one recke na onome direku u sobi i zarezane...

— Htjeli su da ga odsijeku cijelog, ženo, i tada su mu i odsjekli onaj njegov treći stup — pa stali, jer neko se našao i rekao da može biti još gore ako cio taj orah odsijeku. Pa ne znam — veli stric strini — šta je to; tek nije mi milo što je taj orah tu. Ima tajni pri drveću — ima, ženo, u ponekom drvetu, vodi, kamenu, zidini, groblju — ima tajni; a za orah to sam davno čuo.

Vidjeli smo kako strica od toga hvata strah, i kako uplašeno gleda gore u široko razvedene grane oraha — koje su, ako hoće da im se pripiše zla ćud, mogle da izgledaju vrlo strašno, ali i vrlo dobroćudno — ako se gledaju samo kao grane i kao lišće; a lišće je, zbog vjetra u njemu, šumorilo kao voda niz kamenje, i činilo se da će sve otići nekud s vjetrom. Mirisalo je. Živjelo svojim životom. Gore visoko — iznad ljudi i iznad zemlje. Kad požuti, kad porumeni i počavi, i na kraju kad dobije onu svoju krvavu boju opadnuće na zemlju — nekako mekše i ljepše nego što opada ostalo lišće; umiraće na zemlji još dugo, i s mirisom će i umrijeti... Ostaće gore gole grane, kao mnogo ruku bez rukava, i biće i dalje grane orahove, i drukčije od drugih grana... krute i kratke kao prsti starca.

Mi čeljad nijesmo mogli da shvatimo kakvu to moć može da ima jedan orah na jednu kuću, ali nijesmo mogli ni da odbijemo da to zna naš stric — i čekali smo šta će dalje da učini naš stric; jer on je i dalje prema tome orahu stajao prema nekoj nevidljivoj sili — jačoj od ljudi, jer je nevidljiva. I bilo je tužno gledati ga kako od stabla tamo do zida broji svoje korake, ne nabrajajući ni dva puta isti broj, i počinjući iznova — i opet iznova. Ljutio se na samog sebe, i na svoje noge, i mi smo ga prvi put vidjeli da se ljuti; vidjeli smo kako sada i brojeve preskače i kako, ma koliko brojao, neće doći do prave mjere. Prostor između oraha i kućnog zida pretvorio je u nekakvo svoje borilište, na kojem se bori i sa samim sobom i s nečim što je nevidljivo, i da mu upravo to nevidljivo ne da da izbroji svoje korake. Čas su mu bili duži a čas kraći, pa ih je nekad nabrajao devet a nekad trinaest. "Deset...!" otelo se nekom od nas čeljadi, i mi ga rukom odmah pritisli odozgo u tjeme da šuti kad stric broji.

— Vidiš li — veli on strini — da nešto ima pri ovome orahu — kad on meni ne da da korake izbrojim: pođem da brojim pa ne umijem, ženo,

da ih izbrojim: pođem da ih ređam pa ne umijem da ih ređam; ni dva mi koraka nijesu jednaka.

Gledao je onaj orah kao nešto što je jače od njega, i mi smo prvi put vidjeli da naš stric ne može to što hoće — i bilo nam ga je žao što se našao u nevolji; bio je sada kao jedno od nas čeljadi — nimalo od nas pametniji ni jači. Dizao je ruke kao da se predaje, a i naša strina dizala je ruke, jer ona nije ni umjela drugo da čini do ono što čini naš stric. Nije mogla da mu pomogne — u tome nečemu što je za kućne domaćice a nije za žene; a nijesmo mogli da mu pomognemo ni mi čeljad, i nije nam bilo pravo što taj orah stoji tako najavno a radi nešto potajno, i svi smo se od njega izmakli i stali uz kuću da je branimo. Od oraha udaljio se i naš stric, ali nije po svojoj volji — jer htio je još da broji korake, i prestao je tek onda kada ga je naša strina uzela za ruku i privela k nama — govoreći mu da se okani oraha, kojeg su se okanili i svi oni čija je kuća dosad bivala, a među njima bilo je i mlađih i jačih, i veli mu da je on star; i bilo je to prvi put da mu je rekla da je star. Nije mogao da s nama mirno stane uz zid kuće, nego je stalno podizao noge — kao da jednako broji svoje korake, ponavljajući koliko ih je — a broj im nikako ne hvatajući. Mi čeljad smo tražili da operemo one sobe, a naš stric je rekao — "Jedanaest...! A to je, ženo, toliko da su mu žile posigurno otišle pod temelje od kuće" — i htio je opet da broji, ali mu strina nije dala.

Ne oprasmo sobe, ništa korisno ne učinismo — i ne bi nam žao zbog toga; bilo nam je žao samo našeg strica — jer on je svud gredom dok smo se vraćali od te naše nove kuće našoj staroj kući zastajkivao i brojao korake; i ko zna koliko bi ih izbrojao da ga strina nije prekidala. Nama čeljadima činilo se da je mnogo ostario od jutros, i da sav miriše orahovim lišćem kao da smo pod onim orahom...

Htjeli smo — tih dana i tih nedjelja da zaboravimo na onu kuću i orah uz nju, i nijednom ne sađosmo da operemo one sobe — i zaboravili bismo na onu kuću sasvim, da nas na nju nije podsjećao naš stric, a najviše u jesen — kad je, s prvim kišama i maglama, počeo u licu da dobija neku žutu boju, pa čavu, pa tamnu — kao što tu boju dobija orahovo lišće... Mi kućna čeljad vidjela smo kako ga naša strina odvaja od naše zajedničke sofre, za kojom je do tada — na njenom čelu, uvijek sjedio i s nama jeo iz istog suda; sad je za njega i sud izdvojila — kao što je to činila nekad i za nas kad smo bili djeca. Bilo je sada prazno ono mjesto uvrh sofre, i nama se činilo da nam je — bez našeg strica, prazna i cijela naša sofra. Bilo je tužno gledati ga izdvojena od nas čeljadi; sjedio bi negdje u kraj sobe kao neko ko je uz put svratio u našu kuću, i ne bi

se čulo ni da diše — i bilo je tiho u našoj sobi kao pod orahom kad u granama nema vjetra...

Mi kućna čeljad smo i dalje sjedala dolje za vratima kod ibrika i leđena; sjedala smo i onda kad gore uz prozore nije više bilo našeg strica. Gledali smo u njegovo prazno mjesto kao da je on još živ, a vidjeli smo gore šipke na prozoru, koje su nam odnekud ličile na grane oraha kad s njih list opadne...

Nismo čuli kako je — otkinut od onih šipaka, pao dolje na ćilim naš stric; tek učinilo nam se kao da je — sa onog oraha, kod one kuće, opao list.

HRT

U Pešteri ima selo Dolići. Oko njega sa istočne i južne strane povijaju se brežuljci, a tamo na sjever i zapad pukla, kao dlan, ravna polja, kojima, reklo bi se, kraja nema. Nekada je u Dolićima, zbog tih ravnih i širokih polja, bio čuven lov sokolovima i hrtovima; jer sokolovi brzo i pravo lete, a tu su imali kuda da polete, a hrtovi brzo i pravo trče, i tu su imali kuda da potrče — i ništa im, što nebom leti i zemljom gazi, a lovi se, nije moglo umaći.

Lov sokolovima počeo je da iščezava još davno, i tih ptica lovica bivalo je sve manje — dok ih najzad nije sasvim nestalo, i o njima ostale samo priče.

Hrtovi su još dugo ostali, ali je i njih bivalo sve manje, i najzad im se broj sveo na dva, tri. Jednog od ta dva ili tri poklonio je Elmaz Dolićanin svome zetu u Bihor Šaranu Lipovcu; neka mu od njega, uz kćerku, ode i hrt.

Doveli su ga deset dana poslije nevjeste, i svijet, koji je prije dolazio da vidi nevjestu, sada je dolazio da vidi i hrta.

U Bihoru nije bilo hrtova, a ako je koji i bio nije lovio, jer Bihor je kraj gorovit i lomovit i nije za hrtove. Stoga svijet u selu iz koga je bio Šaran Lipovac gotovo nije ni znao šta je hrt, sem toliko da je pas — ali drukčiji od običnih pasa, jer drugi mu je soj i rod i drugo mu je i ime.

Gledali su ga — i nijesu umjeli ništa da kažu, do da je to ono što prije nijesu vidjeli — da je hrt. Stajao je na svojim tankim nogama, a tanak i sav, tako da je ličio na živ, zategnut luk, koji se nema kuda odapeti, jer je svud tijesno. Nešto carsko, što mogu da imaju samo dobri konji, lavovi i hrtovi, imao je u svome držanju, ali i nešto što imaju nevjeste kad se tek dovedu. Široka polja i beskrajne daljine bili su i sada u njegovim očima, i za njima tuga, jer je to ostalo u Dolićima. Da je govorio, rekao bi: Nijesam više onaj koji lovi, nego ulovljeni. I činio je ono što je dato i hrtovima: pustio bi suzu; kao što i hoće to biti sa strancem kad se nađe u tuđini.

I, kao da mu noge nijesu više ni trebale, kad se nema kuda potrčati. A isto tako ni oči, kad nemaju kuda pogledati. Plašio se brda i šuma oko sebe, koje su mu zatvarale vidik, i gotovo mu nalegle na šape. Daleke tačke na zemlji, koje od svega što na četiri noge hodi hrtovi najbolje vide, iščezle su, i sa njima nestao čitav dio svijeta: zemlje, i neba.

Dizao je jednu od prednjih nogu, previjao je u koljenu kao da je slomljena, i dugo tako stajao na tri — kako ne stoji ništa drugo, do hrtovi. Nikakva promjena u držanju tijela ne bi tada nastala: ne bi klecnuo, ne bi posrnuo, ne bi ničim mrdnuo, sem što bi se učinilo da lebdi, i da nema pod sobom oslonca. Izgledalo je da on svoje težine i nema, i da ništa u sebi nema što zemlji vuče, a ni nebu, nego da je samo jedna opruga — što se odapinje u daljine, u ravnine, ka cilju...

Bio je bijel. Dlake kratke toliko da se činilo da je go. I po tome je — po golotinji, od svega što se vratima i vratnicama pred kućom njegovog gospodara zatvaralo, on jedini bio kao kakav ljuti siromah: bez gunja, bez runa, bez kočeti. I sve čim se pokrivao, i to samo dio svoje glave, bile su njegove duge i tanke uši, gotovo providne, oborene dolje; dizao ih je samo kad trči, i to ne uvis, nego duž vrata, i tada se činilo da ušiju i nema. A ono što se najviše, kod tog golog stvorenja isticalo, bile su oči; bile su mu crne, i iznad njih, za čudo, crne obrve, iako je sav bio bijel. Tim crnim, krupnim, i ponekad kao staklo sjajnim očima gledao je mudro kao kakav starac. Nijesu to bile gladne pseće oči stvorene da ištu; bile su stvorene da gledaju, a na svijetu se ima šta gledati. Stoga se — kad čučne na svoje stražnje noge a na prednje visoko se osloni, činilo da je na nekakvom svom prijestolu, sa kojeg — upravo svojim gledanjem, ne ište nego daje. Leđa su mu tada jedna kosa ravan, koja odozdo, od repa i zemlje, ide gore prema glavi sve više i više, kao da bi ka nebu, ka kojem, a najviše noću, i inače idu oči hrtova.. Ako se ta linija njegovih leđa dotakne, ona će zadrhtati kao kakva napeta žica, i nešto što više nije dodir, nego zvuk i glas, ozdvoniće kroz cijelo njegovo tijelo, kao kakva svirka... I ne od mesa i kostiju, jer toga je u njemu bilo malo, nego od nekakvih tankih i zvučnih žica bio je sačinjen, i zbog toga i tanak, i lahak, i zvučan...

Sporo se navikavao na čeljad u kući Šarana Lipovca; bio je u njoj tuđin — koji je, ma koliko mu se govorilo, bio nepovjerljiv. Bilo mu je dovoljno što poznaje jednu glavu — ženu Šaranovu, uz koju bi se, kao sve svoj uz svoga, prikrpio da se spasava. Legao bi pred nju, ispružio prednje noge, položio po njima glavu i gledao je kao da kaže: Mi smo svoji...

Prvi kome se približio bio je Šaran. A najviše jednog zgodnog dana za lov, kad ga je Šaran — u rano jutro, prije nego što je sunce pokupilo sa trave rosu, izveo u lov. Svaka dlaka na njemu zasijala je, u očima se razgorjele vatre, a noge, od nestrpljenja pred lov, lomile se.

Pustio ga je — kao što se obično i puštaju lovački psi, podno gore, a on će čekati na vrh gore, kud zvjerka, gonjena, obično bježi.

Hajkači su hajkali. I bio je trenutak takav: da bi se svi drugi lovački psi, uz toliku viku i halak, kao čunkovi zaboli u gustu šumu i zakevćali. Ali on nije umio u šumu; nijesu to bila ravna polja, nijesu pucale beskrajne širine, ni one prave linije pred njim, kad se — sva snaga koju hrt ima, predaje nogama, a noge cilju... To što su vikali i halakali nije ga na lov namamljivalo, jer na tako nešto nije naučio — jer lovio je bez vike, i sam — i šutke, i što je činio ličilo mu je na dvoboj, u kojem se pobjeđuje nogama.

Stajao je pred šumom kao plivač pred vodom — u koju se ne usuđuje da zapliva, jer je ne poznaje. Htjele su mu noge nekud, ali je pred njima bilo sve strmeno i puno šume, pa tijesno kao u kafezu, u kojem se ne može dalje od žice. Treptao je što ne može nikud, drhtao je, i svoju tanku glavu — iz nemoći, dizao nebu kao jedinom prostoru kud bi se moglo; kad bi se moglo...

Ne zađe u šumu.

Izvodili su ga kasnije na ravnije strane i sa manje šume, gdje bi pomalo potrčao — ali samo do nekakvog grmena, do nekakvog stabla, koje nije — nenaviknut na smetnje pred svojim nogama, umio da zaobiđe, a u brzini nije ni mogao, i u njih udarao pravo glavom: u kamen, u panj, u stablo, ranjavajući se.

Vraćali su ga kući krvava.

Poslije toga izvođenja u lov, od kojeg je vidio da nema ništa, njegov gospodar je digao ruke od njega, i prepustio ga sudbini ostalih pasa: nek mu se daje hrana koja i njima, i nek se veže za kolac; kad je za to, a nije za lov.

Za kolac ga nije dala žena Šaranova, rekla je: To nije pas torni pa da tor čuva, on je nešto drugo, on je hrt.

Hodio je oko kuće i oko staja, birao mjesto gdje će leći, i sve više postajao obično pseto — ni torno ni lovno, pa beskorisno; do što bi se djeca, od svih pasa, jedino sa njim poigrala. Odbačen — on se bio prikrpio za djecu, za jedino društvo koje ga prima, i gdje bi se ona igrala tu bi bio i on. Čučnuo bi na travu, na koji korak od njih, i sve što bi ona radila pratio svojim pogledima i pokretima kao da se i sam sa njima

igra: njihove igre, i na njihov način. Nešto od one svoje igre — kad je bio štene, i kasnije mladi hrt, vidio je sada u toj dječijoj zabavi, i ponovo postajao ono što ne može postati: mladim hrtom, malim štenetom... Dozvoljavao je da ga u igri opkorače, jer je to od druga, ili ga čak i nogom ćušnu, jer i to je od druga — i to zaboravljao, kao što i biva u družini...

Dolazile su i prolazile godine, i on bivao sve stariji. Nije više bio ni bijel, kao onda kad su ga doveli, ni go onako; izrasla mu je neka žućkasta dlaka, koja nikako nije bila ukras — na njegovom još i sada gipkom tijelu, nego ružnoća. Zabole bi mu se u tu dlaku slamke i travke, nešto što može da se desi psima, ali ne i hrtovima, i to ga je činilo još ružnijim. I najviše zbog te dlake i slamki u njoj, a još i više zbog hoda njegovog — jer hodio je tromo, i gledanja njegovog — jer gledao je tužno, on je postajao nešto sasvim drugo od onoga što je nekad bio — kad je jedan mladi, bijeli, hrt bio. I samo noću, kad iz svog legla digne glavu prema nebu i mjesecu, bivao je ponovo ono što više nije; mladi hrt, i sav hrt — kao što je gore mlad mjesec, i samo mjesec... Tada nije vidio brda oko sebe, ni šume oko sebe, ni na sebi onu žutu dlaku, ni kako ga djeca u uzicu vežu i uzjahuju — vidio je nebeske širine, i u njima, kao nekad u širokim dolićskim poljima, lovio... Linija od njegovih očiju ka mjesecu bila je prava, i on — neometan šumama i brdima, trčao očima ka mjesecu, i htio da potrči i nogama. Bio je to — a u noći, još jedan od onih dvoboja kad je nekad lovio u poljima, u kojima on nikad nije bježao, nego tjerao i hvatao — i htio i sada da uhvati, još jednom... Još onog gore... Na ravnoj čistini. Pred okom. Pred nogom. Na nebu... Bivala bi tada tišina svuda. I tama noćna na zemlji — pa zemlje kao da i nema, do gore neba, na kojem su on i mjesec jedini i malo — pa će ostati samo jedan: hrt, ili mjesec...

Niko nije mogao da prati tu borbu, jer ona je, iako na svijetlu prostoru, na nebeskom, na koji se — kao na pozornicu, gleda sa zemlje i iz tame, bila nevidljiva; kao što i jest sve nevidljivo što je samo jedan san, ili snu slično... Kad bi mjesec naveo ka gori, za koju će da zađe — hrt bi, videći da gubi borbu, prvi put pustio iz sebe glas pobijeđenog, negdje u noći, iz tame, iz nekakvog slamišta. Bio bi to glas kakav pušta ulovljena, od rana krvava zvijer, a ne glas hrta. Niko ga tada ne bi čuo — jer niko nije ni lovio, i noć bi, i nebo bi, i mjesec bi tekli dalje — svako svojim putem, ne znajući i ne mareći za jednog hrta u jednom slamištu...

Zalazeći, malo po malo, mjesec se najzad pretvarao u zvijezdu nad gorom, od koje je — u oči hrtove, išla tanka zraka, slična strelici, koju — kao posljednju, i smrtnu, pobjednik baca na pobijeđenog... Tada bi

se, na kraju, i prekinula veza između gore velikog neba i dolje malog slamišta na gumnu, u kojem je ležao jedan hrt. Oborio bi — kad se čin završi, glavu na svoje šape, skupio se, i bio opet sam i opet star, i kao da više nije ni bio hrt. Dječija uzica oko vrata i sama bi mu to govorila: nijesi više...

Nastajale su, i dugo trajale, studene zime. Za pse torne Šaran je načinio male kolibice, slamom ih gore pokrio a dolje pozder prostro. Lajali su iz tih svojih kućica kao da ih brane — potvrđujući: da pas ne laje sela radi, nego sebe radi. Da je i imao takvu kućicu, hrt ne bi lajao — jer nije mu u soju da se lavežom brani; to neka čine oni prosti...

Bio je beskućnik; on jedini od svega što je njegov domaćin imao. Zavlačio se pod niske strehe ili savijao uz kućni prag — tu gdje, ako ne toplota od ognjišta s druge strane praga, a ono dim dolazi. Ispred nogu čeljadi, kad prag prekoračuju, sklanjao se, ili — već olijenio i obnemario, puštao da ga preskaču, i cvilio kad ga načepe. Izazivao je sažaljenje u čeljadima kad zacvili, tako kao da su načepila starca, i — za utjehu, puštala ga da uđe u kuću kod ognjišta. Bilo je to spasenje za njega premrzlog, kad prag prekorači. Prikupio bi se uz ugarke — tu gdje je bilo uvijek pepela, pa mu i mehko i toplo. Glavu bi položio na šape, prižmurio, i grijao se; a to je bilo upravo ono što mu je, sad dobro staru, i trebalo... Ostajao je tu sve do onog trenutka kad žene stanu da peku hljebove; kad uzmu da oko ognjišta razgrću žar i po njemu polažu crepulje. Budile su ga tada tim svojim crepuljama iz sna, i tjerale od ognjišta da im ne smeta — a on se, kao što to čini svaki beskućnik kad se negdje privije, opirao i ostajao na svome pepelu sve dok na njega ne bi digle ugarke. Bio je — u toj borbi sa ženama za svoj ležaj, sav osmuđen ugarcima, tako da mu je, nekad vitko i gipko tijelo, a sada tromo i pogrbljeno, bilo išarano crnim prugama, i koliko je dobio ugaraka, toliko je nosio i pruga.

Dođe — od toga ležanja uz ognjište, garav od dima, siv od pepela i osmuđen od ugaraka, i ličio je na živu, na nedogorjelu paljevinu...

Bio je tada — i takav... možda još jedini ostatak ostataka nekada čuvenih dolićskih hrtova — i njihov kraj... Onakav kao kod starih čardaka, koji podsjećaju što su nekad bili — pa više nijesu, i čekaju samo još jedan vjetar, onaj posljednji.

Bio se skupio pred pragom, tu gdje ga vjetrovi nijesu dohvatili, ali ga je, na vedroj zimskoj noći punoj zvijezda stezao mraz. Bila je noć sva sjajna: dolje na zemlji debeo smrznut snijeg, a po njemu mjesečina, pa se — nebo i zemlja, stopili u beskrajnu mliječnu bijelinu, kroz koju, sam

i velik, plovi mjesec. Gledao ga je odozdo ispred praga, usamljen na zemlji kao i on na nebu, i — još jednom, kroz bjeline i ravnine nebeske, lovio ga... Jedna tanka staza, od njega malog pred kućnim pragom do velikog mjeseca na velikom nebu, išla je pravo, i on — na toj stazi, a ka mjesecu, bio opet mladi hrt u lovu, i sve bliži svome cilju...

Niko nije mogao vidjeti taj lov — a da je mogao, vidio bi u očima hrtovim ulovljen mjesec, i njega, bijelog od mjesečine kao kad je nekad bio mladi hrt — mrtvog.

Ostalo je i dalje gore nad njim veliko nebo, nadneseno nad male stvari na zemlji... Sjale su po njemu zvijezde. I mjesec.

I noć tekla...

ALIJA ISAKOVIĆ
(1932)

TAJ ČOVJEK

Išao je tom ulicom. Vidim to odlaženje. Vidim ulicu oblačnog popodneva i olinjalih sjenki. Vidim, ozgo, njegov odmjeren korak. Zdrav dodir tla osluškujem uhom prislonjenim. Vidim iskusan sjaj cipela. Iskosa, sasvim iskosa. Taj odmjeren korak, u profilu smirenog popodneva. Slutim gipkost njegove ravnoteže u skladu njegovih ruka, u nadarenoj amplitudi koraka, u retrospektivi. On.

Sklad pritajenih krajnosti tog popodneva i sjaj oka. I nehajno saosjećanje. Lijep je. To njegovo odlaženje ulicom i približavanje. Čas je stariji, čas mlađi. Zreo je i lijep. Pun. Ni jedne suvišne kretnje. Ni jednog otklona u bistrom oku. Jedno oko mi je bliže. U zlatnim vjeđama podno blage antiklinale čeonih bora. Njegovo veselo djetinjstvo u okrajcima prorijeđenih vlasi. On.

Pored tog prodrtog suknenog lakta — kolači u izlogu poslastičarnice i osušene muhe i dvoje djece na vratima i zvonak muk popodneva.

Čovjek naruši vlastiti koordinatni sistem, učini nagao otklon, zastade šutke. Pogleda vagu. Zakorači. Pažljivo. Dade široku novčanicu, ne pogleda vagu, ne pogleda ispružen kusur, ne pogleda starca, zašilji misao u oku krmeljivog poslastičara iza stakla, očuva umišljeno dostojanstvo i produži bez riječi, podupirući antiklinalu čeonih bora već uvehlim saosjećanjem i razuđenom dosadom. Taj starčić s vagom! Kad mu je prvi put dao sitan novčić od đačkog džeparca i kad mu je danas dao šarenu novčanicu! Sitan vez godina. Laž godina. Lavež.

Taj starčić s vagom. Zašto? Trebalo ga je vidjeti na uskom pločniku. Trebalo ga je gledati dvedesetak godina kao biljku iznesenu u posudi, beznadežnu i razboritu.

U prazne popodneve kao ovo, u dane topljenja poledice i u dane kiše i praznovanja, parada i povodnja. Starčić oduzet, razliven, prisutan. Tik uz desno koljeno oniska izanđana vaga, kao pogažen opanak. Trebalo je starjeti tih godina i prolaziti ovuda, približavati se i

udaljavati, ne ostavljajući trag. Ne ostavljajući trag, ne bacajući pogled. Trebalo je izdržati. On.

Sav taj šarolik svijet koji korača, sva ta stopala, pregibi koljena, taj eho svih prolaženja, svih nezaustavljanja. Ta obijesna tjelesnost, prašnjave sandale, oglodane pete, dječija stopala kao bubamare, ljudi iz rata s metalnom vertikalom, zapetljani parovi, umorni ljudi s ciglarskom glinom na tihoj gumenoj obući, slijepi ljudi iz rata koji se spotaknu o istureno koljeno, žene u crnini, blijedozeleni samaritanski pogledi na mojim obrazima, obrušavanje aviona, tkivo razdrtih stabala, plač i crvenilo, ti koji vuku nogu kao predmet, ti odsječenih stopala, ti mladi, užurbani, ti što zastanu i okrenu se za lijepim nogama, ti koje ne čuješ dok ne budu tik uz koljeno, tik uz vagu.

I prođu.

Ti dječiji pogledi u visini mog oka, to grubo potezanje roditeljske ruke, ozdo nagore, ti izduženi dječiji pogledi na poslasticama pored mog razdrtog lakta, te suhe iskošene štake i tupo klatno trupla, te vene u domaćica kao krtičnjaci na livadama, taj pregib cipela, taj teror nožnog zgloba, ta izjedena obućna koža, taj profil ptice grabljivice u slici visokih potpetica, ti promašeni ukrasi u nivou mog dneva, sav taj teret obuvne tekuće trake, to neumjereno krakanje, te glupave, bezočne pete, to silno, silno drljanje, to habanje materije, taj suvišak prašine organskih tvari, taj vonj ljudske periferije, te patke mjesto cipela i opanaka, ti buldozi, ti paleolitni drveni čamci na nogama, te posude, te piramide, ta apatija hodnog zijeva, taj hijat, to klimanje i protrčavanje, ta moja prazna vaga, prazna zgrčena šaka, glad, te nevesele boje u mimikriji pločnika, ti izduženi ispljuvci i zgaženi opušci, ti tromi besciljni bračnici, ti rasponi, taj nemiran usamljen korak, ta meljava kukova, ti opanci koji se lahko zaborave i ta mukla ljudska kopita što zauzmu velik prostor, učine grozotan pritisak — mimo vage; taj znoj što probija pore, ti dugovrati palčevi kao glave kornjača u augustu, najednom taj otužan i osramoćen palac s kožnim ogrljkom, te krute cokule, to žensko rahitično nabadanje tla, ta dustabanska tupoglavost, ta emulzija znojnih taloga, ta obespravljena šuma noga, to hramanje, ta ulica, te kružnice, ti prečnici dječijih kolica, ti zbrčkani koraci koji neće dugo, neće dugo, ta divna stopala što su navikla na bosotinju što razbijaju obuvnu materiju energijom pukotinske kristalizacije, ti izduženi nožni listovi, te toplokrvne tetive, te silne ženske tašne kao viseće obiteljske grobnice, taj košmar nošenih stvari, te zgužvane novčanice i slinave maramice i prljavičasti češljevi, te pijačne torbe, taj haotični guzati mimohod u

mome vidokrugu, ta stegna, taj starmali kepec krupnih očiju čiju glavu poželjeh pomilovati, ta pobjeda dolaženja i porazna odlaženja, mimo, ti grafikoni napretka, taj povodanj apsorbirane bjelančevine, te mlohave zgužvane nogavice, taj silan beznačajan svijet od koga ne zavisi ni jedna sudbina. Osim moje. Sve te utamničene noge, ti naboji, te kurje oči, bolno urasli nokti, opterećeno meso, trpnja. Te noge koje misle, koje su razumne, noge koje neće da me vide, neće da zastanu pored mene, neće da budu moj sagovornik. Ja sam beznog.

Išao je tom ulicom, strpljiv prema sebi.

Kiša. Lišće kao poklana perad, truhlež okrajaka, triangulacija i logaritmi, zelena salata i ocat, jedna tetka u augustu, riječ: konzekvenca, nečiji smijeh, zreo, krupan zalazak sunca i hlad riječnog meandra, jedan požar u snu, nagla očeva smrt, brojni obrasci kojima se pravda život, slojevita šutnja i vježbe iz grammetrije, ahatsko klatno instrumenta u mozgu, taj klempavi šef ekipe i otkaz u zelenoj koverti; mnogo praznih godina, opet kiša i tuđi glasovi i drugi tuđi glasovi i jedna sasvim debela gazdarica u tijesnoj ulici pored sinagoge, ta svakodnevna i svakonoćna nastojanja da se velik dio vlastitosti omalovaži, da se zaokruži naviše ili naniže, da se korača aproksimativno, to tiho rezimiranje, neizbježni trougao grješke i oštar trigonometar ranjene duše, debele izohipse i sapi zelenog brijega, gazdaričin jorgan zapaljen dogorjelom cigaretom, opet tuđi glasovi i nove ulice i parole, nečiji manikirani nokti i modra porebrica i monokl i neukusni vitamini i zmija trouglastog života, bistrih očiju, zmija zapeta kao luk, i novi glasovi, zubne plombe, i ova ulica, ovaj grad, ovaj obris neba, ovo prazno popodne i odmjeren korak i svijet u čaroliji oka.

Jedno oko mi je bliže. Proviri sunce i karikira njegov korak na tom pločniku. Ruka u lijevom džepu i nagovještaj oznojenih plećki i sako od tvida i strog trougao kravate, ti manikirani nokti jedne poštarice u provinciji, prikrivena nesanica, ruka u džepu, ista ruka iz džepa, i nanovo, i kažiprst na palcu ispisuje slovo, i nanovo, i strahotno, samo to slovo (još od djetinjstva), i šestar u pirueti besmisla, geometrija ulice, sivilo oljuštenih gluhonijemih fasada i starčić s vagom, razliven, oduzet. Smrknut. On.

Išao je tom ulicom, strpljiv prema životu. Čas je stariji, čas mlađi. Njegov istup vagi. Nagao, pravouglast, kao da snagom otključava zamišljena vrata mog uličnog hrama. Tako. Te godine. To prolaženje. To darivanje kao kriptolik usidjelički vez. On. Možda je nešto znao o meni i bilo mu dovoljno dok istrajavam. O meni nije imalo štošta da se

zna. Nije imalo ništa znatno. Čemu? Nivo koračnog zijeva. Pregib koljena. Tuđe prašnjave nogavice. Moja kolica s namotajima izlizanih kolotečina. Atrofija dana. Sukneni lakat, osušene muhe, tuđinski pogledi, moje duranje. Tako. Te godine. Te ofanzive. Ta mrazišta. To prolaženje. Ja.

Njegova nehajna mjerenja. Njegova dugogodišnja težinska postojanost. Pun. Kazaljka bi zastala tamo gdje je zastajala godinama, i više od toga — stajala bi kao da se nije micala. Ni jedne suvišne kretnje. Te plućne maramice, monokli, vitamini, jedna tetka u augustu i sjenovit osmijeh. Njegove učtive novčanice koje zadrže miris njegovog bića, boju njegovog oka, sjaj njegovih cipela, gipkost njegovog hoda. On.

Jedno oko mi je bliže. Stakleno oko.

Nije ga bilo koji dan. Nije mi više bilo do njegovih širokih novčanica koliko da dođe, da otključa moj život, prignječi vagu punu drhtavog iščekivanja, punu dnevne vapnje, da nam podari miris koji se, potom, druži s nama, dugo i prisno. (Jedne godine, bolešljiv, nisam izdržao, zatvorio sam oči uzbuđen naglim dolaženjem, nešto je vraški bubnjalo u meni, bubnjalo, nadimalo, njegov miris je čilio južnom stranom pločnika, durao sam nadugo i naglo otvorio oči a jato ptica prhnu iz mog srca i ja ostadoh gdje sam. A zadihan. Mlađahan! A on ne reče ništa. S tim okom. Uspravan.) Volio sam tog čovjeka.

Taj starčić s vagom! Gledao je kako kopni, kao da se kolica šire a staračkі patrljci sahnu i lebde. A sada je poslastičarnica bila zastrta, a starčić suzav, krmeljiv, sluzukožan, lišajast. Jajoglav. Atrofičan. Tih. Tih. A vaga uz skut kao gluhonijemo čedo, kao usud prošnje. A sve sitniji novčići. A sve oštriji lavež ulice. Te sirene odjenute kišnim popodnevom. A sve te naftenske mrlje i paničan blijesak izlomljenih neonskih slova. Krmelji. Tuđe kolotečine. Udaljavanja. Tuđi glasovi. Šum oluka. Vrijeme. Vremena. Prazne ruke nad praznim nogavicama. Ja.

Nije ga bilo koji dan. Više dana. Kad je iskoračio na vagu, pogleda otklon kazaljke, pogleda, razabra nagao pad vlastitosti i obrisa čelo bijelim rupčićem a blagom kretnjom. Zadrhta nad ružnim zijevom umorne vage. Zadrhta nakratko. Jedno oko mi je bliže. Besuzno. Plati učtivo kao uvijek. Nikad više ne dođe.

Ne dođe više nikada.

TA PRIČA

Kad je već iskoračio jednom nogom, ništa ga nije moglo spriječiti da to učini i drugom. Malo pristanište u Sušaku još je bilo vlažno od popodnevne kiše. Osim toga, to je bilo jedno od prikladnijih pristaništa na koje je Hemingway iskoračio te godine, ako ne i najprikladnije. Pozdravili smo se kao stari ratni drugari, udarali se po širokim plećima koračajući prema našoj Carinarnici. Moja pleća nisu bila tako široka, što se vidjelo prilikom tapšanja i kasnije. To se, doduše, vidjelo i mnogo ranije, ali to nije važno. Sada.

Stari fordov dvosjed također se presijavao u kosom popodnevnom suncu. Takva su bila i nagla istarska brda, takav je bio vrh Učke sa bijelom čipkastom izmaglicom. Samo, Kvarner nije bio takav, dokle je oko dopiralo, i dalje od toga.

Mašina je ugodno brektala uskim usjecima, lijevo su bile krečnjačke grede obojene crvenicom a desno poneki rumen krov i poneki razbarušen vršak palme i more u pozadini, mirno kao na neuspjelom akvarelu. Da smo kojim slučajem pogledali i prema Velebitu, možda bismo osjetili da je taj mir samo prividan a Velebit odveć nedvosmislen. Hemingway nije gledao ni lijevo ni desno. Zaspao je čim smo utonuli u Bakarski zaliv, a sada smo se približavali Crikvenici i nisam mogao dozvoliti da moj gost ne vidi ulazak u grad, kao što nije vidio ulazak u Bakar i nije vidio tunolovke. Već tada sam znao da mu nije stalo do Bakra, ali mu je stalo do visokih i čudovišnih tunolovki. Uostalom, u Crikvenici smo se morali zaustaviti, ostaviti crni rasklimani ford, koji više nije bio sjajan od kiše, i čekati lokalnu lađu za Šilo. Tamo na Krku sve nas je čekalo, samo je trebalo da dopeljam Hema i da počne taj rani lov na kamenjarke. Ima zgodnih kamenjarki u mome kraju, rekao sam tada Hemingway. Front je već bio iznad Segovije i monarhisti su gađali naš logor topovima 122 mm. Pod nama je ležala Kastilja, ovako ujutro, sva žuta i zagasita, ispresijecana bijelim cestama; puna raštrkanih sela. Mirnim površima Kastilje vukle su se sjene neprijateljskih aviona kao

sjene morskih pasa nad pješčanim tlom okeana. Sjećam se, pale su dvije granate dok smo jeli paelju. Jedna granata je ubila našeg kuhara i rasprskala dio oskudne paelje po četinarima, odakle se riža sjetno osipala na razrovanu zemlju. A druga granata nije nikoga ubila, samo su se neke njene krhotine zabole u moje tijelo, a neke su tamo i ostale. Hem mi je tada pomogao da dođem sebi. Rezali su me u pećinskoj bolnici, a Hem je stajao pored mene da me hrabri i da mi, s vremena na vrijeme, da gutljaj fundadora. Dobar gutljaj, uostalom. Poslije mi je bilo lakše, i poslije smo pričali o mome rodnom kraju i o zgodnim kame-njarkama na Krku. Tada još nisam znao da imam te krhotine u glavi. Tada nisam znao da ćemo jednoga dana zaista doći ovdje i loviti. Uostalom, tada se moglo samo vjerovati.

Hem je progledao kad sam mu zario lakat u slabinsko salo, protrljao je oči i namjestio pesnice da me bije.

"Slav", tako me zvao, "uguraj ovu staru olupinu u prvu tratoriju. Žedan sam."

"Nismo u Italiji", rekoh. "Ovo je moja zemlja, i prostorija u koju tako rado zalazimo, zove se slavenski nježno — gostionica".

"To je zgodan naziv", reče. "Malo je podmukao. Nije li?"

"Nije", rekoh. Ernest nije slušao. Gledao je izblijedjele obiteljske fotografije na zidovima, gledao sasušene i čađave tikve i čađav luk na tavanici. Udisali smo plijesan i mlado vino.

Zatim je ponovo rekao *"Grappa!"* i konobar ga je vrlo dobro čuo. Ne samo da ga je dobro čuo već ga je i razumio, jer su naši konobari pravi poligloti. Ovaj se zvao Car, to smo kasnije saznali, i bio je pravi poliglot, što se odmah vidjelo kad su počeli da govore italijanski. Hemingwaya je veselilo što ga poslužuje jedan Car i veselilo ga što tako uporno čekamo lokalnu lađu za Krk.

Krk je bio nadohovat, tako reći. Nije bilo teško uočiti uski obalski pojas bez vegetacije i ispijati prvu popodnevnu *grappu*. A *grappu* nije bilo teško ispijati, osobito ako nije prva. Čak smo mogli vidjeti kuće u Silu kako su šćućurene kao da su se preplašile. Ljude nismo mogli vidjeti.

"Erneste, mi ćemo još dugo čekati ovu lađu za Krk", rekoh.

"Nije loše ovo čekanje lađe. I vrijeme je da me prestaneš zvati Ernest, zaista".

Znao sam da ne voli to ime, ali je trebalo da ranije misli o tome. Možda još prije nego je znao misliti.

"Ernest je lijepo ime", rekoh. "A moje je ime Slaven. Ti me uvijek zovi Slav, kao i dosad."

"Dok ne zaboraviš moje ime, zvaću te Slave, Rob."

"Neću ti zaboraviti ime, i nećeš me zvati Slave. Zar ne, Ernest?"

"Ti si mali kučkin sin, a ova nježnoslavenska slivovisa nije tako loša."

"Šljivovica je doista dobra", rekoh.

"Slivovisa je tako dobra da je teško biti Slave, pošto se popije više toga."

"Popit ćemo, koliko ti bude prijalo, Hem."

"To je već bolje, Slav."

"Znam. Samo bi tuljenje lokalne lađe s Krka bilo još bolje. *El más bueno!*"

"Gledao sam iz forda, ovaj Krk je velik otok."

"Nisi ništa gledao iz forda, Hem. Spavao si."

"Gledao sam ranije na nekoj karti, i Krk se neće pomaknuti ni dva *incha* prije nego mi iskoračimo na nj."

"A prije iskoračenja, Hem?"

"Prije toga ćemo se pomalo upropašćavati ovom dobrom, nježnom slivovis... *Die by inches*, kako mi kažemo."

Sad je Car češće prilazio i mi već ispadosmo mala vansezonska atrakcija u gostionici koja se zvala "Dva koraka", ako se još dobro sjećam crnih slova na bijelo okrečenom zidu.

Hem nije podnosio šljivovicu tako dobro kako bi se očekivalo, i u jednom trenutku udari pesnicom o sto i pogleda u me. Prvo me pogleda lijevim a potom desnim okom. Učini mi se da su mu oči krupnije no obično i da nisu tako bistre kako bi se očekivalo, ali sam to zanemario, čim se Hem oglasio. Imao je veoma prijatan, grub glas.

Mi smo bili glavni u gostionici i, kako nije bila sezona, pridoše nam neki prijatni ljudi. Prvo je prišao jedan koji se zvao Kralj, i još jedan koji se zvao Knez, zatim još jedan koji se zvao Župan. Kako su ulazili tako su izredali svoje pozdrave. Izredali su ih uljudno, i to je bilo sve što su rekli. "Dobro veče, dakle", reče Hem svima. Župan je bio moj dalji rođak i on jedini nije bio ribar. Nismo se dovoljno poznavali. Ja sam putovao svijetom a moj rođak nikad nije bio na Krku koji je, uostalom, tu, nadohvat. Prevedoh njihova prezimena na engleski i Hem se nasmija udarajući nove poznanike po ramenima, što je bio znak da su mu se odmah dopali. "Vi niste neki robovlasnički narod", reče. Govorio je italijanski i govorio je pijano. *"Ta Riva degli Schiavoni*, tamo u kučkinoj

Veneciji, razorit ćemo je dinamitom i pustiti da ovo more uđe u lagune i da sve potopi", štucnu. "Sve osim hotela *Gritti*", štucnu ponovo i pokri razvučene usne još razvučenijom šakom. "Tu imam sobu u kojoj povremeno pišem roman *To Have and Have Not*, a to se ne može pisati bilo gdje, doista."

"To bi se moglo pisati na Krku", rekoh.

"Moglo bi", reče Hem rezignirano. Tako je govorio kao da nikada neće imati taj roman koji se zvao *Imati i ne imati*. Što je još gore, tako je i izgledao. Gostionica je bila dva koraka od pristaništa a lijevo je bio prljavožut pavlinski samostan iz 1412. Upravo je zvonilo i dvije žene u crnini prođoše ispred gostionice.

"Mogli bismo sada jedan martini".

"Ne. Zaista ne. To sam pio u ranoj fazi. Sada bi dobro došao viski sa sodom. Ili *dos cervezas*, možda."

Car reče da nema tog pića. Kralj, Knez i Župan, koji su se razumijevali u piće, tužno potvrdiše. Što su se više trudili oko toga, to su sve tužnije izgledali. Car je odmahivao dugačkom glavom i učtivo kezio konjoidne zube. Poslije su se svi kezili jer je Hemu bilo zlo. Meni još nije bilo zlo. Nije me boljela glava.

"Ne dopadaju mi se više ovi dobri ljudi, Slav."

"Znam, Hem."

"Znaš li neki zgodan način da ih se otarasimo, Slav?"

"Ne znam, Hem."

"Mogao bi znati, Slav. Oni su tvoji zemljaci."

"Znam, Hem. Ali još sasvim učtivo piju vino koje si im naručio."

"Upotrijebi jedan od tih načina. Ljudi su prijatni i ne bih želio da se uvrijede. Molim te. Molim te."

"Dopao si im se, Hem".

"Oh", reče.

"Dopao si im se."

"Nisam siguran, Slav."

"Da ih pitam?"

"Samo učtivo, Slav. Oni su ljudi ponosni na svoje pretke i ponosni na ovaj dan koji dijelimo kao što se dijeli boca dobrog martinija, kojeg nema."

"Dopada li vam se moj prijatelj?"

"Amerikan?" upita moj dalji rođak.

"Jedan od boljih Amerikanaca". rekoh.

Hem je već bio znatno pijan. Moji zemljaci se nasmijaše. Car priđe iskosa i ponovo pokaza red truhlih zuba. Hemu ponovo pozli. Pošao je u nužnik zanoseći teška ramena. Nužnika nije bilo i prislonio je mlaz uza zid gostionice koja se zvala "Dva koraka". Još jednom je pogledao kanal. Upravo je zakopčavao razrez, okrećući leđa vjetru, kad je ponovo štucnuo. Kanal već nije bio tako jasan, obalska linija nije bila jasna i lađe nije bilo nikako. Snažno je puhalo s Velebita. Valovi su dolazili od Senja u visokim redovima kao da će na put oko svijeta, i nikakva lađa nije mogla da se probije preko uskomešanog kanala. Gledao je to misleći da će mu zatrebati u romanu *To Have and Have Not*.

"Kako reče da se zove ova gostionica, Slav?"

",Dos pasos', Hem. ,Dva koraka'."

"Kao ona pored našeg hotela u Madridu."

"Bilo je više tih hotela, Hem".

"Onaj hotelčić što je između Puerta del Sol i jednog drugog hotela bliže centru."

"Misliš na hotel *Alexandra* u ulici San Bernardo?"

"Mislim na malu gostionicu gdje smo navraćali s Johnom Dos Passosom i redovno se šalili na njegov račun".

"Sjećam se, Hem. Zadirkivali smo Dos Passosa poklanjajući mu, ,Dva koraka', čim umre."

"Prije ćemo mi, Slav."

Moji zemljaci nježno spustiše ispražnjene čaše. Već me boljela glava.

"Znam, Hem, ali nije zgoreg živjeti neko vrijeme."

"To si lijepo rekao, Slav."

"To si ti već ranije rekao, Hem. Napisao si to na onoj razglednici koju ste mi kasnije poslali iz *Dos pasosa*. Imala je tvoj potpis s raskrečenim H i potpis Dos Passosa i potpis generala Ludwiga Renna, vrlo lijep. I još jedan, nečitak. *I Salud!*"

"Čuvaj tu razglednicu, Slav. Na njoj ima toliko slavnih."

"Oh", rekoh.

"I izgubljenih." Dodade.

"Svakako sam odlučio da je čuvam, Hem, ali mi je razglednica ukradena, te godine."

"Čudim se da si je ikako primio. Slav. Samo je pisalo tvoje ime i kratko: *poète, Belgrade*, sjećam se."

"Upravo je tako bilo, Hem." Već me dobro boljela glava.

"Nije mi sada čudno što je tako pisalo, Slav. Ti si zaista velik pjesnik, kako se vidjelo te godine, i kasnije. Uvijek si znao da uočiš ono što je zaista dobro, ili pak ono što je iskreno loše. Samo, ne smiješ pisati ništa što je *inaccrochable*. To ne vodi ničemu, zaista. To je pogrešno, a i budalasto."

"Hem, govoriš mi o stvarima koje je tebi govorila Gertruda Stein. U ulici Freurus 27, one godine."

"Govorim ti o stvarima bez kojih se ne može. Ako se želi pisati dobra proza."

"Ali, Hem, ja nisam nikada pisao tu prozu."

"Dobro, pisat ćeš jednoga dana", reče Hem. "Svako jednoga dana zagazi u prozu i sam đavo ga ne može odatle izvući."

"Ja nisam svako, Hem. Ja sam tvoj prijatelj Slav. A ono tamo je Krk gdje nas očekuju."

More se nije vidjelo. Već. Mogli smo sasvim razgovijetno čuti njegovu bijesnu *oleadu* i mogli smo vidjeti srebrenastu grivu na valovima koji su tutnjali na zapad. I mogli smo vidjeti svjetionik na kraju mola. Mogli bismo ga vidjeti samo u pravilnim narandžastim razmacima.

"Oni će nas bez sumnje dočekati", reče Hem muklo. Moji zemljaci se uozbiljiše. Nabori njihovih uskih odijela postadoše bore na njihovim šturim licima. Hem podiže šaku i Car donese svima isto. "Nema razloga da nas ne dočekaju", ponovi.

Vjetar nije prestajao sedam dana.

EPIDEMIJA

U kasnu jesen Krajina pade u blato kao zakrpa s umornog odijela, pade uz saučesništvo magli i grohotanje podzemnih voda i povodanja što opasuju njive kao krda pobjesnjelih kobila, uz tanki dim razbacanih kuća sa žutim licima u sitnim oknima i slobodnim, neuglednim kokošima i crnim pticama nad opalim živicama i natruhlim tarabama visećih nužnika i prljavosivih stogova sijena, mršavih kao stoka krajiška i rogobatnih kao zaziranje, škrtih kao riječ i kretnja krajiška; drska i tijesna zakrpa, ohrdana i oglodana kao presahla krajiška žena okružena mršavim kravama i golotrbom djecom ciglaste boje, velikih očiju nastanjenih dubokim čuđenjem i naivnom bezizlaznošću; pade grbava Krajina múkom, zastenja tupo i prignu se svojoj ohlađenoj boli, s mnogo navike i s više razloga kojima niko ne vidi kraj ni sluti krajnost, pade kao da se dugo opirala i sad ravnodušno mrsi svoje konce zamršene u ljudima i u vlažnim, pohabanim maglama gdje su ljetos bili lovci iz grada i zalutali besposličari i vrisak djevojaka kraj svjetlucavih plićaka, tamo gdje su bili veseli šumarci i obli zeleni bregovi, nemirni i gipki kao stegna junica i kao korak drhtave čobanice i kao zvuk zvona iz jaruge, iz tuđeg kukuruzišta, iz razodjenutih njiva i spuštenih klanaca, i pored dugonogih, bešćutnih vodenica koje s dosadom melju svoju crnu utrobu razapetu nad rijekom a rijeka ispod bezazleno namotava njina ovlažena kola kao sastavni dio svoje beskonačnosti i sjete, tamo gdje je đerdan opasao zelenilo vode i sva voda, gledano odakle čobanice gledaju s brda, prelistava svoje srebrene niske, u beskraj prelistava i draži naša srca i draži oči i pjesmu mami iz nas blistavim travertinskim kaskadama, tanku i nježnu pjesmu kao naše zelene rijeke što ih zorom ugledamo u zjenicama krava na hladnoj ispaši, i što nam pisak usamljenog voza dovabi iza krivine, gdje niko ne vreba na putu i pisak ostane u nama skukavčen i poslije svega ne bude ni piska, samo naša pjesma djetinja i djetinjasta.

Vode s jeseni pokrenuše izmet i đubrišta, splakaše riđe torove i gnjecave, strme seoske puteve i puteljke, opraše perila siva od grubih seoskih sapuna i teških lukšija, od drečavih boja i masne vune; ponese odbačenu kukuruzovinu i perje očerupanih kokošiju, ponese odbačene obojke, i razdrte radničke čizme, ubijene pse i golube, i mrke ponjave iz okrajaka i sasušenu balegu koja se opire, vazdušasta, i pliva s odbačenim prljavim potkošuljama i daskama na kojima još pišu slova, topla; i očuvan, umašćen klobuk s nekog strašila za ptice i sitna metla bez drške i bez većeg dijela sebe, plovi opkoljena truhlim jastukom rasporene slamne utrobe, pliva crvenokrstovski karton i debela pređa polivinilske kesice s mirisom domaćih makarona, smrdljiv talog rakijskih kazana, sklupčan, i strugotina uzvodnih pilana, đačke teke, riđa konjska griva, komadi jeftinih kutija jeftinog duhana u cigaretama, komadi cementnih vreća, truhle jabuke i zelene jabuke, klipovi okorubanih kukuruza, natruhli, opalo lišće, jedna japanka otrgnuta s perila, izlizana, i konjska glava, iznenadna i golema, natruho podvoj koji je dugo bio na glavi krotke Krajiškinje, ispod teškog tereta na glavi Krajiškinje i koja nije krotka jer dvije ruke nisu dovoljne za tvrdu svakidašnjicu, u Krajini gdje se niko ne šali i niko ne pravi važan, gdje niko ne umišlja da je car i niko ne priznaje da car postoji, osim u pjesmi, u Krajini gdje je svaka tvrđava legenda, svaka kuća tvrđava, i svako seoce s vlastitim grobljem i svaka dolina država i svaka okuka busija i svaki oštar pogled pucanj i svaka nepredviđena kretnja — bol.

Krenuše vode linijom najmanjeg otpora u bijel i nepoznat svijet, usporavajući, sve više oteščale, i sve više sluteći neizbježan kraj i izdaju vlastitih stremljenja, povinjavajući se, čitavog života se povinjavajući oštroj matici i gušeći slabije od sebe, od samih početaka koji i nisu počeci već trajanje vodenog ludila i nadimanja, već tamo ispod visećih nužnika u strmim kućama koje su na kat, na onaj kat odakle izmet pada i dalje se plaza po zakonu o gravitaciji i po ljudskim navikama, i stopama ženskim koje vode naniže, stope sve do rijeke i stope u rijeci dokle se zagazi i gdje se redovno zagazi i zagrabi voda za piće, dakle — ne sasvim s kraja, i voda za hranu, i voda za lice, i djevojačko lice, i žensko đurđevdansko lice, i voda za crnu kahvu i šerbet, i voda za sanjive oči i usta željna hladne isplake i jutarnjeg grgoljenja, voda nad kojom oznojeni konji skupljaju gibljive gubice i potom bezvoljno cokću i cijede vodu okrećući izdužene glave za nemirnom djecom i nervoznim, koščatim psima i povicima što jekom, što ehom, što svakim danom otkrivaju izbrazdano, ilovasto i naborano, grbavo lice Krajine jednim

o-o-o vezanim s brda na brdo, s munare na kulu, s čađavog dimnjaka na strmu klisuru, osobito u kasnu jesen kad vode dođu u stisnuta podnožja i ne znaju na koju stranu da krenu, kolebajući se u mozgu rječne piraterije, tog sumahnutog obezglavljenja i vječite zabune, i zastoja, i povodnja, i vlage, i blata, i kašlja, i kihavice, i musavih nosnica, i pomodrelih usana, i bosih noga u stoke i u ljudi, i žutih boja, i bez žutice koje ima. Ima.

I dođe žutica i vlast joj priđe nedoraslo i lažno začuđeno, a narod mirno poče da poprima boju ilovače na kojoj živi i poče mirno da se sahranjuje u ilovaču od koje živi, škrto; i to sve nedvosmisleno; a prvo trudnice podlegoše i krenuše bez crvenog bajraka i djevojke s crvenim bajracima, kako je red, udate žene čiji su muževi u ime njih odbili injekcije, i žene čiji su muževi u pečalbi pa se njihova volja dovoljno podrazumijeva, i žene koje bi rado primile lijek i ostale žive, ali lijek dalek, put dug i neizvjestan a zemlja vodena i nestrpljiva i glinovita i ljepljiva od zlobe i mržnje prema ljudima koji joj stoljećima prevrtahu utrobu crpeći snagu njenu i sokove; mnoge se spasiše noseći breme i noseći djecu u naručju, pa djeca lijepa u žutim naručjima, na žutim prsima s koncima mlijeka koje liječi kao lijek, puno bremenitih žena, sreća smještena u pola bolničke postelje, i svuda topal i kužan zadah, i gama-globulin u ampulama i ruke umočene u asepsol i žute glave na bijelom, tri ošišane dječije glave na jednom jastuku, ne više ušljive glave, i osmijeh upućen gostu, bijeli zubi, stidljiv osmijeh i lahko čuđenje i lahko iščekivanje da se prhne iz bijelih stacionara za kravljim repovima, da se ostavi bijel tanjir i bijel kruh, da se čuje kako na ognjištu krčka tvrd grah i sitan, oljušten krompir sa sirom na siniji, sedmero djece pod krovom i sedam krompira u trci za izmirenjem života, u slasti dnevnog obroka, u zalogaju braće i sestara i muklom licu majčinom što stražari iz prikrajka, bez veselog pogleda i bez roptanja pred životom koji je naporedo s umiranjem, i nikad drukčije, i nikako drukčije; tako i u selu iza brda i u selu pod brdom, u rodbine što je pored rijeke i u rodbine što je u predgrađu, koju će posjetiti kad se epidemija smiri i dženaze prestanu, daleko, ali tako, zna se. To.

Dođe žutica i niko je ne opazi, najviše stoga što je ona svake jeseni dolazila i što nije imala neprijatelja među preživjelima, ni među novim ljudima koji su dorastali za umiranje, ni u životu koji je uvijek imao obzire prema žutici, spreman da joj da žrtve ali ne da joj se opre, već kao voda što blago otiče niz rovinaste padine ka neviđenom i nepoznatom beskraju u koji sve to stane i ne vraća se. I niko ne saznade

koliko bi žrtava jer oštre kiše hitro zaravnaše svježe, strme humke, a ljudima grad dalek i tuđ, a evidencija strana i suvišna, jer svaka je kuća na svome katu znala, na katu iznad toplih krajeva i tople balege, znala ko tih dana bi položen u zemlju, i kako mu je ime, i ko osta, a čak se daleko znalo kako su tri trudnice otišle ispod jednog krova, iza jedne sinije, a negdje četiri, jedna za drugom, s ramena na rame, klizavim puteljkom do porodičnog greblja, s ramena na rame u nov svijet jer — uvijek dovoljno onih koji će podmetnuti rame, uvijek, a dođe poneko i bolestan i podmetne požutjelo rame, hoda i prkosi koji dan što mu predstoji, a zatim i njega šutke odnesu smotanog u bijelo i polože, a drugi dođe umjesto njega i podmetne svoje rame i poslije protrlja šake i otpljune i svrati u gostionicu što je na raskršću između dva strma sela i sasvim ukraj puta, i pije, i nazdravlja onima koji nisu žuti i oni njemu nazdravljaju, dolazi koliko ima dana pred sobom, a kad se desi da više ne dođe, desi se da neko žut ipak dođe i sutra i prekosutra i tako do kraja epidemije, bez osobitog hrabrenja, samo s doličnim prezrenjem smrti i ljekara koji bi željeli da ga razluče, obilježe i odvuku, ali on se ne da, zna da to nije radi njega već zbog drugih, pije iz čaše s bijelima, i rukuje se sa svim koji su bijeli i svi bijelci se moraju s njime rukovati i piti što im on ponudi, i zapjevati njegovu pjesmu i nazdravljati mu više puta, makar nevješto, ali sve pod moranje i s jasnom prijetnjom u kojoj vlastiti život nije velik zalog, ali je ruka još hitra i nož sasvim konkretan i dohvatan, isto onako kao i prošlog *ženskog pijaca* gdje su u kašu ilovače i prvog tankog snijega pali, u kašu iz koje nisu provirivali obodi gumenih opanaka pored pletenih korpi sa promrzlim kokošima i prljavim krpama s vijencima bijelog luka u blatu, gdje su dvojica pali, ubodeni ne znajući zašto tako iznenadno i pobočno, i s dubokom mržnjom, duboko, još mladi i topli, i sasvim bezazleno pripiti. Ali srećom, žene niko tako ne presretne oštricom ali na nesreću — na žensku je propadanija u svemu, i sreće nema, i nema, i tako umiru željne svega, ali uvehlo željne, i pomirene, jer djeca gledaju, i djeca čekaju, i djeca traže nešto, i plaču, a muž dođe povremeno iz bijela svijeta i ostavi sjeme i niknu ponovo djeca a jalovu zemlju ne mogu da oplode i zemlja, ne mareći za ljudsku narav, radije sahranjuje nego što hrani. Tako je bilo na Krajini odvajkada pa tako i danas, prije ove epidemije koja će se zaboraviti, koja pohara sela i zapljusnu gradske kapije i ne provali u grad, opkoljen bedemima i kulama i starim topovima i asfaltom i mesnicama i radijatorima i novinskim kioscima i razglednicama i bijelim napudranim psima i ulijenjenim građanima masivnih mješina i spomenicima na

uglovima što su okrenuti tamo kuda vode seoski putevi u sela sa visokim nišanima od mehka tesanika ukrašenog starinskim sabljama; u maglu prostrtu u žuto blato. U kal. U žuticu.

I dođe epidemija i imade vremena da svakoga iznenadi osim onih koje pobi ametice, i Vlast reče da je iznenađena, Vlast sa zakašnjenjem reče. I tako bî.

SEAD FETAHAGIĆ

(1935)

SRETAN SVRŠETAK LJUBAVI

"Ti naprosto slabiš", rekao mi je Boris. "Ti svakim danom postaješ sve manji. Svemu je to ona kriva".

"Da", kažem. "Svemu je to Mina kriva".

"Morao bi nešto da učiniš, jer ako tako nastaviš dokle ćeš dogurati? Jednostavno ćeš jednoga dana postati toliko sitan da više neću moći da te prepoznam. Može se i to desiti da će mi biti neugodno da ti dolazim u posjete, jer teško će mi biti da znam da li si u sobi sa mnom prisutan ili si negdje izašao. Zar ti nikada nisi o svemu tome razmišljao?"

"Razmišljam, ali moram ti priznati: sada to više nije kao prije. Sada ne mogu dugo da mislim, brzo se umaram."

"Vidiš, šta sam ti rekao! Ona će te prosto progutati!"

"Znam", odgovaram mu. "Toga se i bojim".

Boris me gleda i unosi mi se u lice: "Eto", kaže mi, "i glas ti postaje slabiji. Moram da se naprežem da bih te dobro čuo. A sjećaš li se kakav si nekada imao bariton, kako si impozantno izgledao svojim stasom i hodom? sjećaš li se?"

Ja se sjećam, naravno, kako sam nekada bez straha prolazio pored ljudi, ravnopravan s njima, moja su ramena doticala njihova, moja glava bila je isto tako puna radosnih misli, želja, tuge. Kod mene je bilo sve isto kao i kod drugih: volio sam žene, ljubio ih po mračnim ulicama, razmišljao o pročitanim knjigama, vodio pametne rezgovore. Gdje se izgubilo to vrijeme? A sada gledam gore u lica ljudi kako me posmatraju s visine pod njihovim očima postajem sve manji, neznatan, ništavan. Šetajući sa Minom ne mogu više da je uzmem ispod ruke, jer kada podignem ruku moji prsti jedva dotiču do njenog lakta. Zato je već mjesecima nisam mogao da poljubim, samo što se s vremena na vrijeme usudim da spustim poneki poljubac na njenu ruku koja se ovlaš klati pred mojim licem. Pa i nekidan kad sam to pokušao primijetio sam da njeni prsti ostaju gore sve više nedokučivi za mene. O, kako propadam!

Najgore od svega je što sam u posljednje vrijeme sve rjeđe s Minom. Želim, želim svakako da je neprestano gledam, te oči koje volim, taj osmijeh što me uzbuđuje, taj hod što prkosi. Šta bih sve dao da mogu uvijek da gledam u treptaj njenih trepavica, da slušam njen glas koji miluje! Ali što god to više želim, sve se od nje više udaljavam.

I dok me Boris sažaljivo gleda, dok mi govori: "Bojim se da je već sve kasno i pitam se hoćeš li ikada biti onakav kao prije, visok i krupan, dostojanstven i razuman? Zaboravi je, možda još nije kasno, postati čovjek", dok slušam te njegove riječi ja se ponovo prisjećam Mine i našeg prvog susreta.

Nisam je odmah zavolio.

Upoznah je kao što se upoznaju žene: u društvu drugih muškaraca. Tada sam još bio pametan, znao sam mnogo stvari o kojima drugi nisu mogli ni da sanjaju, poznavao sam umjetnost bolje nego sami umjetnici, bavio se sportom, a moj šarm i elastičnost duha bili su poznati i van kruga mojih poznanika. Tako sam i onoga dana kad sam prvi put vidio Minu bio daleko najljepši i najblistaviji u čitavom društvu. Osjećao sam kako se svijet oko mene okreće, neprestano sam bio u centru, stalno sam vodio glavnu riječ. I to je trajalo dugo, čak i onda kada je Mina uspjela da mi se približi, kada smo češće bivali zajedno sami.

Ali jedne večeri, šetajući tihim i mirnim ulicama, prema uličnoj svjetiljci ja spazih profil njenog lica i učini mi se nevjerovatno lijep da cijelim tijelom uzdrhtah od neke umilne jeze, a govor mi se presiječe. Jedva promucah:

"Izgledaš lijepo".

Ona me pogleda, a njene oči sijevnuše.

"Sviđam ti se?" upita me Mina.

"Da", rekoh. "Lijepa si".

I tada osjetih kako više nisam visok. Osjetih kako jednaki koračamo dok nam se ramena i ruke slučajno dodiruju. Ali još sam znao da mislim, još sam mogao da govorim, i dalje sam imao dubok glas.

I od tada mi se Mina poče sviđati. Što sam je više viđao, sve više sam pronalazio i otkrivao njenu ljepotu, njenu privlačnost. Činilo mi se da njene azurno plave oči postaju još plavlje, da pokret rukom kojim bi me grlila postaje sve draži, sve ljepši. Gledao bih je i nikada mi ne bi bilo dovoljno. Odlazili smo u polje i tamo se voljeli, a kada bih u njenom krilu zadrijemao prepušten zadovoljstvu koje mi je izgledalo nedoknadivo, Mina bi mi, rukom prolazeći kroz kosu govorila:

"Tako si sladak dok ovako ležiš da bih poželjela da budeš toliko malen da mi sav staneš u krilo i da te milujem i mazim. Mili moj, reci da li me voliš?"

I kad god bih odgovorio: "Volim te", osjetio bih kako čitav svijet zajedno sa Minom raste, a ja se smanjujem, ulazim u nečiju tuđu kožu tijesnu, veseo i razdragan — svijet i život izgledali su mi beskrajno široki; dok ja sebi sretan zaboravljam hod pa sitno skakućem, dok zadovoljan više ne razmišljam pa gubim pamet, dok opušten ležim u polju — nestaje mi snage da jedva znam da sam bio jak.

I tako su dani prolazili i tako mi se svijet pričinjao ogroman da sam zadivljen pjevao u kupatilu i u podrumu, tako je Mina postajala velika da bih dugo lutao da joj pronađem početak, i tako sam ja licem i tijelom bio sve bliži zemlji.

A sad Boris zagledan negdje daleko mimo mene, sav sretan, kaže mi: "Ne vjerujem da ti više ima spasa, otišao si suviše daleko da bi mogao ponovo da misliš na sebe i svoj izgled. Pogledaj tvoje staro odijelo već ti je preveliko!"

"Oh", kažem, "već sam ga dva puta kratio, ali ono neprestano raste".

"Ne", odgovara mi Boris. "Zar ti to ne znaš! Ne, ti se smanjuješ, ti, odijelo ostaje uvijek isto. Zato ga moraš da kratiš. Zato što se ti smanjuješ!"

"Imaš pravo", kažem, "imaš pravo. Odijelo ne može da raste".

On se hvata za glavu i ja vidim suze u njegovim očima. Žao mi je što ga činim tužnim, ali ne mogu da mu pomognem.

"Uvijek smo bili dobri prijatelji", govori mi, "dragi jedan drugom. I teško mi je što te gubim, što više neću moći s tobom da razgovaram. Zar se ne sjećaš kako smo nekada bili nerazdvojni, zajedno išli u bioskope i na fudbalske utakmice, kako smo često pričali do kasno u noć o svemu, kako smo se voljeli, zar se ne sjećaš?"

"To je teško. Potrebno mi je mnogo napora da se svega sjetim. Ali vjerujem to što kažeš, vjerujem da smo bili veliki prijatelji."

"Zaboga!", uzvikuje Boris. "Zar to ne znaš? Pa nečega se ipak sjećaš, nije li tako?"

"Umorio sam se", kažem. "Dugo smo razgovarali i mislili, brzo se umaram".

"Pokušaj, sjeti se našeg drugarstva!"

I ja se naprežem, ali sve sam zaboravio. Hoću da mislim na Borisa, a sjećam se Mine kako mi je govorila:

"Jednoga dana kada budeš mnogo bogat, ili slavan, možda sretan u obadvome, da li ćeš me tada poznavati? Mislim, da li ćeš onda proći pored mene ne pozdravivši me?"

Prisjećam se kako smo se držali za ruke, bio je to naš prvi susret ruku, i ja sam kazao:

"Ma ne, nikada ne bih mogao da budem takav. Nikada neću proći pored tebe a da te ne vidim".

A eto, sinoć sam prošao pored nje i nisam je mogao da vidim.

Stajala je na uglu i čekala me, ja dobro znam da je ona strpljiva u čekanju, ali nisam mogao da joj pridem, masa svijeta što je izlazila iz bioskopa gurala me, skoro gnječila nogama, a ja, sitan, malen, dole u društvu koljena pazio sam da me ne zgaze, ponestajalo mi je daha, uzalud sam pokušavao da se probijem kroz ljude, rijeka nogu me nosila tamo gdje mi nije bio put; dok me nedaleko na uglu čekala Mina. I u toj gužvi prošao sam pored nje, prošao sam pored ugla a da je nisam mogao da vidim, jer ljudi mi nisu dali, oni su mi zatvorili vidik; bio sam sâm među svijetom, proklet i propao.

Pitam se: hoću li ikada sresti Minu, hoću li je ikada više naći?

"Znaš li"? viče mi Boris. "Znaš li"?

"Šta?" kažem jedva čujno.

"Nisi slušao šta sam ti govorio! Opet si mislio na nju".

"Tako je. Opet sam mislio na Minu".

"Zlo je", Boris vrti glavom. "Nema ti pomoći, a najgore je što ni sam možda ne znaš kako ćeš ludo jednom prosto nestati, neće te biti, urašćeš u zemlju bez traga i glasa".

"Nestaću", potvrđujem. "Jutros sam bio manji od stolice i jedva uspijevam da otvorim vrata, dohvatim kvaku. A neprestano se smanjujem, možda još sutra neću moći da izađem, ostaću ovdje u sobi zatvoren bez moći i bez snage. I kako onda da ponovo nađem Minu!"

Boris se osmjehuje, ali to je bolan osmijeh.

"Budi bez brige", kaže mi. "Sada nju nije više teško naći. Zahvaljujući tebi ona je velika i još uvijek raste, svi je poznaju i dive joj se. Svugdje je možeš sresti, ona je kao neki oblak koji se od svakud vidi, i širi".

I ja se smijem. "Divno"!, vičem, ali sam toliko malaksao da sumnjam da me Boris čuje. Sada sam sretan, jer znam da je mogu kroz prozor da vidim, jer znam, da je gdje god pogledam ona, velika, ogromna Mina, draga žena; pa ako i potpuno nestanem, ako se smanjim do makova zrna, znaću da je ona blizu mene i iznad mene, kao moja beskrajna sreća, kao anđeo čuvar, ona, Mina, ljubav moja, sudbina moja.

LONA, ČASNA ŽENA

Led, led se hvatao po pločniku, po ulici mrkloj i mrznoj, a Lona ta časna žena, s mukom je koračala u zlo vrijeme, u vrijeme noći kada sve puca: i srce, i korak, i vodovodne cijevi. Žurilo joj se toplom domu i dragim stvarima; ali nema žurbe u mjesecu januaru kad led izmiče tlo ispod nogu, u kasnoj noći kad grad spava.

I dok se penjala uz stepenice, otključavala vrata, ulazila već u sobu, mislila je: gospode, čini mi se da ću umrijeti od stida i od srama.

U mračnoj sobi koja je mirisala po muškom snu, ona kaže:

"Spavaš li?..."

Ona šapće, prilazi jednom tijelu rasutom po krevetu:

"Borise, spavaš li?..."

Lona, žena puna vrlina, koja je godine provela pored čovjeka koji sada u kasnoj januarskoj noći spava, koji, ovako odlutao, ne misli na ovu noć punu leda, nego se zaboravlja daleko od svoje kuće, možda sam, možda u slatkom društvu, dok ona, Lona, stoji iznad njega, u mraku, s krikom, zadržanim na usnama. Ah, kaže ona sebi, tako sam zla!

Onda ona pruža ruku i nježno, kao da miluje, kao da priziva prošlost, dotiče njegovo rame i zove ga imenom, kao kad se tješi ranje-nik, kao kad se moli očev blagoslov.

"Spavaš li?" pita ona.

"Spavao sam", kaže Boris.

"Probudila sam te. Znaš li zašto sam te probudila?"

Nema odgovora. Eto: to je taj svijet, ti ljudi, te sobe i stvari u njima: ledne i daleke; ti prijatelji, te ljubavi, ti šapati: spaćeš a nema odgovora.

— Znaš li koliko je sati? — pita ona. — Znaš li koje je doba noći?

A on: — Ne znam — kaže bunovan. — Tek što sam zaspao...

— Borise, prošla je ponoć. Davno je prošla ponoć.

— Znači da već dugo spavam. Rano sam legao a još mi se spava...

— Ja sam tek sad došla.

— Dobro... Skini se i lezi...

— Zašto me ne pitaš zašto sam tek sad došla? A Boris ne čuje. Mrkla je noć, tamno je u sobi. Ko čuje kada se govori u tamnoj noći, u sobi bez sata i svjetla? Ko čuje kada se pita dok sni nadolaze, dok zemlja ovako miruje?

— Borise, — kaže mu, — Borise, — zove ga, — ponoć je davno već bila a ja sam tek sad došla.

— I šta onda? — reče on budan. Budan? Budan ili još uvijek zatvoren u mrak onaj daleki, onaj sneni?

— Noćas — kaže Lona. Stoji u mraku zagledana u neki drugi mrak, koji nije ni tu ni tamo, ni gore ni dolje, nego je takav mrak, ta tama gusta i teška, negdje tako blizu da se udiše, da se pije i jede kao što se pije i jede izvorska voda i hljeb. — Noćas — kaže Lona noćas sam te prevarila s jednim čovjekom.

— Zašto ne legneš? — pita Boris.

— Čuo si šta sam rekla? Jesi li čuo?

Rekao je: — Čuo sam. Lezi i spavaj.

— Borise, rekla sam da sam te noćas prevarila s jednim čovjekom. Razumiješ li: prevarila sam te s jednim čovjekom.

— I šta? — kaže Boris. — Budiš me da mi to kažeš!

— Ti ne vjeruješ?

— Ne vjerujem — reče.

— Ali, istina je! Ne znam kako se sve to desilo, ali, eto, desilo se. Ona sjeda na njegov krevet, počinje priču i osjeća kako joj sa svakom rečenicom po jedan kamen, po jedan grumen, silazi s jezika. — Ti ne znaš koliko mi je teško. Osjećam se kao posljednja žena. Kao izdajica koji izdaje sebe, jer, Borise, u stvari ja izdajem sebe, izdajem sve ono što sam s tobom godinama stvarala i gradila. Priznaj da je tako.

Govori, a mogla bi da plače.

— Priznaj — kaže — priznaj da je to sramotno što sam učinila! Ah — ona uzdiše — tako me grize savjest!

Govori, dok on kao da mrtav leži, kao da na onom svijetu sanja ovaj svijet.

Pa najednom: — Pomozi mi — kaže — Pomozi mi da se ne osjećam ovako izgubljena. Reci ili učini nešto.

Sjedi na krevetu, Lona, žena puna vrlina, poklekla i slomljena ove večeri, sjedi u sobi kao kad se sjedi noću u tamnoj šumi, ali ovdje ne miriše bor.

Onda on kaže: — Lezi i spavaj. Sutra — kaže. — Sutra ćemo pričati.

I Lona nema više šta da govori, a dan je daleko. Januarska noć s ledom na prozoru, s vodom u cijevima koja polako prestaje da struji i da se miče, dugačka je i mračna. I sada, kako da ona, u toj januarskoj noći koja traje stoljećima, sačeka jutro? Jutro u noći koje se teško, satima rađa, koje dolazi s porođajnim bolovima, a nema ko da urla.

Led se nije micao, stajao je uporan, zatečen na svojim starim mjestima. Ni dan, ni sunce što se skriva, nemaju više snage.

— Sigurno si zaboravio — reče Lona.

Bilo je već jutro, on se brijao, električni aparat je zujao, a ona je stajala iza njega na odstojanju miljama daleko, u sobi već izlizanoj od upotrebe. Boris je rekao:

— Zaboravio, šta?

— Kada sam sinoć došla. Došla sam kasno.

— Ah, da — reče Boris.

— Ne sjećaš se? — Lona pita.

— Sjećam se. Došla si kasno.

— I ništa više? Sjećaš se šta sam ti rekla?

Aparat je zujao, dok Lona, tiha, na sredini sobe, bez oslonca, bez pogleda koji bi se mogao da iskoristi, misli: sada treba govoriti, treba spasavati što se još može spasiti.

— Rekla sam ti da sam te prevarila s jednim čovjekom. Ni sama ne znam kako se sve to desilo. Sinoć sam otišla da kupujem, onda sam srela jednog čovjeka, jedva ga i poznajem, a bila sam umorna, mutna nekako. Otišli smo u kafanu na jedan čas, sjećam se da je mnogo govorio i da smo se smijali; zatim smo otišli negdje i onda se sve to desilo. Borise, tako me je svega toga sram! Pomozi mi."

"Opet izmišljaš", kaže Boris.

"Izmišljam. Nikada nisam izmišljala, uvijek sam ti govorila istinu."

On je bio gotov, lice je mazao kremom. "I ranije", rekao je. "I ranije si mi slično pričala i nije bila istina."

"Bila je uvijek", kaže ona. "Kad sam ti god rekla, uvijek mi se tako nešto desilo. I uvijek sam bila očajna."

"Ne mogu da ti vjerujem", reče. "Toliko sam puta slušao te priče, toliko ih provjeravao, ispitivao, istraživao i nikada nisam ništa otkrio. Stalno izmišljaš."

"Uvijek je bila istina, Borise, otkad sam te upoznala, za mene više niko nije postojao. Ali ponekad mi se dese, ni sama ne znam kako, te grozne stvari. A ti nećeš da mi pomogneš."

Oblačio je kaput, spremao se da izađe na led, u hladno jutro.

"Ne mogu da podnesem kad izmišljaš", rekao je. "Kako mogu da živim sa ženom koja izmišlja, kojoj ne mogu da vjerujem? Ne mogu da živim s takvom ženom."

Izašao je i to je bio njegov posljednji izlazak. A Lona, ta časna žena, ostala je sama, sa suzom duboko u oku, duboko, duboko u sebi.

IZNAD SVEGA

Bio je gore, visoko, visoko, iznad krovova, ulica, automobila, iznad svijeta, iznad svega. Stajao je pored prozora, rukom je otklonio zavjesu i gledao dole i vidio, između gomile ljudi, jednog čovjeka prilijepljenog uz ugao kuće.

"Kao mrav", reče glasno. "Kao crv".

Dugo je stajao tako, nije se pomicao, nije napravio nikakav pokret čitavu godinu, posmatrao je odozgo, sa osmog sprata, onog čovjeka dole, onog crva koji isto tako kao i on vječnost provodi u jednom stavu, u jednom dugom čekanju. Izgleda, nije bilo nade da ijedan popusti. I kada se već činilo da će tako dočekati iduću generaciju koja je dolazila, koja je rasla, njih dvojica kako iščekuju, jedan gore, visoko, iznad svega, drugi dole, nisko, kao crv, kao mrav, žena je rekla:

"Izgleda da sam se ugojila".

Ušla je u sobu gore na osmom spratu i rukama je prelazila po bokovima preko haljine koju je tek bila navukla i kazala je glasom punim očajanja:

"Izgleda da sam se ugojila".

Onda je podigla pogled i vidjela njega pored zavjese, mrtvog ukipljenog, gledala je u njegov potiljak koji je ćutao, potiljak koji nije pravio nikakvu grimasu. I kazala je:

"Mak, ti kao da ne čuješ", a zatim približivši se: "Šta to ima dole?

"To ne mogu da podnesem", reče Mak.

Kada dođe do prozora, podiže se na prste i preko Makovog ramena baci pogled, pogled kao kakav konopac s omčom, nadajući se da će nešto zakačiti, nadajući se nečemu što očekuje čitav dan, čitav život prolazi u iščekivanju jednog dana nekog života, a Mak je rekao:

"Ne mogu da ga podnesem. Taj ima snage i upornosti, pred njim se osjećam nemoćan".

"O kome govoriš?", upita ona.

"Pogledaj dole", reče. "Vidiš li?"

Pogledala je. "Šta treba da vidim?", upita.

"Nekog ko čeka dole preko puta, na uglu. Vidiš li?"

Okrenuo je glavu i osjetio njen dah, zapravo prvo njen nemogući parfem,a onda njeno lice, ten, nekada je bio svježiji, panta rei,i tada je vidio kako joj najednom odskače obrva, ugao usta podrhtava.

"Vidiš", rekao je.

Ćutala je. Mak se okrenuo, prišao do fotelje i sjeo, zapalio cigaretu.

"I šta sad?", reče.

Nije dobio odgovor.

"Još uvijek stoji dole oslonjen na zid sa prekrštenim rukama?", upita.

"Da", reče ona.

"U stanju je da tako stoji godinama".

Poslije, kada je sjela pored njega, on je već bio uništio cigaretu i rukama je prevrtao šibicu.

"Ali to se mene ništa ne tiče", reče ona. "Baš nas briga za njega!"

"Visoko smo", reče Mak, "a ipak si ga prepoznala".

"A ti? Odakle si znao da je to on?"

"On zna da si ti gore?"

"Pa vjerovatno, naravno da zna".

"Ne volim kada neko pod mojim prozorom stražari. Prije svega, to se mene tiče!", viknuo je.

"Ne mogu da mu kažem da ode. Što sam mogla da učinim, učinila sam".

"I šta? Kada izađem on će stajati dole, kada se vratim on će biti tamo i kako da prođem pored njega?"

"Ali, Mak, nemoj uopće da ga opažaš".

"Lako je to reći", reče Mak. "Ali ja sam sada ne njegovom mjestu. Jesam li?

"Kako možeš tako nešto da kažeš!"

"Reci, bila si s njim".

"Nekad je to bilo".

"Bila si dugo s njim", reče Mak. "Reci!"

"Ali sada sam s tobom".

"I — bilo je divnih dana. Priznaj".

"Ne sjećam se".

Digao se, otišao u kuhinju, preturao po pretincima, našao flašu narandžinog soka, nasuo u čašu, zatim ga razrijedio hladnom vodom,

hladnom, hladnom. Bez oklijevanja je iskapio. S očiglednim nestrpljenjem gledala ga je kad se vratio. Dva krupna oka puna iščekivanja.

"Još uvijek je dole?", sa vrata je upitao.

Nijemo se digla i prišla prozoru. "Da", kazala je.

"Naravno", reče Mak, "ništa se ne može učiniti".

Skinuo je košulju, obukao gornji dio pidžame i kada je počeo da otkopčava pantalone, ona je rekla:

"Mak, valjda ne misliš da spavaš!"

To ga je zaustavilo, otrijeznilo.

"Zaista", reče, "ne bi trebalo sada spavati".

"Znaš li koliko je sati?"

"Je li rano ili kasno?"

"Dogovorili smo se da idemo na konjske trke. Još nije kasno", pogledala je na sat, "ima vremena. Vidiš, ja sam se već obukla, samo mi je ova haljina malo tijesna. Izgleda da sam se ugojila".

"Da", rekao je Mak.

Zakopčao je pantalone, skinuo dio pidžame i ponovo navukao košulju. Zatim je uzeo kravatu i vežući na njoj čvor prišao je prozoru.

"Ne osvrći se na njega", reče ona. "Budi iznad svega. Znaš dobro da su to njegove bube. Pusti ga, neka čeka".

"Stid me je", Mak reče. "Tako je hrabar, uporan, ide do kraja".

"To je ludost što on čini. Mak, pa on je zaista lud. Zna da čak ne želim ni da ga vidim, ni da ga se sjetim, zna da sam s tobom".

Prišao je prozoru. "Ne bih mogao da budem takav", rekao je.

"Pa da", rekla je, "ti si iznad svega. Uvijek si takav bio. I šta ti je sad najednom!" Prišla mu je i provukla svoju ruku ispod njegove, pa kao mačka, meko, meko šaputala: "Ja sam tu, ovdje, gore, s tobom, šta te se tiču drugi. S tobom sam. Mak, i više ne bih mogla ni s kim drugim da budem.

Tada Mak reče: "Sasvim sam gotov". Govorio je sebi, prozorskom staklu, zavjesi, zidu. "Ne znam da li sam nekada bio lud, ali više ne bih mogao. Zato me taj čovjek dole nervira. Ne mogu da ga podnesem."

Dok je ona unezvijereno stajala na sredini sobe, ogromna kao brod, teška kao dorski stup, on se oblačio bez riječi, brzo, čak nije ni zviždao, niti je pjevao operske arije, žurio je i kada je bio gotov rekao je:

"Moram da vidim to čudovište".

I prije nego je išta rekla, prije nego što je ispustila jedno neodređeno "a", on je već bio na stubištu. Dugme za lift pod njegovim prstom, satima je lift zujao a Mak je blejao niz stubište, opušten, miran,

miran. Zatim, zatvoren u kutiju, spuštao se, u liftu kao u lavljem ždrijelu, ne tako visoko, sve niže, sve niže.

Izašao je iz zgrade, prešao ulicu, približavao se uličnom uglu preko puta, prilazio uglu ringa gdje ga je očekivao partner u ovom meču, veoma dugo putovanje, već je tri puta obišao Zemljinu kuglu, s glavom okrenutom na stranu, prema nebu, prema svecu, pogled prostrt tamo negdje nizvodno. I onda kada je bio samo dva koraka od cilja, okrenuo je glavu, vratni pršljenovi su škripali, pogledao je čovjeka s prekrštenim rukama, taj spomenik kojeg još od Renesanse i humanizma posmatra odozgo, visoko, iznad svega. Još prije, još prije.

Okrenuo je glavu i počeo da trči, a okolo je igralo sve: i nebo, i zemlja, i onaj stari dud u njegovom djetinjstvu.

Zaustavio se na nekom ringišpilu, a sunce, mjesec i zvijezde, Mali i Veliki medvjed okretali su se oko njega, a on, Mak, visoko iznad svega, dok ispod njega okeani i ratovi, Džems Vat i Koreja prolaze kao na konjskom trkama, dok on govori u vjetar:

"Više nisam lud, nisam uporan, nisam hrabar. Hladan sam, hladan, hladan".

MUHAMED KONDŽIĆ
(1932)

SUŽNJI

"Od Ćelebića kuća do tvrđave ima oko šest puškometa, a to su dva dobra sahata hoda, i dok ne stignemo moraću smisliti šta da učinim s ovim pasjim sinom" — slagao je misli u glavi Naz Omer i usput posmatrao Radžov potiljak i one mnogobrojne bore po masnoj, uznojenoj koži, zulufe što su oštro štrljacali ispod malo nakrivljene đulabije niz oba obraza. Pogled mu je zatim silazio naniže, ukoso niz Radžova leđa uokvirena u jelek od crvene čohe, pa zatim niz dvije zlatastom žicom utkane zmije po rukavima na svilenoj anteriji, do vezanih ruku. "Dobro sam ga pritegao, krmka" — pomisli Naz i zastade s očima na Radžovim zaleđušenim šakama i zgrčenim prstima s modrim noktima. Konopac se gotovo samo mogao nazrijeti i Naz Omer othuknu: — Stala krv, psini...

Ukrštene Radžove šake na leđima bijahu modre, s blijedim zapešćima, i da nije povjesama rutavih kovrdža i nekoliko nabreklih žila i brzog hoda kojim je išao ispred njega, Nazu bi se činilo da su to ruke mrtva čovjeka. Takve čivitaste, beskrvne šake gledao je čitavo ovo vrijeme dok je trajala pobuna — i kod onih što su vješani po krošnjama lipa i kod svih onih oborenih olovom u trku i metežu. Svi su imali isto ovako beživotno modrilo u šakama, plave halke oko usana, a nokti su kod sviju, toga se dobro prisjećao, imali boju prezrele višnje, kao da im je sva krv iz tijela zastala u prstima.

"Božije davanje" — pomisli i istovremeno ućutje težinu puške na ramenu i prženje rane na trbuhu ispod kožnog pojasa. "Kako bi bilo da ga zavedem za onaj šumarak i ubijem, psinu?"

Gazili su uskom priječinom kroz nepregledno polje zrele raži, kroz mirise davno uzrele zove i dogorjele ljetine iz koje se nisu mogli čuti ni popci, a šumarak, kao kakvo ogromno krilo ptice, približavao se da ih poklopi. Naz Omer je znao da u šumi ima debele hladovine, ima zasigurno i kakav potočić ili duboliježˇ s hladnom vodom, i moglo bi se sjesti, skinuti pušku pa zatim razmotati rubac sa sirom i pogačom.

Odlomiće batak mesa, rasporediti međuprstke soli, ali šta da prvo učini? Da ubije psinu, ili da ruča? I jedno i drugo, znao je to, moraće učiniti, ali šta od toga dvoga prije? Jesti, pokupiti mrvice kruha s boščice, napiti se, s Božijom pomoću, vode i podrignuti jednom, dva puta, a onda ovom zlotvoru reći: Ustaj! Stani uz to drvo! Ne tako, tamo podalje! Okrenider glavu, hajde... Ili da uradi obrnuto — da čim zađu u šumarak, oprezno, da psina ne čuje, napne horoz na pušci i krehne krvniku u potiljak, u onu uznojenu gutu kože na vratu, pa da tek onda kao čovjek u miru jede?

Dok o tome razmišlja idući iza Radžovih leđa, i dok im se sjenke pogdjegdje i pokatkad sustignu i dotaknu na puteljku kojim hode, Naz se istovremeno, u potaji, na najskrivenijem divanu svog bića, pitao šta će slagati dizdaru Džanu kad ga ovaj bude pitao šta je sa sužnjem. Šta da smisli a da ne pocrveni kao rak i ne zapetlja jezikom? Gotovo pogađa šta bi mu dizdar mogao reći: "Znaš, Naz Omere, šejtan je tebi pamet popio! Zar nisi mogao drugačije? Taj sužanj je golema vezirova zvijerka, tahinšah, silahdar, znaš li? I ti ga, Naz Omere, ubi? Rašta, ako Boga znaš? Odvrći!"

Sunce se razlaćivalo kao ogroman dukat, njihalo se iznad njihovih glava, a zemlja je ječala od žege. Šumarak se sve brže primicao na horizontu, i obojica su, činilo se, shvatili — da će se baš tu, u toj zeleni i hladoliježu punom Božije ljepote i davanja, ili na vlažnoj zemlji, u bujadima, razmrsiti sve što jedan plete u glavi, a drugi očekuje da se okonča.

"Počeo da bježi" — da tako počnem dizdaru, — vagao je. "Tri puta sam ga odvraćao da se ustavi, a on, Džan-dizdare, ni bijele ni crne, no zaopančio niz urvinu, i šta? Uzmem ga na nišan, spustim cijev na plećku, pa onda mnijem — bolje je niže, u butinu, da ne padne mrtva glava, ali puška, Džan-dizdare, nevjeran drug, zanese pod sisu i eto šta bi..." Nije mi loša ta laž, jok! Ali ako dizdar priječne, kao što će priječnuti: — Jazuk, Naz Omere! Grdan jazuk i još grđa šteta i po tebe i po mene! Kako ću sad prati obraz pred pašom Fidajićem kad mu siđem na Drinu i kažem šta je bilo, hah? A s čim li ćeš ti izaći pred Gaziju Huseina? Mene će Naz Omere, u penjge, halku na vrat pa u surgun da tucam kamen u Vranduku zbog toga, a ti ćeš, na moju dušu i vjeru, omastiti konop na najvišoj grani. Hoćeš, lijepoga mi dina"!

Prepucava u Nazovoj glavi nečujan razgovor pun prijetnji, a šuma se žurimice, primiče, puška sve teža na ramenu, kožni bensilah s kuburama i fišecima guli mu kožu na stegnima, a ispred njega, pognut

i čvrsto vezan, gazi krvnik što mu je pobio braću i majku. Slika je jasna i vrela kao kašika istopljena olova — igra mu pred očima avlija, sluša ponovo odnekud, kao s drugoga svijeta, pucanje pušaka i njisku mamenih paripa Radžovih pašalija, fijukanje kamdžija, i najzad, sve to nadjačava, majčina vriska: "Ne, sahibija, ako si brat po Bogu! Nemoj mi biti djecu, kukavici!" Taj strašni košmar igra Nazu u očnjem vidu, sjedi u ušima da ogluhne. Kao da sad sve to pred njim započinje, raspoznaje Radža kako prazni kratke puške u krvavo meso njegove sklupčane braće dok mu majku nagone Radžovi momci uz kameni zid i biju tatarkama. Radž viče: "Nju, zmiju kapetansku, zadnju! Da gleda, da se nagleda!"

Dok se to pali i reda u mozgu, dok nanova preživljava prošlogodišnji pokušaj pobune i pokolj koji je odobrio Ali Namik paša, a ovaj pas Radž to izvršavao sa buljucima mamenih i kivnih Turaka po derventskoj i ostalim krajiškim kapetanijama, Naz odjednom oćutje oštrim bolom u trbuhu ranu od Radžova olova kojim ga je onog popodneva sastavio sa prašinom nasred avlije i mislio da je mrtav. "Je li i to Božije davanje što sam preživio i zar ne bi bilo ljepše da sam od ove rane i ja umro" — pomisli i ishuknu iz prsiju vreo, usopljen dah. "Kako bi bilo da ga ustavim, da ga okrenem, da se pogledamo i da ga upitam pozna li me" — misao mu dođe u mozak, ali odmah zatim učini mu se to jalov posao, jer ovakvi koljači i ubice nikad se ne dosjećaju ni imena, ni izgleda, niti bilo kakva biljega onih koje ubijaju i muče. "Nemaju ovakvi vremena da zagledaju ono što čine" — Naz Omer odmah sastavi misao kao opravdanje na prvu pomisao. "A i što bi mi to? Da nanovo palim sprženu dušu ovom pogani" — i zato prevrnu nevidljiv list rastvorene knjige u sjećanju i pred oči mu izađe Gazija Husein-kapetan kad ga je jutros pozvao da izađe pred njega.

"Ti si Naz Omer, sin Ćerimov, što ga posiječe prije tolikog vremena Dželalija na prevaru? Rekli su mi da su ti lani kućni prag mrtvim kocem priklopili i da si i sam živu glavu na jedvite jade izvukao. Ako, sinko, ako! Zajmili su pa će i vratiti! Nego, imam za tebe važan zadatak, boljeg nisam mogao naći. Odgnaćeš u tvrđavu i predati dizdaru sužnja, vezirovu desnu ruku. Ja bih ga rado posjekao, ali teže preteže. Valja nam spašavati bega Džonlagića. Ti njega otjeraj u Travnik, a neka ga dizdar sutradan otpremi u Zvornik paši Fidajiću, da na Drini izvrše razmjenu. Upamti da na dlanu nosiš žeravicu, pazi da te ne zaskoči. Hoću da ga živa i zdrava predaš u tvrđavu, a sad otiđi do čauša da ti ga predaju..."

Ni u snu jutros ne bi mogao usniti da će u carskom čovjeku i vezirovom silahdaru, zarobljenom negdje pod Sarajevom, raspoznati

ovog Radža, ubojicu koji mu je zatro ime. "Je li i to Božije davanje" — ponovo othuknu, pokušavajući da u prsima stiša oganj i gaseći sjećanje kao što se oštrim nožem siječe konop. Ali se taj nevidljivi struk, kojim je, htio to ili ne, bio dobro uvezan za ovog sužnja ispred sebe, ne pretrže, i Naz Omer se pitao ko se to tako strašno poigrao s njim i gurnuo ga pred ovaj krvav izazov. Ako ubije sada zlotvora i poklekne pred osvetom, moraće pogaziti datu riječ Gaziji. Uradi li obrnuto i ne ubije krvnika, crna zemlja će pod njim proplakati. Dokle god bude živ neće imati obraza da uđe u šljivik gdje su mu zakopana braća i mati, i kako da im kaže molitvu? Postoji li mučnija i teža kušnja od ove u kojoj je sav do gole duše i osjeća je kako ga sapinje i davi mnogo čvršće negoli konop ovog zlotvora što ide ispred njega. Nekako bi mogao pregorjeti namije-njenu mu smrt od Radžova olova, koju još i danas nosi kao modru zmiju preko cijelog trbuha, i što se javlja oštrim bolom čim se vrijeme uzjoguni i zapogani. Ali, zar je moguće potrati u mozgu i duši onu prošlogodišnju klaonicu koju je zapamtio dok je nedoubijen ležao u prašini i krvi? Može li zaboraviti majčino zapomaganje i sve one molbe da joj ne biju nejaku i nedužnu djecu? I u šta se to sada sve spepelilo, izmetnulo? U šta? "Šta je sad moja mrtva majka, šta su moja braća iskasapljena olovom i nadžacima na kućnom pragu? Kako ih je ovaj pasji sin pretvorio u ovu mržnju koju nosim, u osvetu koju tako želim svakim damarom?"

"Bože" — pomisli Naz Omer — "je li i to tvoje davanje, ili..." Misao se ustavi bez odgovora i on se nanova okrenu malopređašnjim pitanjima: "Šta su ona tri mezara u šljiviku, poviše kuće? Šta su ti grobovi u meni, sada i ovdje na pustoj, osunčanoj ravnici bez žive duše, pune polegle raži, na puteljku što krivuda prema tvrđavi, na domaku kasabe? Šta je Radž učinio od njihovih života, ljubavi kojima su se voljeli i kojima sam ih volio, od sitnih radosti i sreća, od majčine neizmjerne ljubavi i odricanja da nas trojicu, nakon očeve pogibije u Travniku, očuva i izvede na pravi put, da budemo ljudi od imena i časti, čisti od svake nepravde i mržnje? U šta je to ovaj pas spepelio?"

Konačno, kako god okrenuo i sveo račun pod jednu nevidljivu crtu u mozgu, Naz Omeru se činilo da su mu braća i mati, ona tri groba kojima više neće smjeti ni pristupiti da izmoli oproštaj, niko drugi do ova mržnja koju nosi u duši i osveta koju plete u glavi. Čudno. A kad malo bolje porazmisli — ni mržnja ni osveta nisu ništa drugo već ovaj pasji sin Radž silahdar, osoba koju nikad ranije nije ni vidio ni čuo i kojega je upoznao prošle godine kad je s vojnicima upao u njihovu avliju i počeo da kolje.

"Bože, odakle mi to dolazi pamet" — pokuša da se oslobodi doticanja svojih najdražih s ovim zlotvorom pred sobom; ali ko može mislima zapovijedati, ko?

"I šta na kraju krajeva imaš, Naz Omere? Ovog sužnja, psinu koja ti ne vrijedi ni šaku pišljiva boba? Njega će i zemlja iz svog trbuha izbaciti da je ne pogani, ali kako god okrenuo i obrnuo, Naz Omere, moraćeš priznati da Radž ima svoju cijenu, golemu kao najviše brdo nanizano s dna pa do vrha dukatima. I ti ga, makar to nećeš reći, vagaš na svom kantaru, Naz Omere, je li tako? Eto, zbog čega ga toliko mrziš, Naz Omere, kazuj! Zbog čega si mu toliko utegao konop oko ruku da su modre kao čivit, a? I Gazija cijeni tvoga krvopiju, i dizdar Džan zna vrijednost njegovu, pa i paša Fidajić ga očekuje kao rijetku zvijerku sa skupim krznom, a ako ćemo pravo i caru gospodaru je stalo do njegova života, čim za njegovu glavu nudi bega Džonlagića, je li tako, kazuj?"

Ko mu to govori? Nikog nema između njega i sužnja, svud gluha tišina, jedino čuje svoj i Radžov topot nogu, ali neko govori: "Zašto si dao riječ Gaziji da ćeš ga živa i zdrava predati u tvrđavu i da ćeš ga paziti kao dva oka u glavi? Ima on svoju cijenu, Naz Omere, ima! Da nema ne bi ga sutra otpraćali s pratnjom kao vezira u Zvornik paši Fidajiću, a on će ga lično, kad živ dopadne na Drinu, i pod čador uvesti i svako-vrsnim jelom i pićem ponuditi, pa i na splav izvesti i kao kakvog pobjednika prevesti na drugu obalu rijeke gdje ga čekaju Ali Namik pašini momci...

I na koncu konaca, Naz Omere, šta si ti, a šta ovaj Radž silahdar? Ti ga na prvi pogled držiš u šaci kao miša, kao kakvu bubu — vlasnik si mu i života i smrti. Puška ti je na ramenu puna kao zadrigao ždral, za pojasom su ti dvije kubure napunjene krupnim zrnom, a i jatagan ti viri iz bensilaha. Možeš ga klati i biti smrću kakvu izabereš, ali što onda, Naz Omere? On je tvoja lična mržnja i tvoje je pravo da zadovoljiš tu osvetu koja te stisla za dušnik i s tim nema niko nikakva računa, pa opet ćeš ti morati polagati račun ako mu se što dogodi. Pa ako se nekako i opravdaš pred dizdarom i Gazijom, što si učinio? Nisi li sam priznao da te Radž, ubijajući ti braću i majku, izmetnuo u mržnju i želju da se osvetiš, a šta su te dvije riječi? Kazuj, Naz Omere! Maloprije ti je došlo u pamet da su i mržnja i osveta ona tri groba u šljiviku, a Radž je tu pred tobom, gazi pognute glave, i ako ga sad ubiješ, ponovo ćeš ti ubiti ono što si najviše cijenio i volio. Ubio bi i braću i majku, a ona te je učila da nikog ne mrziš, da se ne svetiš, a na koncu konaca, ubio bi i bega Džonlagića koji čeka da ga razmijene..."

"Bože, šta da činim" — činilo mu se da će ga taj nečiji glas koji mu sjedi u ušima zagušiti. "Dobro, ko je taj Radž? Čarobnjak ili džin iz tikve? Zao duh koji jednom u hiljadu godina izađe na svijet iz najmračnijeg kutka pakla i započne pretvarati sve ljubavi u mržnje i osvete? Je li ovaj pas Božije davanje i da li je bio puki slučaj što je Gazija odabrao kod tolikih ajana baš mene da ga danas gonim u tvrđavu i da u njemu prepoznam dušmanina? Ko me to tako strašno kuša i opominje, ko... Eto, zbacili smo carski pašaluk, Bosna je bošnjačka i umjesto da se radujem..."

Dok mu to sve strijelimice prolijeće kroz vreo, upaljen mozak, nije ni zamijetio kako su davno iza sebe ostavili šumarak i kako je raževo polje, zeleno kao jed, već u prirubu horizonta, a ispred — to tek spazi i to ga najednom istrijezni, — su se nizali krovovi Travnika kao crveni merdžani; igrali su mu pred očima bijeli dimovi iznad kuća i mahala, bijeljeli su se vratovi tankih džamija. Nakostriješena, kao ogromna jednogrba deva, primicala se travnička tvrđava s tabijama i kulama.

Sunce je i dalje žeglo iznad njih i Naz Omer je, umoran od malopređašnjih strahota u glavi, od puta što ga je progazio goneći ispred sebe ovu psinu, Radž silahdara, od puške na ramenu i težine kubura i fišeka za kožnim pojasom, istovremeno osjećao i nešto gorko u ustima. Nešto oporo i ružno kao ukus hrđava noža ili zapoganjena bakra; ta muka u njemu se širila niz jezik i sve niže do skrivene iznutrice, kao da mu je neko nazor, krvnički zabadao krezubu sablju u žličice.

Taj ukus nije nestajao ni kad su stigli pred gvozdena tvrđavska vrata, ni kad je kundakom udario nekoliko puta da im straža oslobodi ulaz, niti kad je, predavši dizdaru živa i zdrava Radža silahdara, sjeo sav od nekog olova u tijelu i duši pored hladnog kamenog zida na tabiji da predahne. Hrđa ga grizla po nepcu i jeziku, bola ga i žderala sve do živa srca, i on, ne znajući šta bi sa samim sobom, sjeti se ručka i poče razvezivati šareni rubac. Redao je komade sira i pogače, batake mesa i međuprstke soli, usput posmatrajući krajičkom očiju svoje ruke; činilo mu se da su modre i natečene, isto onako bespomoćne i beživotne kao što su bile uvezane ruke psine, Radž silahdara.

Jedino što je kod svojih ruku primijetio da je drugačije, i što ga obradova, to su bili bijeli nokti, kao da su izrezani iz najčistijeg sedefa...

HAM-DAGOVA OSVETA

Nepovratno i bezglasno dogorjevala je godina; njena smrt se očitavala na sažeženoj travi, na skorepljenom lišću hrastove šume, u lijenoj, predsmrtnoj igri zadnjih leptirova. Bila je to najtužnija smrt ljetine koju je ikad upamtio Ham-Dag.

Sjedio je pod teškim zamrlim hrastom na rubu Šemsibegova gaja odakle je mogao vidjeti sve: i nekadašnju svoju kuću u velikom šarenom šljiviku kako se bjelasa kao vitak ždral, i dervišku tekiju koju je podigao za Mesnevije njegov otac, i carski put što se svjetlucao u žutom moru kukuruzišta kao izguljen jatagan iz kanije.

U njegovu pogledu nije bilo sjaja kao što ga imaju oči zdrava čovjeka, niti je u njima bilo želje, niti straha, niti mržnje — sve što su one mogle tog časa upiti oko sebe i pokazati nekome bijaše neka teška, olovna tuga. Taj čovjek što je bezvoljno gledao u neku tačku ispred sebe mogao je imati četrdeset godina, crnu put kože, kratak vrat i široka leđa. Bio je sličan svim ljudima u svim kasabama vilajeta i niko ga ničim ne bi mogao izdvojiti od ostalih da nije u njegovim očima bilo onog pogleda — a taj pogled je mogao biti izraz zadovoljstva, žalost za nekim golemim gubitkom, razočaranje u neku dragu pustolovinu, zamišljaj da je sve moglo biti drugačije nego što je sada, bol zadat od najmilije osobe, krah svih snova u koje je vjerovao. Bijaše zagonetan Ham-Dagov pogled. Ham-Dag je, uz sav prezir koji se najsnažnije očitovao u njegovim očima, uz sav čemer što se provlačio iza tog odsjeva prezira, bolovao na neki svoj osebujan način i ovo ljeto, njegovu tihu, bezglasnu smrt. Pod teretom tog olovnog osjećanja, izmiješanog sa beznadnošću svoga života s kojim se hrvao odavno i koji mu se, izgleda, oteo kao borac isuviše namazan zejtinom, Ham je konačno priznao i razumio da nema više kud; smrt je nakon svega bila jedini izlaz iz te goleme duševne patnje, iz bezumlja u kome je živio. Smrt ljeta ga je stoga toliko opčinila i podsjetila na vlastito umiranje da je istinski u odlasku godine vidio i svoj nestanak; valjalo mu je poći nekuda — ostaviti ove proplanke po

kojima se lomatao tolike godine u odmetništvu, rastati mu se valjalo od puteljaka, planinskih bajti i šarenih mahala po kojima bi tajom, najviše noću, oprezno hodao. Valjalo se rastati od stabala, od trave, planinskih potoka i od puške što mu je u krilu dok sjedi na rubu Šemsibegova gaja. Pa i od osvete mu se valjalo rastati, jer i ona je značila nešto u njegovom dvadesetogodišnjem odmetništvu; kad je bio od svih odbačen i zaboravljen, ta čudna nevidljiva žena—osveta u njemu grijala mu je dušu, sokolila ga da izdura sve one duge, ljute zime, sva ona šarena, lepršava proljeća od kojih duša boli, da preboli; sve teške, tužne misli da rasprede i da ih navede jednom cilju — nadi da će kad li-tad li sresti Gar-Šiša. A bilo je mnogo nevolja kad je htio da skrasi svoj život. Bilo je dana kad je gotovo čvrsto odlučivao da se preda kadiji ili sejmenskom baši. Ali, vazda bi se iz njega, po nekom neznanom putu, iz njegova bića javila osveta; da nije rano za tu odluku, Ham-Dag? Kud si se namjerio, Ham? Kud misliš? Zar si sve zaboravio, oprostio, Ham-Dag? Opraštaš li to komad svog života nekome? Da li si razmislio Ham? Oni tebi nisu ništa oprostili... I tad bi mijenjao već donijetu odluku. Ponovo bi, još dublje, još oštrije, gazio kroz ljut snijeg, kroz gušće žbunje, u više stijenje iznad sebe. I još ljuće bi mrzio i u sebi stiskao tu neznanu ženu-osvetu.

Kad se ona u njemu okotila, kad se javila, kako se u njegovu dušu uselila — to ne zna Ham-Dag; hoće li to biti onog dana kad se vratio iz vidinske bitke i kad je saznao da mu je Gar-Šiš silovao sestru, ubio brata koji ju je štitio od njegovog pijanog zuluma? Ili se u njeg uvukla osveta možda onog dana kad je kadija presudio drugačije nego što je trebalo, i zbog čega je bacio carsku zastavu pod noge i morao onda bježati da ga ne popljuju pa objese? Kad se to dogodilo? Ili se možda nikad i nije desilo, već je ona u njemu bila s rođenim danom?

Danima, mjesecima i godinama bi, kad god bi za to imao mirna trenutka, razmišljao o toj utvari u sebi, ali nikada je nije mogao dovoljno snažno uhvatiti za kose, za stegno, za ruku i reći joj: čuj, beštijo, ko si i odakle u meni, i šta hoćeš, i čemu me to vodiš? I kad je ubio jednog sejmena što ga je prepoznao i potegao za kuburu, i kad je isjekao Gar-Šišova brata i namirio ujam u krvi za svog mlađeg brata, i kad je noću sačekao kadiju i oborio ga olovom u prašinu pa mu poslije zapalio kuću...

Ta čudna kurvetina u njemu, ta osveta, s kojom je bio prinuđen da živi što god je ljuće svetio nepravde učinjene prema njemu, sve više je rasla po njegovom biću, sve jedrije je cvjetala; mila je kose njegovom krvlju, mirisala svoje nevidljivo, vitko, besmrtno tijelo njegovim dahom,

protezala se neumorena ničim, nevina ali tvrda u njemu, odlučna da nikud i nikad iz njega ne utekne. Ham-Dag je silazio u tekiju kod derviškog šejha i molio ga da iz njega molitvom istjera tu nakazu, ali nije uspjelo. Išao je i u Tešanj preko planine Rastuše i Borija kod hodže-čudotvorca, ali ni to nije pomoglo. Kupao se u obljevima planinskih trava, salijevale su mu nene olovnu stravu, molio se dragom, svemogućem Bogu, ali ni to nije pomagalo...

"Hajde, idi iz mene, nesrećo" — kazao je u tami planine uoči najčudnijeg dana Lejleti-Kadra. Tad se ona javila zmijskim glasom: "Otići ću, Ham! Otići ću iz tebe kad ubiješ Gar-Šiša. Tad ćeš i ti umrijeti. Bez mene ti nema života. Kad ja odem i tvoj odlazak je suđen, Ham."

— "Iz tebe će je jedino istjerati dječja duša, sinko" — kazala mu je jedne večeri stara nena kod koje se svratio da zanoći u planini. "Samo dječja duša, razumiš me, dječja" — slušao je sparušen, vehad glas iz staričinih usta.

— Ali gdje ću naći dječju dušu, majko — pitao je dalje Ham.

— U tebi je, zametenjače. Nigdje je ne traži, u tebi je. Samo kaži: Kulhuvalahu ehad, allahhusamed. Hajde za mnom, ponovi zametenjače... I Ham-Dag je ponavljao čitavu noć te teške, nerazumljive riječi što mu ih je rekla starica. Ponavljao ih je i sutradan i uz to stalno tražio u sebi dječju dušu, kopkao po razumu, po krvi, po kostima ne bi li odnekud, iz tog neizmjernog neznanstva u sebi, iskopkao dječju dušu.

Lutao je mislima po svom dalekom, ljupkom djetinjstvu, trčkarao po šarenom ćilimu uspomena, hvatao se za drage, tople riječi mladosti i za golemo čudo. U tim rijetkim, blještavim prisjećanjima, osveta-žena bi u njemu nestajala, prhutila se i ne bi se javljala sve do časa kad bi se nevidljivo klupko prediva uspomena razmotalo do povratka iz Vidina, s onog strašnog vidinskog polja gdje je sabljom sjekao pobunjenu vojsku Adžamibega Rustema; tad bi kao stonoga životinja ružna lika iz njega isklijala osveta; grohot njena zlog smijeha za čas bi porušio sve nježne uspomene i tad je Ham nemoćno saznavao kako mu je daleka dječja duša u njemu i da je sve ruši u provaliju crnog čemera. Ostajao bi sam baš kao što je i danas sam pred ružnom slikom u očima — umirala je tiho ljetina, a on nemoćan da bilo šta poduzme ili spriječi da se to neminovno ne dogodi, da se bar odloži za kasnije, samo da ne bude sad, ne nikako sad.

Nije mogao.

Čekao je da se i to zadnje dogodi. Još jednom mu je valjalo kleknuti pred osvetom u sebi. Morao je toj nezasitoj zvijeri, što mu godinama

gospodari bićem, razumom najviše, dati još jednom demirli tepsiju sa glavom, sa mrtvom, odsječenom glavom Gar-Šiša. A onda će mirno ubiti i sebe i nju; vjerovao je da — kad ne može dotaći u sebi dječju dušu — može vlastitom smrću konačno odagnati i tu strašnu, neznanu ženu-osvetu iz sebe. Još se u jednom kutku svojeg razuma nadao da će kao maksum, kao tek rođeno dijete, krenuti put Božijih perivoja gdje za njega postoji odvojen divan da pred Božijim licem ispriča sve kako je bilo.

Jučer je čekao Ded-Mehmeda. Ded-Mehmed je bio njegov vojnik kad su išli na Vidin da gase vatru pobune u Bugarskoj. Ded-Mehmed je bio tad njegov seiz, a sad dojavljivač svega što se zbiva u kasabi ispod njega. Ded-Mehmed je jučer sav zadihan, izderanih čakšira došao u planinu s torbom fišeka za pušku, s olovom i prahom, s duhanom i ćagetom i kazao. Nije ni sjeo, a kazao je kroz pljuvačku, kroz stisnute vilice: — Begefendi, kod kuće je! Sam je! I došao je iz Carigrada!...

— Ko je stigao iz Carigrada? — pitao je Ham. — Smiri se, pa polahko kazuj, Ded-Mehmede. Hajde sjedi pa kazuj odreda i polahko, Ded.

I Ded-Mehmed je počeo da kazuje kako je uvrebao u karavanu koji se nije ustavljao u čaršiji Gar-Šiša. Vidio je kako je bez pratnje, zavijen beduinskim barnusom ušao u svoju kuću, u kuću svog oca, i njegova, očeva mu oca kuću. I zatim je Ded-Mehmed skriven iza pojata zapazio da će ostati te noći, a ujutru ga je ponovo vidio u vrtlovima, i kazao je zatim Ded-Mehmed:

— Eto, begefendija, i tvojim arslanskim očima životne radosti! Ubićeš zasigurno Gar-Šiša i namirićeš krv tvoje krvi i obraz tvog obraza, obraza ti očina, i obraza njegova oca, amin Bože, jedini gospodaru zemlje i nebesa.

— Amin — kazao je Ham-Dag. — Vrijedan si glas donio Ded-Mehmede. Čim da te nagradim? Hoćeš li onaj mlin što je ostao, ili čardak u Sočkovici, ili šljivike uz Jaliju? Slobodno reci i biraj, Ded-Mehmede. I hodi da te poljubim i da se halalimo kao brat s bratom. I daću ti tapiju da ti moji odsijeku sve što poželiš za ovaj glas. Napisaću im da ti dadnu onaj komad zemlje koji poželiš, Ded-Mehmede.

I tad je poljubio svog nekadašnjeg seiza. I sad je sam dok popodne gori u žutoj, čistoj vatri i dok tiho, bez ikakva glasa i znaka, umire ljetina. Dolje, ispod njega je kasaba i vidi Gar-Šišovu kuću. Vidi i dim iz odžaka, kapiju i basamke do gornjih soba.

Ham je čekao svoju zadnju noć pa da krene na svoj zadnji put, u zadnju pustolovinu zametenjaštva, a onda će, uz Božiju pomoć, krenuti na još jedan, dalji, neznan put, u plavo nebo, između zvijezda do Božijih vrtova. Staće i zakucaće na ogromni mandal, lupnuće zlatnim zvekirom na zlatnim vratima i melekji će mu otvoriti džennetska vrata i on će ući i staće pred njegovo lice i reći: "Došao je tvoj rob Ham-Dag da kaže svoje grijehe i grijehe drugih i da te pita, o neuništivi, ima li mjesta mojoj duši".

Kao u nekom bunilu, ukočen, zakovan pogledom u prazninu umiruće godine ispred sebe, kao da čuje nevidljivog sugovornika: "Jesi li pronašao dječju dušu u sebi, robe moj, Ham? Dodaj mi dječju dušu i mjesto ti je osigurano, robe moj, Ham."

I kao da se vidi kako pretražuje po sebi, kako prazni dio po dio svog bića, ali niotkud, ma kako se naprezao da nađe, ne nalazi, ne javlja mu se dječja duša.

"Imam samo djetinjstvo, o, moj Stvoritelju" — čuje i svoj glas, a zatim mu se vraća odgovor: "Tražio sam dječju dušu, robe moj Ham. Bez nje ti nije mjesto u vrtovima. Bez nje ćeš lutati ispod nebeskih kapija do kijametskog dana, a tada ću ti presuditi, robe moj Ham. Idi sad i traži svoju izgubljenu dječju dušu..."

Ni zapazio nije kad ga hlad akšama dotaknu po licu i on se trže, lagahno se vrati samom sebi i prvo što učini u tom povratku bijaše puška; dohvati je i pregleda da li joj je grlo puno fišekom, zatim to isto učini s objema kuburama za pojasom pa ustade polagahnim korakom, pognut malo u leđima, krenu s ruba Šemsibegova gaja prema kasabi ispod sebe.

Bez poteškoća je došao do Gar-Šišove kuće, još lakše joj zaobišao ulazna vrata i preskočio iza kuće plot na avliji, a zatim se, izuvši čizme i s kuburom u ruci, lagahno ispeo drvenim basamcima u gornje odaje. Otvorio je vrata i ugledao Gar-Šiša kako stoji pred Božijim licem i klanja akšam. Kako mu je bio okrenut leđima htio je da sačeka dok Gar izmoli zadnju dovu i dok ne preda selam i okrene mu lice. Sjedeći na sećiji iza njegovih leđa, gledao je Ham Gar-Šiša kako pada na sedždu, kako šapuće molitvu, kako se ponovo teško previja u struku i nanova pada čelom na postekiju i zatim kako podvijenih nogu, držeći ruke na prsima, očekujući da u njih Svemogući spusti nevidljivim putem nagradu za ono što Gar čini.

Dok se molitva iz Garovih usta mrmoreći širila tišinom odaje, Ham je u vilinskoj brzini motao život ispred sebe — sad je nanova bio

pred kućom i čuo lelek gorak kao spečena krv od ljute rane u grlu. U oči mu se vrati bratov tek zatrpan kabur — žuta ilovača ga gruhnu u prsa i on bi posrnuo da nije sjedio u Gar-Šišovoj sobi. Zatim mu u oči uđe sestra Namka i njen izluđen pogled, uhvaćena donja vilica, pa onda kadija, pa onda zastava, pa onda sve ovo što se oduljilo ravnih dvadeset godina — svako brdo, urvina i klanac, svaka noć puna cvokota zuba na hladnoj vjetrometini, pa vrela cijev puške, pa hladan jezik sablje, pa smrt za smrću, jaz za jazom, most za mostom bespovratno srušeni i nikad više, nikad prema drugoj obali...

— Esselatu vesselamu, alejhe...

Gar-Šiš predade selam na lijevu, pa zatim na desnu stranu i ugleda iza sebe sjenku na duvaru što ju je ćirak mutno iscrtao na suprotnoj strani. Zatim se polahko okrenu i oči mu se ukočiše kad ugleda Ham-Dagovo lice.

— Ako si brat, nemoj — istisnuo je Gar-Šiš gledajući u kratku pušku. — Budi čovjek — hvatao se Gar-Šiš za nevidljivu uzicu prema Hamovom srcu.

— Budi čovjek, Ham, ne čini to...

— Čovjek sam, Gar — rekao je tvrdo Ham. Pipni me, Gar-Šišu, pa ćeš se uvjeriti snažnije i od samoga Boga.

— Ubićeš me, zar nije sve zaboravljeno, Ham? — jagmio se Gar da podsjeti Hama kako prošlost nema duga korijena u čovjeku.

— Jakako, ubiću te, Gar. Moram te ubiti i ti znaš zbog čega te moram ubiti. Ti to najbolje znaš. Zbog sestre koja je poludjela i sad je mazlum, naivka i vuca se sa trhnošama po kasabi. I zbog brata te moram ubiti, Gar. Znaš da si mi uzeo krv i kuću zavio u crno? A najviše te moram ubiti zbog ove kurve u meni koja stalno viče: Još, Ham! Još, i stalno još! Zbog tebe se ona naselila u mojoj krvi, ušla mi u kost, sjela pod grlo, sledila srce, Gar-Šišu!

— Nasvetio si se, Ham. Dosta si pustio krvi, dosta kuća u crno zavio za sve ove duge godine, pusti me, Ham.

U Gar-Šišovim očima je bilo jedno bijelo uže opruženo i zategnuto kao kad vješaju čovjeka i on se po njemu primicao Hamu, plazio potrbuške, protiskivao se s očitim strahom da ne omakne u bezdan ispod sebe. To je bilo sve što je Ham vidio u Garovim očima.

— Uzalud ti je, sve ti je uzalud, Gar — kazao je mirno Ham. Samo me još više ljutiš, Gar. Ne pozivaj me na čovjeka, na Boga, na ljubav, na merhamet. Ti si od mene načinio ovo što sam sada — ubojica, katil, šumnjak i bezumnik. Ne dotiči me se čovjekom kad si ti to davno ubio

u meni. Jesi li ti, Gar, bio insanske sorte kad si mi silovao petnaestogodišnju sestru i ubio brata!? Šta si ti bio tada, Gar-Šišu? Kazuj!

— Bio sam pijan, Ham. Znaš da sam bio izvan sebe. Ništa nisam znao, ništa. Šejtan me je zaveo, znaj...

— Pa ko je kriv za sve, Gar? Reci, ko je krivac? — Ham je osjećao kako mu je kratka puška otežala u ruci, kako mu se tijelo, do maločas nategnuto kao luk strijele, polahko opušta, gubi snagu. Umjesto dugogodišnje želje s kojom je vrebao čas da uhvati Gar-Šiša i da ga, kao što ga sad ima u ruci pred sobom udavi kao muhu, ili kao štene, sad je osjećao neku ravnodušnost i želju da s njim razgovara, da ga kori, umjesto da ga bije, da ga, ako bi se ikako moglo, izvuče od smrti pred kojom je sjedio na koljenima, ili da mu bar dopusti da se isplače, da ga vidi majušna kao zrno ječma, da svim tim mogućnostima opere svoju dušu...

Samo da nije rekao: "Budi čovjek, Ham". Samo da je prešutio tu riječ, možda bi se i pokupio, pljunuo mu u bradu, savio pušku u bensilah i izašao u noć, u nedoš, u nepovrat, u ludilo...

— Dragom Allahu sam molio milost za sve što si učinio, Ham. I za kadijinu ružnu smrt, i za...

— Kušaj, Gar! — viknuo je Ham-Dag. Kušaj, kurvin sine i ne moli za mene, za sebe moli! Za sebe moli; pušku je ponovo oćutio tešku, hladnu i on je snažno stisnuo za tankovijast vrat kao da davi Gar-Šiša.

Dizao je kuburu polahko prema Garovom licu i kroz bljedunjavo svjetlucanje pepeljastog gvožđa i zlatne tračke nade koji su se odbijali od dva napeta horoza, Ham je ugledao ogromnu, žutu planinu Garova lica, pa dvije krilate ptice obrva, pa ravno polje čela, pa gustu šumu sijede brade, pa klanac njegovih stisnutih, ukočenih usana. Cijev kratke puške se polahko i prijeteći podizala prema toj žutoj, masnoj, znojem orošenoj poljani i Ham, prije nego što sastavi horoze kubure s kremenom i prahom fišeka, kroz kratak i glasan pucanj puške i jezičac plamena koji sunu iz obiju cijevi kroz bljuvotinu ljubičastog povjesma dima, ugleda kako se na Garovom čelu, taman pri samom karuku, ukaza crvena pjega koja se u tren rascvjeta i otvori. Vidio je još kako se Garovo tijelo presavi udesno i kako mu jedna ruka, da li lijeva, il' desna, krenu prema tom čudnom, rumenom cvijetu, koji i bijaše nešto najljepše što mu ostade u sjećanju al' ne stiže da ga dodirne, ubere, pomiriši; ruka se slomi negdje na pola puta i pade na serdžadu nekako žalosno.

Gledajući smrt ispred sebe, Ham naprečac shvati kako ostade sam, bezimen, prazan i bez ikog svoga; ni žene-osvete ne oćuti u sebi da

ga osokoli i osnaži kao što je to ranije činila, niti da mu ko aferim izrekne što je dokrajčio bratova krvnika i sestrina unesrećitelja. Ni prasak puške nikog ne domami da ga napadne i da se brani do zadnjeg fišeka u preostaloj kratkoj puški. Ništa. Samo tišina. Šta je učinio? Može li ovom smrću oživjeti brata, vratiti obešćašćenoj sestri obraz i zdrav razum? Jedino što živo ućutkuje to je oštar miris baruta.

Nikad u životu nije bio tako usamljen kao te noći, ni preplašen tom samoćom kao sad.

Kao da je bježao od nekog strašnog, opasnog neprijatelja, Ham, preskačući po tri stepenika, spade u avliju, a zatim upade u busiju tamnog sokaka; išao je žurno, bezobzirice, napamet i bez ikakva cilja, i kad shvati da više nema kud, zastade kod Alajli-džamije i udišući kratkim dahom hladan zrak noći kasnog ljeta, napipa drugu kuburu u pojasu i hitro je izvadi; dok ju je prislanjao na vrelo čelo, sjeti se onog rumenog cvijeta što ga je spazio maločas na Garovom licu pa podešavajući cijevi puške na slično mjesto među očima, pritisnu...

U trunčiću sekunde, u onom njenom neizmjerljivom dijelu, dohvati mu razum žensku anteriju i jednu bijelu, pa zlatnu ruku, koja ga povuče nekud u čivitastu maglu.

Ujutru i njega i Gar-Šiša pokopaše izvan mezarluka, jer niko nije mogao dokazati da se nisu sami odmetnuli od života.

— Čudo nad čudima — govorili su ljudi. — Dva zakleta dušmana u jednoj noći sami sebi dokundisaše. Čudo, pravo čudo.

HUSEIN BAŠIĆ
(1938)

KAPUT

1.

Kad posljednji put Misin navrati s društvom u selo, kod oca, reče mu da za mjesec-dva završava školu, a potom će polagati maturu. Ako i nju završi, kako misli, poslije radne akcije na koju se dobrovoljno prijavio istog dana kad je primljen u Partiju, pokušaće da se zaposli u Varoši. Valjda će se naći nešto i za mene — pomisli, ali to ne reče ocu, već kao da mu se mnogo žurilo, gleda da ugrabi priliku da se pozdravi s njim i da ode. Nezgodno mu nešto i zbog drugova da mnogo ostane, iako ih je zvao da svrate kod njega kući.

Go je kao fišek — pomisli Misinov otac Mušo, gledajući kako mu se oko mršavih lopatica vrti izanđali vuneni džemper, koji mu je isplela majka, dok je još bila živa, kad ga spremala u grad prije neku godinu. I pantalone su mu se okratile dobar čeperak i više, vire mu iz nogavica goli čukljevi, kao da ide na gingaljama. Sav je nekako u toj robici kus kao pijetao, ili se samo tako činilo starom Mušanu, poredeći njegove haljine s odijelima njegovih drugova, koji su nosili nova odijela od pravog poslijeratnog domaćeg šajaka i kožne cipele s đonovima.

Misin mnogo puta uhvati očeve ispitivačke i nekako tužne oči na sebi, i kad mu se ukaza zgodna prilika, na polasku, pošto se drugovi pozdraviše s ocem, pripovrati se i šapnu da će se on za matursko veče nekako snaći, pozajmiće nešto od drugova, a za ljeto će lahko, donijeće brigadirsku uniformu, koju će im pokloniti poslije završene radne akcije, dok nešto zaradi sam, ili se zaposli.

Otac mu reče da će i on gledati nešto da učini ili pozajmi do ljeta, da će mu kako-tako kupiti bar kaput, za ostalo nek' se strpi ili snađe nekako, kako može i zna.

Cijelog tog mjeseca Muša je kao žiška peklo obećanje Misinu da će mu kupiti kaput za maturski ispit, i što više razmišlja o tome što je obećao, sve manje vidi mogućnost da ga može ostvariti. U selu gotovo i nema radova za plaću, makar i onih najtežih od kojih se drugi uklanjaju,

radi svako za sebe, kako ko može, pomažu jedni drugima i zadužuju u radnoj snazi, a oni koji ne mogu ni to, njima selo uradi ponešto i besplatno, na mobu. Prodao bi nešto da ima, budzašto, ali nema. Kozu koju je do nedavno krio u podrumu morao je da proda javno "Općinskoj direkciji za otkup koza", da se zna da je više nema i da mu dalje ne pretresaju kuću. Jači je zakon i mora je utrijeti, svejedno što je prije nespretno pokušao da odbrani, govoreći da "Šuta" (tako se zvala ta njegova koza) "treba da zamijeni djeci umrlu majku". To ga je, vidjećemo kasnije, koštalo dosta sjekiracije, jer su mu ljudi to okretali na šalu i posprd.

Hako i Zako, "općinski kozoderi", tako su ih zvali u čaršiji, uzeli su Mušana na posprd, pitajući ga može li Šuta što i njemu pomoći, jer je i on ostao bez žene.

Ružno se šalite, drugovi — reče im ljutito Mušan i iz tih stopa spuči šipke za Gusinje, i otud, noću, krijući, za iste one pare od Šute kupi drugu kozu, zainat Haku i Zaku, koji su se onako bezočno šalili s njim.

Negdje ispred podne, kad iz Varoši stigoše "čauši", tako ovdje zovu općinska potrčkala i ljude iz vlasti, da oduzmu tek kupljenu Mušanovu kozu, jer ga je onaj isti Gusinjanin koji mu je prodao, prošpijao čim je svanulo — Mušan je iznese mrtvu iz štale, pošto se objesila i crkla u toku noći, nenavikla na konopac oko vrata, pokušavajući da preskoči visoke jasle u podrumu.

Čekali su sve dok je odere i sredi, da ponesu neki vidljiv znak i dokaz da ni s ovom drugom Mušanovom kozom zakon više nema ništa.

— Evo koža, da nijeste džabe klipšili ovamo — reče Mušan kad zguli žutu koziju čapru na mijeh. A ova dva roga ponesite Haku i Zaku, sjetiće se oni zašto je to i kako. I neka se malo posad smiju sebi.

2.

Tako Mušana ubi šteta u najgorem dobu godine i propade jedina mogućnost da parama od kože kupi Misinu kakav—takav kaput koji mu je obećao. Ostade jedina mogućnost da se zaduži kod Raklja Zdravkova, koji je tih godina dobijao paketima robu iz Amerike, od brata četnika, koji je nekako za vrijeme četničkog sloma kod Zidanog Mosta klisnuo preko Austrije i Švajcarske i obreo se čak u Americi. Raklja su tu zarobili partizani, i pošto je bio mlad i imao malo faličnu ruku, vratiše ga odakle je i došao, da mu tamo sude, ako je šta kome zlo učinio.

Tako mu se prođe bez đavola, a to je možda ono što je Mušana tištalo i tjeralo da kad god ga srete okrene glavu od njega, kao da je kužan, ili još gore: kao da ga ne vidi, što je Raklja posebno nerviralo.

Svi su zaboravili što je bilo i kako je bilo, mislio je Rakljo, samo ova zajedljiva uš, ovaj Mušan, ne zaboravlja ništa. I ne samo da ne zaboravlja, već mu predaje neku neharicu kad ga sretne, učinio bi mu kakvo zlo, samo da smije. Dobro je što ne smije, i što se sve nekako sleglo i pritajilo, bolje, mnogo bolje nego što je mislio. Jer, da smo mi pobijedili — mrmorio je ljuto u sebi falični Rakljo Zdravkov — ne bi mi ga on živ gazio zemljom, ja mu se kunem, a kamoli kotio toliku djecu, pa sad ne zna ni šta će ni kako će s njima. Ne bih ja njemu ni miša u duvaru ostavio, ni krticu u zemlji, no sve u oganj, i u vazduh — puše ljuto preko dlana, kao da su na njemu Mušan i njegova porodica.

Prvi put Mušan mora da prizna sebi, iako danima odaljuje tu neprijatnu misao, da mora otići Raklju, u "Rakljov magazin" — kako je narod počeo zvati njegovu kuću, u kojoj je imalo robe, pričalo se, više i bolje no u svim varoškim dućanima.

O toj robi u "Rakljovom magazinu" se govorkalo svašta. Najviše da je stara i iznošena, očišćena i opeglana u hemijskim čistionicama pa izgleda kao nova, ali da se razlinja i progleda čim je čovjek obuče, kao da je truhla. Pričalo se da je ta roba pokupljena na smetlištima i otpadima, jer bogati Amerikanci obuku odijelo svega dva-tri puta i onda ga bace. Neki su čak tvrdili da se ta roba skida s mrtvih i da na njoj sad Rakljo debelo zarađuje. Ovo posljednje je jedno vrijeme gotovo odbilo sve Rakljove mušterije, ali se ubrzo i to zaboravilo, jer oni koji su je kupovali nijesu htjeli o tome da misle i govore.

Sve je to Mušanu bilo u glavi onoga jutra kad je gotovo nesvjesno razvezao put niz selo k "Rakljovom magazinu". Govorilo mu je nešto u njemu da se vrati: neka ga, neće propasti bez tog Rakljovog kaputa. Ljeto je, može u onoj fanjelici istjerati do jeseni. I neće na toj maturi da odgovara odijelo, nego on. A opet je išao. Nije htio ili nije mogao da se vrati, kad je već odlučio da krene.

Rakljo se ne malo začudi kad Mušan provuče glavu kroz poluotvorena vrata njegove kuće. Vidio ga je kroz prozor, ali je mislio da će da razmine, kao uvijek.

Kad nije bio u "Magazinu", Rakljo je bio na prozoru. Gledao je preko sela ko mu dolazi. Tada je na brzinu, ali uvijek bez pogreške odlučivao u koju će sobu uvesti toga što ide k njemu. Nikad nije pokazivao svu robu koju ima, i onako ga špijuniraju i pričaju da ima i

ono što nema. Zazirao je od tih priča, mogu mu navrsti na vrat vlast i poreznike, mogu svašta naškoditi čovjeku. Šta će mu to sada, kad sve ide kako treba, i bolje.

Plašio se najviše onih koji nemaju. I Mušan je bio među njima, prvi. Sirotinja je uvijek spremna da preuveliča tuđe bogatstvo.

I ovaj Mušan što je zaglavio u njegovim vratima pa ne zna hoće li naprijed ili nazad, spreman je na svašta. Zna on to odavno. I sad mu to viri iz očiju.

Sada se tu, oči u oči, gledaju se i ništa ne govore. Ako je pogriješio kuću, može da ode — veli za sebe Rakljo, čekajući da prvi počne, ako mu počem treba. Ako mu ne treba, nikome ništa. Ne treba u buduće da griješi. Nek' dobro otvori oči, nek' ne ulazi tamo gdje mu nije mjesto.

I Mušan zna da još uvijek može da ode, da učini kao da je pogriješio. Još nije rekao ni jednu riječ za kojom bi morao da ode. Ali neće da ode, ne može, bira riječ kojom će početi. Takve riječi nema, ili je on ne može pronaći. Svaka riječ koja mu dođe na jezik kazuje zašto je tu i šta hoće. A on to baš ne bi htio za početak, dok još nešto ne oproba. Ipak čuje sebe kako pita:

— Daješ li robu na veresiju, Rakune? I sam se začudi, otkud mu to sad: Rakune? Je li htio da mu podiđe, da mu tepa; ili je htio da mu iznapači i promijeni ime? Ne zna šta je htio. Ispalo tako, a nije htio tako da bude.

Neka misli šta hoće, nije me briga — popravlja za sebe Mušan, dok čeka Rakljov odgovor, kojeg još uvijek nema, kao da ništa nije ni pitao. Tako ga je zvao u djetinjstvu, sjeti se napokon, i kao da mu od tog davnog sjećanja bi nešto lakše, svejedno što ga tako više niko ne zove.

— Kakvu robu i kakvu veresiju? — odvrati Rakun, kao da ne zna pita li što njega i o čemu ga pita. Kao da ništa ne zna od svega.

— Američku, Rakune, kao da ne znaš? — veli sad Mušan nešto blaže, ali ne manje lukavo i zajedljivo.

— Nema ti kod mene nikakve američke robe, jok vala, koliko ima li kod tebe turske. To su samo narodske priče — odvraća mu Rakljo sad mekše, kad traži veresije, utrpaće mu šta mu drago i kako bude htio.

— Imaš li ili nemaš? — pita Mušan s nestrpljenjem u glasu, kao da se već pokajao što je došao. Vratio bi se već da nije započeo.

— Možda bi se našlo nešto za tebe između ova tri-četiri kaputa — veli Rakljo, pokazujući mu desetak kaputa koji su visili obješeni o zahrđale čivije u hodniku. — Mogao bih jedan odvojiti za tebe. Biraj, ako hoćeš?

— Neću tvoj — ustuknu Mušan i krenu da se vrati.

— Svi su moji. Ja ih ne prodajem, ali za tebe, kad si se zagnao kod mene, može jedan. Neću te vratiti praznih ruku. Ne zna ni sam što mu je, što rasteže i naglaba s njim, ako hoće hoće, ako neće, još bolje, kad traži veresije. Na veresiju on ne daje robu nikome, da mu ga je majka rodila, još tu američku. Američka je to roba, budalo. Ali šta znaš ti šta je američka roba, tebi bi kakvu našu krpu mogao utrapiti mjesto američke robe — slaže u sebi Rakljo, i kao da mu je milo da ova jutrošnja trgovina što duže potraje.

Mušan se najzad dohvati za jedan, s reda, pita snebivajući se:

— Koliko? I za kad pare?

— Rekao sam da ne prodajem. Eto, radićeš mi nešto za taj kaput, koliko da ti ga ne poklonim. Nijesi ti, nadam se, ni došao da ti ga poklonim? — povrnu mehko, nagovještavajući mu mogućnost da će se s njim pogoditi lakše nego što je mislio.

To da odradi koliko košta kaput Mušanu je svo jutro bilo na jeziku, ali se nije usuđivao da pomene. Sad kada mu to on nudi, zadrža ga da ne ode i da ne uzvrati ljuto na ono što mu je natuknuo o poklanjanju.

— Koliko, kratko? — veli skidajući ga s vješalice, držeći ga u ruci kao da je svučen s gubavca, ili, ne primijeni Bože, s mrtvoga čovjeka.

— Sedam dana kosidbe i sedam dana kopanja kukuruza. To mu nekako dođe tako za taj kaput što držiš u rukama. Mogu ti još reći da si odabrao najbolji, prvi pa najbolji, čisti američki štof, kakav nosi njihov predsjednik Truman. Jesi li čuo za Trumana? — veli mu lukavo, kao da je riječ o tom Trumanu, a ne o kaputu.

— Kojeg Trumana? — pita Mušan preko srca, dižući još jednom kaput naspram očiju, da ga bolje osmotri. Znam i ja nešto, pomisli u sebi, svejedno što me uzao na zub ovaj Truman ovdje preda mnom.

— Vidiš da ne znaš, a svakoga dana vi sirotinja kokate njegova jaja. Što bi vi da nije Trumanovih jaja?

— Mnogo je — veli Mušan, ali ne ispušta kaput iz ruku, iako se puni nekom srdžbom da bi ga najradije vratio, bacio mu ga u lice, ili ga pocijepao. Najviše bi volio da ima da ga plati i da ga pocijepa tu pred njim, da vidi da njemu nije stalo ni do njega ni do Trumana, ni do tog kaputa kojeg stišće u rukama. Samo da nije dolazio, da nije počinjao ništa s ovim skorjelim Rakljom Amerikancem, odradio bi još toliko dana bez dinara. Sad ne može, rekao je sve, odao se, svejedno mu je, uzeo kaput ili ne.

— Nije mnogo! Ko kaže da je mnogo? Znaš li ti koliko košta američki štof, pa američka postava, cugeri i konac, američke ruke, moj brajko, američki kroj — ima za onim tvojim aprcom da se okreće narod, kao za kakvim ambasadorom. Evo, pogledaj etiketu, otvori iznutricu kaputa, zar ne piše "Ambasador"? Ambasadori to tamo nose i gospoda, a lahko je ovamo kopati i kositi do mile volje, kad je dao Bog da ima gdje da se nađe i uzme, bez bonova i tačkica, kojih nemaš ni za hljeb i naške prnje, a kamoli za jedan američki kaput, koji ti dajem skoro džabe.

Mušana ovo podsjeti da je obećao sinu novi kaput za maturski ispit, iako je bio krenuo da ga vrati, ipak ga zadrža, nesvjesno ga gužvajući rukama. Riješi da sačeka hoće li što spustiti od toga što je zacijepio bez mjere, kao da ne zna kako se tegli u kosi i praši, ili je možda zaboravio, pa mu se sad čini bagatelna radna snaga prema američkoj robi koju ima.

— Ti kao da nijesi skorije išao u varoš? Znaš li koliko koštaju tamo kaputi od najobičnijeg našeg šajaka, koji se začas zgužva kao da su ga krave žvakale. Cijeli bi mjesec imao da rmbaš i kulučiš, na zadružnoj ekonomiji, od zvijezde do zvijezde, za jedan jedini rukav od njihovog kaputa tamo. Ako ne vjeruješ, pitaj, očeši rogove, pa ćeš trkom doći kod mene. I tamo, ne zaboravi: nema veresije, trak čaša - trak para, prijatelju!

— Tako je — ote se Mušanu, koji obliznu grka usta, kao da je dotle u njima držao nezrelu divljaku.

— Tako je, nego šta — uhvati se Rakljo za njegovo priznanje, zadovoljan što se Mušan dohvatio za taj kaput, neće ili ne zna da ga ispusti iz ruku, svejedno što mu je zarezao onoliku cijenu. Podiže ruku, zavrnu na njoj rukav do ramena, iskoči iz njega crni patrljak sasušene kosti, koji su negdje davno u ratu prestrigli partizanski meci. Veli, kao da se ponosi time:

— Ova ruka više ne radi. Dobila je poštedu, za čitav vijek. Gleda ga pravo u oči, pečeno i, goročno, kao da ga pita: Šta si ti s tim tvojim partizanima ćario, pa sad da ne moraš da radiš? Ništa nijesi fajdosao, no goljo bio i ostao, kao da nigdje nijesi ni bio. I zato mu još bezobraznije veli, smijući mu se u lice, umjesto toga što je za sebe promrmljao:

— Davno je ova ruka rekla doviđenja radu. Sad treba da se lijepo odmori, kao gospođa. Gospođa je ova moja ruka, Mušane! I to velika! Ne podiže ni kašiku, ni koliko ptica krilom može ponijeti. Treba da se odmori, Mušane. Takav je red, a red je došao na nju.

Gleda ga nekako odozgo, goročno i nadmeno, kao da ga žali i zajeda istovremeno, ili se samo tako Mušanu čini.

— Pet dana na njivi, na livadi. Uzmi ili ostavi, kako hoćeš, ali niže ne može. I ovo sam samo tebi popustio. Za druge ne bi moglo, ni za pare, ni ovako. Rekao sam ti da ne prodajem robu. I nije istina to što se po selu priča. Jok, more, sve lažu.

— Neka bude — reče slomljeno Mušan, kao da s vrata skide teško breme. S kaputom u ruci izađe bez pozdrava. Nosio ga je sve do kuće između dva prsta, kao da među njima nosi Rakljovu kožu.

3.

Misin se više obradovao kaputu nego što je mislio, iako nije bio načisto kako je otac uspio da ga kupi. Tek kad pročita američku etiketu "Ambasador, made in USA", bilo mu je jasno da ga otac kupio kod Raklja Zdravkova, Amerikanca. Ali kako? Otkud mu tolike pare? Zar mu ga je dao na veresiju? Ne može da povjeruje. Mnozinu je s praga vratio s novcem u rukama.

Kad ga obuče, stajao mu je kao saliven. Nov novcat, kao da ga ljudska ruka nije dotaknula, ili mu se to samo tako činilo, jer prije nikad nije imao kaputa.

Prvi kaput u životu, i to američki — veli šeretski, okrećući glavu čas preko jednog — čas preko drugog ramena, kao da će da pogleda kako mu stoji s leđa. Sad sam obučen kao Trumanov sin, to jest kao sin Raklja Amerikanca — sinu mu iznenada misao da nikome ne kazuje gdje ga je dobavio i kako, da počem i njemu kakvo ime ne prišiju, američko.

Prepipa ga svog i pretraži. Začudi se koliko ima nekih zavrtlica i džepića na njemu u postavi, za koje se čovjek ne bi nikad sjetio da ih ima i da mu što trebaju. U prevoju ispod lijevog pazuha nađe jedan dobro skriveni džepić, i u njemu parče složenog papira. Kad ga izvadi i razloži, pročita:

"Dragi brate, ovo pismo ti šaljem krišom, da ga ne nađe carina, to jest oni komunistički špiclovi koji bištu i pretresaju pakete, kako se čuje ovamo. Nadam se da ovo neće naći nikako, a moram da ti javim o čemu se radi. Sigurno sam doznao od jednog njihovog odmetnika, koji je nedavno došao i pravi se veći (znaš šta) no svi mi ovamo. Pričao mi je da je one večeri kad si ti ranjen u ruku, na njihovoj strani na straži bio onaj naš komšija Mušan, neću mu pominjati prezime, ti ćeš se sjetiti koji je i bez toga. On je pucao na tebe i on ti je onako udesio ruku, dabogda ga zaklala puška (znaš čija). Čujem da je taj Mušan sirotinja jedna i

sada kao što je bio onda prije rata. Namami ga nekako na ovo malo prnja što ti šaljem. Pošto on sigurno nema za što da ih kupi, neka ti bar radi za njih, a ti, brate moj jedini, pođi pod onu lipu, vjerujem da je još u životu, pa sjedi lijepo u hladovini i gledaj kako ti radi. I pazi još nešto: nemoj da mu daješ one lakše poslove, za to uzmi druge, već one najteže. Nek ore i kopa kao sivonja. I nek crkne od toga. Učini da što prije krepa, kao pas. Nek' plati ono što je zaslužio. Biće mu to zasad dosta, dok smislim nešto gore za njega, a onda: kuku si ga njegovoj majci, sve će mi najedno platiti, taman da mu je onaj njihov (tamo glavni), kakav rođak ili brat. Ništa mu neće pomoći, kad ga uhvatimo u svoje ruke, kako znamo. Tako za sada, tranju po tranju, nemoj da ti iz brazde izlazi ni noću ni danju. A što se tiče robe, ne boj se ništa, toga ti neće manjkati dok sam ja živ. Drugi put ću ti opširnije pisati koga ćeš još da upregneš u to isto Mušanovo ralo, da rade za mene i za tebe, kad nam može biti, moj mili brate, na daljini."

4.

Dok čita to pismo koje je Maks Zdravkov poslao bratu Raklju iz Amerike, tajno, sakriveno, da ga ne proptaju i otkriju carinici i drugi žbirovi, Misina podilazi vrućica, kao da ga nešto iznenadno zaždilo iznutra, pa gori, sve jače. Plamti od toga njegova utroba, nemoć mu potkida noge i ruke, znoj mu izbija na svakoj nakostriješenoj dlaci, na glavi i po tijelu, svuda.

Zamišlja i on tu noć, ratnu i mračnu, u kojoj drug ne vidi druga, ni onaj ko bježi onoga ko čeka. Njegov otac je na mrtvoj straži, čeka noćne utvare ili ljude. To je noću isto. Ubiće svakoga ko mu naiđe pred pušku, jer takvo je pravilo mrtve straže. Rakljo kroz takvu noć nailazi s bratom Maksimom (Maksom — kako je promijenio ime tamo u Americi) baš na njega. Straže su sigurno bile i na drugim mjestima, ali oni nailaze na njega. Suđeno im tako. I Mušan, suprotno logici rata pita te prikaze koje migolje prema njemu (sjeća se da je to otac pričao, ali nije znao koga je gađao i je li koga pogodio); ko ide? Viče: Stoj! Stoj, ko ide!? Stoj, pucaću!

Čuo je tu priču dva ili tri puta od oca, pričao je tek onda kad bi se o ratu povela riječ s ljudima koji su rijetko kad svraćali u njihovu kuću. Sjeća se: podilazila ga je jeza od te noći, koju je otac znao da dočara uvijek istim riječima, da drukčije i nije moglo biti već tako kako on kaže. Vidio je kako ljudi idu, s puškama na gotovs, jedni drugima.

— Naši smo! — odgovorio je jedan od one dvojice.

— Koji naši! — pitao je otac, podižući pušku tamo otkud je dolazio taj glas.

— Nastade muk, kao da najednom zaoloviše sva usta i rupe kroz koje je dotle dolazio šum noći i zime u njoj, pričao je otac — a onda najednom dva sijeva, dva pucnja slivena u jedan, fijuknuše mi pored uha, kao da grom u mene pade. Tada negdje i ja povukoh horoz, ču se glas i jauk, a sjutradan je tu na snijegu bilo krvi i rumeni trag se gubio tamo na njihovoj strani.

Otac nikad nije rekao da zna one koji su gađali njega i koje je on gađao. Zna samo da Raklja nije volio na put da sretne, okretao je glavu od njega, i mada je Rakljo bio mnogo bogatiji, naročito od kada mu je počela stizati roba iz Amerike, osjećao se nekako jačim od njega, kao da mu je nešto poklonio. Sad najednom sve je objašnjeno, došlo je iz Amerike, tajno. Traže kaznu za njegovog oca, svejedno što Rakljo, izgleda, nije našao i pročitao ovo pismo, sam je takvu kaznu izmislio, i uvukao njegovog oca u tu brazdu, učiniće sve što zna i može da nikad iz nje ne izađe. Da crkne u njoj.

Gužvajući taj kaput u ljutini, kao da umjesto njega kivno presukuje žgoljavi Rakljov brat. Misin napipa još jedno pisamce u njemu, ali ovo drugo je bilo pisano drugim rukopisom i engleskim jezikom. U njegovom slobodnom prevodu, a on je najbolje znao engleski u razredu, pisalo je ovako otprilike:

"Odlazim s ovog svijeta po svojoj slobodnoj volji, koju vi nikako nećete spoznati ni razumjeti. Zato prestanite da tragate za mojim razlozima, jer su oni otplovili sa mnom niz rijeku."

Sam Nikols, svojeručno

Misin još jednom dobro protrese kaput, kao da prevrće mrtvu Rakljovu kožu, i napokon ga ugura ispod kreveta, u ćošak, gdje je držao stare knjige i poderanu robu.

Te noći pođe na matursko veče u istom onom izlinjalom i kusom džemperu, kojeg je nosio zadnje dvije-tri godine, ali s nekim olakšanjem i sigurnošću, kao da je na njemu novo odijelo. I još neki su došli u starim odijelima, i reklo bi se da su se u njima najbolje osjećali. Oni koje su stezale prvi put privezane mašne i novi okovratnici, kaputi s debelim i tvrdim cugerima, počeli su da se svlače, jer kako je noć odmicala, bilo je sve vruće, što od alkohola kojeg su prvi put mogli slobodno da piju zajedno sa svojim profesorima, što od igre koja se nije razmetala do jutra. A ujutru: čekao ih je autobus i brigadirske uniforme, i suha hrana

za dva dana, koliko će im biti potrebno da otputuju u Sloveniju, na izgradnju auto-puta.

5.

Na auto-putu mu je i sama pomisao na kaput i na pismo koje je našao u njemu s vremena na vrijeme kvarila utiske koji su kao dotad neviđena rijeka plavili njegovu dušu. Učiniće nešto čim se vrati. Zna: otac neće pristati da se kaput vrati, dao je riječ i to je za njega zakon. A on ne može i neće pristati da otac kopa i kosi na Rakljovom imanju. To nikako. Stvoriće nekako pare i daće koliko vrijedi, koliko traži. Samo neće da radi, neće u onu brazdu u koju ga je Rakljo uvukao. Sjeo je i napisao ocu pismo: da ne počinje s radom na Rakljovom imanju dok se on ne vrati. Ovo je triput podvukao, i triput ponovio.

Tih dana, između ostalog, poče jednomjesečni početni kurs engleskog jezika. Misina izabraše za predavača, jer je na kontrolnom ispitu pokazao najbolji uspjeh. Ubrzo se za njega zainteresovala logorska ljekarka Metka Bohorič, koja je tražila specijalizaciju u Engleskoj. Metka je bila ambiciozna i bistra doktorka, i Misin je s njom dobro napredovao. Ona je engleski nešto već znala, a tih dana je iz inostranstva dobavila sva tri kursa engleskog jezika na gramofonskim pločama. Misin je i sam uz nju učio, dotjerujući glas i izgovor prema izvornom engleskom jeziku. Na rastanku ga poljubi vrelim ustima, duže i sočnije no što je navikao ljubakajući se sa školskim drugaricama, oprlila ga je rumen po licu i nešto slatko i neponovljivo prošlo njegovim tijelom, kao djelić sna ponovljen i uhvaćen na javi. Poklonila mu je knjigu i rekla da je otvori tek kad stigne kući. Rekla je kroz smijeh da je jedno njeno oko tu, i da će ona vidjeti ako to učini prije.

Misin se cijelim putem skanjivao hoće li je otvoriti ili ne, na kraju riješi da je otvori kad stigne u internat, neće i ne može čekati dok se vrati u selo, jer mora dan-dva još ponešto u varoši da posvršava. Kad odveza svilenu vrpcu i gurnu je u gornji lijevi džep brigadirske bluze, u rukama mu je bilo dvojezično izdanje "Sonetnog vijenca" Franca Prešerna, i posveta ispisana njenom rukom. On bi se u tom trenutku zakleo da je čuo njen pitki glas, koji je tako ljupko izgovarao njemu drage slovenačke riječi.

Negdje u sredini knjige nađe koverat i u njemu pet hiljada dinara. Tamo je na parčetu papira pisalo: "Dragi Misine, ovaj novac ti poklanjam da kupiš Rječnik i ploče engleskog jezika. Uspješan studij želi ti Metka". Prvo što je pomislio bilo je da novac vrati Metki nazad. Ali kako?

Zbunio se od onog iznenadnog poljupca i nije uzeo njenu adresu. Prelista još jedanput cijelu knjigu, ali adrese nije bilo nigdje, samo njeno ime: Metka Bohorič, i ništa drugo.

Kad je tako, platiće kaput. Kao da je Metka znala da je on čitavo vrijeme na radnoj akciji proveo mozgajući kako da dobavi tih pet hiljada, (toliko je stajao kaput u najbolje snabdjevenim slovenačkim prodavnicama) i vratiće dug Raklju Amerikancu. Kao da se ponovo obistinio još jedan djelić sna u kom je na tako nemoguć način došao do tih pet hiljada kojim će platiti kaput. Uvjeravao je sebe da je budan i da ovo nije samo pusti san, kao prije.

6.

Rakljov kaput nađe tamo gdje ga je ostavio. Sad već zna šta će s njim. Spremi knjige i druge stvari, uze svjedodžbu o završenoj maturi, i prvim autobusom krenu u selo. Nosilo ga je nešto, pjevalo u njemu, činilo mu se mogućim i ostvarljivim sve, što god pomisli. I svaka njegova misao pretakala se u pjesmu, a on je slagao te pjesme, bez pretrga.

Kad stiže blizu kuće, začudi se koliko je ljeto poodmaklo. Bio je početak jula, i radovi u selu bili su u najvećem jeku. Na Rakljovim livadama kosilo je sedam-osam kosača, svi u bijelim gaćama i košuljama, kao bijele ptice. Mahali su rukama, kao krilima, bez predaha. A Rakljo je čučao kao ćuk, ispod one lipe u hladovini, gore. Nešto crno je držao na očima, kao durbin, šta li. Ono je durbin, veli u sebi Misin; gleda durbinom kako mu rade. Primicao se i zurio hoće li poznati oca. Svi su bijeli i svi su isti. Bijel je i njegov otac kad kosi. Svaki od njih može biti on, zato će se još primaći.

Poznaće oca i daće mu znak da ga sačeka, dok istjera otkos i dok se vrati. Ali oni ne dižu glave, kose povijeni k zemlji, kao da ih neko tjera i ne da im da se usprave. A Rakljo ne skida durbin s očiju, kao i da njega neko tjera da gleda tako, kroz durbin.

Još će se primaći. Žulja ga drveni kufer na lopatici, teški su mu zavežljaji u rukama. Ipak će se primaći. I zovnuće, ako ga ne poznadne. Čuće ga, i odazvaće se. Daće makar znak da ga je čuo svejedno što ih Rakljo motri durbinom. Ne mari mnogo otac za durbin, samo ako se naljuti. Uzeće mu ga i zafrljačiti niz livadu, da je od zlata, kad mu prevre.

Prođe pored njih, a niko ne okrenu glavu na njega. Ni on, otac. Bio je treći u redu, poznao ga je napokon po nešto većem i u kljun savijenom

nosu, s kog mu se učinilo da padaju graške znoja. Razminu ih bez pozdrava i uputi se kući.

Na kraj njive srete ga strašilo koje je otac napravio da odbrani zrelu raž od gladnih ptičurina koje u jatima padaju na njega. Omotao ga je crnim krpama, napravio mu glavu, noge i ruke, nakvečio mu izanđali kačket i potkočio štapom da ne padne. Ne zna zbog čega, ali mu se učini slično Raklju Amerikancu u svemu, zagledano negdje dolje, u dno polja, kao da i ono motri kako ko radi. Samo mu nedostaje još onaj durbin, i pravi pravcati Rakljo.

Obući ću ti još američki kaput, pa ćeš biti pravi Rakljo Amerikanac — veli Misin, bacajući s ramena kufer i vadeći iz njega Rakljov američki kaput. Obuče mu ga svečano i polahko, kao da oblači živoga čovjeka, i od svoje maturske futrole napravi mu durbin na očima. Ostavi ga tako da gleda niz polje, kao što gleda Rakljo, a onu mu suhu ruku uvrnu u laktu, zalepera prazni rukav na vjetru, neka ga otac pozna kad se vrati i nek vidi Rakljov kaput na strašilu. Začudiće se otac tome, a ptice i vrane zaobilaziće njihovo imanje još dalje. Jer Rakljo je sada raspet na njemu, zbog onog pisma i one ruke koja neće i ne može više da radi.

7.

Otac se kasno vrati, umoran i crn, i po onom kaputu, kojeg prepoznade na strašilu, pogodi da se Misin vratio s auto-puta. Poče se raspitivati o svemu i svačemu, a kaput nije spominjao, koliko da ne postoji. Ni jednom riječju ne pomenu ni Raklja, ni prvi dan posla kod njega. Pitao ga je o svemu: o školi i tamo gdje je bio, radi li se u Sloveniji ovako kao kod nas, šta tamo rađa i kako se živi, i sve tako skoro do jutra, kao da želi da što više odalji priču o Raklju i njegovom kaputu. Ujutro otac ponese Raklju onih pet hiljada, poturi mu ih na crni dlan, pazeći da ga ne dotakne, kao da je nečist. I obrisa ruku, čim se okrenu.

Te jeseni se Misin prijavi na studije engleskog jezika. Tražio je općinsku stipendiju, kao odličan đak i udarnik s ljetošnje radne akcije.

Kad u zakazani dan ode da provjeri je li primljen, na oglasnoj tabli, za studije engleskog jezika, bio je određen rakljov sin Bogdan, zvani "Truman", po odijelima i novcu kojim se razmetao u školi kroz koju se nekako provukao, zahvaljujući Americi i paketima koji su otud stizali, gotovo svakodnevno. Bogdanovo ime bilo je i u spisku đaka s državnom stipendijom, a Misina je čekalo rješenje kojim se postavlja za učitelja razredne nastave u selu Zabelju, za koje je samo čuo da postoji tamo negdje visoko, ispod samih Prokletija.

ISO KALAČ
(1939)

ĆEFINI

Razbolje se majka Umihana, pade s nogu, priveza je bolest za dušek. Ne jede i ne pije — ne govori, samo čeka zadnji čas.

Majka je i ranije bolovala, onako — na nogama, radila sve kućne i poljske poslove: muzla krave i ovce, donosila vodu (voda je bila skoro sahat hoda od naše kuće), mijesila, prala haljine i suđe, brisala sobe, dizala i prostirala posteljinu, postavljala sofru, prinosila jelo, žela žito i plastila, dočekivala i ispraćala ljude.

I nismo znali kada je spavala: po cijelu noć bi trčkarala oko nas — djece, da se ne otkrijemo i ozebemo. I kad se izjutra budimo, ona radi — namiruje, kori kćerke što ne rane. Kao da će ih tako lijene — spavačice trpjeti i držati muževi. Žensko mora da je brzo i okretno, da čovjeka umije dočekati i razveseliti. Ljudima je teže, učila je svoje kćerke, oni su sa više briga.

Habibovu kuću drži Umihana, govorilo se u Kandžanu, lahko je njemu kad ima onakvu ženu. Više se takva rukatnica, vrijednica i obraznica ne rađa. Na putu da je sretneš, dočeka te sreća. Žena — čovjek. Smrt ili svadba, ona prva — nasokoli pomogne, poduči. Za njom sunce grije i berićet raste. Gdje njene stope nagaze, to pozlate. Svako je voli čuti i vidjeti...

Sada nepomična, grči se i znoji pod jorganima — među jastucima: život joj visi o koncu, samo što se oči ne zatvore. Ja i Abdurahman nijemo gledamo jedan u drugog. Otac se od tuge skočanio — drhti, puši i bulji u tavan: kap rose s neba da padne, udavila bi ga. Cijeli dan ne pojede zalogaj hljeba, samo pije kahve: boluje i svoju i Umihaninu bolest. A oko majke tiho plaču, da ih ne čuje i prekori, sestre: Pašema, Nedžiba, Ramiza i Nurka.

Boluje majka, ali nađe snage, okrene se i pomiluje nekog od nas, moli da ne plačemo. To je grehota, mora se umirati — od smrti nema lijeka.

I sa svih strana Kandžana obilaze je žene i ljudi. Dolaženje se ne kida, donose ponude: halve, baklave i revanije, voćke i slatkiše. Svašta — svašta. Mrtva usta da okuse, ali Umihanina se ne otvaraju.

Noćas ulaze moje amidže: Abaz i Šeka, za njima pognute njihove žene — Malića i Hajruša, pa njihova djeca — Bahtijar i Kemal, Džemal i Rahman, Munir, Ismeta i Nusreta... Hoće još jednom da zateknu živu Umihanu, da je vide, da se sa njom oproste i halale, da je ponesu u uspomeni i zapamte njenu zadnju riječ, posljednju želju — amanet.

— Što li nema Rasima? — pita zabrinuto otac. — Puno zadocni, nagrdi. Bog zna, on svoju majku više ne zatiče živu.

— Zatiče, zatiče — tješe ga moje amidže Abaz i Šeka. — Zadocnio čovjek. Daljina, nešto ga omelo.

— Vidim ja, već tri dana ga nema — jada se otac, iako to svi dobro znamo.

A moj brat Rasim, najstarije i najmilije Umihanino i Habibovo dijete, otišao u Obahum da kupi ćefine — mrtvačke haljine za majku i pun boščaluk kojim ćemo je mrtvu pokriti. I ne dopali mu se u Obahumu — tamnobijeli, pjegavi i pirgavi, nekako teški za tijelo i oko. I uputio se na jahaćem konju u Peć — preko Hajle, Kuline, Žlijeba i Stubice. Živ se ne vraća, ili će naći najljepše ćefine — bijele kao gorski snijeg, lahke, od čiste svile, izvezene anđelima — mjesecom i suncem. Kupiće košulja i mahrama, čaršafa, šamija i jašmak — pozlaćenu povezaču preko Umihanine glave: da zadnji put pokrijemo majku i ispratimo je kako je i zaslužila, da je mrtvu ne osramotimo i ogriješimo se pred obadva svijeta. Sirotinju da obradujemo peškešima sa nje.

— Što li nema Rasima? — gubi strpljenje otac, sada sa svojom braćom i svima nama. — Umihana otanjila: kao svijeća koja dogorijeva, samo da je puhneš i ugasiš.

Bože dragi, ne uzmi nam majku, vičem u sebi i slušam kako to isto izgovaraju sestre i brat. Zar se može živjeti bez majke?... Strina Malića i Hajruša joj pipaju srce, Nedžiba, Pašema i Ramiza drže i miluju ruke, Nurka joj iz kašičice stavlja toplo mlijeko u usta. Babo jedva hodi, sjede i ustaje, podiže joj glavu i naslanja na svoje krilo. Uči molitve da lahko umre, da se ne napati. Dove mucaju i amidže.

— Ne diše — zaplaka Nedžiba.

— Umrije, vrisnu Pašema.

— Nije, — smiruju ih Malića i Hajruša, — još je vruća.

— Alahrahmetile — kukaju Nedžiba, Ramiza, Nurka i Pašema i jure po sobi. — Majka predade dušu Bogu. Alahrahmetile...

— Nije — tješe nas strine, amidže i otac.

— Jeste — plačem i ja.

— Nije.

— Jeste. Više ne diše.

— Diše, diše. Još je topla.

I ču se vrisak: kao da plamen uhvati kuću, kao da grom udari u njen krov, kao da nas raznese vrijeme, kao da pršte sve pred nama i ispod nas. Popadasmo.

Otac, amidže i strine smiruju, mole — preklinju:

— Ne plačite... Za Umihanin raj, za vječno ležanje u džennetskom grobu. Bez plača i suza. Od Muhameda je ostalo: ako plačete i lijete suze za umrlim, one idu pravo na njegov grob, pune ga do vrha; dok ne presuše, rahmetlija ne viđa raj!... Ćefini mu pomodre i pozelene, uhvati ih memla, ilo i paučina... Bez plača, Umihana se puno patila i radila za sve nas, ne unesrećimo je i na onom svijetu... Ona je još živa, živa.

— Nije — kukali smo izbezumljeno.

Cijelo vrijeme mi se činilo da gorim u vatri, da visim između majčinog groba i Kandžana, da rukama dotičem zvijezde i zavrzujem se u njihovom trnju — glogovlju i šipurcima, da njihove guste grane podupirem leđima, izranjavan i krvav, buknuo u plamenu, nikako da dogorim ili barem povratim dah. Ne znam više šta sam govorio: da li sam stajao, ležao ili hodio, slušao ili snivao očev glas.

— Što li nema Rasima?

Možda je drugima bilo teže? Ne znam. Mora da se živi, a najstrašniji je grob — *prokleta bila smrt!* Već što se rodiš, zakuca na vrata — uzima: žalosno propadamo, još nesigurniji ostajemo, samo će Kandžan trajati najduže, jer ne brine za majkom, ocem, braćom i sestrama. Ako ih je i imao, pogubio ih negdje, ostao nijem na vjetrometini — ne zna ni za sebe; jedino kada bukne trava, olista gora i probehara voće. Ali, ništa i od toga — kratko, dođe jesen i zima, isprozeba proljeće; izmiješaju se kiše i snjegovi, sunce i magle, ovce i goveda, sagne se nebo više promrzle zemlje — ni dva aršina iznad nje.

Kandžanom se ređaju ćefini, ljuljaju tabuti — mrtvački sanduci odlaze prema groblju, stiska tuga i zima. Laju psi i zavijaju kurjaci, iz leta padaju gladne i mrtve ptice. Nikome nije tijesno kao čovjeku...

Ležim kao odsječen panj — Abdurahman me trza — više.

— Brate Muhareme, probudi se, probudi. Nije umrla majka. A došao je i Rasim i donio ćefine iz Peći.

Pomislih da je sve ovo san: vjerovali smo da je umrla, prepukli od plača — popadali. Majka živa, povratilo joj se zdravlje. Rasim kleči na koljenima pored nje, miluje je — ljubi.

***

A treći dan majka se popridiže: mogla je da jede i pije — da izađe napolje. Ali, desi se ono što niko nije očekivao, što se ni u snu ne može pomisliti: Rasim poginu i ode u ćefine koje je donio za majku! Ukapi ga nenadna — smrt: zakivao kanat sa spoljašnje strane kuće, okliznuo se — pade s prozora. Ni dva metra od zemlje, ali udario glavom o kamen, ni mrdnuo se nije.

Za njim — nekako, poslije godinu dana, odseli Habib. Prepuče od žalosti. Ne znam ni šta mu bi. I Abaz ozebe, tjerajući sijeno iz Rugove — preko Hajle, isprobijaše ga vjetrovi, peti dan ga zavismo u bijele ćefine. Maliću proljetos peči zmija iz kopriva, cijela pomodri, oteče, umrije. I sve tako redom — groblje se širi... Nurka narodi tor djece i nema vremena da dođe kod majke. Abdurahman načini novu kuću, kupi i zemlju, oženi se, izrodi djecu: Rasima, Habiba, Maliću, Merdžanu...

A mene već dugo vremena obuzima glavobolja i nesanica. Nekad izgubim i svijest, ali majka je stalno pored mene, pazi me. Moli da se strpim, kaže da će muka proći, još malo: zdrav čitav k'o pas ritav! Nasmije me, trgne, razveseli.

Godine odmiču, deset ih prođe od Rasimove džennaze...

Bijele se ćefini u Kandžanu: smrt ne ide redom, bira, zakida — uzima s glave.

I majka Umihana živi: razvrijednila se, igra se s Abdurahmanovom djecom, hodi Kandžanom, ispraća nas i dočekuje, pomaže svakom i priča da od poslova i briga nema vremena da umre. Da ode kod Habiba i Rasima — da se i ona malo odmori.

NEDŽAD IBRIŠIMOVIĆ
(1940)

VJEČNIK

I

Kako sam ja, Neferti, umro i kako sam uskrsnuo

Ja, Neferti, vrhovni pisar Velikog svećenika u hramu boga Ptah ovdje u Memfisu, začet sam, ne znajući za to, od oca Ainisa u utrobi žene, moje majke, Umet. Začet sam nevidljivo u utrobi žene, moje majke, kao što se začinje i sam ljudski pogled.

Moj otac je bio veliki gospodin, onaj koji nosi lepezu njegove prečasnosti memfijskog nomarha. Milostivi gospodin nomarh Hartep, uz podršku Velikog svećenika pomogao je da imanja moga oca ostanu i moja imanja. U nasljedstvo mi je dopala i riznica sa oko tristo debena zlata i srebra u vrijednosti od nekoliko stotina pari volova. Moja kuća je bila velika, onakva kakve imaju ljudi koji su zaštićeni faraonovom milošću, sa prostranim svetišem, dvorištem, hambarima i odajama za služinčad. U mojoj bašči je rasla vinova loza, masline, smokve s nadzemnim korijenjem, palme, svakojako cvijeće i plemenito rastinje. U vrtu koji se protezao sve do prvih polja uz Nil bio je gaj palmi, sikomora i čempresa. Moja polja obrađivalo je dvadesetak kmetova i robova, a imanje je tu i tamo bilo osuto malim jezerima-ribnjacima oko kojih su se napasala jata ždralova. Imao sam lijepu i živahnu ženu Nitagrit i kćer Nuti i volio sam ih. Eunana, upravitelj, kome je još moj otac bio gospodarem, brinuo se o mome bogatstvu. Bio sam bogat čovjek i ničega se nisam odricao.I sve dok mi se nisu ukazali prvi znaci smrti, i sama pomisao da ću umrijeti bila mi je odvratna. Ta ja sam bio Egipćanin! A prvi znaci ukazali su se jedno jutro samo što sam se probudio.

Prvo što sam vidio kada sam to jutro otvorio oči bio je vrč od kamena pored moje postelje. Bio je skupocjen, od fino istanjena opsidijana i ja sam volio iz njega da pijem. U prvi mah je oko njega bljesnula nekakva svjetlost, a odmah nakon toga kao da više nije ni postojao. Ustao sam i rekao: vrč, ali nisam znao šta to znači. Napipavši sandale

u mraku svoje sobe, slučajno pogledam u vrč i reknem: vrč, ali se njegovo ime odbi od njega. Pridem i uzmem ga u ruke, ali ga više nisam vidio.

Posegnem za šenditom, a vrč mi ispadne iz ruku i razbije se. Pogledam šendit i njega shvatim, pa go pođem u kupelj. Uto mi priđe Nitagrit i videći da sam loše volje upita:

— Zašto jutros ne gledaš u mene?

Ja podignem glavu da joj kažem kako sam jutros shvatio vrč i svoju odjeću i kako sada osjećam da su obje stvari za mene mrtve, ali samo što sam pogledao u Nitagrit — nju shvatim, te dugo ostanem uplašen i nepomičan.A nije mi ni palo na pamet da oborim glavu ili da nešto izustim. Čekao sam da mi se vrate Nitagrit, vrč i šendit, to što sam izgubio, jer očigledno sam bio na smrt bolestan, iako još nisam mislio na to da ću umrijeti. Ta uvijek sam bio zdrav i u moju kuću vrači i vidari nisu zalazili. Eunana, nadglednik, punio je moje hambare svake godine i ja sam živio u izobilju. Darovi koji su mi kao vrhovnom pisaru hrama pripadali gomilali su se u mojim skladištima. Moja lijepa Nitagrit često je priređivala gozbe i zabave, plesači i svirači bili su česti gosti, ni nebeske, ni vremenske svetkovine nisu zaobilazile moj dom i moja kuća je bila kuća radosti. Zašto da umrem?!

I kada moja kći dotrča i zagrli me, ja gorko zaplakah. Jer kad god bi me dotakla, ja sam bio potpuno njen i činio bih sve onako kako je ona željela. A samo kada me ne bi doticala, mogao sam da joj se oduprem.

— Neferti, Neferti... — dozivala me je i vikala, ali ja više ništa nisam prema njoj osjećao.

Očajan počnem glasno da sazivam bogove i od njih da tražim pomoć. Sve ih sazovem i sve ih shvatim jednog po jednog, te i oni nestadoše iz mog života. A tako je bilo i sa svim stvarima koje sam pogledao, ili na koje sam samo pomislio. Bacio sam se na pod, grebao svoje lice noktima i urlao. Riječi kojima sam htio da objasnim kako sve shvatam gubile su smisao. Borio sam se da još neko vrijeme ostanem u životu. Oko mene se širio ogroman prostor smrti.

Smognem snage da pozovem Nitagrit i da joj kažem:

— Pravila za ulazak u vječnost znam, a tamo se sve ponavlja. — Iznad sebe jedva nazirem svećenike i vrače koji su došli, moju Nitagrit, kćer Nuti, Eunanu i slabo ih čujem. Vidim sebe kao dječaka kako koračam po pijesku između plavičastih sjenki palmi uz Nil i kako skriven, kroz šumu papirusa, ni od koga primijećen, igram tajnu igru sa lađama koje daleko ispred mene plove božanskom rijekom. Činim da svojim prstima pokrećem bijela četvorougla jedra i zamišljam kako ja

upravljam njihovom plovidbom. Do mene jedva čujno dopiru tihe riječi svećenika koji mi govori da slijedim sunčevu putanju i da boravište pokojnika leži između voda Numa, na kojima pliva Zemlja i svemira. Zamišljam kako će oni obaviti sahranu, a Eunana i svećenici hrama obaviće obred kako je najbolje, onako kako i dolikuje da se obavi obred za vrhovnog pisara hrama boga Ptah, tvorca Amona Ra, onoga koji je srcem stvorio svijet. Zamišljam kako će me u kući držati na počasnom mjestu, ondje na onom istom mjestu na kome je stajao sarkofag moga oca i kako će svećenici označiti početak gozbe i moj odlazak u vječnost; i kako će prijateljice moje žene igrati pobožne plesove lagahno vukući strune nadžaki. Sve sam to vidio i, činilo mi se, čak čuo.

Uzalud je Nitagrit plakala i dozivala me. Uzalud su došli vrači i vidari. Ja sam to znao, ali im to više nisam mogao reći. Moje oči bile su ugasle i smrt se napokon svela samo na mene samoga. Tako sam umro. Bilo je to početkom mjeseca misora, upravo kada su jata svetih ibisa najavljivala nadolazak Nila i otvorenje godine. Bio sam čovjek srednje dobi kada mi se dogodilo to da sam umro.

Prvo što sam poslije smrti osjetio bilo je to da lebdim, pa sam pomislio da sam na početku dugog putovanja kroz podzemlje do sunčeve putanje. Pretpostavljao sam da je moja nutrina u urnama, a da je moje tijelo ispunjeno smolama i obavijeno zavojima, pa nisam znao da li još dišem. Sve više sam uviđao da sam to ja, Neferti, i radovalo me je što sam otkrio kako se zovem, iako ni jednog trenutka nisam sumnjao da sam to ja, Neferti. Sasvim kao živ čovjek osjetim miris mirte i kamfora, ali nisam bio siguran da je miris zračio baš iz moje mumije. Pomislim da prvosvećenik nije ispunio obećanje i da majstori koji su balzamovali moje tijelo nisu posao obavili najbolje. Pokušam da izgovorim riječ i da se oglasim kao što sam činio kod kuće kad bih usnio ružan san, ali nisam mogao. Pridignem se i osjetim da imam ruke, kojih se uopće nisam sjećao, niti sam tada znao kako izgledaju, a ni to da su moje. A našao sam ih kada sam htio da prigušim mnoštvo reskih šumova, od kojih su me uši boljele. Jer odasvud su do mene dopirali zvuci i glasovi. Kada je to praskanje prestalo, otvorio sam oči i tako se neprozirni mrak oko mene razminu. Jasno se sjećam da u taj prvi mah, kada sam progledao, nisam ja vidio stvari nego su stvari vidjele mene. Ni to, a ni drugo nije mi bilo čudno ni neobično, jer još ništa nisam znao, niti sam bilo šta mislio.

Malo-pomalo sasvim sam progledao i prvi put nakon smrti ugledao ljude. Vidio sam da se pomiču i da ponajviše od njih dopiru

glasovi i šumovi. Svima sam odmah ugledao oči ne znajući da ih i sam imam i da baš njima gledam. Ništa još ne znajući, a sve gledajući, mislio sam da je moj pogled ono čime ću pomjerati stvari ispred sebe, pa sam im pošao u susret. Ali stup na koji sam naišao nije se pomjerio, ostao je nepomičan, iako sam to pogledom htio, a svećenici i majstori, te ljudi koji su bili ispred mene, razdvojiše se, iako ja to pogledom nisam htio. Bili su uplašeni i uznemireni, jer sam ja ustao sa kamenog stola za balzamovanje upravo onda kada je prvi majstor potegao svoj oštri krivi nož da ga zavuče kroz moje nozdrve i da očisti jednu polu moje lobanje.

Sve mi se činilo veće nego što jeste i ničemu nisam znao ime. Međutim, sve sam vidio tako jasno da sam se pitao nije li moj ljudski vid prije smrti bio samo sljepilo. "Ovaj čovjek koji sada korača napuštajući mrtve sam ja...", mislio sam. "A ja sam onaj isti koji je živio". Tada, tek probuđen, više sam bio obuzet svojim gledanjem, time da vidim, nego bilo čim drugim — ako sam osim toga još nešto i imao. Uopće se nisam mogao prisjetiti da imam Nuti, ili Nitagrit toliko je smrt duboka. Pa ipak, nisam ni pomišljao na to da sanjam, niti sam sumnjao u to da sam uskrsnuo.

Put ispred mene se sužavao i ja zastanem pomislivši da me oči varaju i da je put kojim sam išao posvuda bio jednako širok i nije se sužavao. "Staću ovdje", reknem samome sebi, "jer mi je hod bez smisla". Vjerovao sam da je odgonetka jednostavna, ali sâm je nisam mogao razriješiti. Bio sam izgubio ljudske navike i sve mi je izgledalo novo i nepoznato.

Neki vojnik stade ispred mene i zabi svoje koplje u pijesak, pa glasno i razgovijetno reče:

— Zašto si go?

Nisam ga razumio. Htjedoh da ga upitam zašto sužavanje puta ispred mene izmiče, ali kada sam otvorio usta da izgovorim riječ, čuh kako iz mene naviru nerazumljivi glasovi bez smisla, pa poslije nekoliko pokušaja odustanem. Gledao sam ljude, bića slična meni, Nil, dine kako u beskrajnom nizu nestaju prema istoku, palme i polja duž obala, hramove Memfisa u daljini ispred sebe, svjetlo koje je blještalo na uglačanim stranama piramida.Sve sam to gledao sa čuđenjem. Činilo mi se da sam ogroman i da Nil mogu dlanom pregraditi, a da ne načinim ni jedan jedini korak, a uz to i da se ne sagnem. Bio sam zabrinut kako ću ja ovako velik ući u grad. Ali domalo uvjerim se da nije tako kako sam mislio, da je preda mnom golem prostor, mada sam ga mogao jednom šakom zakriliti i opet ništa da ne vidim.

Baš kao u potpuno jasnom snu, prepoznavao sam ljude koje sam sretao u životu. Ako je svakom dat jedan život i jedna smrt, onda su mi demoni i bogovi života i smrti Oziris i Knum poklonili i drugi život i ja sam htio da ga uzmem. Ta nikome nisam bio dužnik: ni Ozirisu, ni Anibusu, ni Knumu, jer niti sam htio život, niti sam htio smrt. Ali začudo, ja još uvijek nisam osjećao nikakvu radost.

Čuo sam da me poneko od ljudi doziva imenom: "Neferti, Neferti...! i ja sam se osvrtao. Tako smo došli do Ambu, bogataške četvrti, nedaleko od južne kapije kroz koju smo prošli i ja ugledah svoju kuću. Odmah sam je prepoznao i odmah sam shvatio da je to moj dom, ali nisam znao da imam Nuti i Nitagrit, niti da imam Eunanu, slugu Jea i ostalo što sam imao. Za mnom, kroz kapiju moje kuće, uđu neki ljudi, provedu me pored svetišta i ja zastanem pred ribnjakom pored kojeg sam se inače odmarao. U taj mah ugledam Nitagrit i prepoznam je. Ona mi s vriskom potrča u susret, no kako sam ja stajao nijem i nepomičan, to me moja žena samo bojažljivo dotače. Onda svi izađoše pred mene i uvedoše me u kuću. "Neferti, jesi li to ti?" "Neferti jesi li živ?" "Neferti, Neferti...", dovikivali su sa svih strana silno uzbuđeni, dotičući me i pipajući. Polahko me privedu mojoj postelji, onoj istoj u kojoj sam umro i ja legnem kao da sam bolestan, zažmirivši jedan tren. Pogledavši, vidio sam da na mojoj postelji sjede Nitagrit i umorna kći Nuti. Nitagrit reče:

— Cijeli dan i cijelu noć žmirio si potpuno nepomičan i mi smo se bojali da ćeš ponovo umrijeti.

I da nisam izgubio dar govora, ja im nikako ne bih mogao objasniti da sam oči sklopio samo na jedan tren.

II

Kako sam učio ono što sam mrtav bio zaboravio

Moj povratak bio je čudesan i neobičan doživljaj za Nitagrit, i Nuti, za Eunanu nadglednika moga imanja, za Jea slugu i ostale koji su radili u mojoj kući i u vrtu, za one koji su me poznavali; za Anuia, pisara u Hramu, koji je mislio da će sada on biti vrhovni pisar, za Pravosvećenika i za sve koji su za to čuli, a sami me nisu poznavali.

Kako je sve što sam znao bilo mojom smrću prosto zbrisano i nestalo, a ja se vratio među žive, učili su me imena stvari i sve drugo što ljudi rade. Ponajviše se oko toga trudila moja žena Nitagrit, koju sam također bio potpuno zaboravio; a vidio sam je savršeno jasno, samo što se ničega nisam mogao sjetiti, ni ljubavi, ni onoga što je ona meni

bila, niti sam razumio njeno tijelo — samo sam je svu jasno vidio. Bilo je dovoljno da jedanput vidim kako se pregiba, pa da to zapamtim. A kako sam s lahkoćom pamtio sve što sam vidio, recimo, na njenom licu, njenu glavu sa svih strana, njenu kosu i nju u svim položajima, nju izdaleka, pa bliže, nju na suncu, ili u ložnici pri slabom svjetlu, to sam za kratko vrijeme od onoga šta je moja žena Nitagrit, znao veoma mnogo. Tako je sve za mene uvijek i neprekidno bilo novo i drugo. Ako sam slušao ono što su oni govorili između sebe, razumio sam jasno i bez ikakvog napora one riječi koje sam do tada bio naučio. A učenje bi zasigurno trajalo beskonačno da nisam sve što su mi jedanput kazali odmah pamtio. I kada je moja žena Nitagrit prvi put rekla:

— Ovoj stvari je ime..., ja sam odmah razumio da "ovoj stvari je ime", znači "ovoj stvari je ime".

Često su se smijali učeći me kako se uzimaju jela, a moju kći Nuti to je ponajviše uveseljavalo; jer ja sam u početku htio da popijem ribu, a vino da isiječem nožem. Ali to je bilo samo jedanput, poslije toga više nikada nisam griješio. I ničemu me nisu morali dva puta podučavati. Ako bi rekli: ovako se sjeda na rogožinu, a ovako se pomjera stolac, ili ovako se skupljaju smokve ispod drveća, ili ovako se tijelo maže uljem, ili, ovako se odvajaju sjemenke iz voća, ja bih činio stvari onako kako treba — i više o njima nisam mislio.

Mislio sam o nečemu drugome, bar u početku, a mislio sam kako niko od njih, ni moja žena, ni Nuti, ni Eunana, ni Je, ne vide dok, recimo večeramo, večera — prolazi! Zadugo sam mislio zašto se niko o tome ne brine i zašto to niko ne pokušava da zaustavi.

Činilo mi se, naročito u prvi mah, da bi oni morali ispružiti ruke ispred sebe, pa i nogama se nekako odupirati tome što je nestajalo. Pitao sam se kako to da oni o tome ne govore, ili kako to da oni ne viču, ili kako to da zbog toga ne plaču.

Nisam o tome govorio, samo sam gledao, a to mi je palo na pamet.

Sedamdeset dana od moje smrti trebalo je obaviti obred "otvaranja usta", pa Nitagrit reče Eunani, nadgledniku, da prinese obilne žrtve hramu boga Ptah. Žrtve smo prinijeli i u domaćem svetištu i ja sam se potpuno prisjetio obreda, bez ičije pomoći. Poslije toga Nitagrit priredi gozbu na kojoj Je tri puta iznese mali sarkofag u kojem je ležao vjerno izrađen mrtvac i prinese ga svakom od pozvanih da bi veselje u čast moga povratka među žive bilo što veće. Poslije gozbe Nitagrit mi priđe i reče:

— Večeras su moje družbenice plesale ljubavni ples. Neferti. Zar ti to ništa ne kazuje?

— Palmovo pivo koje sam tokom gozbe obilno pio nije na mene nimalo djelovalo, ali su oči moje žene blistale, a lice joj je bilo zažareno od ljubavne čežnje.

Privukla me je na sebe i igrala se sa mnom kao sa nemoćnim dječakom. Činila je sama sve ženske ljubavne pokrete, a onda je sa mnom činila samo muške ljubavne pokrete. Potom sam i ja sam činio sve onako kako mi je pokazala i tako smo udruženo nastavili igru. Kada se moj ud ukrutio, ona ga povuče svom toplom središtu i ja polegoh po njoj, ali ostadoh nepomičan. Nitagrit se umiri, odvoji se od mene i ode.

Ujutro je stajala obučena u svečani prozirni futu. Oko vrata joj je stajala široka ogrlica koja je u uskim prugama crvene, plave i žute boje išla od obnaženih grudi do vrata. Periku sa stotinama tankih pletenčica, koje su padale preko ramena, podvezala je preko čela širokom trakom i u nju zatakla bijeli lotosov cvijet. Na nogama nije imala sandale nego se propinjala na prste da bude viša i smiješila se. Stajala je ispred zida koji je bio oslikan riječima Anibusa i znacima dobre zore i obilnog ploda. Odmah sam je primijetio, jer sam sinoć zaboravio zaklopiti oči. Pružila mi je ruke kroz mrežu na mojoj postelji i trčeći i smijući se odvela me do tople kupelji u kojoj me je okupala kao što je kupala Nuti. Potom otjera Jea, koji je došao da me izmasira i sama sve obavi umjesto njega. Štedro me je namazala uljem i obukla mi dugu bijelu haljinu. Na glavu mi stavi kapicu i mahramu koja mi je padala na potiljak, a onda otrča pa se vrati sama noseći poslužavnik na kome su bile pečene ptičice, hurme, smokve i mali vrč crnog kritskog vina. Sve to stavi preda me veselo me gledajući i vrteći svojom lijepom glavom. Ja sam sjedio nepomičan, a ona se uspravi na koljena i svojim tankim prstima otkidaše duge končaste komadiće mesa gurajući ih u moja usta. Kada sam zakrenuo glavu, ponovo me uza za ruke i povede u vrt.

U zraku se osjećao opojan miris smola i drveća našega vrta i suhi miris pijeska koji je dražio nozdrve. Pod jednom sikomorom, u gustom hladu žbunja koje su sluge pod nadzorom Jea neprekidno polijevale vodom, sjedio je pisar Anui, prvi pisar do mene. Ispred njega stajao je stolac sa jelima i voćem i vrč do vrha napunjen pivom. Na koljenima je držao tek odvijen svitak neispisanog papirusa. Desno od njega na platnenoj prostirci crvene boje stajao je moj pribor za pisanje, svici papirusa, pera, crnilo i nekoliko uglačanih kamenih pločica.

— Vrijeme je da vratiš sjećanja na pisma. Neferti. Zamolila sam Anuia da te podsjeti na vještinu koju si umrijevši zaboravio! Mirno sam sjeo, podavio noge, prihvatio svitak, pero i crnilo i uz pomoć Anuia za nekoliko dana vratio sve znakove u sjećanje, a u svoje prste onu vještinu i gipkost koja mi je donijela naziv vrhovnog pisara hrama boga Ptah ovdje u Memfisu.

Nakon toga ni u čemu me više nije trebalo podučavati.

Čak sam sada znao i više nego oni i više nego prije. Razmišljao sam o svome životu prisjećajući se prvo onoga što je bilo na dan moje smrti, a potom onoga što je bilo dan ranije. Ni jedan čas svoga života nisam preskočio, niti su mi se stvari vraćale, bez reda čas ova, a čas ona. Tako sam se idući unatrag prisjetio cijeloga svoga života, pa sam ponekad Nitagrit pričao o nepoznatim događajima na koje je ona bila potpuno zaboravila.

Vijest da sam se iz mrtvih vratio među žive doprla je i do njegove svetosti faraona Amenhotepa, novog faraona, božanskog sina sunca, cara Gornjeg i Donjeg Egipta i on je htio u to da se uvjeri.

Zaista je to čudo, mislio sam, umrijeti pa oživjeti, kad evo i sam faraon želi da me vidi. Prvo su došli svećenici, njih dvojica da vide da li ja postojim, iako su znali da ja postojim. Došli su u podne po najvećoj žegi kada je svuda uokolo mir. Nitagrit im je žurno pošla u susret i izdaleka se naklonila, a ja sam sjedio u hladu ribnjaka po kome je tiho prskala voda i koji je bio između nas. Pa ipak sam čuo da kažu:

— Priča se da je Neferti ustao iz mrtvih.

Prišavši, govorili su glasno, ali ja ih više nisam slušao. A sve sam vidio: uznemirenost na licu moje žene i mir na licima svećenika. Htio sam da me pitaju da li sam ustao iz mrtvih, a ja da im odgovorim da jesam, ali jasnije od njihovih riječi čuo sam šum vode, tome se potpuno prepustio, pa se ne sjećam ni kada ni kako su otišli. Žena mi poslije reče da su svećenici nekoliko puta pitali jesam li ustao iz mrtvih, da li je to istina.

— Nisi im odao poštovanje. Kada drugi put dođu, nemoj na to zaboraviti.

Odem odatle u vrt i koračajući pomislim da hodam; i samo što sam pomislio da hodam, zastao sam. Sigurno sam satima stajao na istom mjestu ne znajući kako da načinim korak, toliko sam se nad tim začudio. Zaista je Nitagrit imala pravo kad je svećenicima rekla da se još nisam oporavio. Jea me zateče kako stojim nepomičan i upita me:

— Zašto tako stojite, gospodaru?

A ja mu odgovorim:

— Samo što sam pomislio da hodam, tome sam se toliko začudio da sada više ne znam kako se hoda.

Jea se veselo smijao:

— Ovako, gospodaru, — reče mi i sam načini nekoliko koraka. Potom se i ja pokrenem. I ono što mi je bilo nemoguće ponovo mi je bilo lahko. Bilo je lahko isto onako kao što mi je bilo lahko prije nego što sam pomislio da hodam. I na to odmah zaboravim.

Siđem na kraj svoga vrta, tamo gdje inače gotovo nikada nisam silazio, i naslonim se na jednu palmu. Gledao sam pravo da vidim šta vidim. Polja ispresijecana kanalima, zelen pojas nejednake širine na drugoj obali Nila i palme iskrzanih krošnji kako u skupinama od po dvije-tri, tu i tamo, strše. Da sve to nisam vidio pojedinačno i da sve to nisam u sebi označio imenom, ništa ne bih vidio. Ovako sam gledao dio obale i osjećao cijelu obalu sve donde lijevo i desno dokle sam inače mogao vidjeti. Mada je cijeli predio bio ispred mene, mogao sam ga vidjeti samo dio po dio. Tako sam desno, nizvodno, prvo razgledao zidove i goleme stupove hrama Amona Ra i niska zdanja oko njega. Potom nekoliko lađa uz samu obalu. A kada sam se okrenuo uzvodno, vidio sam širok prolaz kroz papirus do obale i goveda koja su pastiri dognali na pojilo. Zatim sam razgledao polja na svojoj obali zadržavši pogled na svakom čovjeku kojeg sam uočio među kanalima, ili duž širokog nasipa koji je put što vodi od Memfisa u pokrajinu Gosen. I zaista moj pogled je brzo zbrajao ono što je vidio, a ja sam tiho da gotovo ni sam sebe u sebi nisam čuo, označavao stvari imenom i tek tako vidio.

Odnekud do mene doprije dalek povik nekog felaha i još tiše nego taj povik, plač moje Nuti. Inače je sve bilo tiho i nepomično.

Shvatio sam da više nikada ništa neću zaboraviti i da ću, kad god budem htio, sve ponovo vidjeti upravo tako kako sam vidio. A prije smrti mnoge stvari koje sam čak želio da zapamtim — teško sam pamtio, a lahko zaboravljao.

Konačno sam bio potpuno oporavljen i ni učemu nisam griješio. Čak sam u svemu bio besprijekoran. I prvih dana moga potpunog ozdravljenja svi u kući gledali su me s radošću i udivljenjem.

Spremao sam se za povratak u hram gdje će po mene doći svećenici i odvesti me pred lice mladog faraona Amenhotepa. Pregledao sam svoja pera, papiruse, zdjele sa crvenim i crnim mastilom, ošišao sam sve dlake sa svoga tijela i prema njihovoj težini odmjerio mjeru srebra koju sam po Eunani poslao svećeniku koji je hranio svete pavijane u hramu boga

Tota. Potom sam sjeo da napišem pjesmu o svome uskrsnuću, ali je nisam napisao. I dok sam se tako mučio da napišem pjesmu, pitajući se nisu li mi bogovi u ovom drugom životu uskratili tu vještinu koju sam nekad posjedovao, dođe mi kći Nuti i reče onako kako djeca govore:

— Ti nisi moj otac?

— Zašto? — upitam je.

— Zato što si ti umro.

Ali ja sam ponovo oživio, — rekao sam.

— Ne, reče ona, — ti si umro. Ja se tebe bojim. Nemoj me gledati. Idi iz ove kuće.

Kada sam ispružio ruku da je dotaknem, zavriskala je od straha i pobjegla. Nakon nekoliko dana bojala me se i Nitagrit i ja sam čuo kako plače, a Jea i sluge padale su ničice kada bih ja naišao. Jedino je Eunana ostao isti, ali mi nije prilazio bliže od dva koraka i tako bi sa mnom razgovarao.

Razmišljao sam zašto ne osjećam radost što sam ponovo živ? Zašto ne mogu da napišem pjesmu i zašto ništa ne osjećam prema Nitagrit i Nuti? — ali odgovor nisam našao.

GREŠKA

Čim sam te ugledao, mladiću, imao sam potrebu da ti ispričam nešto što nikada nikome nisam ispričao. Možda zato što sam, nemoj se uvrijediti, sada spreman da to ispričam bilo kome. Taj događaj za mene više nema značaja, iako sam ga tajio u svojoj duši dugi niz godina.

Sve do svoje četrdesete nisam zavolio nijednu ženu. Bio sam pretjerano ljubomoran i izbirljiv i želio sam da nađem djevojku koja bi pripadala samo meni. Vrijeme sam provodio po čajdžinicama nalazeći u opijumu prividnu utjehu i varljiv zaborav. Nadu da ću se jednoga dana izmijeniti nisam gajio, a da se vežem uz neku koju ne bih volio, nisam mogao. Pa ipak, držao sam da sam, ako ne besprijekoran čovjek, a ono sasma živ, ako shvataš šta time hoću da kažem. Možda nećeš vjerovati, ali ja sam se zagledao u trinaestogodišnju djevojčicu, kćerku jednog mog prijatelja. Nemoj misliti da je u tome bilo išta ružno, ili nastrano, naprotiv, prije bi se moglo reći da je bilo naivno i nestvarno. El-Azer je bila lijepa, pametna i dobra i s mnogo izvjesnosti se dalo naslutiti da će i kad odraste zadržati i razviti sve te osobine.

Tako sam, kao prijatelj Hakim el-Bira, njena oca, gotovo svakodnevno zalazio u njihovu kuću tajeći svoju ljubav. Budno sam motrio sve što je El-Azer radila, nadzirao je i s golemom predanošću brinuo se o njoj i o njenom vaspitanju. Roditelji su mi bili zahvalni ne sluteći da je sva dobrota kojom sam je obasipao samo moja puka sebičnost.

Hakim el-Bir bio je sin nekog kadije, nekoliko godina stariji od mene, veoma sujetan, toliko sujetan da je još kao softa svoj studij sasvim napustio jer nije mogao podnijeti da ga mule i muderisi propituju. Prije nego što smo se upoznali djelovao mi je odbojno i taj dojam kod mene nikad nije potpuno iščezao. On je mene, naprotiv, volio, ali je za njega bilo i mučenje koje je pomno krio, dok ga je naše prijateljstvo, u isti mah, tištalo i razdiralo. I pored sve iskrenosti ja sam prema njemu uvijek bio suzdržan. Žena mu je bila oniska, širokog lica, krupnih plavih očiju, šutljiva, mirna, povučena. Jedna od onih nezamjetljivih osoba kojima

život daje sve i donosi nepredvidiva iskustva. O svemu je znala mnogo više nego što je to, recimo Hakim el-Bir mogao i da pretpostavlja. Preda mnom lice nije pokrivala.

Kada je El-Azer napunila petnaest godina, sva moja predviđanja o njenoj ljepoti obistinila su se. Nagovijestio sam njenom ocu svoju ljubav ali se on žestoko suprotstavio i zaprijetio mi da će me ubiti ako bilo šta pokušam. "Na tvojoj sam strani što se tiče bilo koje druge žene, ali moja kći nije za tebe!", rekao je odlučno.

Duboko sam posumnjao u njegovo prijateljstvo. Odgovorio sam da je jedina spona među nama sve ovo vrijeme bila samo njegova kći. Znao sam da će ga to povrijediti. Pa ipak se nismo posvađali i sve je i dalje ostalo, manje-više, isto kao i prije.

Kad smo prvi put ja i El-Azer ostali nasamo, sve sam joj ispripovijedao. Godinu dana smo se krišom sastajali i vodili, slobodno mogu reći, djetinju ljubav, sve dok jednom nije odlučila da mi nešto kupi i pokloni. Moraš znati, mladiću, da je bila veoma čedna, da sama nije nigdje izlazila i da je za sve te godine niko osim mene nije ni dotakao. Želio sam da taj poklon bude sasvim neokaljan i čist po svemu, pa sam je zamolio da pri kupovini misli samo na mene, da nijednog čovjeka, ili mladića, usput ne pogleda, te da ni s kim ne progovori ni jedne suvišne riječi. Rado je obećala da će sve biti upravo tako kako sam tražio.

Sutradan sam dobio poklon, bio je to mali pješčani sat, koji je za mene odmah postao svetinja, a već prekosutra sam saznao da ništa nije bilo onako kako smo se dogovorili.

Uveče sam je odveo u pustinju, daleko od očiju ljudi i bacivši se u pijesak tukao i grebao čas nju, a čas sebe. Proklinjao sam i urlao samo ja, a plakali smo oboje. Ne sjećam se kada i kako je otišla, ali se sjećam da sam dugo ostao sam, između neba i zemlje.

Razmišljajući i tražeći uzrok svemu što se dogodilo, shvatio sam da je moja žudnja za čistom ljubavlju ponikla iz najprljavijih pobuda. U prvi mah sam se zaprepastio nad tim saznanjem, jer sam bio duboko uvjeren da je moja čežnja za čednom i neiskvarenom ženom potpuno iskrena. Pa ipak me je ta spoznaja dobrano oslobodila muka koje sam osjećao i naprosto me preporodila. Sada sam sve te stvari gledao onakvim kakve jesu i vidio ih u svoj njihovoj golotinji. Čak sam s izvjesnom zluradošću shvatio da je El-Azer, ona koju sam štitio od svega što je prljavo i nedolično, u dubini svoje duše razbludna i podatna, a da toga sama nije bila ni svjesna. Ponovo sam je zavolio. Sjetio sam se da mi je Hakim-el Bir jednom prilikom rekao da će svoj život smatrati

promašenim ako nekoga ne ubije. Najednom sam u blagom, materinskom pogledu Hakimove žene ugledao nezajažljivu pohlepu. Sva ta saznanja bila su teška, gotovo porazna, ali umjesto da me dotuku, ona su me osnažila, činilo mi se da sam, kao Ankakuš, iznikao iz vlastitog pepela.

Želio sam da sve počnem iznova, ali sam znao da se El-Azer neće odazvati na moj poziv i da ću je samo još više udaljiti od sebe ako joj pridem i uputim joj makar i jednu jedinu riječ. Sjetio sam se da je imala običaj da potvrdi svaki svoj osjećaj i doživljaj tako što bi ga ponovila. Odlazio sam na ona mjesta gdje smo se nekada sastajali i — čekao. Nisam bio ni nestrpljiv ni nesretan, za mene vrijeme više nije postojalo. Napokon je došla. Stajao sam na onom istom mjestu gdje me je prvi put poljubila. Prišla je oklijevajući, ali je bila mirna i pribrana. Neznatno sam se izmakao da me ne okrzne. Očekivao sam da će pokušati ponovo. Nisam se prevario. Izmakao sam se, ali kao ni prvi put moje izmicanje nije bilo ni osorno ni uvredljivo. Osmijehnula se gotovo s prezirom, a onda otišla. Jedna tanušna nit bila je nova veza među nama. Kada smo se slijedeći put sreli, opet je htjela da me okrzne, ali joj to ni ovaj put nisam dopustio. Nakon toga slijedile su stvari koje ja ne znam riječima da iskažem. To su stvari koje se naprosto ne mogu iskazati; ostaje ti jedino da mi povjeruješ.

Za kratko vrijeme mnogi od onih koji me doskora nisu primjećivali — zavoljeli su me. Poslovi sa začinima, koje sam započeo, izvrsno su napredovali. Čak je i moje lice poprimilo crte kakve sam oduvijek priželjkivao. El-Azer je znala i osjećala da je volim, ali sebi nikako nije mogla objasniti kako uspijevam da joj se oduprem, niti je mogla da shvati sve te nevjerovatne, nagle promjene u mom životu. Ali moja usredsređenost bila je tolika da noću, kada bi došlo vrijeme počinku, nisam mogao da zaspim. Opuštajući se ja sam se ponovo pretapao u bolno i razočarano biće. Slobodno mogu reći da sam danju bio najsretniji, a noću najnesretniji čovjek na svijetu. Pa ipak, moj život je uskoro postao tako silovit da mi danima san uopće nije bio ni potreban.

El-Azer se sve više saplitala i padala i ne prođe dugo, a otac se poče žaliti na bestidno ponašanje svoje kćeri. I kada su već skoro svi mislili da je djevojka propala, ja sam je prihvatio. U isti mah, gotovo nesvjesno, na način koji ti također nikako ne mogu opisati riječima, podsticao sam i njenoga oca da bude onakav kakav zapravo i jeste. Nesretnik se lomio između ljubavi koju je prema meni osjećao i mržnje

kojoj nije nalazio jasan i opravdan razlog. Možda će ti to izgledati čudno, ali dosegnuvši svoju punu sreću, ja više nisam htio da živim.

Sjeo sam i napisao, kako sam najbolje znao i umio, sve ovo što sam i tebi ispričao, odredivši mjesto, dan, čas i način sopstvene pogibije. Objasnio sam što sam jasnije mogao da čovjek koji će me ubiti, nije uopće kriv za moju smrt.

Dobro se sjećam Hakima-el-Bira u trenutku kada je trebalo da mi zada posljednji, smrtni udarac. Bio je blažen i ustreptao, a kazna koja ga je čekala činila mu se ništavnom prema onome što je on tada osjećao. U posljednji čas, pred licem smrti, shvatio sam da sam načinio samo jednu jedinu grešku. Umakao sam. I evo, već godinama ja sam, u stvari, mrtav. A, začudo, jedino pomisao na tu grešku koju sam napravio, spolja i naizgled, održava me u životu.

Ti se pitaš koju grešku?

Ja ti, mladiću, to ne mogu reći. A ne mogu ti to reći zato što bih, možda, i tebe mogao da unesrećim.

KNJIGA ADEMA KAHRIMANA
NAPISANA NEDŽADOM IBRIŠIMOVIĆEM BOSANCEM

1.

I Adem Kahriman piše knjigu.

On hoće da napiše knjigu kojom bi spriječio zločine koji su se već dogodili. On je na ovoj strani, a zločinci su na onoj strani. Adem Kahriman nije tamo.

On sada ima pedeset i dvije godine, ranije je imao manje.

E, sad, kakav je Adem Kahriman čovjek? Nije plav! To je sve što smijem o njemu reći, mada me i tu malo zbunjuje ta riječ "plav". Jer plav nije žut. Dakle, trebalo bi napisati: Adem nije žut, a kad to kažem tek onda nastaju nevjerovatne poteškoće. Najprije, svejedno što je rečeno da Adem nije žut, pred čitaoca, baš kao za inat, izbija bolesno, nepostojeće, bljedilo Ademova lica. Možda je najbolje ovako: kosa prosijeda, brkove i bradu brije, crte lica pravilne, osobenih znakova nema.

Platon kaže da je čovjek biće na dvije noge bez perja. To se mirne duše može primijeniti i na Adema — Adem Kahriman je biće na dvije noge bez perja. A i ja sam im sličan.

Čini mi se da je mnogo lakše reći kakav je Adem Kahriman pisac. Kao pisac je dobar, ali je nepoznat.

On stanuje na petom, ja na četvrtom spratu. Prozori nam gledaju na brdo Igman, iza aerodroma. Igman neprekidno, i danju i noću, mijenja svoje boje, uvijek je lijep, odavde je sav grgurav, ponekad s pramenovima magle. Iza Igmana naziru se sniježni vrhovi planine Treskavice. Adem voli snijeg. Njegova žena Ljeposava voli bijelo i plavo, takav joj je namještaj. Adem nema ništa protiv toga, on voli dvanaest boja, svaku posebno.

Adem Kahriman je rođen u Sarajevu. Kad se kaže da je Adem rođen u Sarajevu to malo zbunjuje. Jer da je tek rođena beba velika kao Sarajevo onda bi se i moglo reći da je rođena u Sarajevu — cijela beba — cijelo Sarajevo, ali, tako ogromne bebe nema. Da se kaže: atomska

bomba pala na Sarajevo, to je, možda, prihvatljivo, jedna atomska bomba — jedno Sarajevo, ali jedna beba jedan grad, to je pretjerano.

Ademovo biće uglavnom je usredsriđeđeno u gornjem dijelu Ademova tijela, u prsima u kojima mu neprekidno kuca srce, u glavi s ustima koja govore, očima koje gledaju i ušima koje čuju; a ako prstima ruke dotiče lice, onda se tu većma sabiru topla zračenja; svoje lice ne vidi dok se ne pogleda u ogledalo; čim se odmakne više ne zna kako izgleda. U njemu je duša, osjećajan je i iskren, ima moć predosjećanja, može da vodi nijeme razgovore, sposoban je da drugog vidi kroz njegova leđa a da mu prethodno ne čuje glas. U stanju je svoju dušu da izjednači s tuđom dušom, ali to čini rijetko, s najvećim oprezom i neprekidnom obzirnošću prije svega zbog toga što se čovjek sa čijom se dušom izjednači opire toliko da mu prijeti smrću, a i zato što Adem Kahriman nije siguran da bi čovjeka sa čijom se dušom izjednačio volio neprekidno do kraja svoga života.

Kada je sam, užasava se ljudi, kada je s ljudima, bere pamet, ali često griješi; sve su mu životinje nepojamne, ali voli da ih gleda.

2.

Godine 1942. hadžiji Tahiroviću iz Foče četnici su oderali kožu s leđa, prebacili mu je preko glave i stavili natpis: "Muslimanka s feredžom".

To je prva rečenica Ademove knjige koju je počeo da piše početkom aprila 1992. godine, pedeset godina nakon što se zločin dogodio. Ali početkom aprila 1992, četnici su ponovo napali Foču, a dr Vojislav Vojvodić, čovjek koji također piše knjige, 21. aprila 1992. u selu Tabaci, poviše Foče, nogom je šutnuo ljudsku glavu. Dr V. Vojvodić je bio u Sarajevu pa je otišao u Foču i postao četnik; možda je bio četnik i u Sarajevu, ali se to nije vidjelo.

Niko nije vjerovao da će se četnici opet pojaviti, nakon što su u filmu "Neretva", na čelu sa Orsonom Velsom, do nogu potučeni.

Dr V. Vojvodić je ljudsku glavu šutnuo bivšem ministru bosanske vlade; oni su se, posigurno, nadali da čitalac to neće vidjeti; ali, čitalac to vidi; poslije su, dabome, morali oprati obuću i, možda, manžetne na pantalonama.

Kako Adem Kahriman kani spriječiti četnike da hadžiji Tahiroviću iz Foče ne oderu kožu s leđa kada se to već dogodilo, ne znam. Ali pitanje se nameće samo od sebe — ako Adem može da spriječi zločine

koji su se dogodili prije pedeset godina, zašto ne spriječava zločine koji se događaju sada?

Bojim se da je Adem Kahriman zatečen, jer ako mu i pođe za rukom da spriječi zločine koji su se dogodili prije pedeset godina, ove, izgleda, neće moći nikako.

Nezgoda s pisanjem je i u tome što ako kažeš jedno, ne možeš da kažeš nešto drugo.

Recimo, nešto sporedno: svi su doktori, posljednjih pedeset godina, mislili kao Marks. Sada više tako ne misle.

Ona glava koju je bosanski ministar šutnuo profesoru dr Vojislavu Vojvodiću, a Vojvodić ministru, dok je bila na ramenu glava, pripadala je seljaku iz sela Tabaci, poviše Foče, koji je bio poznat po svom stadu.

Glava je kriknula i zakrkljala a potom je bačena u zelenu travu; tako su se u njoj zauvijek ugasile sve zvijezde kosmosa onako kako ih čitalac može da vidi.

Domaćinu nisu odrubili glavu odmah, najprije su zatražili trideset ovaca, deset janjaca, mezu, rakiju, sjeli za hastal na drvene klupe — ministar, profesor i sedam četnika. Onda su zatražili pare. Domaćin se usprotivio.

Tri četnika su ga odveli u šumu, iza kuće, i zaklali.

A zaklali su ga i zato što hoće da u gradovima niz rijeku Drinu žive samo Srbi. Tu zamisao zamislili su književnici koji pišu knjige u Beogradu. A zamisao kao zamisao je nevidljiva. Onaj ko je nema ne zna gdje je. Tako su dva Srbina u Bratuncu naišla na Bošnjaka koji je mrtav ležao na zemlji. Ta dva Srbina ne pišu knjige. Prepoznali su mrtvog Bošnjaka jer su ga znali od ranije; noževima su mu urezali krstove i CCCC, iskopali oči, odsjekli ruku, a tijelo objesili na drvo i zapalili.

Sada to gledaju književnici u Beogradu. Oni gledaju to a njih gleda svako ovo slovo. Adem Kahriman zna da oni koji pišu knjige znaju svako slovo.

Ministar je šutnuo glavu i rekao Vojvodiću da ništa ne brine, jer će u svim gradovima niz rijeku Drinu biti biblioteke a u svakoj biblioteci po jedna ovakva glava. Ministar ne piše knjige, on je lektor i njegove zamisli teško prodiru u lijepu književnost.

3.

— Kako to kanite spriječiti zločine koji su se dogodili? — upitao sam Adema Kahrimana. — Kada biste to uspjeli, mogli biste da poletite ljudima u zagrljaj.

— Knjigom koju sam počeo da pišem — odgovori Kahriman.
— Ali to je nemoguće.
— Nije.
— Kako nije?
— Jeste li pročitali prvu rečenicu?
— Jesam.
— Jeste li ranije znali za sudbinu hadžije Tahirovića iz Foče?
— Nisam.
— A sada znate?
— Znam.
— I vidite ga?
— Vidim.
— Vidite li ga mrtvog?
— Ne... Vidim ga kako stoji u tom svom užasnom stanju.
— Eto — reče Adem. — Ostaje mi još to da spriječim da ga ne oderu...
— Ali kako...?
— Izgleda nemoguće, ali ću i to pokušati — reče Adem Kahriman i o tome više nije htio da razgovara.

To je bilo 22. maja 1992., onaj dan kada su četnici u selima poviše Rogatice ranjene ali žive ljude bacali u oganj.

POJAŠNJENJE

Četnik

Riječ četnik dođe od riječi četa. Četnici lažu. Četnik može biti samo Srbin. Četnici ubijaju Bošnjake. Tako zemlja Srbija hoće da osvoji zemlju Bosnu. Koljući, ubijajući, paleći, silujući i pljačkajući četnici se bore za srpstvo. Srpstvo je nešto što je samo srpsko: srpski ljudi, srpske žene, srpske ptice, srpske ribe i srpsko bilje. Uvrjedljivo je Srbima reći da su četnici, iako su četnici Srbi.*

Sarajevo

Sarajevo je prijestonica Bosne. Tu je mnogo džamija, i ostalih bogomolja, a ima dosta i pjevača i svirača. Oko grada su brda, a kroz grad teče Miljacka, plitka

* "Poslednjih trideset godina primećeno je da je let srpskih vrana sve tromiji i ukoliko se takva tendencija nastavi za manje od sto godina srpske vrane više neće leteti." O prirodi srpskoj, dr Svetislav Zec, Zemun, 1938, str. 372. U istoj knjizi O prirodi srpskoj, na str 97. u odjeljku "O srpskoj duši", vojni hirurg dr Vidosav M. Savić navodi slučaj nekog četnika Sofronija u čijim prsima je nakon obdukcije, pronađena duša u obliku vodeničkog točka koji su mogle okretati samo muslimanske suze.

rijeka ograđena visokim bijelim zidovima od kamena. Mnogo je slapova i mostova, a svaki most mogao bi da bude palača ili vrt ponad vode. Riječ Sarajevo dolazi od turske riječi saraj, što znači dvor i tako se prvi put spominje 1507. godine. Oko dvora bile su bašče, drvene džamije, hamam, han, vodovod, dućani i mlinovi. Godine 1521. u Sarajevu je osvanuo namjesnik, vezir Gazi Husrev-beg.

"Sabljom mahnu, podiže haire" veli za njega narodna pjesma.

Godine 1697. Sarajevo je opljačkao i spalio princ Eugen Savojski, što je šteta. Narednih trista godina Sarajevo je gorjelo još pet puta, što je pet puta veća šteta.

Sada se grad izdužio, pa je jednim svojim krakom zašao sebi za leđa iza brda Trebević. Tu je Dobrinja i tu živi Adem Kahriman.

Bosna

To je jedna dobra zemlja.

Bosna i Hercegovina

To je isto, samo što u Bosni brda nisu gola, a po Hercegovini jesu.

Drina

Drina je lijepa i studena rijeka koja spaja i razdvaja zemlju Bosnu i zemlju Srbiju. Na njenim obalama su bašče slične džennetskim, a bregovi ponad nje su veliki, umilni, pritajena daha.

CCCC

Četiri ćirilična slova "S" koja znače: samo sloga Srbina spasava ili nešto slično.

4.

— Hadžija se još muči? — rekoh sutradan.
— Muči — odvrati Kahriman i dodade:
— Pročitajte ovo...

U rano jutro posljednjeg četvrtka mjeseca marta 1942. godine četnici su ušli u selo Vrsinje, nekoliko kilometara od Milića, pokupili sve koje su našli, satjerali u mesdžid i zapalili. Tog jutra u Vrsinju je izgorjelo stotinu osamdeset i tri živa Allahova ljudska stvorenja. Među ovih stotinu osamdeset i tri šehida nalazio se i mjesni muallim Husein ef. Talović i sva njegova porodica: žena, četiri sina i kćerka.

— Ako ovo ne možete da spriječite, nemojte mi više davati da čitam — rekoh.
— Kiša! — reče Adem tiho. — Jaka kiša može ugasiti vatru!
— Kiša?
— Ne kiša! — reče Adem — nego meleći.
— Spasite ih! — rekoh.
— Spašeni su! — odgovori Adem.
— Ali to je samo u vašoj knjizi.

— Svejedno — odgovori Adem.

5.

— Imam rješenje! — rekoh Ademu. — *Stigma*.

Adem me povuče za rukav da čučnem, te i on čučnu. Napolju su se čuli pucnji i povremeno prasak granata i tu, u tom dijelu hodnika tako smo bili sigurniji. Bio je to pedeseti ili pedeset i prvi dan bombardiranja Dobrinje iz kasarne Lukavice, s brda Mojmila i s aerodroma.

— Neka zločinac, koji je hadžiji Tahiroviću oderao kožu s leđa *stigmom* na svoja pleća prenese svoj zločin! — rekoh uzbuđen.

— To je ludost! — odgovori Adem zgranut.

— Četniku je njegov zločin ukras, uspomena, uputa i oslonac i on se svoga zločina ne odriče. Kako vam je uopće to palo na pamet?

— Lahko! — rekoh.

— Lahko?! — upita Adem.

— To je četnik učinio — *stigmom*! — rekoh.

— To ste učinili vi! — reče Adem.

— Ne, to je učinio on!

— Onda je daleko dogurao! — odvrati Adem i dodade: — Ne želim da gledam dvojicu unakaženih, nego nijednog!

— Trudiću se da ubuduće pažljivije čitam vašu knjigu — rekoh pogružen.

6.

— Selamu alejkum — rekoh.

— Alejkumu selam — odgovori Adem.

Pili smo i — pušili čaj. Iz susjedne sobe čulo se nekoliko muških i nekoliko ženskih glasova. Vani su povremeno pljuštali meci; nedvosmisleno je kreštala i jedna vrana, ali, ovo je papir, pa se, možda, ne čuje.

— Dobro jutro, komšija — reče Ljeposava.

— Dobro jutro — rekoh.

— Sinoć nam je granata skršila cvijeće na balkonu — reče Ljeposava osmjehujući se — idem ga zaliti.

— Prvih dana vrapci se uopće nisu čuli — reče Adem. — Nakon izvjesnog vremena čuli su se između pucnjave. Sada se čuju neprekidno, pucalo — nepucalo.

— Sanjao sam da sam četnik — rekoh.

Adem se osmjehnu.

— Sanjao sam da sam četnik i da se grohotom smijem hadžiji Tahiroviću čiju glavu pokriva njegova vlastita koža zderana mu s leđa...

— Dugo...? — upita Adem.

— Pa tako... — rekoh.

— To je dobro — reče Adem.

— Kako to...? — upitao sam začuđen.

— Pa dok ste ga sanjali nisu ga pekle rane — odgovori Adem.

Četnici su ljudi koje Bošnjak očima ne može da prepozna, samo zna da živi s njima i da im se stegna dodiruju.

— I ja sam sinoć sanjao da su tri četnika upala u moj stan. Jedan je imao nisku odsječenih dječijih prstiju oko vrata.

Prvih dana rata svi stanari i Bošnjaci i Srbi i Hrvati poskidali su imena sa svojih vrata; još se nije znalo hoće li četnici osvojiti Dobrinju.

— "Kako se zoveš?"

— "Adem".

— "A ti?"

— "Ljeposava".

— "Srpkinja?"

— "Da, ali Jugoslovenka" — drsko odgovori Ljeposava.

— "A mali?"

— "Orhan".

— "Skidajte se!" — rekoše četnici.

— "Stari obrezan a mali nije", reče jedan četnik.

— "Dobro izgleda ova kurva!", reče drugi.

— "Gdje su pare?", upita prvi.

— "Ovo je sve što imam", rekoh i potom se probudim od njihovih udaraca. Adem to reče i dodade:

— Ja nisam samo Bošnjak, ja sam Bosanac i Hercegovac. A nisam oduvijek bio Bosanac i Hercegovac. Oduvijek sam bio samo Bošnjak. A Hercegovinu sam zavolio nožnim prstima moga sina. On ima nožne prste svoga djeda po majci, a njegov djed po majci je Hercegovac — reče Adem. — Jedanaest godina volim nožne prste svoga sina i jedanaest godina volim Hercegovinu.

— Oprostite što pitam, ali da li je Orhanov djed po majci bio četnik?

— Ne, bio je partizan.

— A da li je Orhan osunećen?

Adem na to ne odgovori.

— Ko je to u vašoj sobi?

— Muhadžiri.

— Odakle?

— Iz onih zgrada u Dobrinji Pet što su sinoć izgorjele. Zapravo, oni su iz Vrsinja još prije tri mjeseca došli rođacima na Dobrinju. Tri dana i tri noći išli su pješke preko brdâ do Sarajeva. Policija će ih smjestiti u jedan od praznih stanova odbjeglih četnika u ulici Emila Zole, ili u ulici Lava Tolstoja, ili u ulici Miroslava Krleže, ili u ulici Franca Prešerna, ili u ulici Maka Dizdara.

U sobi, na podu, sjedilo je pet muškaraca i dvije žene. Oko njih su bili zavežljaji, a na sredini sobe, na čistoj bijeloj krpi stajao je načet kruh hljeba.

— Ovo je muallim Husein ef. Talović iz Vrsinja — reče Adem i pokaza rukom na starca. — Ovo su njegovi sinovi — reče i pokaza rukom četiri mladića. — Ovo je Huseinova hanuma, a ovo njihova kći.

I starac i mladići i žene bili su potpuno sijedi.

— Kiša nas je spasila — reče starac.

— I meleći — reče starica.

— Da ne bi kiše...

— Neko kuca — reče Ljeposava.

Na vrata uđe teritorijalac. Na glavi je imao zelenu beretku s grbom Bosne i Hercegovine, u rukama papovku, o pojasu dvije bombe i na lijevoj naramenici tespih.

— Hajdemo — reče teritorijalac.

Onda svi izađoše.

POJAŠNJENJE

Selo Vrsinje

To su kuće, štale, kolibe i brda. Brda su ista kao ona u Arabiji, samo što su obrasla travom. Doduše, brda u Vrsinju su zimi bijela, a brda u Arabiji nisu. U Arabiji zimi ne pada snijeg.

Mesdžid

Mesdžid je džamija bez munare i bez još koječega da ne nabrajam jer ću onda i to morati da pojašnjavam. Mesdžid u kome su četnici spalili sto osamdeset i tri živa Allahova ljudska stvorenja bio je na sred sela; pa iako su te muškarce, žene i djecu spalili četnici a ne komunisti, komunisti pedesetih godina nisu dali seljanima Vrsinja da ponovo sagrade svoj mesdžid. A i da jesu, koja fajda, sada bi ga opet zapalili, jer je namjena mesdžida da se u njemu spominje i veliča Allahovo ime, a komunisti su pedeset godina svaki dan i telefonom a ionako, psovali Boga. Oni ne znaju da je Bog dobar, a da đavo nije dobar. Oni to ne znaju. Ili, možda, znaju? Ne, oni to ne znaju. Ja znam da oni to nisu znali ni kad su bili komunisti, niti to znaju sada kada su postali četnici. A Allahova je volja da su komunisti imali telefon a da Vrsinjani nisu imali telefon.

A nisu dali da se tu, na sred sela, gdje je i bio, ponovo sagradi mesdžid da se ne bi podsticala međunacionalna i međuvjerska netrpeljivost.

Tako sam i ja imao skrivenu kutiju rajsnegli, a moje komšije Srbi skrivene kutije metaka. Ja sam, naime, pretpostavio — ako rat dođe u Bosnu, otići će mi stakla na prozorima pa neću imati čime pričvrstiti najlon.

Od 1673. do 1698. u Leridi, Perpinjanu i Barseloni spaljene su na lomačama stotinu osamdeset i tri vještice. Inkvizitorima je trebalo dvadeset i pet godina da spale sto osamdeset i tri vještice, a četnicima samo jedno jutro da spale stotinu osamdeset i tri Bošnjaka.

17. februara 1600. godine na trgu Kampo di Fiori u Rimu spaljen je jedan Đordano Bruno.

Ja ne znam čija mi ruka pokazuje put, da li ruka djeteta koje se popelo na drvo i kojom bere jabuke, ili ruka Njutna koji leži pod drvetom i čeka da jabuka porumeni, sazri i sama otpadne s peteljkom.

Ako inkvizitor spali dijete u mesdžidu, kako zna da nije spalio Njutna, a ako spali Njutna, kada je to četnik saznao da je Njutn musliman.

Muallim

Vjeroučitelj.

Šehid

Onaj koji pogine na Allahovu putu; njemu se otvaraju vrata dženneta.

Partizan

Titov borac.

POJAŠNJENJE POJAŠNJENJA

Josip Broz Tito

U mladosti trebalo da ode u Ameriku, ali nije. Bio vrhovni komandant partizana, koji su 1945. godine porazili četnike i ustaše. Kada je umro, zemlja mu se raspala, a sve oružje njegove armije Srbo-četnici uzeli sebi.

Početkom Drugog svjetskog rata Josip je dva puta pitao četnike hoće li zajedno s partizanima da se biju protiv fašista, a četnici rekli da hoće pa slagali.

Jednog lijepog proljetnog jutra, na obroncima Crepoljskog kod Sarajeva, stajala je grupa partizana, nekoliko Srba i jedan Musliman po imenu Mustafa Dovadžija.

"Hajde, druže naš mili, s nama", rekoše mu Srbi-partizani prijazno.

Mustafa pođe, nikakvo zlo ne sluteći, a ti Srbi, samo što su zamakli, premetnuše se u četnike i Mustafu Dovadžiju živog nabiše na kolac. Bilo je to 2. maja 1942. godine.

Evo kako je to opisao književnik Ivo Andrić, dobitnik Nobelove nagrade za književnost.

... tu je ležao hrastov kolac, dugačak oko dva i po metra, kako treba zašiljen na vrhu pokovan gvožđem i sasvim tanak i oštar, a cio namazan dobro lojem, drveni malj za nabijanje, konopci i sve ostalo.

Kad su Mustafi naredili da legne on obori glavu a četnici mu priđoše i stadoše s njega da svlače gunj i košulju. Ne govoreći ništa partizan leže kako mu je naređeno, okrenut licem prema zemlji. Četnici priđoše i vezaše mu prvo ruke na leđa, a potom za svaku nogu, oko članaka, po jedan konopac. Zategnuše svaki na svoju stranu široko mu raskrečiše noge. Za to vrijeme jedan četnik, Jovan, položi kolac na dva kratka obla drveta, tako da mu je vrh došao žrtvi među noge. Zatim izvadi iza pojasa kratak, širok nož, kleknu pred ispruženog i nagnu se nad njim da mu rasiječe sukno od čakšira među nogama i da proširi otvor kroz koji će kolac ući u tijelo. Pri tom najstrašnijem dijelu krvnikova posla vezano tijelo mučenika zadrhta od kratkog i neprimjetnog uboda nožem, podiže se do pasa, kao da će ustati, ali odmah ponovo pade natrag i tupo udari o zemlju. Čim je to svršio, Jovan skoči, dohvati drveni malj sa zemlje i stade njime da udara donji tupi dio koca, lagahnim i odmjerenim udarcima. Između dva udarca stao bi malo i posmatrao prvo tijelo u koje zabija kolac a zatim dvojicu četnika, opominjujući ih da vuku lagahno i jednomjerno. Tijelo raskrečenog grčilo se samo od sebe; kod svakog udarca malja kičma mu se savijala i grbila, ali su ga konopci zatezali i ispravljali. Čulo se kako nesretnik udara čelom o zemlju i pored toga jedan drugi neobičan zvuk; ali to nije bio ni jauk, ni vapaj, ni hropac, ni ma koji ljudski glas, nego je cijelo to rastegnuto i mučeno tijelo širilo od sebe neku škripu i grohot, kao plot koji gaze ili drvo koje lome. Poslije svakog udarca Jovan je odlazio do ispruženog tijela, nadnosio se nad njega, ispitivao da li kolac ide dobrim pravcem, i kad bi se uvjerio da nije povrijedio nijedan od najvažnijih živih dijelova iznutrice, vraćao se i nastavljao posao.

U jednom trenutku kucanje prestade. Jovan je vidio kako se nesretniku pri vrhu desne plećke mišići zatežu i koža odiže. On priđe brzo i prosječe to ispupčeno mjesto unakrst. Blijeda krv poteče, najprije oskudno pa sve jače. Još dva-tri udarca, lahka i oprezna, i na prosječenom mjestu stade da izbija gvožđem pokovani šiljak koca. Udario je još nekoliko puta, dok vrh nije došao do u visinu desnog uha. Čovjek je bio nabijen na kolac kao janje na ražanj, samo što mu vrh nije izlazio kroz usta nego na leđa i što nije jače ozlijedio ni utrobu ni srce ni pluća. Tada Jovan odbaci malj i priđe. Razgledao je nepomično tijelo, zaobilazeći krv koja je curila sa mjesta gdje je kolac ušao i izašao, i hvatala se u malim mlakama. Dvojica četnika okrenuše ukrućeno tijelo na leđa i stadoše da mu vežu noge pri dnu uz kolac. Za to vrijeme Jovan je gledao da li je čovjek živ i pažljivo posmatrao to lice koje je najednom došlo podbuhlo, šire i veće. Oči su bile širom otvorene i nemirne, ali očni kapci nepomični, usta raskopljena i obje usne ukočene u grču; iza njih su bjelasali stegnuti zubi. Pojedinim od ličnih mišića više nije mogao da vlada; stoga mu je lice izgledalo kao maska. Ali srce je bilo muklo i pluća radila kratkim ubrzanim dahom. Dvojica četnika stadoše da ga dižu kao brava na ražnju. Jovan je vikao na njih da

paze da ne drmaju tijelom; i sam je pomagao. Uglaviše donji debeli dio koca u zemlju, zatim pozadi podupriješe kratkom žiokom koju prikovaše za kolac.

Kad i to bi gotovo četnici se izmakoše i pridružiše ostalima a na onom praznom prostoru ostade sam izdignut za čitav metar od zemlje, uspravan, ispršen i go do pojasa Mustafa Dovadžija na kocu. Iz daljine se samo naslućivalo da kroz njega ide kolac za koji su mu vezane noge pri člancima, dok su mu ruke vezane na leđima.

Tad četnici priđoše ponovo mučeniku i stadoše da ga zagledaju izbliza. Niz kolac je tekao samo slab mlaz krvi. Bio je živ i svjestan. Slabine su mu se dizale i spuštale, žile na vratu kucale, oči su kolutale sporo ali neprekidno. Kroz stisnute zube naviralo je otegnuto režanje u kome su se teško razabirale pojedine riječi:

— Četnici, četnici... — grcao je — ... da paski skapavate... paski pomrete!...

Grb Bosne i Hercegovine

Plavi srednjovjekovni štit presječen bijelom dijagonalom sa po tri zlatna bosanska zambaka u oba polja.

7.

Bio je jedanaesti dan jula mjeseca 1992. godine, sedamdeseti dan opkoljene a neosvojene Dobrinje; vidjeli smo dio neba, dio brda i dio susjedne zgrade. Nedaleko od Dobrinje, u naselju Hrasnica, na dječije obdanište četnici pjesnika i psihijatra dr. R. Karadžića ispalili su granatu koja je ubila četvero a ranila desetero djece. Dan je bio lijep.

Adem reče:

— Prvo pucaju po stanovima iz tenkova, patova i pamova; ako te ne uhvate i ne zakolju, opljačkaju ti stan a onda ga zapale; zađeš dublje u Dobrinju kod kakvog znanca ili komšije; četnici te drže granatama prikovanog u podrumu gdje nemaš svjetla, vode, hrane; kad ti to dodije, izađeš pred vrata da ubereš list maslačka za salatu, on te gađa snajperom; nek te, recimo, rani a ne ubije i neka, recimo, branitelji Dobrinje uhvate tog zlikovca koji te ranio; sad četnici traže da im predaš i vratiš toga snajperistu koji te je ranio ako hoćeš da bolnička kola prođu do prve bolnice, jer i Dobrinju kao i cijelo Sarajevo drže u blokadi i na nišanu; vratiš četnicima njihovog četnika-plaćenika, a na drugom mjestu u gradu, tokom vožnje, recimo na Mojmilu, drugi četnik ubije iz zasjede bolničara; dođeš ranjen, s mrtvim bolničarem pored sebe, u bolnicu u kojoj nema lijekova ni hrane; kad te smjeste u prepunu bolnicu, četnici s okolnih brda, nakon što pojedu pečeno prase, podnapiju se rakije i odgude uz gusle svoje pjesme, granatiraju bolnicu; a pri povratku onih bolničkih kola, recimo iz kasarne "Maršal Tito", ubiju

i vozača tih istih kola pa kola ili otmu ili unište; ako umreš u bolnici od zadobijenih rana, u najbližem parku ti iskopaju mezar, a na tvoj tabut na kome mrtav ležiš, na hodžu i nekoliko dobrih, hrabrih ljudi koji hoće da te ukopaju, četnici opet pucaju; s Trebevića granatiraju čak i tvoj grob.

Niko ne zna kako se zove ovaj rat.

— Hadžiju još peku rane, njegova bol je nepodnošljiva — rekoh.

— Da — reče Adem muklo — ali su spašeni muallim iz Vrsinja, njegova četiri sina, žena i kći i svih stotinu sedamdeset i sedam duša iz zapaljenog mesdžida.

— Da — rekoh.

— Jučer su četnici u rogatičkom kraju spalili hiljadu kuća. Pokušajte svaku kuću da označite samo sa po jednim brojem, nećete pojedinačno nabrojati ni stotinu a zamoričete se i odustaćete od brojanja. To je mnogo kuća. Ali, to se čitaoca ne tiče. Čitalac nije četnik da ga to raduje, niti je čitalac musliman da ga to žalosti — reče Adem Kahriman.

— Postoji samo pet riječi koje mi razbistre pamet — rekoh — Armija Republike Bosne i Hercegovine. Kad izgovorim tih pet riječi, nema više pitanja na koja ne znam odgovor.

— Čovjek koji ubije, odvaja se od zemlje, postaje leteći čovjek — reče Adem. — Čovjek koji laže i krade leti manje, a čovjek koji ubije leti više.

— Postane lagahan?

— Ne, ali postane čovjek koji leti.

— Svako bi želio da leti... — rekoh.

— Iako sve ptice lete, neke su sretne a neke nesretne — reče Adem.

— I vampiri lete — dosjetim se.

— I vještice — dodade Adem.

8.

— Ovo je tek početak vaše knjige, a mnoge se stvari već ne vide i pored Pojašnjenja i Pojašnjenja pojašnjenja — rekoh.

— Šta se ne vidi? — upita Adem.

— Ne vidi se Dobrinja, ne vide se ljudi, ne mogu ni nabrojati šta se sve ne vidi — rekoh.

— Ovo je knjiga a ne filmsko platno — odgovori Adem. — A nije ni slikarsko platno — osmjehnu se on. — Knjiga je knjiga — dometnu.

— Ali čitalac nije baš dobro vidio onih stotinu sedamdeset i sedam duša iz zapaljenog mesdžida u Vrsinju — nisam popuštao.

— Hoćete li to vi da pišete moju knjigu? — upita Adem.

— Ne. Ali ne vidi se ni kako ti ljudi izlaze iz zapaljenog mesdžida.

— Izlaze polahko! — reče Adem.

— Ne vidi se kako su ti ljudi, te žene i ta djeca i ti starci obučeni.

— Obučeni su onako kako se oblače Bošnjaci na selu: muški u mušku odjeću a ženske u žensku odjeću — odgovori Adem.

— Što se mene tiče — rekoh — uvijek ću posvjedočiti da sam vidio muallima iz Vrsinja, njegovu hanumu, četiri mu sina i kćer žive i zdrave.

— Hvala Allahu dž.š. — reče Adem.

Bilo je to 17. jula 1992. godine, onaj dan kada su četnici u naselju Vučine u Višegradu osamdeset ljudi, žena i djece sabili u podrum jedne kuće i zapalili.

Nisam mogao i to da spomenem Ademu Kahrimanu, iako sam pretpostavljao da on to zna.

"Kad Adem može spasiti iz ognja stotinu osamdeset i tri osobe, zašto ja ne bih mogao spasiti osamdeset", mislio sam. Ali nisam mogao. Nisam mogao ja, ali nije mogla, ili nije htjela, ni Evropa.

Nisam mogao ja, ali nije mogla, ili nije htjela, ni Amerika.

Nisam mogao ja, ali nije mogao, ili nije htio, ni cio svijet.

9.

Osim toga što hoće da napiše knjigu kojom bi spriječio zločine koji su se već dogodili, Kahriman vaja i sjene. To samo na prvi pogled izgleda nemoguće.

Uzme komad žice i napravi čovjeka otprilike ovako:

Potom uzme drugi komad žice i napravi drugog čovjeka koji je najmanje dva do tri puta veći, pa ga okrene naglavačke:

Tako dobije čovjeka i njegovu sjenu.

Od stakla načini kasetu, u kasetu stavi čovjekovu sjenu i naspe poliester. Kada se poliester stvrdne, razbije staklo i dobije ovo:

Onda to proda

Nezgoda s pisanjem knjiga je i u tome što ne možeš odmah da kažeš sve.

Figure Adema Kahrimana bile su veoma mršave, kao figure Alberta Đakometija, ili kao figure Nandora Glida.

Figure kipara Nandora Glida su mršave figure ljudi iz nacističkih konc-logora; leže jedna preko druge bačene na gomilu; očito je da su to umrli, glađu umoreni ljudi; te hrpe se provide kao hrpe ovlaš nabačena granja.

U srpskim koncentracionim logorima u Bosni, od aprila do septembra 1992. godine, zatočeni Bošnjaci još nisu bili tako mršavi...

Ne zna se zašto je Adem Kahriman vajao baš takve figure; ne zna se ni zašto je uz njih vajao i njihove sjenke, to je tajna.

A šta vajar treba da vaja kada vaja čovjeka: odijelo, mišiće, kosti ili psihu? Sve to.

Ernest Hemingvej kaže da ne voli kipove jer se ne miču. Možda je u pravu. Samo se mali broj kipova na svijetu miče, poneki Mikelanđelov i poneki Rodenov.

Adem Kahriman je volio Ernesta Hemingveja. Nije ga znao, ali ga je volio. Čuo je za njega.

— Kad Ernest Hemingvej kaže da je njegova knjiga kao ledeni brijeg, on govori istinu — reče Adem Kahriman. — Ledeni brijeg se vidi samo manjim dijelom svoje mase. Ali, Ernest Hemingvej je prevaren — nastavi on. — Samo onaj ko ide u džamiju može biti Ernest Hemingvej.

— On je uvijek išao tamo gdje nema džamija — rekoh — na Kubu, u Pariz, u Španiju, u Kinu, u Afriku...

— Emilijano Zapata je u Arabiji — reče Adem. — To kaže narod Meksika.

— Emilijano Zapata nije Ernest Hemingvej — rekoh.

— Možda je Emilijano Zapata sjena Ernesta Hemingveja — osmjehnu se Adem.

— A možda je Ernest Hemingvej sjena Emilijana Zapate.

— Emilijano Zapata u Arabiji gleda arapske konje a ne džamije...

— Osim toga Ernest je pio... — rekoh.

— Eufemio Zapata, brat Emilijana Zapate je pio — reče Adem.

— Pio je i pjesnik Tin Ujević — rekoh.

— I vi pijete — reče Adem.

Adem Kahriman nije pio.

— Pijem — rekoh skrušeno — ali sada nemam šta...

— Ne razumijem zašto su pjesme Tina Ujevića tako tužne, on je živio u Sarajevu, a u Sarajevu ima više od stotinu džamija. Kako neko može pisati tužne pjesme tamo gdje ima više od stotinu džamija — reče Adem.

— Ne znam — rekoh.

Četnici su od aprila do septembra 1992. srušili četiri stotine šezdeset i dvije džamije u Bosni i Hercegovini.

Adem se od 1958. godine trsio da izvaja čovjeka sa sjenom i u ljeto 1991. u tome je najzad uspio. Izvajao je čovjeka i njegovu sjenu.

Ali meleći ne ulaze u kuću u kojoj stoji kip, a osim toga, ako Adem Kahriman svom djelu ne udahne život gorjeće vječno u džehennemskoj vatri. On je to znao.

— Kur'an vam nigdje izričito ne zabranjuje da vajate čovjeka i njegovu sjenu — pokušao sam da ga utješim.

— Da, ali kad hoću da proučim Bismilu ili neki drugi kur'anski ajet, moram zažmiriti ili okrenuti glavu da mi pogled ne padne na moje figure — reče Adem.

— To treba pojasniti...

POJAŠNJENJE

Muhammed, a.s., Allah ga darovao svojom milošću, 629. godine dotakao je svojim štapom tri stotine šezdeset kipova i goluba od alojevog drveta koji su stajali oko Ka'be i oni su se srušili.

Hiljadu sto četrdeset i jednu godinu od godine u kojoj je Muhammed, a.s., štapom oborio mekanske kipove, u Njemačkoj se rodio filozof Georg Vilhelm Fridrih Hegel. Šejtan nagovori Karla Marksa da Hegela okrene naopačke, a u Rusiji se nađe šejtanov radnik po imenu Vladimir Iljič Lenjin koji tako, naopačke, okrene mnoštvo ljudi.

Sve je to zapisano u knjigama.

Turci u Bosni nisu napravili kipove.

Turska se raspala, a 1878. godine Bosnu je prisvojila Austro-Ugarska.

Kada su Turci otišli iz Bosne, Srbi, bosanskim muslimanima, bosanskim pravoslavcima i bosanskim katolicima govorahu — svi ste vi Srbi, što nije tačno.

Onda se i Austro-Ugarska raspadne, a srpski kralj Jugoslavije stane bosanskim begovima uzimati zemlju. Bosanski begovi su imali mnogo zemlje.

Bosanski begovi nisu pravili kipove.

Kada su Adolf Hitler, Car Hirohito i Benito Musolini započeli svjetski rat da bi uzeli svu zemlju na Zemaljskoj Kugli u Jugoslaviji je već bilo deset hiljada komunista.

Hitler, Hirohito i Musolini su poraženi ali su komunisti, najzad, bosanskim begovima uzeli svu zemlju.

Đavo je likovao jer komunisti ne vjeruju u Boga.

Sada Srbi bosanskim muslimanima stadoše govoriti: vi ste Srbi što nije tačno, a Hrvati bosanskim muslimanima stadoše govoriti: vi ste Hrvati što, također, nije tačno.

Komunisti su pravili kipove.

Adem Kahriman je vidio da se svi kipovi oduvijek prave bez sjene. Ali, njemu je trebalo trideset i tri godine da izvaja čovjekovu sjenku. To mu je pošlo za rukom nekako u ono isto vrijeme kada se u Bosni komunizam rasplinuo i nestao a Jugoslavija raspala.

Čim se Jugoslavija raspala a komunizam rasplinuo, Srbi i Crnogorci nasrnu da pobiju Bošnjake i Hrvate u Bosni, a bosanske zemlje nazovu srpskim i onda ih prisajedine Srbiji.

Hrvati se ne pobiju s Bošnjacima osim 19, 20, 21, 22, 23. i 24. oktobra 1992.

I također 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18. i 19. januara 1993.

Koliko god je Adem bio sretan što je izvajao čovjeka i njegovu sjenu, toliko je bio i nesretan jer Božiji poslanik Muhamed, a.s., ne voli kipove, a Adem voli Božijeg poslanika.

10.

Što se tiče Ljeposave Kahriman, supruge Adema Kahrimana, Adem se nosio s dvije poteškoće. Naime, sestra njegove žene mnogo više je ličila na njegovu ženu nego što je njegova žena ličila na sebe. Osim toga, iako veoma lijepa, Ljeposava je sasvim ličila na svoga oca, a Adem se ustručavao da ljubi muškarca.

Vrabaca na Dobrinji više nije bilo. Mogao se vidjeti poneki golub. Došle su vrane masnih, slijepljenih i neurednih frizura i pogleda drskih, izbezumljenih...

Mitraljezi su zakivali svoja zrna u bijele ploče dana i crne ploče noći, a puščana paljba je cijepala bijela platna dana i crna platna noći.

Bio je to tekst metaka. Granate su završavale jednu rečenicu i započinjale drugu. Ljepota teksta bila je u tome što su znaci pisma bili jasni a tačke strašne.

11.

— Dvjesta dana pišete svoju knjigu, dvjesta dana hadžija Tahirović u vašoj knjizi stoji oderane kože, dvjesta dana Mustafa Dovadžija umire na kocu!...

— Da, ali to što je već napisano može se pročitati za ciglo dvadesetak minuta — reče Adem i dodade: — Idem tamo "gdje car ide pješke"!

Adem Kahriman nije bio ničija izmišljotina; i on je morao da ide tamo "gdje car ide pješke".

Prije nego što je tamo ušao, on se okrenu i reče:

— Prije pedeset godina, negdje u istočnoj Bosni, ne znam tačno gdje, četnici su od tijela zaklanih Bošnjaka napravili poljski zahod i na nj stavili natpis:

DŽAMIJA

— Ako ne učinite to da toga zahoda nikada nije ni bilo, ja više neću čitati vašu knjigu! — rekoh.

Sjedio sam na golom podu u jednom kutu Ademove radne sobe. Ispred prozora je stajala polica s otprilike hiljadu knjiga. Bilo je prilično mračno jer je svjetlost dopirala samo kroz balkonska vrata. Ta polica s knjigama ranije je stajala u prostranoj niši naspram prozora a sada je štitila sobu od krhotina granata; neke knjige su već bile oštećene: po sred hrbta časopisa "ŽIVOT" zabola se i ostala krhotina velika kao prst;

rukovijet od sedam knjiga bio je oderan, gotovo slijepljen vrelim gelerom koji je prošao kroz njega.*

Ujutro, 17. novembra 1992. godine pao je prvi snijeg. U novinama je pisalo da će ove zime u Bosni od gladi i studeni stradati četiri stotine hiljada ljudi. Ali, novine obično lažu.

Gospođa Ljeposava je bila dežurna na stubištu, a Orhan se pred ulazom igrao sa psima. U kuhinji je gorio plinski plamenik na kome su se grijale tri cigle.

— Pao je snijeg — reče Adem trljajući ruke — sada mogu da dopišem ispovijest Fatime Muhović iz sela Kruševa kod Tjentišta...

— Ranije to niste mogli...?

— Ne, čekao sam da padne snijeg...

— A šta je s hadžijom i Dovadžijom?... A šta je...

— Gospodine Nedžade Ibrišimoviću! — reče Adem — ako hoćete možete odmah *vidjeti* hadžiju oderane kože i Dovadžiju s kocem u tijelu kako izdišu na plavom kineskom ćilimu u sobi moje žene, ali vas upozoravam da je to prizor od koga se gubi razum! Osim toga, moja knjiga treba da spriječi te zločine a ne da stvara paniku na Dobrinji i ludilo u mojoj i vašoj glavi!

Uto uđe Ljeposava.

— Dobar dan! — reče smijući se. — Sad mi dolje psi odnesoše metlu!

Žene koje su tokom dana dežurale na stubištu bile su dužne i da počiste stepenište.

— Babo, struja! — reče Orhan nahrupivši na vrata i otrča u svoju sobu da gleda film s videa.

— Nemoj više da diraš pse, Orhane! — doviknu za njim Ljeposava. — Jutros je jedan pas otkinuo ruku s nekog leša i vukao je Dobrinjom.

— To je bio Garo! — objavi Orhan.

Adem donese magnetofon.

---

* Rukovijet od sedam knjiga: "Mesnevija", prvi svezak, Mevlana Dželaludina Rumija u izdanju Tekijskog odbora Nakšibendijsko-mevlevijske tekije na Mlinima u Sarajevu, Sarajevo, 1988; Ihvanu-s-Safa: "Rasprava čovjeka sa životinjama", prijevod s arapskog Enes Karić, Mešihat Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, El-Kalem, Sarajevo, 1991; Šejh Sadi Širazi: "Đulistan", prijevod s perzijskog Salih A. Trako, El-Kalem, Sarajevo, 1989.; Alija Isaković: "Rječnik karakteristične leksike u bosanskom jeziku", Svjetlost, Sarajevo, 1992.; "Sa gornjeg čardaka — 120 pjesama iz zbirke Saliha Mešića", Tešanj, 1976.; Muhamed Asad: "Put u Meku", prijevod s engleskog Hilmo Ćerimović, El-Kalem, Sarajevo, 1990,; i knjiga Mula Mustafe Bašeskije: "Ljetopis", prijevod s turskog Mehmed Mujezinović, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987.

— Poslušajte! — reče mi.

Ljeposava ponovo siđe na stubište. Čuo sam kako stanari raspravljaju gdje su psi mogli odvući njenu metlu.

... Imala sam, uz rat, šestero djece, četvero mi je rat odnio. Ne znam ni đe mi je ostao sin Ramo, ne znam ni šta je s njim bilo. A da ti pravo kažem u zbijegu sam bacila svoje dvoje djece kada smo bježali u Borač. Sav narod je krenuo da bježi, niko nije ostao, samo stari koji nisu mogli maket'. Bježali smo u Borač od četnika. Ta se muka i ti smetovi i taj snijeg ni opisati ne mogu. Bacila sam svoje dvoje djece da sačuvam drugo troje. Jedno se je jakó rodilo, imalo je dva mjeseca, bilo mu je ime Began, a drugom je bilo ime Zejnil, a on je imao godinu i po. Ja sam nosila, vukla za sobom petero djece. Hasana i Ramu sam na vratu nosila, Rame mi je nestalo, jedno sam bacila u Hrčavku. Bilo je puno naroda, sve je iz naših sela krenulo, niko nije smio od četnika ostat'. Sve su okolili, pucali su, mi smo pobjegli, niko ništa nije ponio. U smetovima sam provela dva dana, zanoćili smo u snijegu, u nekoj kolibi, nekakav čoek mi naložio vatru i tuj sam s djecom noćila, ostali narod je prešô a ja nisam mogla dalje, tuj sam noćila, tek sam sutradan došla. Prolazili smo kroz duboki snijeg, kroz smetove, kroz pustinju, upadala sam sto puta u snijeg i zavaljivala se, a djeca mi na vratu, bilo mi je da spasim makar ovu jaču djecu a sitnina neka ostane, ne moreš sve spasiti. Vidila sam Zuliju Kršušu mrtvu u snijegu, pa vidila sam onog Sejdina, bio je mladić, i on mrtav u snijegu. Ukoliko je zamelo, utoliko je i premelo ga. Ostalo je u snijegu mnogo svijeta i djece i starijih. Ja sam svojim očima vidjela kako petero nestaje u snijegu, zamete ih snijeg i nestade ih. Viđala sam svašta. Još su neke žene bacale djecu. Ne bi' se ni ja kutarisala, ni sebe ni djece, da nije bilo jednog čoeka. Turio mi dvoje djece na konja a ja sam dvoje nosila na vratu i on mi kaže drži se konju za rep. Bila sam sjela nek' me snijeg zamete, nisam mogla dalje, on naišô i podigô me, uzeo mi dvoje djece, i sve sam ja tako išla do Borča. Bili smo cijelu zimu tu, četnici tamo više nisu dolazili, bili smo po štalama, nismo vatre naložili niti hljeba ispekli cijelu zimu. Nisu nam ništa dali, nisu bogzna šta ni imali, i oni su morali hraniti svoju djecu. Slazili smo ovdi u naša sela. Jednom sam donijela malo graha a jednom malo zobi. Sakupi nas se dosti i kreni u naša sela da donesemo hrane, ima 60—70 kilometara, opet po snijegu. Jedan mi je čoek dao ovcu, da nije bilo te ovce pomrli bi mi od gladi i ova djeca. On se zove Džano Voloder, on nas je spasio, a drugi nam nisu dali ništa.

Bilo je to 1941. A ja sam nogu izgubila 1942. kada smo se vratili u Foču. Vratili smo se preko Gacka u Foču, onda sam nogu izgubila. Ovaj sin, sada živi u Derventi, on se je prvi ranio, ja skinula šamiju s glave i njega previla, i on krenô 'vako cestom, ja pošla da pređem viš' ceste i onda me ranilo, presjekô mi rafal nogu, odma' je noga otpala, rafal mi je odma' nogu otkinuo. Tuj sam bila, tako ranjena, osam dana, niko me nije previo, nit' sam ja nogu motala. Bilo je to na stanici, đe je sada benzinska pumpa, viš' Paunaca. Tu su poginule još tri žene, ne znam im imena, i jedno dijete. Vidila sam, tudi gdje sam ja ranjena, jedno malo dijete kako mrtvu majku sisa, ona mrtva a ono joj na grudima plače i sisa! Eto, tako

je bilo. Mene je tu našao jedan četnik i on je meni dao pismo i naredio da me niko ne smije dirat.' Tu sam bila osam dana i osam noći. Odatle me odnio on sa još dva Talijana u Foču u bolnicu. Bila sam u bolnici godinu dana i šest mjeseci. Tu su me operisali tri puta, kako ja nisam zavijala nogu, noga mi se ucrvala, sve crvi izlazili iz nje, pa su me morali tri puta operisati i skraćivati nogu da sada nemam noge do kuka nikako. Kad su pobjegli Talijani i četnici, naljegô jedan čoek i kaže mi da će me prebaciti do Sarajeva i on me prebacio do u Sarajevo. Ma nemoj me ni pitati šta sam sve vidila i šta sam sve preživila. Bila sam muhadžirka u Sarajevu, bila sam u zbijegu na Alipašinu Mostu dva-tri mjeseca, bila sam sama, nikog nije bilo od mojih. Djeca su bila, jedno u Travniku, jedno u Kiseljaku. Bila sam u Sarajevu u nekog čoeka u kafani tri dana, on nam je donosio hrane na Alipašin Most. On nas je otale prevezô u Brčko, bili smo s ostalijem muhadžirima, bili smo u školi, u mejtefu, u nekoj šupi pored Save. I tako dočekam kraj rata...

Imala sam šestero djece: Avdo, Ramo, Šerifa, Zejnil, Began, Hasan. U Brčkom mi je umrlo jedno u zbijegu, šćerka mi je umrla u Brčkom, dvoje mi je ostalo u zbijegu prema Borču, preživila sam ja i dvoje muške djece. Sa jednim sinom, ovim ovdi, živim i tugujem.

Gledala sam, da prostiš kô sin, donijeli su u bolnicu u Foču, jednu djevojku, muslimanku, porezane joj sise 'vako i ruke joj tuda provučene, dovukli je tako u bolnicu. Doktori joj odrezali sise i pokušali da je spasu, vala je umrla, nije mogla preživit'... U bolnici je ležao i neki četnik i stalno me, 'naku sakatu, uznemiravao, stotinu mi je puta došô na vrata, kaže: "Bula, da ti majku...!" Ne znam odakle je.

Poslije rata vratim se u selo i hranila sam svoju djecu. Po petnaest kila hrane donesi na glavi iz Foče 'vako sakata, na jednoj nozi, imala sam štaku... Valjalo je živit' i hranit' djecu...

Prije nego što sam otišao otvorim još i vrata sobe gospođe Kahriman. Pod je bio prekriven ćilimom osobene plave potke s bijelim šarama kineskog pisma. Sa stropa je visio kristalni luster, dok su zidovi bili obloženi plavim tapetama s plitkim reljefom bijelih sitnih cvjetova. Zid u produžetku vrata, lijevo, zapremala je visoka i prostrana vitrina sva u ogledalima u kojoj je osim televizora, radia, videa, gramofona, telefona i još koječega bilo i puno različitih posuda od stakla oslikanih prozirnim postojanim bojama u svim plavim nijansama. Duž desnog zida pružao se niz komoda od bijelog prigušeno uglačanog drveta a na jednoj od njih bila je neokrnjena vaza od češkog stakla i do nje stona lampa od fino brušena, žućkasta i šupljikava kamena s jednostavnim sjenilom u obliku cilindra; s lijeve strane u polukrugu isticao se niz od sedam fotelja bez naslona za ruke presvučenih mehkom bijelom kožom. Ispred slupanih prozora nadimale su se zavjese isječene staklom, mecima i gelerima, inače bogato nabrane. Zid iznad fotolja bio je prekriven

slikama različitih veličina i motiva, naoko natiskanih u neredu ali je svaka slika naprosto iskala onu do sebe a sve su bile majstorski uramljene ramovima na kojima je preovladavala srebrena podloga; među njima je bio samo jedan crtež koji je predstavljao središnji dio stabla čempresa starog više od četiri stotine godina, rad i dar Adema Kahrimana.

Sve u sobi bilo je prekriveno slojem prašine, komadićima maltera, stakla i iverja. U sobu, očito, niko odavno nije ulazio niti sam na ćilimu mogao zapaziti tragove krvi. Tako umiren, zatvorim vrata.

OPET POJAŠNJENJE

— Babo, struja!

(Šta je električna energija to naučnici tačno ne znaju. Kao što, uostalom, niko ni o čemu ne zna ništa tačno!) Radnici su, uz pomoć UNPROFOR-a, popravljali dalekovode koje bi četnici srušili pa bi Sarajevo na mahove dobijalo električnu struju ali bi četnici odmah potom rušili dalekovode. Onda bi radnici, uz pomoć UNPROFOR-a, popravljali dalekovode a četnici ih ponovo rušili.

12.

Nakon četiri dana provedena na straži u napuštenoj, polusrušenoj i izgorjeloj zgradi u Dobrinji Tri, pedeset metara od četničkih rovova, vratio sam se u svoj stan.

Naložio sam vatru u pećici koju sam skovao od oluka a sulunar napravio od konzervi, nasuo lonac kišnice iz plastičnog bureta što sam je skupio na krovu zgrade još prije nego što je pao prvi snijeg i okupao se. Potom sam otvorio lanč paket i njegovu sadržinu istresao na sto: tuna with noodlen, maple nut cake, crackers, beverage base powder orange, coffe instant, cream subatitute, šećer, so, žvake i šibice...

Kesicu s kahvom i žvake sam stavio u džep. Na balkonu sam pokupio snijeg s ograde i njime natrpao čajnik ali nisam sačekao da voda proključa. Izašao sam i uz stepenice popeo se sprat više. Vrata Ademova stana bila su otškrinuta i jasno sam čuo kmečanje bebe, glas gospođe Ljeposave i Ademov glas.

Lijevo, kada se uđe, kratak je hodnik, koji vodi do vrata Ademove radne sobe, pravo je predsoblje, desno kuhinja, a naprijed oveća soba u kojoj sam, onomad, vidio Huseina ef Talovića, njegova četiri sina, ženu mu i kćer, lijevo soba gospođe Kahriman; iz trepezarije se moglo izaći na omanji balkon koji je gledao na dobrinjsku aveniju; jedna vrata iz

trpezarije su vodila u hol, iz hola desno išlo se u Orhanovu sobu a lijevo u spavaću; činilo mi se da glasovi dopiru baš iz te spavaće sobe.

Treba reći da Adem Kahriman za svoga života nije krao, nije lagao, nije pio, nije se kockao, a posljednje dvije godine sve svoje putene žudnje nekako je zgurao u san; kako, to samo ptice znaju; on je čak i sa svojom ženom općio u snu. To Ljeposavi, dabome, nije odgovaralo. Ako bi mu prigovorila Adem bi odgovarao:

"Sinoć sam te ljubio u snu."

Pretpostavljam da on u snu nije ljubio samo Ljeposavu ali, o tome zaista ne znam ništa podrobnije. Baš kao ni Ljeposava.

— Ti mene dvije godine ne dotičeš! — kaže Ljeposava.

— Skoro svaku noć te dotičem u snu! — odgovara Adem.

Ona mu je vjerovala. I ja sam mu vjerovao. I Orhan mu je vjerovao:

— Babo te, mama, dotiče u snu.

Uđem, zalupim vrata i glasno upitam:

— Ima li koga?

Prvo se pojavi Orhan. U ruci je držao gitaru, ali je na rukama imao rukavice.

— Ja, mama, Ramo i Bego idemo u Maleziju! — reče.

— U Maleziju?

— Da — reče Orhan. — A možda i u Njemačku... — dodade.

— Ti i ja idemo u Njemačku, a tata, Ramo i Bego mogu da idu kud god hoće — reče odlučno Ljeposava.

Na prostranom krevetu bračnog para Kahriman, koji je bio zastrt prekrivačem, sjedio je dvogodišnji Ramo Muhović obučen u bundu, s šalom oko vrata, cuclom u ustima i šarenom vunenom kapom na glavi koja mu je bila navučena preko ušiju. Iz ovećeg smotuljka pored njega kmečao je njegov mlađi brat Bego Muhović.

Bio sam zapanjen isto onoliko koliko je bila zapanjena i Ljeposava Jović, udata Kahriman. Možda i više.

"Adem Kahriman je najbolji pisac na svijetu", rekoh u sebi od riječi do riječi.

— Ja sam preko noći postala majka još dvoje malodobne djece! Valjda ipak neko mora znati čija su to djeca! Kaže, našao ih u snijegu! Ali gdje...?

— Da, našao sam ih u snijegu — reče Adem.

— Otkud baš ti da ih nađeš?!

— Ostavi ih, ja ću se o njima brinuti — reče Adem.

— On će se o njima brinuti...! — reče Ljeposava podsmješljivo.

Adem Kahriman je nekada klesao kamen i po deset sati neprekidno, ali sada nije volio ništa raditi. Čak više nije upotrebljavao ni pribor za jelo.

"Užasno bi me zaboljelo i duboko uvrijedilo ako bi mi kašika slučajno ispala iz ruke", govorio je.

— Znam čija su to djeca... — započnem, ali mi Adem dade znak da šutim.

— Čija? — upita Ljeposava.

— Naša... — rekoh pokoleban.

— Moja...! — reče Adem.

— On im je već i imena nadjenuo...

— Da, ovo je Ramo, a ovo je Bego... — rekoh brzopleto. Adem se namršti.

— Kako to vi znate? — upita Ljeposava. Nisam znao šta na to da odgovorim.

— Znam... — rekoh potpuno zbunjen.

— Ramo i Bego... — nasmija se Ljeposava. — A zašto ne Marko i Stevo?... — upita.

— Čujem da odlazite iz Sarajeva? — priupitah ženu Adema Kahrimana što sam mogao ljubaznije i nenametljivije.

— Da. Danas. S konvojem...

— Ali to je veoma opasno...

— Znate li vi da ova beba nema ni dva mjeseca? Ta ona će ovako umrijeti! Čime da je hranim?... — reče Ljeposava.

— Sve je pripravljeno, sve što treba. Ja sam već razgovarao s dr. Fauzi Kellijem, s ljudima iz Civilne zaštite, čak i sa komandantom Dobrinje. Treba samo odmah da krenemo... — reče Adem.

— Evo žvake! — rekoh Orhanu. — Ali nemoj da ih daješ Rami i Begi, progutaće ih...

— Znam — reče Orhan.

13.

Ljeposava s Begom u naručju, a Orhan držeći Ramu za ruku, uđoše u bijeli UNPROFOR-ov transporter s francuskom posadom. Dan je bio sunčan i hladan. Nad Dobrinjom je tamo-ovamo letjelo veliko jato golubova. Naletjevši na zgradu, rasuli bi se kao šaka suhog lišća. U zraku su praštali rasprskavajući meci.

— Onom četniku koji je oderao hadžiju treba načiniti srpsku kućicu, čak i puteljak do nje popločati srpskim kamenom da bi bio zaštićen. Znate li to? — upita Adem dok smo se vraćali s ispraćaja.

— Ne! — rekoh.

— To je kućica nalik onoj kućici na koju su naišli Ivica i Marica, sjećate li se te bajke?

— Da — rekoh.

— Ako ne bude imao takvu kućicu raspašće se! — reče Adem.

— Pa neka se raspadne! — rekoh.

— Malo mi je muka od te kućice... Idem da spavam. Sâm! — reče Adem i namignu.

— A Dovadžija? — upitam.

— Treba dobiti Nobelovu nagradu za književnost — osmjehnu se Adem — a to se ne događa baš svaki dan, zar ne? — reče.

DOPUNA

Orhan Kahriman je crnomanjast, tamnoput.

Fatima Muhović iz sela Kruševa kod Tjentišta i njena dva sina ponovo bježe pred četnicima.

NIJAZ ALISPAHIĆ

(1940)

MEJIT

Aga Dede iz Dobora teška je hasta. Smrtna je hasta Aga Dede. Vehne Aga Dede kao što cvijet vehne. Umrijeće Aga Dede.

Tako zbore o meni, šapatom tako zbore. Imaju pravo kad zbore, nemaju pravo što to čine šapatom. Znam šta mi je i šta me čeka: Crna mejitnjača obigrava mi glavu, tamnim okom mjerka mjesto na koje će pasti, hoće i na mom čelu da ostavi svoj pečat smrti, hoće da mi gorkom kušnjom izmami posljednju riječ.

Lijepo je što su moji najmiliji uza me. Bdiju nada mnom, po cijeli dan. Olakšavaju mi dugu zlosutnu noć. Ni za treptaj oka ne odvajaju se od mene, svilenim glasom govore mi mehke riječi i — dobro je što to čine.

Dobra mi žena Elzihara sjedi pored uzglavlja i ne ispušta tespih iz ruke. Mehkim prstima premeće taj đerđef nade, tako odmotava svoju misao, i u njoj rascvjetava i svoju i moju vjeru da ćemo i iz ove noći izaći. Trepere joj blijede usne, u polutami sobe svjetlucaju joj suze u očima kao zvijezde. Ko zna kakve sve probrane i lijepe riječi, i kome ih sve upućuje dobra mi žena Elziha!

Tavanica sobe mi prostrani nebeski svod, sva odaja mi je nebo krcato zvijezdama. Lakše mi je. I lakše dišem.

Još mi je lakše kad vidim da su i šćeri pored mene.

Tužno je sam živjeti, još tužnije sam umirati!

Mlađa kći Elbisa pritajeno plače. Starija, Umihana, motri na svaki moj pokret. Stalno mi kvasi čelo mokrom bijelom krpom. Stalno me šerbetom napaja, slatkim, preslatkim šerbetom od ružina lista. Šerbe je i lijepo i slatko, a još su ljepše i slađe Umihanine riječi: "Uzmi, babo, uzmi, kap jednu makar". Do šerbeta mi nije, ni do čega mi nije, al Umihanine riječi daju mi snagu: srčem slatku tečnost, slušam slatke riječi, lakše mi je — i i živjeti i umirati.

Sretna sam hasta. Dobra mi žena Elzihara sjedi pored glave, moje mile kćeri su uza me, ležim na mehkom dušeku. Nisam sam, i nema mučne tišine oko mene. Sretna sam hasta.

Utrni kandilje, svjetlost mu smeta očima, kroz čudan polusan čujem kako govori Elzihara.

Ne smeta mi svjetlost, kažem. Mrak me zastrašuje, mislim. U mraku mi je ovaj dušek kamen mejtaš, tvrd kamen, hladan kamen mi je dušek u mraku.

Onda mi Umihana riječima dušek razmekšava. Riječima i tamu rastjeruje. I, tek sada, kad je život ostao daleko iza mene, tek sada shvaćam koliko je riječ moćna.

A ja govorim teško, poneku riječ, kratku i jasnu. I ta rijetka riječ jedva mi se skotrlja s jezika. Noć je duga, bol nije tako jaka, misliti mogu. To još mogu. Misli mi sijevaju kroz glavu kao što svjetlice paraju nebo. Jedna od njih mozak mi zasijeca: Gušio sam sevdah u srcu Umihaninom! A znao da joj srce plamti, da joj lice rumeni, da čezne za Abdulkadirom.

Abdulkadir je bekrija, najlolastija lola među svim lolama u Jakešu i okolini. I momčina, kakvog Bosna nije zapamtila!

Znao sam da joj pod kulu dohodi, da je ašik — sazlija.

Zato sam metnuo Umihanu preda se, i uz strog pogled kazao joj stroge riječi: Sve znam šta se radi iza mojih leđa. Smrt će mi biti lakša. A sad — idi!

Sad vidim da će mi smrt teža biti. Kroz prsa mi bolna svjetlica sijeva. I kad bol jenja, ne prestaje zabunluk u glavi. Kao teška mora mori me misao: Jesam li se ogriješio prema Umihani!

— Nisi, babo, već tri dana i tri noći nisi ništa okusio. Uzmi, babo, uzmi makar malo šerbeta, makar kap jednu, lakše će ti biti!

Kad čujem riječi Umihanine, srčem šerbe ponuđeno, pijem riječi šerbetlije. I smiren sklopim oči. Padam u miran i sladak san.

A onda mi mozak zasiječe druga misao, opet teška, opet bolna. U obje zjenice mi se smješta prozirno derviško lice dobrog mi sina Tahira.

Tahir je ratnik, ne po svojoj volji. Mahmud ga na silu odveo: da lomi vratove sebi i drugima, da zlo nađe — sebe —. Ono jutro kad će poći na vojnu, u amanet mi je ostavio čitav naramak ispisanih listova hartije. Nije bio uznemiren. Iz njegovih blagih očiju kao slap teklo je čudno spokojstvo. Smireno je govorio:

— Dobri moj oče, uzmi ove hartije i čuvaj ih kao oči u glavi. Ako se vratim, dobro će biti i za mene i za njih. Ako se ne vratim, teško njima!

Svaku Tahirovu riječ dobro pamtim. Ni do ovog trenutka nisam sebi razjasnio njegovu posljednju misao. I sada se pitam zašto li je moj dobri sin Tahir svoj život smatrao manje važnim od naramka ispisanih listova koje mi je u amanet ostavio.

Tahirove hartije čuvao sam kao oči u glavi: čuvao ih od vlage, od vatre, od zlih očiju. Moj dobri sin Tahir nije se s vojne vratio.

Da bar noćas mogu nešto saznati o njemu! Muči me pitanje: Da li je još živ dobri sin Tahir! Ako jest, što onda nema glasa — da mi radost kaže. Ako nije, što opet nema glasa da mi nesreću javi. S ovim posljednjim neću da se mirim. Ni Elzihara neće u to da vjeruje. Ni sestre ga nisu još oplakivale.

Stalno čitam Tahirove rukopise. I noćas bih to činio, ali snagu više ni za to ne posjedujem. A i hartije nisu više pod krovom ovog mog i Tahirovog čestitog doma.

Smrt me neće zateći nespremnog. Znam ja da je ona tu, u blizini svega što živi, svega što postoji. Sigurno je navraćala i kod mog Tahira. Sad je došla po njegove hartije i po njegovog starog babu Aga Dedu. Znam i to da sebe ne mogu ispred nje ukloniti. Mene evo, Tahirove hartije ne dam! Zato sam juče pozvao mudrog starca Halimiju i predao mu hartije Tahirove. Halimija je razborit i učen hafiz, ostaviće hartije u rafove džamije sviračke. Valjda šejtan neće u rafove džamijske zavirivati. Valjda neće.

Moj Tahir je pjesnik. Na jednom listu napisao je: Pjesnici zbunjuju smrt! Na drugom listu piše: Zato što znam šta je smrt, zaljubljen sam u ljepotu ovoga svijeta. U pticu, u njen cvrkut, u pup i u cvijet, u zvjezdano nebo, u izlazak sunca.

Jedino rat mrzio je dobri moj sin Tahir.

Na posljednjem listu koji je Tahir ispisao uoči samog polaska stoje ove misli:

— Sutra odlazim na vojnu. Veća nevolja nije me mogla zadesiti. Ni veća glupost. Nasilu me vode u nepoznate zemlje. Ne znam ni o ljudima koje ću susretati, ni o zemljama kroz koje ću prolaziti.

Znam samo jedno: U prostorima u koje me vode plamti misao, najljepša od svih koje ljudi mogu da nose u sebi — plamti misao o slobodi! Znam i to da tu vatru ne može niko, nikada i ni čim ugasiti! To ne znaju ovi koji su me nasilu odveli da budem vojnik.

Ispod ovih misli Tahir je svojom rukom zapisao: — Ti koji u rukama držiš ove jazije, čitaj ih, sačuvaj, daj i drugom da ih prouči. Ja

te selamim toliko puta koliko ima mokrog pijeska u moru i u zemlji. Za moju dušu prouči fatihu.

Na kraju lista, ispod same jazije, stoji čitak potpis u kome se jasno raspoznaje Tahirovo ime, i, pored njega, još samo dvije riječi: fise birillah.

Sjetim se, i sam sam bio ratnik.

Mljeven sam: i riječima, i pogledom, i oružjem. Pljuvali su mi u lice i mokrili na me. Nisam se ljutio. Imali su pravo što to čine. Bio sam ratnik koji osvaja ono što nije njegovo. Nisam znao jezik mojih mučitelja, ali sam sve razumio šta su mi zborili.

A govorili su,
ubićemo te, malo je to, ubijaćemo te dugo,
umiraćeš najstrašnijom smrću,
ložićemo ti vatre na prsima,
zmiju otrovnicu ćemo ti u njedra pustiti,
medom te namazati i sedam mravinjaka preseliti
na tvoje tijelo,
sabljom ćemo te ispratiti i ljute ti rane solju zasuti
zmije će te zvocati, mravi gristi, so izjedati,
hljeba nećeš jesti ni vode piti,
niko ti neće moći pomoći, ni pred Boga nemaš kud,
nikad ti više neće moći na um pasti da osvajaš tuđe zemlje,
da uzimaš što nije tvoje,
tako su govorili, i imali pravo.
Allah je htio i ostao sam živ.

Sretniji bih bio da me zadesila Tahirova sudbina, kad sam dočekao tren da ne znam šta mi je sa sinom jedincem.

Gluho je doba noći. Pored mene bdije jedino vjerna mi žena Elzihara.

Smjestio sam je u obje zjenice i tu je zadržao. Zatim sam je u suzi isplakao.

Onda sam Umihanu smjestio u zjenicu jednog, a Elbisu u zjenicu drugog oka. Dugo sam ih držao u očima. Zatim sam i njih u suzi isplakao.

Onda sam prizvao sjećanje kad sam posljednji put vidio sina Tahira. I njega sam smjestio, u obje zjenice, zaželio da ga dugo, da ga beskrajno dugo zadržim u očima. Tahir mi je iz oka skliznuo, s posljednjom suzom koju sam u svom dugom vijeku pustio.

Vrata na odaji škrinuše. Trgnem oko: mrak, čudan tajac, ne znam, nejasno nebo nada mnom. Opet bolna svjetlica sijevnu, u oku u prsima

u glavi. Obasu me vrelina. Da mi je da se nakašljem, a ne mogu. Da mi je da nekog dozovem, a ne mogu. Hoću da pridignem glavu, sve mi se zamuti. I više ništa nisam znao.

Shvatio sam da sam mejit.

Mejit sam, u neprilici nisam. Smrt nije neprilika, život je neprilika.

Ja, Aga Dede iz Dobora, u neprilici sam od onog trenutka kad sam se prvi put nad sudbinom svijeta zamislio. Ne upirem prstom u sunce već u tamu. Ne govorim riječi da bi stalo vrijeme, ono nikad neće stati. Niti govorim riječi da vrijeme brže prolazi. Riječi zborim da potarem tragove što ih za sobom vrijeme ostavlja.

Juče sam na jeziku sagradio dan. I noćas sam dovodio tamu u zabunu. Ako se dogodi čudo, sutra ću se nanovo roditi. Kažnjen sam na dvije smrti. Šteta, sad više ne mogu biti griješnik. Svejedno, izmijeniti se neću, uzinad smrti i vremenu s kojim je smrt u slozi. Uvjerio sam se, i umirati je lijepo, lijepo zbog života!

Sad sam bijel, kao behar sam bijel. I nepomičan, kao kamen. I takav u svjetlost snujem, uvjeren da u svakoj tami pritajeno tinja nur. Kako bih drukčije otkinuo modru suzu koja mi zastire vidike. I staklaste modrice, kojim su mi oči zaleđene, i ne daju riječima da se s jezika kotrljaju — a mučno mi je da se nemušt opirem vjetrovima.

Riječ, kao med slatka, koprca se na gorkom jeziku, to je rumen glasa, u grlu zastala, u nedoumici. Kao izazov tuđeg oka, kao jezero virovito, kao vrijeme pritajeno.

Kud ću kad mi je među ljudima ružno!

Sroči odgovor vitka travko, odazovi se mehkim šapatom.

kam da mi se vratiš iz kljuna ptice, iz bistre kapljice na ružinom listu, s visoke litice na brdu Turi Sina.

Smrt nema svog doma, pjesmu pjevam da mi se pjesma vrati. Opet ću se zaputiti u nedohod. Trag ću ostaviti da njime hode ljudi.

Smrt nema svog doma,
zla je zlokobnica, svugdje stiže, nikad ne kasni, nikog ne zaobilazi,
a tamo gdje ljudi sabljama zamahuju jedni na druge,
tamo je ona vječni musafir: sve dok ima mržnje,
sve dok ima osvete, sve dok ima pohlepe i laži,
sve dok su ljudi to što jesu: melek i šejtan koji
vuku nit života na dvije suprotne strane svijeta.

Srećom, melek je jači i ne dozvoljava da se kalem života do kraja odmota.

Ti koji ovo čitaš, imaj to na umu, i na to misli prije svakog zamaha sabljom, prije svakog uskovitljaja jezikom. Govori ti onaj koji se uvjerio da je lakše hodati i ravnicom i uzbrdicama ako se vjeruje da je dobrota cvijet koji raste u svakom prostoru.

Ti znaš, pred tobom su i život i smrt. Predamnom nijedno od toga dvoga. Imaš lijepu priliku: da budeš neznalica, da ni o čemu važnom ne razmišljaš, da budeš sretan. Da se raduješ, da živiš bez sumnje. Da u sve vjeruješ. Imaš priliku da živiš. I još veću da u tome budeš taman i nesretan. Ako si bistar, ako si razborit čovjek, znaš da te čeka smrt. Nikada ne zabacuj daleko tu misao. Dobro je ako misliš da su uvijek drugi na redu, da vjeruješ kako će te smrt još dugo zaobilaziti.

Ja sam mejit. I ti ćeš to biti.

Svi živi su u prednosti. Moja jedina prednost je to što sam mejit. Za mene više ne postoji ni život ni smrt. Tako je i nada izgubila svaki smisao. I, kad smo već kod te vječne ljepote koja se nadom zove, da ti i o njoj nešto kažem. Nada je najljepši cvijet među svim cvjetovima što ih ljudi kao ljepotu njeguju. Njena je ljepota u tajni, rumenilo u trajanju, opojnost u dubini smisla kojim je protkana.

Tom prelijepom cvijetu ne treba voda, ne treba zemlja, ne treba sunce, ne trebaju zvijezde. Ništa tom cvijetu ne treba, jer je on sam i voda i zemlja i sunce i zvijezde. Ovaj čudesni cvijet raste u svim prostorima u kojim se živi i umire.

Nada jedino ne cvjeta u ovoj mojoj tami. Ovdje smo svi i po tome isti: nema života, nema smrti — nema Nade.

Ja, Aga Dede iz Dobora, i o tome sam vezao priču. I sada o tome vezem priču. U svojoj posljednjoj tami shvatio sam jednu važnu stvar: Onaj čija se misao na bjelini hartije odmotava, ne smije ništa kriti — ni od sebe ni od drugih ne smije ništa kriti. Pogotovo kad je riječ o onome što nas sve čeka, o smrti.

Ljudi misle da je smrt mučan trenutak.

Nije tako. Nije smrt takva kao što o njoj govore živi.

I o životu i o smrti više znaju mrtvi.

U svojoj posljednjoj jeseni ovdje smo svi zadnji put okrenuti suncu. Napokon, ovo je savršen mir.

U ogromnoj smo prednosti nad svim živima: Ne zastrašuje nas život, niti nas smrt zbunjuje!

Ja, Aga Dede iz Dobora,
u svom dugom životu nikada nisam imao pravo reći ovo
što ću sada reći,

ni u smrti nisam mogao reći ovo što ću sad reći,
a sada, kad moje sasušeno tijelo mirno leži,
sad kad sam u svojoj posljednjoj jeseni nepovratno žut,
sad tek zasigurno mogu reći: Napokon, ja, Aga Dede iz Dobora,
siguran sam da mi se više ništa ni lijepo ni ružno ne može dogoditi!
Nikad nisam znao šta je miran i bezbrižan san, sad znam.
Nisam znao šta je život, sad znam.
Nisam znao šta je smrt, sad i to znam.
Sve to znam, i to moje saznanje ničemu ne služi.
I — da više ne govorim.
Ovo što sam govorio, govorio sam živima.

Pored Aga Dede u smrtnom času sjedio, s uvehlog Aga Dedinog lica odgonetao i zapisao njegove misli rob Božiji Ibrahim, sin Širbeg eff. Muratagića iz Jakeša.

IRFAN HOROZOVIĆ

(1947)

PRODAVNICA NOŽEVA

Trgovina je bila u slijepoj ulici, u sjeni starih kestenova, koji su sav prostor do ulaza ogrtali teškim hladom. Ljeti je to bilo korisno, posebno u jednom trenutku. To je onaj osjećaj neopisivog olakšanja kad jara i bučno blještavilo ostaju iza vas, u nekom drugom svijetu. Inače, nije ugodno predugo stajati u kamenom hladu, iz sata u sat, sa slutnjom da se memla penje u kosti, iz poda, preko kamene tezge, ma kakva da je zapara. U hladnim mjesecima je neiskaziva, posebna studen navirala tu, baš na tom mjestu, u trenutku prodirala kroz zimsku odjeću i kožu, kradući toplinu iz tijela ledenim usnama. Na ulazu su bila gvozdena vrata, kao kod starih magaza, sa lokotima i poprečnim šipkama.

Pokraj vrata, umjesto izloga, virio je niski prozor, prašnjav i umašćen, s nekoliko pobacanih noževa i sabalja, u koricama ili bez njih. Prljavština i paučina mogle bi nekog navesti na zaključak da posao ne ide dobro. Međutim, nije bilo tako. Oduvijek je ova mala prodavnica svom vlasniku donosila dovoljno za život. I više od toga.

I ulica je bila nekako zabačena, u njoj nije bilo ni jedne krčme, niti bilo čega sličnog gdje se ljudi vole sastajati i dolaziti. Zatočena, kunjala je između dva reda sivih kuća, porodičnih nastambi, gdje stanovnici nisu bili pravi susjedi. Nisu se pozdravljali, niti posuđivali malo kahve u fildžanu, ili soli, kao što je običaj. Nikad nisu ti trotoari bili prenuti zvonkim dječijim smijehom. Većina stanara nije imala djece, a koji jesu, odvodili su ih rano jutrom u školu ili vrtić. Ljudi su se nekako krili jedni od drugih, kao krivci, kao da to što žive baš u ovoj ulici smatraju zlom igrom sudbine ili kaznom.

Doduše, na prvi pogled, ulica je izgledala sasvim drukčije. Dvostruki red kestenova, premda umornih, činio se dostojanstvenim ostatkom nekog vremena u kojem je imala svoje mjesto i značaj. To se naročito moglo zapaziti u proljeće, u mirisu rijetkih racvalih malih bijelih piramida.

Ploče s natpisima i kućni brojevi bili su potpuno posivjeli i stočili se sa zidovima, ili ih nije bilo — samo mali omeđeni kvadrat ili pravokutnik nešto bljeđe boje.

Oživjela bi ulica jedino kad bi neko umro ili se ženio, a i to je trajalo kratko i završavalo se brzo, negdje iza vrata, među gluhim, sivim zidovima, u utišanim riječima, ili daleko, daleko.

Tako je rijetki prolaznik, koji bi se ponekad pojavio, bio smatran zalutalim radoznalcem ili mušterijom prodavnice iza velikih kestenova. Pratilo bi ga poneko oko iza zatvorenog prozorskog okna, šapatom izrečena sumnja, čak optužba.

Gvozdena vrata prodavnice nikad nisu bila potpuno otvorena. U vrijeme dok je prodavač radio bila bi malo odškrinuta, kao poziv da se može ući. Došljak bi uz škripu pomjerio vrata i kroz gusti, tamni zastor od opšivene čohe, zbunjujući, provlačio se u polumračnu odaju sa tezgom i vječito upaljenom svjetiljkom. Zaustavile bi ga ispitivačke oči prodavača, koji je stajao s obje ruke naslonjen na pult, kao da ga odavno očekuje. Razgovor je bio vrlo škrt. Majstor je obično nastojao sam pogoditi želju kupca.

Nekad su ovdje kupovali kose i srpove, različite makaze, sjekire i noževe naravno. Pravio ih je i prodavao još djed njegov, i djedov djed, ali se i trgovalo. Putovali su vlasnici ove prodavnice na mnoge strane svijeta, skupljali rijetke i skupocvjene primjerke i prodavali ih. Neke ne. Ni u kom slučaju. To je bila tajna riznica čija je svrha da postoji tu, da se ponekad nekom pokaže.

Škripnuše vrata i zaveslaj odgrnute čohe prekri prostoriju uznemirenom sjenom.

Prodavač, pošto je dobro osmotrio došljaka u šeširu i svog zamračenog, skinu naočari, kao da se umorio, obrisa ih žmirkajući kratkovidim očima, ne obraćajući više ni jednim pokretom pažnju na posjetioca, kao da ovaj i ne postoji. Došljaku se šutnja i muk u zamračenoj prodavnici učiniše ponešto nepoćudnim i neprijatnim, te prozbori nekoliko suhih riječi, kao da ga zanimaju noževi ili nešto tome slično. Prodavač slegnu ramenima i odgega iza vrata radionice, vukući desnu nogu. Čulo se kako hrlja u prostoriji iza vrata i uskoro se vrati noseći jedan mali nož s drškom od jelenskog roga. Stavi ga na tezgu i gurnu prema gostu. Ovaj jedva da pogleda nož. Prodavač ga je jedan trenutak ravnodušno gledao i potom htjede uzeti nož, ali došljak kao da se predomisli. Nož je sad ležao na njegovom širokom dlanu, najednom drukčiji nego na prljavoj tezgi, u prašini. Sječivo mu je bljesnulo kad je

drugim dlanom kupac prešao preko njegove površine, kao da je oživljavao, poput probuđene zmije.

— Nije loš — napokon priznade kupac.

— Od najboljeg je čelika.

— Ipak, ne odgovara mi. Htio sam nešto bogatije, kao poklon. Sječivo je doduše dobro, ali drška nije ono što sam želio...

— Zavisi čemu će poslužiti. Skupocjen nož vam nije potreban. Ovaj je sasvim pouzdan, a nije ni naročito skup.

— Ipak bih htio nešto bogatije, — malo mrzovoljno odvrati kupac — ovaj je isuviše prostački.

— Kako hoćete — slegnu prodavač ramenima — u krajnjoj liniji meni bi to trebalo biti svejedno, ali, vidite, nije. Ne želim da neki od mojih noževa završi bilo kako.

— Otkud vi znate kako će završiti?

— Znam, ili bar naslutim.

Kupac se zbuni. Okrenuo se nekoliko puta naokolo, motreći da li je još ko prisutan. Nož je čvrsto držao desnom šakom.

Iako nevoljno, prodavač se okrenu i uroni u zastor koji je služio umjesto vrata radionice. Vratio se s dva noža srebrenih, fino urađenih drški s poludragim kamenom na kraju. Jedan je kamen bio tamnožut, a drugi crven kao zgrušana kaplja krvi.

Kupac s velikom radoznalošću uze noževe. Mrmljao je poluglasno neke riječi i dijelove rečenica iz kojih prodavač zaključi da se radi o znalcu. Sad je i on sa zanimanjem gledao u noževe koje je donio. No, premda je očigledno pokazivao zadovoljstvo okrećući ih u ruci, izgledalo je da to još uvijek nije ono što kupac želi. Prodavač mu polahko, s nekoliko probranih riječi, ispriča porijeklo i put ovih noževa - blizanaca do njegove radnje. Naravno, njihova vrijednost zbog tog je mnogo veća. Kupca cijena nije impresionirala. Nije ličio na kasapina, niti bacača noževa u cirkusu. Vjerovatno nije bio ni lovac, premda se prodavač ne bi smio zakleti da u čitavoj kupčevoj pojavi nema nešto od lovca, progonitelja.

— Kolekcionar ste?

— Na neki način — lažno se nasmija kupac.

Prodavač je bio zbunjen. Iznio je već punu tezgu svakovrsnih noževa, bodeža, sabalja, jatagana. Vadio je i neke iz same riznice, brižljivo sklanjane još od djeda u veliku, okovanu seharu. Došljak je sa sve većim interesom birao primjerke, pažljivo prevlačio ruku preko njih, prinosio ih do grla svjetiljke i nastojao da pročita svaku riječ ili zapazi

znak, ako ih je bilo na drški i sječivu. Postao je govorljiviji. Njihov razgovor se prožimao i već su se mogli sporazumijevati s jednom ili dvije riječi, nabačene u vezi s legurom, majstorom koji je izradio ili gradom u kom je kupljeno. Činilo se da je došljak dobro poznavao sva ona mjesta gdje je trgovao djed, otac i drugi prije njih. Obišao je gradove i sajmove, čuvene majstore kod kojih je išao i prodavač. Ponekad čak iste godine. I u isti dan. Poznavao je Veneciju kao svoj džep, mnoge gradove na Istoku. U Damasku su jednom kupili istu sablju, u razmaku od nekoliko minuta možda, a da se nisu vidjeli. Bile su samo dvije takve sablje, identične gotovo, s razlikom u dužini od nekoliko milimetara.

Pokazivao mu je handžar izrađen u Sarajevu, a došljak je odgovorio pričom o jednom svom toledskom primjerku. Kao da su ih uzbuđenje i radoznalost obuzimali obojicu, ali prodavač se ipak nije mogao otresti nekog neprijatnog osjećaja, nespokoja. Nije vidio pravu svrhu ovog razgovora. Kupac želi nešto, ali šta, šta? Ne može mu dati ono što i sam ljubomorno čuva, što ponekad gleda i čisti u zatvorenoj sobi, čemu se divi, a ni sam ne zna zašto.

— Mnogima izgleda besmisleno skupljati svu tu skupocjenu starudiju — reče došljak zagonetno.

Prodavač se nijemo složi.

— Naravno, riječ je o glupacima. Ne postoji nijedna stvar na zemlji koja nema svoju svrhu. Ovako plemeniti, umjetnički izrađeni predmeti pogotovo.

Prodavač se osjeti stiješnjen u svojoj šutnji. Zamišljeno je lupkao drškom jatagana po tezgi i nije podizao pogled. Odlučio je da mu sve pokaže. Odgegao je u radionicu i donio šarenu seharu, da bi pažljivim pokretima istresao svu sadržinu na tezgu. Potom je gurnuo ruku unutra i, otkopčavši remen, izvadio jedan dugački, na prvi pogled venecijanski bodež.

Kupac brzo preleti pogledom po hrpi noževa, neke uze u ruku, neke samo dotaknu, puštajući kratke uzdahe divljenja, ali kad ugleda bodež, zastade, ispusti neki kratki mač iz ruke i obje ruke prinese drški i sječivu bodeža, isturajući naprijed glavu, kao da će ga i ustima prihvatiti.

Bodež je zaista bio vrhunac majstorstva, pravo čudo. Sječivo mu je bilo tako pažljivo izrađeno da je izgledalo kao sačinjeno od svjetlosti. Obje njegove oštrice i vrh zračili su. Štitnik između sječiva i drške bio je od zlata izrađeni raskriljeni zmaj koji je podsjećao na galiju, uronjenu u oluju. Oči su mu bile dva mala, crvena dragulja, a krljušt inkrustirana

dijamantima. Drška je također bila od zlata i sastojala se od četiri manje i jedne veće kugle na kraju. Bodež skladno kliznu u došljakovu ruku, koju je sad potpuno prekrivao i štitio raskriljeni zmaj. On osjeti reljefnost drške i prinese je ponovno glavi svjetiljke. Bareljef je obavijao svaku kuglu na drški. On se pažljivije zagleda i ugleda na prvoj kugli čovjeka koji izlijeva vodu, uz njega dva blizanca u igri i vagu. Na slijedećoj kugli bili su izrađeni škorpion, ribe i rak, a ispod nje lav, ovan i strijelac-kentaur. Na četvrtoj kugli bik se ustremljivao na djevicu iza koje je stajao jarac. Posljednja, najveća kugla bila je u stvari globus, sa pažljivo izrađenim kontinentima i morima. Na vrhu je imala mali šiljak, kao da stremi nekud. Došljaku se učini da na njoj vidi neke mrlje i pjege i poče da je trlja. Prodavač ga je gledao nadmoćno, ali s razumijevanjem. Došljak shvati da to nisu mrlje nego utisnute tačke, od srebra, bakra ili dragog kamena različitih boja. Pažljivije se zagleda. Jedna tačka je bila baš na mjestu gdje je na globusu trebala biti Venecija. On podiže pogled i vidje kako mu prodavač klima s odobravanjem. Da, radio je venecijanski majstor. Ali ne samo on. Ovaj jedinstveni bodež nije djelo jednog čovjeka. Proputovao je gotovo čitav svijet, ali samo od ruke do ruke najvećih majstora. I svaki od njih je izradio nešto svoje. I potpisao se. Sad tek primijeti mnoštvo tih tačkica, više ih je osjećao nego što je vidio. Prodavač mu dodade lupu. Sasvim je jasno vidio Istambul, Toledo, neki grad u Švedskoj... Činilo mu se da prepoznaje te radnje u kojima je još uvijek lebdjela sjena starih majstora, jedan mali dio njihove vještine u oku potomaka - prodavača i tajna u dijelu koje je ostalo iza njih. Zar je to bilo moguće. Stvorili su zajednički bodež i potpisivali se višestruko, dodavši mu onaj dio svoje vještine koji je nedostajao drugome i izradivši svoj zodijački znak sa inicijalom iz svog alfabeta. Bodež je prošao zrak, vatru i vodu i opet je na zemlji, iz čije je utrobe kovan.

Došljak duboko uzdahnu.

— Da. Mislim da je to — promumla komadajući riječi.

Ušutjeli su.

Prodavač osjeti na stisnutim usnama naviranje riječi. Htio je da mu ispriča kako se ova čudesna stvar našla u njegovom posjedu, kako je tekao taj mukotrpni, tajni i pun magične strasti put do sehare u njegovoj prodavnici. Kako su se različite misli o tajni bodeža sjedinjavale u jednu i kako je njegova konačna, veličanstveno ubistvena ljepota skovana. Ali nije prozborio ni riječ. Osjetio je da došljak sve to zna. Bio je sad već posve siguran u to.

Došljak je leđima bio okrenut svjetiljci i pratio je okom njeno svjetlo koje je zárilo bodež.

Šutnja je sad već predugo trajala, suviše dugo.

Prodavač je kao omamljen počeo da se pomiče naprijed, ispružajući ruke, kao da želi svoj bodež natrag. Osjećao je da nešto nepovratno gubi, ali istovremeno da taj predmet, koji je počivao u njegovoj sehari, dobija svoju, prvotnu i neugasivu, elementarnu svrhu.

Došljak se polahko okrenuo i približio, po prvi put, svoje lice prodavaču. Njegova desna ruka se uzdigla uvis i tražila pravo mjesto odakle će se sručiti u grudi pred sobom.

U tom jednom trenutku prodavač je vidio, sasvim dobro kao da se otkrilo posve, došljakovo nadneseno lice. I prije nego što mu je bodež uronio u grudi, tražeći srce, pogodila ga je misao, jasna kao rođenje.

Učinilo mu se da stoji pred ogledalom.

MOĆ SABLJE

Svi su se začudili kad je tihi i neupadljivi trgovac suknom, iz mahale Teftedarije, sasjekao sabljom svog prvog susjeda. Po kazivanju očevidaca, susjed je u stvari došao da se izmiri s njim, da se izvini zbog nekog starog nesporazuma, međutim čim je uhvatio za halku i otvorio kapidžik, suočio se sa suknarom koji je stajao raskoračen i posjekao ga jednim udarcem. Umjesto odbrane, trgovac je, pred sudijama, ispričao ovo:

— Mnogi od vas me poznaju, neki čak od djetinjstva. Oni znaju da ja ni mrava ne bih bio u stanju zgaziti. Klonio sam se oduvijek i kavge i prepirke, i radije sam trpio i nosio uvrede u sebi, nego što bih pokušao da nekom prijekom čovjeku dokažem svoje pravo. To me je dosta koštalo i u poslu. I sami znate da sam siromašan, da nisam uspio ništa da zaradim, čak sam izgubio veliki dio onog što mi je od oca ostalo. Živim u staroj kući sa avlijom, sam, jer nikad se nisam ženio. Bila je jedna doduše... ali to nije važno za vas, uostalom ona je odavno udata i izrodila je mnogu djecu. Oružja sam se također uvijek ustručavao. Viđao sam ga doduše svaki dan. Prolaze ratnici, jašu askeri i zaptije, ali sve je to nekako strano i daleko od čovjeka, kao da pripada nekom drugom svijetu. Osim tupe sjekire u šupi i jednog malog noža kojim režem kruh i još ponešto, za jelo, znate, ja u kući nemam ništa što bi i podsjećalo na oružje. Sve sam vam ovo morao ispričati, jer mi se čini izuzetno važno, jer je ona na neki način morala saznati sve to. Nije slučajno baš mene odabrala...

Prije desetak dana neko me u Bezistanu udari rukom po ramenu. Okrenuh se i ugledah starog prijatelja, kojeg godinama nisam vidio. Odrasli smo zajedno i bili skoro kao braća. Znate kako biva: život baca svakog na onu stranu koja mu nekako pripada i, makar se to činilo nepravedno u prvi mah, svak se nađe u onom budžaku kojeg je zaista i želio. Iskreno sam se obradovao što sam ga vidio. To mi je možda bio jedini pravi prijatelj u životu. Tek sam tad nekako osjetio kako mi je

život siv, kako sam se promijenio i prepustio rijeci ulice, bujicama sokaka, koji su me bacali tamo-amo, zbunjenog, nesvjesnog. Činilo mi se da, osim mene, svi na ulici i u čaršiji tačno znaju kuda idu.

— Donio sam ti poklon — rekao je moj prijatelj — Čim sam je vidio, znao sam da je moram tebi pokloniti. Znaš da smo se kao dječaci uvijek mačevali nekim pritkama ili drvenim sabljama. Volio si to mnogo. I bio si dobar mačevalac. Tada najbolji.

Otišao je do svog konja i skinuo duguljasti zavežljaj, zamotan u grubu tkaninu. Odmotao je i pokazao mi sablju.

— To je vječiti cvijet tuareške pustinje — nasmiješio se.

Ličila je na tamnoljubičasti, zakrivljeni štap sa pažljivo urezanim, utisnutim u stvari, ornamentima. U polusjeni se činila kao totem, kao balzamirani iskrivljeni, mršavi patuljak čiji život nije još posve zamro. I nije to bilo drvo, nego koža, pažljivo impregnirana i stočena u jedinstven oblik. Naglim pokretom prijatelj je izvukao sječivo koje je bljesnulo. Na njemu su bili urezani neki znakovi. Vratio je sječivo natrag i pružio mi sablju. Držao sam je bojažljivo, osjećajući još uvijek jezu koja je sporo jenjavala. Kako je samo spretno i opasno iskliznula iz korica! Pozvao sam ga kući, međutim, njemu se jako žurilo dalje. Govorio je kako mu je vrlo drago što me je konačno vidio i što mi je mogao lično uručiti poklon.

— Ti si ovdje sigurno ugledan čovjek — rekao je sa sjetom — Ja, eto, bolestan od putovanja moram dalje.

Još jednom sam ga pozvao i bilo mi je drago što nije pristao. Šta sam mu mogao pokazati? Šta sam mu mogao reći? Sve bi se odmah otkrilo. Shvatio bi da živim usamljen, po strani od života, da me gurkaju i gaze svi sa kojima se susretnem.

Poslije tog susreta dugo sam hodao kao omađijan. Sablju sam držao u lijevoj ruci, po sredini, za tanji dio korica, koji vjerovatno služi da se zatakne za pojas. Plašio sam se da dođem kući. Plašio sam se nje. Sablje. Činilo mi se da se pretvara u svojim koricama, da se ta ukrućena, čelična zmija unutra meškolji i trza. Trznula se! Zaista se jedanput trznula. Obuzela me drhtavica i uzbuđenje, ali sam ipak sigurno koračao. Zatvorena je unutra i bez mog pokreta ne može se izmigoljiti. Promatrao sam ljude pokraj kojih sam prolazio. Kao da su me gledali u čudu, pomalo sa strahom. Tek sam tad u stvari shvatio koliko su ljudi krhki. Izgledali su zaista jadno i bespomoćno. Vratovi su im bili tako tanki, pokreti tako pokorni, sluganski.

Kad sam zakoračio u kuću, oblio me znoj. To nisu bile moje misli! To je ona meni podmetnula. Sablja! Otvorio sam sanduk i stavio je unutra, a zatim zaključao katanac. Sjeo sam malo da se odmorim, ali nisam bio spokojan. Izgledalo je da se ona unutra podrugljivo smije, da joj silina dobuje mojim pulsom. Vrlo sam malo spavao tih dana. Plašio sam se. Hodao sam ukočen, uspravan, kao mjesečar. U potiljku sam neprestano osjećao njen prezrivi, lednjikavi čelični jezik, koji mi se ruga. Sav sam se tresao, kao u groznici, kad sam začuo lupu na vratima i dozivanje. Prepoznao sam glas. To je bio glas čovjeka koji me više puta ponižavao gdje god bih stigao, a jednom čak i išamarao, premda nisam bio kriv.

Ona je to iskoristila!

Ne znam kako je otvorila sanduk, kako je otključala katanac i razbila zid sobe, ali je podatno, migoljivo uskočila u moju ruku, privila se uz moj dlan, u žile, upila se u krvotok, stegla me, zavladala čitavim mojim tijelom...

— Je li to ova sablja? — upitao je kadija, izvlačeći sablju iz tamnoljubičastih korica.

Optuženi, koji je bio klonuo, podiže pogled i u njegovim očima se zaledi užas.

Nije imao snage da klimne glavom, jer je znao da će mu se glava stropoštati i da će u njegovoj krvi gmizati i kupati se ta čelična zmija, na čijem sječivu podrhtava oštri smijeh.

PARABOLA O MINOTAURU

Labirint je ispunjen pričama. I sjenama priča.

Tako se kristalizira jezovita kaza o laboratorijskom gradu, gdje je svaki čovjek ponaosob biološki samac, gdje se preciznim predviđanjem i pritiskom kidaju veze između ljudi, zmija klaustrofobičnosti se pretvara u sindžire na njihovim nogama i oni su neprekidno u poziciji paradoksalnog izbora između iluzija mogućnosti u stiješnjenom i sve tješnjem životu.

Kroz Grad prolaze zračna bića pokraj Minotaura, njegovih stražara i gonilaca, odjevenih u kožu daždevnjaka i obilježenih znakovima od kojih bije jeza, kao i od njihovog oholog pogleda, toliko nalik pogledu insekta. Zapečaćena su vrata u ljudskim očima. Provaljene su kapije. Zijevnuli su ponori nekih, u snoviđenjima slućenih, smrtonosnih dvogleda. Zaista, ko nas promatra iz insektovih očiju.

Uistinu, Minotaur je jezovit, jer on sam ne primjećuje svoju nakaznost. On je ne krije. On je ističe kao obrazac i uzor. Metamorfoza se doživljava kao oslobođenje, kao novi, jedini mogući princip života.

Pamtim: bio je snijeg, bila je studen, stenjala je bijela zemlja. Skupili smo se na starom banjalučkom groblju Stupnica da se oprostimo od Ibrahima Hadžića. Ibro je bio zidar, graditelj kuća, i u svojoj osamdesetoj godini još toliko jak da je mogao jednom rukom podići čovjeka uvis. Životopis tog vedrog herkula oduševio bio svakog ljubitelja priča, naročito oni dijelovi koji pripadaju mladosti i momaštvu. I ništa tom skromnom čovjeku nije nedostajalo. Izdavale su ga jedino oči. Vid mu je tančao. Kao da se udaljavao od slika svijeta i jurio za nekim drugim slikama, onima za kojima je istinski žudio.

— Oprosti, sine. Ne vidim ti ja više ništa — govorio bi kad bih ga pozdravio i kad bi se on zainteresirao ko ga to pozdravlja. A meni su kroz glavu prolazile slike i priče koje sam čuo, neke i od njega samog, iskazane jednostavnošću koja zapanjuje. Stajali smo u stiješnjenom

gradu, u Labirintu, kojim njegovi istinski stanovnici mogu koračati samo sa zebnjom, a on je na moje pitanje odgovorio:

— Sve je ovo Božija kazna.

Čudno mi je bilo. I sad je. Čuo sam mnogo puta te riječi, sa različitim podtekstom, ali nikad ih nisam mogao prihvatiti. Čak i da se suočim licem u lice sa samim Derdžalom i sa Životinjom. Nekoliko dana kasnije saznao sam da se Ibrina duša odijelila od njegova stamenog tijela, na molitvi, u najstarijoj i najljepšoj banjalučkoj džamiji Ferhadiji. Baš onako kako je žudio, baš onako kako mu je bilo zapisano: iz skučenog, u otvoreni, veliki grad.

Na dženazi je, za banjalučke prilike u ovom vremenu, bilo zaista mnogo ljudi. Nikad tako čudno, nikad tako sabrano nisu ajeti doticali moje uho, kao u tim trenucima dok su smetljarska kola tandrkala ulicom pokraj Stupnice, gore - dolje, i dok je neko povremeno pucao sa Šehitluka, zarivajući svoje metalne opomene u slova uspomena.

Minotaur nas je neprekidno opominjao na svoju prisutnost.

Čovjek je da se preispituje. Često sam razmišljao o tome kako će mi život proteći dosadno i kako ću moći isplanirati svako putovanje, svaku ukradenu avanturu, koju ću kao plijen dovlačiti u brlog zavičaja i gostiti se njome poput svakog senzibilnog grabljivca. Međutim, u knjizi u kojoj smo zapisani, naša sudaja je prekrižila neke stranice ili mi naprosto nismo bili svjesni Teksta koji slijedi.

Moja sudbina je da me nema.

Sve što se dogodilo u Labirintu dovodi samo do te istine. Ja sam jedan među hiljadama onih koje je Minotaur stavio na svoj popis.

Najednom smo svi mi na ovoj dženazi bivši ljudi.

Najednom smo svi mi na ovoj dženazi zapravo na svojoj dženazi.

Prethodnici Minotaura koji je došao u naš grad i markirao u njemu svoj Labirint, idući od tačke do tačke za pečatom smrti, križaju jedno po jedno naša imena, ulaze u naše puste sokake, još tople krevete i otvaraju nam samo jedan put: put u Donji Labirint, onaj o kojem je govorio Herodot i o kojem može svjedočiti jedino pijesak, jedino ova tvrda zemlja po kojoj bezazleni snijeg ispisuje svoju planetarnu brigu.

Da li je tako nešto mogla naslutiti Pasifaja dok se uvlačila u šuplju drvenu kravu? Nije li ona dala mitu element čovječijeg, žudnju za nasiljem, žudnju za ubijanjem? Izmišljeni bodež, odnjegovan u ritualnim pričama, na kraju se zario u srca onih koji nisu bili svjesni da je Labirint njihov dom.

Poslije dženaze, našao sam se na istom putu sa Alijom, koji je neka vrsta dobrog duha Grada, kojeg dobronamjerni smatraju osobenjakom, a nestrpljivi i netrpeljivi gradskom budalom. Priča o Aliji počela se raspredati u vrijeme kad sam bio dječak (on je nešto stariji od mene), tj. kad je Alija odlučio da čini samo dobra djela i da čisti Grad. Uvijek je u povijesti ovog grada bilo takvih ljudi. Možda je to ona psihička veza koja grad čini bićem, ta nevidljiva korespondencija sa svima, bez posebne organizacije i cijene, na isti način na koji to čine kiša i sunce. Alija je uvijek više razgovarao s golubicama i Vrbasom, negoli s ljudima. Ipak, postoje mjesta na kojima se on gotovo uvijek može sresti. Jedno od takvih mjesta je dženaza. On koji je uvijek imao vlastiti pogled na svijet, izražen kroz brojeve i kroz igru sa sličicama "Životinjsko carstvo", na dženazama je bio posve posvećen, kao da se oprašta od najbližih.

Njegova igra sa "Životinjskim carstvom" bila je čudna komunikacija koju nikad nisam u potpunosti shvaćao. Dovoljno je bilo reći mu broj sličice i on je znao koja je životinja naslikana. Igra je mogla teći i obratno. Neko bi rekao koja je životinja na slici, a Alija bi rekao broj. Pamtio je beskrajno dugi niz brojeva koje su dokoni igrači zapisivali na papiru. I svi su se čudili i svi su se smijali i niko nije znao zašto je to potrebno. Ali, njegovu pravu igru sam shvatio tek kad je neko rekao broj sličice, a Alija izgovorio:

— Avdo Tica. Vodomar.

Na slici je bio vodomar. Međutim, svi koji su poznavali Avdu Ticu, pasioniranog ribara i biciklistu sa zamjetnom grbom, morali su se složiti da je on posve nalik vodomaru i po svom zanimanju i po karakteru.

Tako je Alija imao za svaku sličicu neko ime. Plašio se ili ga izgovarao sa dragošću, ovisno već o tome koja je životinja bila u pitanju.

— Koji broj? O to je Nuskina sestra. Divlja golubica.

Jednom je neko otvorio čokoladu, sakrio sličicu i izgovorio njen broj. Alija je sav pretrnuo. Bio je to broj čegrtuše.

Alija je raskrilio ruke i zamucao. Izgovorio je ime banjalučkog policajca kojeg smo svi poznavali. Bar po imenu. Njegova vještina s pendrekom bila je glasovita. Alija je bio uznemiren kao da još uvijek osjeća strah od susreta sa zvečarkom. Sjećam se, bilo mi je to čudno, jer ni pretpostavljao nisam koliko je Alija u mladosti dobio batina od Čegrtuše i onih koji su sa Čegrtušom bili u istom klupku. A Čegrtuša je danas, kao i mnogi iz klupka na svom čegrtušastom pijedestalu od kojeg sve oblijeva jeza.

Iz prostorije sa ledenim pijedestalom kreću progonitelji u sve prolaze Labirinta.

Pomislio sam, dok smo se penjali kroz snijeg, uz Dolac, kako njemu sad izgleda naš Grad - Labirint i kako je sve poređao brojeve u tom bestijariju.

— Je li ikad bilo gore nego sad, Alija? — upitao sam ga.

— Bilo je — rekao je on potpuno sabrano i lucidno — kad je bilo isto vako, ali se nije znalo da je vako.

SAFETA OBHOĐAŠ
(1948)

ŽENA I TAJNA

Opet nije htio da me primi!

Ponovo sam se vratila njegovoj kući. Da pravo kažem, ne mogu nikako da otkinem uzdu koja me vuče ovamo. Pokušavala sam svaki put kad sam se vraćala iz zatvora u kome Osman ispašta za svoj grijeh. Uzalud. Kao da sam pripeta za njegov prag... Pripeta, valjda, onim što samo ja znam... A mislim da sam dužna da mu sačuvam bar imanje kad nisam mogla ono drugo... A šta smo mi to drugo imali? Onaj čovjek što me otpravlja svaki put kad hoću da ga obiđem, laže, a i Osman je lagao njemu... Ja ga nisam unesrećila... Kad bi htio da me primi, da sjednemo jedno prema drugom i pogledamo se u oči, da mu ispričam ko je koga i kako unesrećio.

Večeras ne mogu da legnem u naš veliki krevet. Šta ću sama u njemu. Riđa mačka se neki dan udavila u krečani. Sa njom je bilo nekako toplije, običnije... A i ne spava mi se. I kad zatvorim oči, misao je budna, pa luta, luta, nikad da se zaustavi. Prikupljam godine koje sam provela sa Osmanom i sitnim ih u dane. Puno je dana, prekopavam po njima, tražim bar jedan svijetao, bar jedan kojeg se rado sjećam. Nema ga. Kako mi proživjesmo sedam godina? Ne pamtim ni jedan iskreni dodir, ljubavni drhtaj, tople riječi, misli, bilo šta što bi govorilo da sam mu bila prava žena a on moj čovjek. Ne znam koliko puta sam poželjela da živimo k'o sav ostali svijet, da se ujutro karamo, uveče ljubimo, da pravimo djecu, da prkosimo komšijama, da se inatimo oko toga ko je ostavio vratnice otvorene i pustio da se krava Rosulja dočepa najboljih kalema... Umjesto toga, mimo sav ostali svijet, mi smo imali samo našu tegobu, koja je bujala na našoj svakodnevnici kao imela na krnjatku omorike koji je ostao poslije udara groma.

Nikad nikom nisam ispričala kakva me je ledena kandža stegnula u prsima kad me Osman zaprosio po povratku iz Austrije. "Zna, il' sluti", misao mi se, kao vriježa, svrnula u glavi. Trebalo je da prođe nekoliko dana da shvatim da nije ni jedno ni drugo. Bilo mu je svejedno, potrebna

mu je bila žena, a ja sam bila najbliža poodmakla udavača. Nisam pošla za njega ni zbog para kojima je obilato zveckao, ni zato što su me već upisivali u usidjelice. Darivao mi je prsten, prislonio usne uz moj navehli obraz, a u meni je, umjesto milja, zaciktala radost što ću, kad budem živjela s njim, moći raskopati njegovu davno začahurenu tajnu. Zato sam od prve riječi i pristala da pođem za njega.

Ali, prevarila sam se. Dan po dan, godinu po godinu, a ja ni za slamku nisam bila bliža njegovoj tajni. Znala sam da postoji, znala da nas dijeli, ali nisam mogla do nje. Držao je zabravljenu i daleku, a ja niti sam vješta niti sam bliska da bih mogla naći pukotinu kroz koju bih mogla zaviriti u taj mračni ćošak njegove duše. Ni dan ni noć to mi ne silazi s uma. "Nikad neću saznati" — zapomagala sam u sebi kad bi me strpljenje izdalo. Nikad nije spominjao kako je živio prije no što je otišao u Austriju. Kao da je i momkovanje i ludovanje izbrisao iz sjećanja... Pomišljala sam da pobjegnem od njega, da prekinem muku koju mi je donosila stalna napetost.

A onda iznenada...

Bila je ista ovakva julska večer. Djeca su vriskala u komšiluku, mati ih klela, krava Rosulja sumahnuto udarala rogovima u jasle jer smo joj tog jutra prodali tele. Sjedjeli smo na verandi. Osman je ušivao konjski ular, ruke su mu bile tvrde, nespretne, posao mu nije išao. Bacio je sve u drugi kraj verande. Tek tada sam primijetila da se nešto čudno dešava s njim. Dosjetila sam se da mu se prikrada njegova tegoba, da ga zaposjeda njegova tajna muka. Pogled mu se ispraznio, prsa ulegla, dah zasoptio kao da je istrčao uz Mraviji brijeg više naše kuće. Leđima se oslonio na gredu, a lice okrenuo prema čistini neba, gdje se maloprije, između dva zagasito modra oblaka, pojavila sjajna mjesečeva glava, malo oguljena s gornje strane. Tada su mu stisnuti zubi propustili hrapav smijeh koji je odmah uletio u moje damare...

Pukotina! Najzad pukotina...

"Osmo, što se tako smiješ?"

Stresao se na moj glas. I slegnuo ramenima. A ja sam znala da onaj grleni smijeh nije izazvalo neko lijepo sjećanje. Slutila sam da se tajna oslobađa svoje dugogodišnje čahure i da samo od moje ženske upornosti zavisi hoću li najzad saznati istinu... Svinula sam se oko Osmana, obrisala mu znoj sa čela, uhvatila njegove ruke, upila svoje oči u njegove i spremila se da do sudnjeg dana ponavljam jedno te isto pitanje: Zašto si se onako nasmijao na mjesec?

Ni danas ne znam šta ga je navelo da progovori. Možda se morao osloboditi svoje tajne muke. Pokušavao je da se odbrani od mene, nemoćno, mlako ponavljao da se sjetio neke gluposti iz mladosti. Ja sam navaljivala sve više, ne dajući mu da predahne. Tri puta sam ponovila zakletvu da ni crna zemlja neće čuti od mene ono što će mi ispričati...

Obećala sam ti, moj Osmane... Obećala sam jer nisam slutila šta ćeš mi ispričati... A još manje šta će ti se desiti kad ti postaneš lak, oslobođen tereta koji ti je pritiskao dušu.Obećanje nisam održala. Da li si se ikad upitao: zašto?! Svaki put dolazim u zatvor da ti ispričam, a ti nećeš ni da me vidiš... Presudio si mi bez riječi, bez milosti, onako kako si i živio sa mnom...

Bog zna koliko puta sam preslišala u sebi ono što mi je govorio one julske večeri punog mjeseca. Počeo je odnekud izdaleka, i ja jedva sastavljam početak priče sa krajem... Ali iz nje sam više saznala o Osmanu nego za sve godine zajedničkog života...

Otac mu je bio jedinac jednog učevnog i bogobojažljivog hadžije. Cijela šuma ispod planine bila je njegova. Pričalo se da je šumu nekom njegovom pretku poklonio sam sultan... A i oženio se iz bogatog roda... I, kao što to obično biva, hadžija i smjerna žena rodili su naletnog sina. Odnekud je potegao damar švercera, ali to nije bilo jedino zlo... I bančio je i kockao, za sitnicu potezao nož. Oženili su ga rano, da ga smire. Kad mu se rodio sin Osman, malo se primirio. Hadžija i hadžinica su napustili svijet spokojno... Iznenadna sloboda raspametila je nasljednika... Osmanova mati se nosila s njim dokle god je mogla. Sjećam se, bila je to kršna, odlučna žena, jake volje i oštrog jezika... Ali je morala klonuti. Pričalo se da je umrla od teške ruke Osmanovog oca.

Kad je mati počela pobolijevati, u Osmanu se počela javljati mržnja prema ocu... U sedamnaestoj je sa radošću osjetio kako se snaga nalijeva u njegove mišice kao jedrina u hljebno zrno. Mislio je da će vratiti ocu sve darove bubotaka kojima je obasipao njega i majku. I mati je željela da joj sin što prije ojača. Svakog jutra mu je donosila šolju jomužnog mlijeka...

Mati je umrla a on se nije obračunao s ocem. Stari je bio i jači i nemilosrdniji... Ponešto od njegove naprasitosti preteklo je i za Osmana. Nije više znao kud udara, bacao je kamenčinu po teferičima, skako u kolu k'o tek pušten ždrijebac, često lomio plotove, izazivao na hrvanje sve one koji su mislili da se mogu nositi s njim. Ponekad se opijao, i to žestoko, sve dok ga ne bi ukinulo s nogu... A zatim je došlo vrijeme

njuškanja po ženskim tragovima. Ni jedna cura ni mlađa žena nije mogla proći sokakom a da on ne bi lanuo za njom.

Ej, muko moja, sve sam mirno slušala dok nije spomenuo Sejdu. O njoj je govorio kao da je nije nikad prežalio... Ne znam kako mi je uspjelo da se suzdržim; željela sam da mu stavim obje ruke na usta i ugušim priču o Sejdi... Znam da nisam bila ni nalik na nju, u meni nije našao ni pomamu ni vatru. Sejda mu je bila djelić nenačete mladosti, a ja sam došla kad je i moj i njegov život počeo ličiti na razrovljenu sofru na kojoj je sudbina već pojela najljepše dane... Pričao je, a ja mu stezala ruke čekajući da zaturi sjećanje na tu bjesnulju. Kako sam mogla znati da je te večeri ono nepovratno oživjelo...

Moj Osman je išao kod Sejde na prozor, a osvanjivao sa njom na dušeku. Ona se udavala pa se vratila, taknuta, nedomaknuta, živa vatra. Prva žena koja ga je ponijela... Vjerovala sam mu. Još se pričalo da je dobra, da sve drhti na njoj dok hoda. A rodila je petero djece... Nije ni čudo što je Osmanu bilo milo da se sjeća. To mu je bilo posljednje lijepo sjećanje.

Ustezao se da zaprosi Sejdu jer je bila raspuštenica. Ni otac mu nije dao. I Sejda se udala. Crkavao je cijelu zimu. U proljeće je ličio na ucrnio smežuran limun što je zimovao u sehari. Žao mu je bilo Sejde. Pomama se ugasila, odlila se momačka snaga, mrtvilo se uvuklo u kosti i mišiće. Tetka, majčina sestra, pokušavala je da ga nagovori da se oženi drugom. Obilazila je hodže da mu i kod njih traži lijeka. Babo mu i nije nikad bio kod kuće. Trgovao je, rasturao imetak, noćima igrao ajnca, gubio i dobijao... Malo je ostavio svom sinu, gotovo ništa od onog velikog hadžijinog imanja.

Osmana je umrtvljenog i bezvoljnog zatekao Jurjev. Došao je nekako iznenada. Zima je bila duga i naopaka, halapljivo je progutala čitav mjesec proljeća. Razgorio se Jurjev vedrinom i suncem a njemu se otvorile oči. Škiljio je u sunce olinjao i šugav k'o proljetni medvjed. Oduvijek je volio jurjevske uranke. Oribao se na brzinu, ostrugao bradu, potkresao brkove, obukao novo odijelo i pošao na uranak.

Stigao je skoro posljednji. Cure su već kolale, bosiok im mirisao iz njedara i kose. A njega je muhnulo nešto među prepone, zamirisala mu je žena. Da mu se bilo dokopati kakve raspuštenice, ne mora biti Sejda. Tada mu se pogled zakačio za jednu. Vidio je, mlada je, nije joj bilo ni šesnaest, al' joj tijelo nabujalo, učinilo mu se da joj je Sejda pozajmila svoje. Kosu je povezala keranom jemenijom, ogoljela vrat boje sedefa, a odmah ispod uha nabubrio mrki mladež, velik kao kupina... Sve mi je

tako opisao, ni mladež joj nije zaboravio... Nije htio da se odmakne od kola, nestrpljiv i zagrijan, čekao je da se raskine pa da joj prileti...

A neko je pored njega već govorio: "Vidi one s mladežom, jest nabas. Došla je kod Muminovića u prijatelje. Zaim Kadrić je noćas svu noć previsio na njenom pendžeru..."

Odmah je shvatio o čemu govore. I namjerio da mu je digne ispred nosa. On i Zaim su se znali već odavno. Ko zna koliko puta su se zakačili oko neke cure i koliko puta uhvatili u kosti. Ali nikad nisu znali ko je jači. Pričalo se da je Zaim osvitao i na Sejdinom dušeku. A to mu Osman nije mogao oprostiti. Jesenas je pokušao da ga svali na leđa i stane mu na prsa, ali mu se Zaim izmakao. "Žedan sam na tebe, Zaime. Naletjećeš ti meni" — rekao mu je...

Izabrao je gadan dan da mu naleti. Osman je taman mislio kako će prije priletjeti djevojci, kad ga je po ramenu pljesnula Zaimova ruka. Odmah je znao da ga Zaim ne grli što ga voli nego što je nameračio da zapodjene kavgu. Ali njemu nije bilo do kavge. Osjećao je da su mu mišice kao ispuhani mjehovi. Pokušavao je da sve okrene na šalu, ali Zaim ne da, vitla mu ispred nosa duguljastom kamenčinom i ceri mu se u lice. Nemajući kud, Osman je uhvatio kamen i bacio. Kratko... Zaim ga bez muke prebacio za dva pedlja. Drugi put više... A Osman je odmah počeo da priča kako je izgubio snagu kroteći jednu curu sa mladežom koja je došla kod Muminovića. Zaim ga je gledao ispod oka, nadmoć i poruga mu se caklila u zjenicama. Zatim je prhnuo od njega i poput kopca se zaletio među djevojke. Cura iz Knežine je ostavila kolo i, kikoćući se, pošla sa njim prema vrbaku. U Osmana se uvukla krtica zavisti. Da je umiri, otišao je i do vrha se nalio rakijom. Kući je stigao četveronoške. Na vrhu pijanstva se ljuljala samo jedna misao: "Osvetiću ti se, Zaime Kadriću!"

Dok se oko njega talasalo proljeće i on se otimao mrtvilu, izbjegavao je susrete sa Zaimom. Čekao je da mu se povrati prijašnja snaga. Vježbao je svaki dan... Ali džaba. Bacao je kamen dalje nego prije, jednim trzajem obarao Šaronju na pleća, ali opet nije bio siguran u sebe. Bojao se susreta sa Zaimom...

Nekako u to vrijeme otac mu je isjekao silna stabla na Jelovoj glavici, jedinoj šumi koja mu je ostala. Načuo stari prepredenjak da će oduzimati privatne šume, pa je krvnički povaljao najbolja debla. Osman je gledao kako jelike padaju, naglo, kao potkinute. Molio je oca da ih ostavi, žao mu je bilo djedovine. Ali ovaj ni da čuje. Zainatio se da sve

srubi, zalijetao se s motornom pilom među stabla kao dželat. Nikad nije dao ni Bogu ni ljudima ono što je njegovo.

Osmanu je naredio da mu čuva balvane. Odležao je dva-tri mjeseca u buhari, potkupio sa milion-dva nekog prijatelja iz općine i jelike su ostale njegovo vlasništvo. Počeo je da ih prodaje kubik po kubik...

Kako je samo lijepo Osman opisao ljepotu tih večeri koje je provodio na Jelovoj glavici... Sunce, umorno od duga hoda, gubilo se za kosama, a on se peo do vrha. Sjedao je uvijek na isti panj. Oko njega izrezana debla k'o mrtvi, džinovski ljudi. Podnimio se i mislio o onoj curi iz Knežine. Poslije jurjevskog uranka vidio ju je još nekoliko puta, Čuo je da joj Zaim svake večeri ide pod pendžer, a ponekad zamakne i u sobu. Ali, njen mrki mladež mu nije dao mira. Stalno mu je pred očima bio taj biljeg, okruglina njenog obraza i pramen zagasite kose kako drhti nad bjelinom vrata.

Bila je srijeda naveče. Trgnuo se iz blagog drijemeža, naglo, kao da mu se nešto rasprslo u glavi. Pridigao se, pogledao naniže. Vidio je čovjeka, zakačio golem balvan i vuče ga niz strminu prema potoku. Prvo se začudio, zar ima neko ko bi se usudio da ukrade od njegovog oca.

A čovjek tegli, stenje, mrmlja. Balvan negdje zapeo, nikako da ga iščupa. Iz Osmanovih usta je iznenada navro smijeh. "Hej, prijatelju, treba li ti pomoći?" — glas mu je odjeknuo u urvinama.

Nepoznati se trgne i okrene glavu prema njemu... Osmana nešto metalno zvekne u stomak... Zaim Kadrić. Očekivao je da kradljivac baci lanac i sjuri prema potoku. Ali, on ispusti lanac, pa pogete glave, kao bik kad se bode, krene na Osmana. Zgrabe se i ponesu... Zaimov željezni stisak mu skoro ukine dah. U njemu proklјuča sva zla krv... Gušili su jedan drugog, stenjali, krkljali, prevrtali se po balvanima ali nisu uzmicali. Sve se izgubilo, i vrijeme, i razlog, ostala je samo ta golema snaga koju je morao skršiti. Taman ga je prikliještio između dva balvana kad ga je Zaimova noga dočekala u preponu... Bol i jarost blokiraše mu mozak. Napipao je rukom lanac koji je Zaim ispustio. I zamahnuo... Zvekne lanac, zvekne glava i Zaim se nekako čudno ispruži pored njega... Pridigao se, obradovan njegovom nemoći. Kakva mu je snaga kad ga je umirio jednim jedinim udarcem?

Tada mu se zamutilo u glavi i klonuo je na zemlju... Probudila ga je rosa i rashlađen noćni vjetar. Jedva otvori oči. Zaim i dalje leži, nakrivljene glave, raširenih ruku... Kako? Zar se nije podigao i otišao? Šta čeka!? Zar neće ustati?! Oh, Bože?!

Šta da uradi s njim? Gdje da ga sakrije? Od sebe, od cijelog svijeta. Počeo je da sjekirom kopa rupu. Nije moglo... A znao je da ga ne smiju naći, da ne smiju saznati da je ubio čovjeka. Uprtio ga je na leđa i nosio kilometrima. Za njim se, zveckajući, vukao lanac. Privukao ga je šum rijeke. Tamo... Tamo... Razgrnuo je grane iva i, pazeći da ne pogleda u Zaimove staklaste oči, spustio ga u zapjenjeni vir. Lanac je bacio za njim. Učinilo mu se da se nečiji stravičan krik izvio do neba. Podigao je glavu, mjesec ga je, hladan i nezainteresovan, gledao s neba. Jedini svjedok. Nasmijao se. Šutljivijeg svjedoka nije mogao poželjeti...

Nikad niko nije Zaimovu smrt povezao s Osmanom. Nagađalo se svašta, uvijek daleko od istine...

Onda je otišao na pet godina u Austriju... I vratio se... Ali često se dešavalo da nije više mogao deverati sa svojom savjesti... Najteže su mu bile ljetne noći obasjane mjesečinom. Šutljivi svjedok ga je opominjao i podsjećao na veliki grijeh...

Duše ti, Osmane, da li si me i pogledao kad si završio priču. Nisi. A nisi čak ni primijetio da se trzam svaki put kad spomeneš Zaimovo ime... Zaim Kadrić, jek i odjek u mojoj duši, njegova smrt — moja golema bol.

Ništa nisi znao ni vidio. Otišao si na počinak. Ja sam došla kasnije. Ti si ležao oslobođen i smiren, umoran od dugog govora. Mora da si prvi put u životu zahvaljivao Bogu što ti je dao tako šutljivu ženu, koja ne kara i ne osuđuje, koja je odmah shvatila da ne smije džarati po onome što si joj povjerio...

Bože, koliko mi je riječi naviralo na usta, šta sam ja imala njemu ispričati. Ustala sam, nadnijela se nad njega i upitala: "A znaš li ti šta sam ja bila Zaimu Kadriću?" Nije se ni pomjerio. Dočekale su me njegove sklopljene oči, otvorena usta i uspavan dah... Htjela sam da vrištim, da ga uhvatim za prsa, da ga drmam da se rasani da vidi kako mi je... "Ubico, ubico!" — mrmljale su moje usne. A onda sam opet klonula u krevet... opet savladana bolećivošću i kukavičlukom. I danas, i uvijek ću žaliti što te večeri nisam ispričala sve što je bilo između Osmana, Zaima i mene... Ležala sam suhih usta, ni zaspala ni budna, u košmarnom snu sam vidjela dvije sjene kako se bore, kako jedna zamahuje a druga pada... Trzala sam se, vjerujući da sam čula pljusak vode koja se sklopila nad Zaimovim tijelom... Pred zoru se probudio Osman, obavio je ruke oko mene govoreći kako sam ugrijana i poželjna. Prvi put je u našem zajedničkom krevetu rasipao strast. Te večeri sam mu bila bliska, bila sam njegova. Otpuhnuo je razočarano kad je primijetio da

moja bedra miruju a oči zure u prozor gdje je prva jutarnja svjetlost rastapala tamu. Dugo me gledao. "Što nisi žena k'o Sejda, da isprobam snagu... Idi kod nje, nauči nauk... Žena mi treba a ne bukova cjepanica..." — rekao je.

Prešutila sam i to. Ne znam kako sam preživjela naredne dane. Vukla sam se po dvorištu, satrvena. Nisam znala ni šta radim ni kuda idem. Sve mi je ispadalo iz ruku, mlijeko se prosipalo, hljeb gorio, pita ostajala nedopečena. Svaka Osmanova stvar bila mi je krv na očima. Ježila bih se kad bih čula glas. Prala sam mu košulje i kidala ih prstima. Nisam se usuđivala da sa njim sjednem za sofru. Bojala sam se njegovih ruku. One su udarile Zaima, vukle ga, bacile u rijeku... A Osman je, odjednom, postao drugi čovjek. Kao da je noć povjeravanja umekšala tvrdine na njegovom licu, kao da mu je skinula neki ogromni teret. Razjazile su se njegove želje da stekne što više. Pričao mi je o proširivanju pčelinjaka, o novoj sorti jabuka, o jagodnjaku, novim mašinama...

Vjerujem da je sto puta pomislio i požalio što mi ono o Zaimu nije ispričao prije, lijepo se oslobodio, pohranio tajnu kod mene i prignječio crva koji ga je godinama neprimjetno podgrizao. Jer, taj crv nije dao da mu se snaga razmahne, da postane prvi u našem kraju. Navalio je da stigne propušteno.

Mene je, iz dana u dan, sve više oplitalo sjećanje na Zaima. Nije ni čudo. Bila sam mu djevojka dvije godine... Dobar je bio Zaim, ali djetinjast. Htio je svašta, stalno je htio više. Kao da je slutio da mu neće biti zadugo... O ašikovanju s njim ne mogu pričati mnogo. A i sramota je. Kad se sjetim ondašnjih ašikovanja s curama... O raspuštenicama ne govorim, o tome ne znam. Kud god sam išla, pratila me je babina tojaga i materina kletva. Uvijek jedno te isto: "Da nas ne obrukaš... Ako nam ocrniš obraz, života ti nema..." Zagledala sam se sa Zaimom, zavoljela ga, ali... On da mi se primakne, a ja u vrisku: "Nemoj, nemoj... Kud ću poslije, u goru, u vodu..." A Zaimu je začas dodijalo da samo gleda u mene. Ostavi me i nađe drugu. Istutnja se, uzme od one koja daje i eto ga opet nazad... Nećkam se sat-dva, nekad i dan... Nastavimo tamo gdje smo stali... On traži dokaze da ga volim, ja bih mu rado dokazivala ali se bojim. Kleta budala, mislila sam da je puno važno sačuvati netaknuto tijelo. Željela sam ga, mnogo sam ga željela. Nikad više u životu nisam tako osjećala. Dok me držao za ruku, u meni je sve izgaralo, plamen je lizao po dojkama, trbuhu, bedrima... Zaim mi se primicao, a ja, luda bježala...

Puno sam voljela i Zaimove priče. On je budan sanjao. Govorio mi je o tuđoj zemlji u kojoj se može zaraditi dosta para, o tome kako će napraviti novu kuću i mene dovesti u nju... Stalno se spremao da nekud krene a nikud nije odmicao... Poslije njegovih laži, došle bi svađe... Noć prije Jurjeva dugo me salijetao, molio, prijetio... Ispod mog prozora otišao je onoj curi iz Knežine, onoj koju i Osman dobro pamti. Ni ja je nisam zaboravila. Zbog nje mi je na zlo svanuo jurjevski uranak. Gledala sam je kako kola, visoko uzdignute glave i poželjela da je stisnem za obli vrat s biljegom... Kakva kurvica?! Kikotala se Zaimu u uho, hvatala ga za pas i na kraju, bez stida, pošla s njim u vrbak...

Ovoga puta sam dugo čekala da se Zaim izdovolji. Svako jutro sam osluškivala glas da se oženio. "Ako to uradi" — zaklinjala sam se — "popiću razmućenu živu sodu..." Ali do mene nije dopirao ni jedan glasak o Zaimu. I ja sam se smirivala. Još bi mi se samo po noći, dok sam, ležeći na dušeku, prizivala san, otkinuo po neki jecaj bez suza.

Sjećam se da je toga ljeta žetva došla nekako naglo. Želo se noću, prema mjesečini, da bi se klas, bar malo ovlažen rosom, sačuvao od prosipanja... Na mobi kod mojih prvih komšija srela sam Zaima. Žanjem, prva žetalica, a on za mnom, sve mi prijeti da će me potkačiti srpom. Ne obazirem se na štrecanje u srcu i na radost što me podlijeva. Zaimu pokazujem samo smrknuto lice i bodljikav pogled.

"Vratiću ti, Zaime Kadriću. Vratiću ti sva pendžeranja, sva valjanja po dušecima i naviljcima, sva noćna iščekivanja, popljuvaću te svojim bolom koji me je davio četiri mjeseca..." — mislim, a radost grakće u meni kao sita vrana.

Počela sam odmah te večeri. Prvo sam se sa Selimom iz Rakita jurila oko stogova žita, a onda sam mu za večerom ponudila pola svog zalogaja pite i kašiku kiselog mlijeka. Čak sam mu ponudila da nasloni glavu na moje krilo i tako bolje uhvati trenutke predaha. Razuzdana, nisam znala da li mislim ozbiljno ili se šalim.

Odjednom me iz mraka ščepa Zaimova šaka iza povuče iza plasta. I kad sam se prestala opirati, on je i dalje držao prste u mojim viticama kao da se boji da mu ne uteknem.

"Šta to radiš, curo?" — čujem Zaimov prigušen šapat dok mu prsti nemilosrdno stišću kosu na potiljku.

Ne odgovaram ništa, samo ga gledam, iako mi slab mjesečev sjaj ne da da mu doprem do očiju. Njegove šake ispustiše kosu i dograbiše se mojih ramena.

"Sve mogu, da me nećeš, da mi se rugaš, da mi ne daš, al' da te drugi pipa, to ne mogu... Kad nisam ja, kad nisi meni dala..." — razgrižena misao ostala je da visi u vazduhu. Oslobodila sam se Zaimovih ruku i, nesvjesno, krenula naprijed.

"Čekaj!" — čujem Zaimov utanjen, drhtav glas. "Da ti kažem. Ti si moja, jedina... Riješio sam, hoću da se s tobom oženim."

Slušam ga, ni iznenađena ni obradovana.

"Ti hoćeš, ali ja neću... Ne mili mi se tvoja tahtara pod Garežom..." — nasmijem se glasno, haktavo. "Bojim se da mi se prve noći krovne grede ne sruče na glavu... A Selim iz Rakita... Kod njega ću bar imati hljeba da jedem."

Povukao me nazad sebi, obujmio i prislonio na složene snopove. Na desnoj dojci tuklo mi je Zaimovo srce, a uzavrio dah uvrio u pregib vrata.

"Mislio sam da te zaručim, pa da odem u svijet da zaradim koju paru... A ti da me čekaš" — govorio mi je vrelim šapatom.

Znam da je u meni nešto jeknulo kad je spomenuo odlazak.

"Smijuriš se" — jedva sam razaznala šta govori. Bio je uvrijeđen. "Kud ću ja gole guzice... Ukrašću, curo, ukrašću... Đafe su povaljale cijelu Jelovu glavicu... Ne mogu ni prebrojati balvane. Neće im faliti ako im i ja uzmem koji... Uzeću deset, dvadeset. Prodaju se k'o halva... Za pare koje dobijem kupiću ti prsten. I sebi kartu za odlazak..."

Rekao je tako i naglo odskočio od mene. Htjela sam da viknem da ga opet prigrabim sebi. Vidjela sam njegovu visoku priliku kako odmiče preko strnjišta. Jedamput se okrenuo i mahnuo mi. Nikad ga više nisam vidjela. Sutradan su ga našli u vodi...

Kazao si mi, Osmane Đafo, da niko nije povezao Zaimovu smrt s tobom... Varaš se, jer ja sam znala kud je one večeri otišao. Ali, luda, uvijek sam mislila da ga je u krađi zatekao tvoj otac, i naprasit kakav je bio, za jedan popišani balvan uzeo život nesretnom mladiću. Mislila sam da si ti vidio taj strašni čin, da nosiš teret očevog grijeha a ne svog, pa sam te čak i žalila...

Hiljadu puta sam se pokajala što sam iz tebe iščupala tajnu. Dok sam vjerovala da je tvoj otac..., koji odavno nije bio među živima, Zaimov krvnik, život s tobom bio je podnošljiv. Poslije su došla samo kajanja, savjest je neprestano podgrizala onu riječ što sam ti dala, onu zakletvu u ćutanje... Kako šutjeti i zašto?! Bila sam kriva jer sam prije deset godina kada se na putu pojavila Zaimova džennaza, zavukla glavu pod jastuk. Kriva sam bila što mi je jezik bio zavezan u čvor kad su me pitali

kuda je Zaim otišao kad smo se rastali na komšijinom stršnjištu. Moja tvrdoglava šutnja pomogla je da se nikad ništa ne sazna... Nagađalo se, izmišljalo, ali uvijek daleko od istine... A ja se, luda, radovala, sretna što nisam okaljala mrtvog Zaima, što ga nisam nazvala lopovom...

Vrijeme je nanijelo zaborav i rijetko se ko sjećao Zaima... Samo ja nikad nisam ništa zaboravila...

Osmane, kunem ti se da sam se borila sa samom sobom da te ne prijavim. Da si me bar pogledao, da si me upitao kako mi je, da si me zagrlio il' pomilovao kad sam se po noći trzala i budila iz košmarnog sna, u kome sam neprestano slušala pljusak vode i Zaimov krik. Ispričala bih ti šta mi je, i bilo bi mi lakše. Dijelila sam s tobom grijeh iz mladosti, ali ti nisam postala nimalo bliža. I dalje si pominjao Sejdu a mene gledao kao da sam došla iz mahale da uzmem vatru na tvom ognjištu.

"Prijavi ga... prijavi ga... prijavi ga..." — kreštala mi je na uho vranetina koja se odnedavno izlegla u ćošku moje sobe.

"To ne mogu" — branila sam se neuvjerljivo. "Ne, ne... Dobar je prema meni, ne tuče me... ne pije, čak i ne psuje..."

"Jadnice, kukumavko" — kreštala je vrana na mene. "Da si imala petlju prije deset godina, ne bi živjela sa Zaimovim ubicom, ne bi jela njegov hljeb..."

"Bježi, bježi, gaduro!" — gonila sam je od sebe. "Kud sam pristala ako ga odvedu. Svijet će pljuvati na mene... Nije ženino... Ako ga prijavim, neću pomoći ni Zaimu ni sebi... Njega i tako nema, a meni valja živjeti..."

Tako sam ja razgovarala sa samom sobom. I dozvala se. Nisam više dala vrani da zakrešti. Ona zine a ja je raspalim po glavi i zabijem u ćošak. Odlahnulo mi, spavala sam mirnije, i ustajala s manje plača u grlu. Mogla sam da gledam Osmanove ruke a da mi jeza ne podiđe uz kičmu. "Tako mi suđeno" — govorila sam sebi. "Šta sad mogu? Bilo, bilo... Nije ni njemu bilo lahko... Ko zna koliko puta ga je iz mraka gledalo Zaimovo ugaslo oko... To mu je bilo gore nego da su ga zatvorili u zatvor..."

Malo sam ko živnula. Počela sam oblačiti nove bluze, oknila sam kosu, krijući kupila bakam. Lice sam namazala pavlakom da mi omekša i pobijeli... Mislim, Osman će vidjeti da sam ljepša... Ali on je sve manje bio u kući. Dolazio je samo da jede i obuče čiste haljine. Mene nije ni vidio. Za njega više nisam postojala. Kao da je u kući živjela nevidljiva žena, prala mu, kuhala, radila u štali i na njivi.

U kući sam ubila jednu vranu što me nagovarala na zlo, a u komšiluku se nakotilo deset... I sve su znale kud moj Osman ide u akšam... Počeše me salijetati glasovi... Malo, malo pa je neko vidio Osmana i Sejdu kako izlaze iz nekog potoka, kako se valjaju po nečijim naviljcima, silaze s nečije pojate...

Sad mi je u srcu i duši bilo gore nego kad sam čula za Zaima. Ležala sam po noći budna i čekala da se vrati. A kad bi došao, sav je mirisao na drugu ženu... Meni se više nije primicao...

Osmane, zar te ne bi stid Boga i ljudi, zar te ne bi stid mene?! Ja sam te vidjela s njom! Kad je zapuhao sjevernjak i zaprašio prvi snijeg, ti si je doveo u našu kolibu...

Te večeri sam ustala da podložim vatru. Nekakva studen mi je bila u kostima, smrzavala sam se... Gluha noć, strah od tišine, od same sebe... A u kolibi svjetlucanje. Prepadoh se da nam ko nije podmetnuo vatru... Istrčala sam napolje... U kolibi si gasio Sejdin požar. Čula sam joj kikot i tvoje brundanje...

Vratih se u kuću. Sjedila sam malo pored šporeta. Pamet me ostavljala. Šta je bila moja zakletva da ni crna zemlja neće od mene čuti Osmanovu tajnu prema onome što me snašlo... Digla sam se i pošla u noć... Ne sjećam se gdje sam se zaustavila i šta sam tamo pričala...

Došli su, Osmane, i odveli te. Zaboljela me tišina što se naglo slegla oko mene. Još uvijek me boli, a neće skoro prestati. Da bar mogu da odem. Niti imam kud niti mi se ide. Čekam, pripeta za ovaj prag, a da ne znam da li čekam tebe ili da vrijeme u klecavom hodu iznese i ovo malo života što mi je ostalo...

DŽEVAD KARAHASAN

(1953)

TRI SNA LJETNE NOĆI
(prva legenda)

U to su se vrijeme strašno namnožili ljudi sa padavicom. Vidjeli su se samo teški, ukočeni pogledi, bolno zategnuti treperavi udovi i čudesno tupa lica, pomalo mekana. Dobra su to vremena bila, rekao bi čovjek ako bi sudio po tim licima, prelijepo mehka i gnjilava.

Moglo se, a i moralo se, usred dana vidjeti čovjeka kako trči preko polja, trči i zvjera oko sebe izbezumljenim očima, napinje se cijelom ljudskom snagom da krikne ali samo muklo krklja, sve dok se ne zarije pod među i počne se trzati od neke predivne siline što mu se uvukla željna da je on obujmi svojim bićem. Sad mu je prevelika, reklo bi se, nadula mu slabu kožu pa je on želi istresti, a ona mu se čudno upija u tjelesne žile i rovari po njima. Bolne su to borbe, baš se od njih svi onako čudno tresu, a i naporne jer od njih otupave. Čudna su to vremena, trkača — rekao bi čovjek i čudio bi se jer je čitav svijet povremeno trčao po poljima (u to vrijeme), baš kao da su se vlasti zabrinule za zdravlje svoje čeljadi .

Strašno je bivalo kad se netko od takvih ne bi na vrijeme uplašio svoje ogromne snage i otrčao u polje da je vrati zemlji: taj bi se s njom borio dok ga ona ne obori na zemlju, na očigled drugih, zbog čega ih je on kasnije napadao mrzeći ih i stideći se zbog svojih takvih smiješnih zanosa. Tako, na primjer, naiđe netko ne sluteći ništa i vidi kako ustreptao čovjek, zajapuren od mržnje i stida, gađa kamenjem ženu uvijenu u sebe ili raščerupanu, svejedno. Čovjek se trese, škljoca zubima, bali, nešto mu iznutra pritiska oči i izgoni ih vani, a on krklja i baca kamenje na ženu koja, vidi se, ništa nije slutila.

"Šta ti je, čovječe, jesi li mahnit, Bog ti pomogao", viče žena, a čovjek se razdragano i dalje baca kamenjem na nju. To su vremena strasnih ljubavi, rekao bi čovjek ako bi sudio vremenu prema takvim izlivima. I divno je to kako se čitav svijet strasno volio.

Takve čemerne napone on je kod sebe prepoznavao po strasti za češljanjem. Najpre bi zažudio da se marljivo i nježno raščešlja, plav i blijed, pa bi ga onda napela grozna neka neželjena silina, žestoka i prežestoka za njegovo ljudsko tijelo, naročito za tijelo slabo koliko njegovo. I što se brže, silnije i željnije češljao, sve mu se jače vrtilo u glavi i mutilo negdje duboko u njemu, možda čak u krvi.

U takvim stanjima je izdavao razne, veoma čudne, zapovijesti na koje su svi zbunjeno slijegali ramenima i počinjali glancati toke na grudima ili uklanjati dlake sa odore. (Po svemu se vidjelo da te nerazumljive zapovijesti i u njima bude zbunjene i zagubljene siline ili ih unose u njih ako ih i nije bilo.) I onda je jurio u svoje zabranjene odaje, koturao se po njima i udarao zažarenim dlanovima kamenite podove, krkljao i pjenio boreći se sa neizdrživom snagom koja ga je spopala iznutra, snagom koja je tako beznadežno odudarala od osjećanja neusporedivog i predubokog sklada na svijetu što mu se razlivalo po cijelom tijelu. A dvorjani su za to vrijeme pjenili između sebe, kidali zavjere i ubijali suzavjerenike, i sve to u nemogućnosti da podnesu Božansku silinu svoje i kraljevske padavice. Tako je padavica, kao i uvijek, držala nježnom rukom dobrog vladara na vlasti.

Na kraju ga je hvatala mehka i požudna drhtavica, čudesno zasićena malaksalošću. Ako bi netko za to vrijeme ušao u posvećenu tajnu njegovih kraljevskih odaja i prekinuo ga u obredu u kojemu se čežnjivo podavao malaksalom drhturenju kojim je izbacivao suviške snage iz sebe, on ga je uzimao i svojom rukom bičevao do smrti. Pri tome je osjećao strahovitu bol u svakom mišiću, svakoj koščici i žilici, ali mu je ta bol donosila neku nasladu i nekakvu pohotljivost pronosila kroz njega. I žao mu je bilo što ubija uljeza koji je ovamo došao samo zato što se previše brinuo za njegovo kraljevsko stanje, ali je uz tu žalost osjećao i nježno zadovoljenje zbog osvete i očuvanja tajne. Jer, činilo mu se, uljez ga je prekinuo u svetom pokušaju da dokuči čudnu duhovnu silinu što ga je napinjala i zatekao u pomamnom općenju, u kojemu je upijao duh sinovlji i posvećivao se svome vladaocu.

Sva ta čuvstva, zasićena jezovitim otajstvom i gotovo čulnom nasladom istovremeno bila su posebno jaka kad je bičevanjem morao ubiti svoju brižnu majku. (A morao ju je ubiti jer je i Bogu i sebi bio dužan da kazni uljeze i očuva tajnu njihovih zanosnih zbliženja; i, ma koliko se, njegovim očima gledano, majka razlikovala od svih ovozemaljskih uljeza, Božije oči su je mogle vidjeti jedino kao uljeza jer je uljez samo uljez, pa makar pri tome bio i majka. To je on znao, kao što

je znao da Bog vidi samo istinu, ne vezujući je ni za što ljudsko i neistinito. Ali da je, žudnik, mogao odoljeti svojim vlastitim nasladama, razumio bi da njegov Bog, mnogo glasovitije nego s njim, razgovara s drugima i svoj dah širi po svijetu njihovim trčanjem kroz polja, znajući da je polje šire i moćnije od tajne odaje, makar ona bila i kraljevska.) "Osjetila sam", reče mu bolesna majka tada, "da ću umrijeti i došla sam da te počešljam posljednji put. Znam da voliš kad ti to činim, a i ja u tome strasno uživam." Teško je zažalio što mu majka nije poželjela umrijeti drugom prilikom jer se beskrajno naslađivao kad ga je češljala, naročito u vrijeme kad je on bio dijete a ona još zdrava. Sada joj nije mogao dopustiti da ga počešlja jer mu je glava još uvijek odzvanjala od Božanskih glasova i krv mu se još uvijek nježno mutila od zbrkane ljepote doživljaja koje mu je stvorila slutnja sveopćeg sklada. On se tim stanjem veoma bludno naslađivao i nije ga htio izgubiti, a majčin dodir je lahko mogao sve to izbrisati. U stvari, vjerojatno ne bi izbrisao jer majke mogu jedino poroditi padavicu, ali bi se gotovo sigurno nešto poremetilo u složenom poretku golicave slatkaste zbrke koja ga je ispunjavala. On to nikako nije želio i zato nije htio dopustiti da im se tijela dodirnu na bilo koji način osim preko bola.

Probudio se kad mu je majka počela žudno drhtati i sa mnogo čežnjive putenosti uvijati tijelo iscijepano bičem. Bio je sav oznojen, treperav kao kleto jasikovo drvo, dahtav od duga i teška udaranja. "Bože", mislio je, "otkuda mi ovako proklet san?" "Ovo je strašno", govorio je o svome snu prepunom bolesne tegobe i o svojoj tužnoj postelji punoj memle i ljepljive vlage.

Ustane i pređe bosim nogama muklu odaju. Zaključi još jednom da su italijanski gradovi strašno tužni i da je bez kraja isprazno što mora osvajati Rim.

I onda ga ponovo uhvati želja da se sjeti pjesme koju mu je majka pjevala kad bi ga češljala dok je bio dijete. Pokušavao se sjetiti te pjesmice još od podneva, kad je na nekom prozoru, u šetnji gradom osvojenim prije nekoliko dana, vidio plavokosu djevojčicu kako se češlja. Djevojčica mu se učinila zapanjujuće sličnom njemu samome i onaj čas kad ju je vidio osjetio je duboku bol što je nitko ne češlja; "to je surovo i glupo", mislio je već tada, "što sva djeca, naročito ona koja su blijeda i plavokosa, nemaju nekoga da ih češlja i da im pri tome pjeva." U isto vrijeme se javila želja da se sjeti pjesmice koju mu je majka pjevala i kako se tada javila nije ga prestala mučiti. I zaspao je pokušavajući da

se sjeti te pjesmice, iako je čitav dan nastojao otjerati od sebe tu besmislenu želju. Iskreno se i teško borio s njom, sasvim uzaludno.

Znao je da se u toj pjesmi majka nada da će se on, poslije njezine smrti, pomoliti za pokoj njezine duše. Znao je i to da je sastavljena od nekih veselih, olahkih riječi koje nikako nisu ličile na tešku misao koju su nosile. A to se njemu strašno dopadalo, prije dok je bio dijete koliko i sada: veselo i olahko, kao poljubac namiguše, tražiš vjekovno upokojenje svoje duše.

Nije mu ličila ni na ono što mu je majka govorila pri tim nježnim, svakodnevnim svečanostima. Istina, majka je, kao i pjesma, govorila o vjeri, spokoju i sličnim stvarima, ali mnogo težim glasom i riječima, mnogo dublje i temeljitije. Uživao je kad mu je majka tako govorila o tim stvarima. Tada bi, svaki put podjednako snažno, osjetio da su poreci u svijetu postojani, da svaka stvar ima iznad sebe drugu stvar koja je pritišće i tako čuva od jaka a nenadana vjetra, od prevrtanja i druge kakve smutnje, od tumbanja potonjih stvari. Osjećao je da se stvari mogu i mijenjati, ali poreci ne mogu, i to ga je ispunjavalo radošću i sigurnošću jer je nudilo bezbroj mogućnosti za igru, obezbjeđujući istovremeno od svake moguće štete: preturaj stvari do mile volje, sve dok se ne umoriš, uvijek će doći jedna povrh druge, teža iznad lakše. Majčin glas mu je još govorio da se stvari mijenjaju, da stare stvari odlaze a nove dolaze u stare poretke, a njega je to radovalo koliko i ono ranije jer djetetu igračke brzo dosade; radovalo ga je i to što će se sve stvari na svijetu promijeniti a on i njegova majka ostati zauvijek negdje između poredaka da pričaju i češljaju se.

Nasmija se svojim djetinjim zabludama i začudi se što se nikada ranije nije sjetio obreda pri kojima ga je majka češljala. Istina, nije bio ni star ni nesretan tako da nije imao razloga za podsjećanje na djetinjstvo (kojega se inače, mislio je uvijek, sjećaju samo oni koji su stari i oni koji su nezadovoljni), ali mu je bilo čudno da se nikada ranije nije sjetio makar toga kako ga je majka češljala.

Provuče prste kroz kosu. Leže i nastavi to činiti, misleći kako je to stvarno čudno. Da se nikad, ama baš nikad toga ne sjeti. To je stvarno čudno. A bili su to veoma čudni i beskrajno lijepi doživljaji, ta češljanja; znaš odnekuda da se to ne može promijeniti: mogu puhati vjetrovi i dešavati se razna čudesa, majka će ga uvijek držati pred sobom, češljati ga i govoriti mu o vjeri i porecima u svijetu. Stvarno je čudno da se nikad ne sjeti, čudno nekako. Čudno. Stvarno.

U to su vrijeme luke zabranjivale ulazak brodovima i tjerale ih vatrom ako su ipak htjeli pristati, gradovi su u to vrijeme zatvarali kapije pred putnicima, glasnike su puštali da skapaju od žeđi i gladi pred vratima a da ih nisu puštali u grad, histrione i razne druge skitnice progonili su teže nego ikada i oni su bili prisiljeni da se kriju po šumama i hrane korijenjem i miševima. A kuga se ipak uvlačila i u najzatvorenije gradove, i u luke u koje nikada ni jedan brod nije pristao. Tako je ispadalo da su svi svojim brižnim zatvaranjem htjeli svoju kugu sačuvati samo za sebe.

Dvor je bio brižno zatvoren: niti se ulazilo niti izlazilo; jelo se i pilo samo ono što se našlo u mračnim podrumima, govorilo se samo sa domaćima a zabavljalo jedino onim što se dešavalo u svijetu pobrkanom kugom. Nije mu bilo jasno kako su dvorjani saznavali za ono što se vani dešavalo, ali ih to nikada nije upitao niti je kada osjetio čuđenje zbog toga; bilo mu je dovoljno da ne posumnja u ono što su mu pričali, a i ako bi posumnjao, znao je, bit će mu dovoljno da se od srca nasmije u tim oskudnim vremenima. Uostalom, imao se čemu i nasmijati: jedan je čovjek, od trenutka kad je po mehkim dijelovima tijela dobio neke čudne kvržice koje su izgledale kao da su se razne žilice njegova tijela međusobno preplele u nerazmrsive čvorove, pa do trenutka kad je umro, obležao trideset i sedam pomamljenih žena. Zapravo, umro je na trideset i sedmoj, a ona je (kad je osjetila da se on značajno koči i postaje ravnodušan) pala u raspomamljen i ciktav kikot iz kojega se izvukla tek smrću. A kad su ga, pričali su dvorjani, gorke žene raskinule, iz njega je poteklo nešto crno i masno — ni katran ni ulje. Svi su se tome smijali kao ludi jer im je bilo smiješno i nevjerojatno da se čovjeku iz čista mira izrode neke crne tekućine a da mu krv pri tome ostane lijepa i nježno crvena, kao što se desilo s onim čovjekom.

Bilo je još mnogo slučajeva, smiješnih isto toliko ili još više, kao onaj kad je neka žena iščupala sebi jezik. Neki su govorili da je to učinila zbog pomamne navale ljubavi, suviše jake za njezino slabo tijelo, a drugi su gadljivo i sa suviše žara odbacivali tu gnusobu (kako su oni govorili) i tvrdili da je to učinila zbog neizdrživih bolova (od kojih je možda i razum izgubila) koje kuga stvara u tijelu. Međutim, reklo bi se da se oni svađaju oko toga samo radi toga da se oslobode vlastitog straha i bijesa a ne radi te žene koja, i da nije umrla, nikada ne bi mogla reći, onako bez jezika, zašto je to učinila. Zašto su se onda, ako ne radi sebe, svađali oko toga kad je tajna iščupanog jezika morala propasti, kao i sve nerečeno?

I inače, govorili su dvorjani, svijet je neodoljivo smiješan i nepodnošljivo zatrpan ljubavlju: raspomamljeni muškarci i žene, prepuni kvržica od potkožnih čvorova, jure se na sve strane i mahnito vode ljubav, tjeraju se od mjesta do mjesta i cijepaju. Te čudne ronde ne bi zadržala ni najtvrđa vrata, sve da su gradovi i ostali zatvoreni. Najveći problem je, ipak, bio to što su se mrtvaci, od neke čudne pakosti ili možda od ravnodušnosti, počeli raspadati i strašno smrditi, što bi jako smetalo živima iz gradova da nisu, onako raspomamljeni od bolova i napada ljubavne čežnje i čuvstava, bježali u polja i tamo umirali ako ih prije toga ljubavnici nisu raskinuli.

Na dvoru se slatko smijali i tome i čudnom položaju u kojem su se našli, prvi put u životu. A onda ih strašno iznenadiše pčele koje odnekuda, i na neki tajni način, upadoše na dvor u ogromnim količinama i počeše umirati kao lude. Jedni su u tome vidjeli prst Božiji i teški znak prokletstva, drugi dah ljubavi Očeve; neki se zabrinuše, neki zbuniše, neki zakikotaše. Ali se svi moradoše zamisliti, kad čudna najezda pčela potraja već peti dan, kad podove svih odaja prekriše preko pola metra debeli slojevi mrtvih pčela od kojih se gotovo nikako nije moglo hodati. Uzalud su ih u ogromnim sanducima i raznim velikim, a kasnije i malim posudama snosili u podrume koji su već petoga dana bili gotovo sasvim zatrpani, jer su pčele, i ne hajući, stalno pristizale u još većim rojevima i dalje zatrpavale odaje.

Tako se sedmoga dana čitav dvor našao na hodnicima koji su jedini bili čisti i slobodni od pčela koje zbog nečega nisu ni slijetjele u hodnike; ako bi neka i umrla na hodniku, slijedeće koje bi stigle odvlačile su je u neku odaju i tamo ostavljale, da bi nakon toga i same umrle. A pred kraj sedmoga dana sve ih je do kraja zaprepastio njihov kralj koji je projurio prema izlazu prilično uplašen, rasipajući na sve strane crvenkaste zrake ljubavi iz raskolačenih očiju. Za njim je teško hroptila stara mu majka, noseći veliku peču bijelog platna u rukama. To je ona jurila za njim da ga natjera da napravi pokorničku odjeću od pogrebnog platna koje je kraljica -majka svojom rukom otkala za sebe i nježno voljenog sina. "Kad je sve spremno za smrt", znala je reći, "život je mnogo bezbrižniji i ugodniji, čak slađi". A on je bježao jer je znao da bi pokornička odjeća od pogrebnog platna gotovo sigurno zaustavila pčele i bila protivnost poplavi ljubavi što se širila po svijetu. (Doduše, ta je ljubav ostavljala ljude mrtvima, ali im je zato iz krvi istjerivala u razne druge žile i u tjelesne duplje sve crne masne sadržaje.) A tko zna ne bi li se pokorničkom odjećom i protivljenjem ljubavnoj pomami usprotivio

i Ocu koji evo i njega ispunjava ljubavlju, toliko strasnom da mu, dok ovako bježi ispred pobješnjele majke, pluća bezmjerno rastu i upiru već u grudne kosti i rebra. Ali se onda zbog nečega najednom prestade pomicati naprijed iako je i dalje uporno trčao stalno sa još većim naporom, a platno u majčinim rukama poče bjesomučno vihoriti. Od toga se oko očiju svih ljudi što su se našli okolo stvoriše crno-smeđi rožnati okviri i oni se počeše smijati nekako loptasto i krupno. A platno se sumahnuto vihorilo i pružalo nešto kao ruke da ga dohvati ispod pazuha koja se najednom ogoliše.

I kad mu je već ždrijelo bilo puno pluća, od čega je počeo zagušljivo krkljati, i kad su mu kosti u grudima već počele krckati od pritiska, spasilo ga je buđenje. Strašno mučno buđenje, puno mutne strave, teže i od snomorice koju je imao maločas. U prvi mah se pitao gdje su nestale sve one teške prikaze, ali se već nije mogao sjetiti ničega od onoga što mu je stvorilo ovu mučnu jezu i drhtavicu.

Zapaljenim očima pogledao je praznu i hladnu odaju oko sebe. Mrak i tupa vlaga. I ništa. Neće on osvajati Rim, bilo je opasno ludilo što je i pomislio to učiniti.

Mrak nije obećavao smirenje, ali je on uporno gledao u njega. Zapita se šta mu to ne dâ da sklopi bolne oči, a onda se na brzinu zataška pokrivačem, ne zato što bi mu bilo hladno nego zbog toga što je bio pun drhtavice i bolne strane jeze. Nije to bila hladnoća, nije ni strah, najprije posve nepoznato sažaljenje prema nekome nepoznatom, nikad viđenome. Nekakva tuđa i udaljena želja da bude bolje i ljepše, tiha žudnja da pomiluje dahom i pogledom plavu kosu djevojčice što se danas češljala.

Istu je takvu kosu i on imao, samo su njegova češljanja bila blagi obredi zbliženja s majkom i uzbudljive slutnje viših sila ispunjene općenitim strahom, dovoljno jakim da ga ispuni i dovoljno općenitim da ga ne opsjedne i da ne postane mora. Najviše ga je kod tih viših sila zbunjivao njihov čudan ukus koji se otkriva u uređenju svijeta kako ga one vide i zbrka koja se na svakom koraku mogla otkriti u njihovim sklonostima, zbrka koju nikako nije uspijevao razumjeti. Više sile je najprije zazivala i tumačila mu ih njegova majka koja je o njima i vjeri govorila pri svakom češljanju. "Bila je u dalekom gradu na Istoku prelijepa djevojka kojoj je umro voljeni i jedini brat", pričala mu je majka. "Ta vjerna i odana djevojka toliko je plakala i preklinjala da se Gospod na kraju smilovao i vratio joj brata u život. To predivno i čudesno djelo i ta ljubav i beskrajna dobrota jesu sam Gospod, jedno od njegovih

nebrojenih lica, njegovo dobro i blago lice." Ali je Gospod isto tako bio i u vinu kojega je bilo nestalo na svadbi; zapravo, nije bio u tome vinu nego u onome koje se čudom odjednom pojavilo, prelijepo i puno blagog sjaja. A isto je tako bio u ludima i kužnima, gubavcima i njihovim ranama, u pomorima i svim drugim strahotama. To ga je sve silno zbunjivalo, ali je od nekog vremena i sam pronalazio Gospoda u raznim stvarima, redovno strahotnim, možda zbog toga što ga je baš njegovo strahotno lice ispunjavalo tihom jezom. Mislio je da u tome ima mnogo nepravde, da je ružno što se njemu otkrivaju samo strahotna lica njegovog Gospoda dok je majka znala i za ona blaga, ali se tješio time da će i on porasti i otkriti i njih.

Takva zbunjujuća priroda viših sila ispunjavala ga je strahom, ali ugodnim i punim čežnje. Znao je, naime, da je dovoljno biti dobar a da on jeste silno dobar jer je svake večeri, dok je snatrio pred san, iskreno volio sve ljude, majku i očevog štitonošu. Osim toga, više sile su, makar strahom, snažno ispunjavale sva češljanja i od njih stvarale duboke i uzbudljive doživljaje koje je iščekivao sa bolnim štrecanjem ali i sa radošću.

Kod djevojčice na prozoru, međutim, nije bilo mrtvog brata ni vina, ni padavice ni gubavih rana o kojima je govorila majka, u kojima je i sam, kasnije, pronalazio više sile. Nije bilo straha niti iščekivanja, ni zbliženja sa drugim bićem, nikakva tajanstva i nimalo Gospoda kojega bi moralo biti u češljanju, naročito plave kose...

Sinu mu da možda to ne dopušta njegovim upaljenim očima da se sklope: sa lica djevojčice je kapala olahka tuga, ni zbog čega (ona nije mogla tugovati zbog nedostatka Gospoda u češljanju jer nije ni znala da ga može biti i da ga je on čitavog poslijepodneva uzaludno tražio u njezinom češljanju i njezinome stajanju na prozoru). Vidio je u njoj jedno od onih nježnih tugovanja koja se javljaju ne zbog toga što je na svijetu hladno i tvrdo nego zbog toga što nije toplo i mehko. Kao kad se žali ne zato što se živi u kamenoj kući nego zato što se ne živi u drvenoj. Sada je sa beskrajno mnogo vrele vlage žalio zbog njezine tuge i usrdno učestvovao u njoj.

Plaho se prevrte i udaljeno nasmija: nije trebao danas prolaziti gradom; ionako je rijetko izlazio u šetnju, a u ovu mu se baš nije išlo. Nije njemu bilo zbog toga što će sutra biti neodmoren jer je znao da ljudi, kad su već krenuli a još nisu stigli, između polazišta i cilja, mnogo bolje podnose nesanice, glad i slične nedostatke, nego prije polaska i poslije dolaska. Znao je da mu sutra neće smetati noćašnja nesanica i loši snovi

i nije mu bilo nimalo do toga. Bilo mu je do izgubljenog mira jer se jasno sjećao kako mu je majka govorila o sreći neznanja i nedokučivosti smirenja u dobroti i znanju zbog koje i jesmo uvijek između dva dobra i dva zla. Znao je da nikada neće dozvati svu dobrotu i ljubav jer se one ne mogu znati (moguće ih je samo doživjeti i tako odbolovati, govorila je majka), i tugovao je što više nikada neće moći radosno ratovati kao do sada.

A ipak je tako gorka tuga one djevojčice. I, uostalom, čudno je i to da Italijanka bude onako plava i blago tužna. Sada je tu djevojčicu osjećao tako bliskom i tako jednakom u zajedničkoj im rastuženosti. A sva se tuga i tako ne može znati. Nikako.

Ipak je bilo najgore kad je čitav svijet dospio u karantin. Naravno, nitko u početku nije mislio čitav svijet trpati u karantin: čim se guba pojavila, na gubavca bi objesili zvono i otjerali ga u određeni dio grada gdje je svaki normalan građanin mogao otići kad god je htio i činiti dobra djela do mile volje. Dok je gubavaca bilo malo, ljudi su se čak radovali njezinoj pojavi jer su na gubavcima mogli činiti dobra djela sve do raja. Ako bi neki gubavac uspio pobjeći u polja i šume prije nego bi na njega stigli objesiti zvono i satjerati ga u gubavi dio grada, na njega bi se bacili žestokim prokletstvom zbog nedostatka zahvalnosti i ljubavi prema bližnjemu (zar su se normalni loše brinuli o gubavima i šta im je nedostajalo sve ovo vrijeme? i, osim toga, što ga je koštalo da pomogne svojoj braći po Bogu da čine dobra djela?) i nastavljali voditi nježnu brigu o onima koje su već imali. Ali kad je u čitavom svijetu nestalo zvona, svi su se zabrinuli, a kad su se sva polja i šume zatrpali gubavcima i u gradovima gotovo sasvim nestalo onih koji mogu činiti dobra djela, postalo je jasno da će malo njih zaraditi raj na gubavcima. Gradovi su ipak zbog nečega ostali zatvoreni, a ljudi u poljima i šumama ostali jasno izdijeljeni na one sa manje i one sa više dobrih djela, kao da se nisu micali iz grada (naravno, najviše dobrih djela imali su oni koji su ostali bez zvona na sebi.) U gradove se nije moglo ući niti se iz njih normalnim putevima izlazilo, a ljudi iz polja i šuma strogo su pazili da se međusobno ne izmiješaju. Nikome nije padalo na um da su svi čvrsto i višestruko povezani u jedno prvom žrtvom, ljubavlju i, naročito, gubom, baš kao svjetlom — najvišim darom Božijim.

On je u to vrijeme često izlazio u narod kao i svi dobri vladaoci koji se često pojavljuju u narodu u naročitim vremenima. Išao je narodom i gledao pokoru koja ih tako nenadano poveza: svi su ti ljudi dobili iz gubavog jezgra svoj dio, ali su po tome jezgru svi bili divno jednaki kao

i po svjetlu od kojega svima promisao dolazi. Tako je mislio i slušao lopot zvona koji je nelagodno ječao svuda okolo i gledao lica koja su sva odreda bila tako divljačna i iskreno ružna... Ali je on časno išao dalje i uporno znao da ne smije dopustiti da mu to stvori tugu: dobar vladalac mora dobro podnositi nelagodne glasove i ružnoće svoga naroda.

A ipak je od tih obilazaka bivao teško tužan i gorak, gotovo razboljen. Nisu to njemu stvarala ni drečava lica, ni raspale noge, ni iskrivljene oči, nego beskrajno ružne, kvrgave ruke njegovoga naroda. Zašto su im ruke morale postati tako čvornovate? Tako turobno i bolno iskrivljene!

Kad je to pitanje postavljao sebi već po stoti put, sa beskrajno mnogo najiskrenijeg bola, jednom iskrivljenome i drečavom čovjeku blizu njega otpade kosa. Blagi kralj sažaljivo pogleda u jadnika pa u kosu i stravično se zgrči od užasa i od bola: u otpalim vlasima prepozna mehku i blijedu svoju kosu a u jadniku koji se već raspadao od gube sebe samoga bez svoje kose.

Probudio se bolno zgrčen i beskrajno uplašen. Nije smio, a i da se usudio ne bi mogao od iscrpljenosti, podići ruku do glave i provjeriti da li mu je kosa ostala. On je strasno volio svoju kosu, tako tužnu i dobru. Tek je mnogo kasnije, drhtureći od straha, pomjerio glavu na ležaju i osjetio kako mu lice golicaju oznojeni pramenovi. Skočio je, sretan koliko je moguće biti u ovome životu, zapalio lampu i dugi ostatak duge noći proveo nježno se i ushićeno raščešljavajući.

A sutradan je, sav u bijelome, blijed i plav, otišao na blagi razgovor sa papom o ratu koji su do tada vodili. Pokajao se i vratio papi sve osvojene krajeve, obećao da će od tada ratovati jedino na papinoj strani i platiti papi ogromnu odštetu. Od pape je otišao ravnodušan prema čuđenju vremena, zlobno razveseljen gunđanjem dvorjana i razočarenjem svoje moćne vojske. I iskreno rastužen što nikad, više nikad neće osjetiti blaženu radost nevinosti.

ZLATKO TOPČIĆ
(1955)

METAMORFOZE

Otkako je Orhideja došla u selo, sve se preokrenulo i ispunilo čudima da siroti brđani više nisu znali da li su ljudi ili konji ili trava, ili su ništa, vazduh. Ona je tvrdila da su, prije nego su postali ljudi, nešto od toga sigurno bili, ali se oni više ne sjećaju; govorila je i da će nešto od toga sigurno biti, ali oni ne vjeruju. Zbog toga njen dolazak nije radovao nikoga i zato su ljudi odlučili da zovu kišu, dovoljno veliku i jaku, da potopi i odnese njenu i Marunovu kuću kraj jezera. Kada bi ugledali jutarnje sunce i odbjegle oblake u daljini, govorili su, namrgođeni i zagledani u nebo: "Kakav ružan i težak dan", a kada bi vjetar sa juga donio kišu i miris mora nad selo, svi bi izlazili iz kuća i, opkoljeni iznad jezera, raširenih ruku, mokri do kože i kostiju, klicali: "Jà, dobrog li vremena, jà, lijepe li kiše, samo nek' potraje dogodine"!

Ljudi su, plaćajući svaki glas o njoj medom i orasima, saznali da je čitav život provela u Zagrebu i Pešti, radeći u boljim kućama kao učiteljica pjevanja, krasnopisa i lijepog ponašanja, i da bi, zacijelo, tamo i ostala da je nije otjerao rat ili neka još veća nevolja. U rijetkim prilikama kada je pristajala da ih primi u kuću kraj jezera, ona im se obraćala tako lijepim i biranim riječima da je niko ništa nije razumio pa su šećerne bombone, kojima ih je svaki put častila, postajale sve više jedini razlog njihovog dolaska; zato su sada posjete trajale toliko koliko je bilo potrebno da se visoka i uska činija, u koju je mogla stati samo jedna ruka, sasvim isprazni.

àPosljednji put, međutim, kada ih je ponudila samo čistom i hladnom vodom i zelenim jabukama, brđani su, uvrijeđeni i postiđeni, zauvijek odlučili da dignu nos i okrenu glavu. Bilo im je jedino žao dobrog i mirnog Maruna, ali ako je sam izabrao beštiju za ženu, kriv je i neka ga voda nosi. Pitali su se ljudi, što je našao on u njoj i ona u njemu i otkud oni skupa. Dva se svijeta sudarila, jedan vatra, drugi voda, i ostala tako zajedno, na pola puta: tiha vatra i mlaka voda.

Njena još neuvehla ljepota i njegova još živa snaga rodiše djevojčicu, malu Amaliju, treće godine ovog zakašnjelog braka. To učvrsti ljubav i ojača temelje kuće na obali. Dišući punim plućima, Marun podiže duž jezera višnjik na kojem su mu zavidjeli svi koji su to čudo vidjeli makar jednim okom; Marun odlomi komad jezera, ogradi ga prućem i baci u to ribu koja se svake godine toliko razmnožavala da je bilo više negoli vode; Marun kupi rasnu kobilu iz Slavonije i mladog pastuha iz Mađarske koji su — uz pomoć starog i ćoravog Bosanca — brđaka Gare, što je s mladom Slavonkom igrao ljubavne predigre, a Mađaru, gorak, prepuštao finale — davali dobra grla, slavodobitnike vašara u Tuzli, Derventi i Varaždinu.

Nije se Marun ljutio, kao što jesu ostali brđani, kada bi mu, za bogatom trpezom, usred slatkog zalogaja, Orhideja kao općinjena govorila: "Možda je u ovoj ribi što je jedeš dio tvoga oca ili moje majke. Ali, nismo svjesni da ćemo i mi, kada nas sudbina pozove, promijeniti oblik i, umjesto ovog što smo sada, biti riba ili drvo; svejedno, biti nešto što je bolje od smrti".

Marun je na te riječi odlagao tanjur, šutio i darovao joj svoje uho, što je ona prihvatala sa zahvalnošću i suzama. U toj bujici nerazumljivih riječi i pojmova on je, zadržavajući ozbiljan izraz lica i potvrdno klimajući glavom, tražio spas misleći na svoj višnjik, ribe i novu ždrebad. Prihvatio je Marun tu njenu potrebu za čudima kao grijeh i bolest od kojih boli i straha nema, kao ugodnu besposlicu, sasvim priličnu ženama u njenim godinama i ženama koje se, kao Orhideja, ne druže s drugim ženama.

Ipak, nije lahko bilo Marunu da sluša, budan, Orhidejine nove i teške snove: "Pamtim, dobro pamtim da sam davno-davno bila zebra, a prije toga davno-davno-davno bila sam puž. Čudno, bila sam zebra i puž i drvo i kamen i nebo i vatra, ali je ova misao i ove su oči i ova osjećanja uvijek bili isti, samo što ih nisam spoznavala na ovaj način, Marune".

On je mudro šutio i tek ponekad, kada su im se pogledi neizbježno sreli, osmijehom je, zbunjen i kriv, ispunjavao tišinu između njenih sjećanja.

"Broj živih bića oduvijek je na svijetu isti, samo jedan te isti život mijenja oblik: sada je drvo, sutra je vatra, onda je voda. Ja i ti smo postojali oduvijek i zauvijek ćemo postojati, ali u nečemu drugom, valjda boljem. A sve je bolje od ovog i od smrti."

Marun nije shvatao težinu i razloge njene duboke nesreće, jer imala je sve što čovjeku treba, i više. Osjećaj krivice tjerao je dobrog

Maruna na rad, kao da su znoj i njegova muka jedini lijek njenoj bolesti, zalog njenoj radosti.

— Mrtvi su živi svuda oko nas, oni su mi i mi smo oni — završavala bi Orhideja seansu uvijek istim riječima, na radost umornog i strpljivog slušaoca.

Pred kraj pete godine njihovog čvrstog braka — bila je jesen — u selo dođe s fronta u Galiciji neki Avram, umorni ratnik, sav u ranama na tijelu i duši. Izgleda da je to bio jedan od onih kojima je rat došao do grla pa je dezertirao i sakrio se ovdje, u brda, na kraj svijeta. Danima su ljudi išli pred njegovu kuću od pruća kao na hodočašće i plaćali hljebom i vinom njegove čudne i daleke priče o ratu koji kao metlom nosi živote i koji, sasvim sigurno, nikada neće završiti. Za odgovarajuću nagradu u žitu i medu, taj je vojnik bio spreman svjedočiti svačijim ratnim junaštvima i viteškim djelima, tako da su se ljudi, iako praznih šaka, ponosni vraćali svojim kućama, i sami omađijani njegovom slatkom pričom i uvjereni da se nešto od toga zaista i zbilo.

Jednog jutra, svečano obučeni kao da su pošli u berbu ili lov, Marun i Orhideja dođoše pred ratnikovu kuću nudeći dobrom višnjevačom sirotog dječaka koji je, u Avramovo ime, primao poklone i odmah se uvjeravao u njihovu kakvoću.

— Nije ti jaka ni slatka — reče dječak mršteći se. — Avramove riječi i sjećanja više vrijede od tvoje rakije! — Marun se, ljut, krvavih ovnovskih očiju, htjede okrenuti kući ali Orhideja skide prsten s ruke i pruži ga dječaku: "Evo, Orhideju i Maruna niko neće s vrata vratiti!"

Tako su, Orhidejinom zaslugom i žrtvom, ipak spasili obraz pred svijetom i zauzeli dobro mjesto u prostoriji koja je već dopola bila ispunjena nestrpljivim brđanima.

Bilo je rano jutro, dakle vrijeme posvećeno vojnikovim ratnim uspomenama, a već su seljaci sa okolnih brda dovlačili žgoljavu i sipljivu stoku koja im je davala pravo i na popodnevna i na večernja ratna svjedočenja njihovim junaštvima. Avram, ratnik, mučeničkog lica i dubokih bora što ih iskopaše silna burad, zauzimao bi neki čudan položaj tijela, između sjedenja i ležanja, zažmirio i u blaženoj tišini, u kojoj su se čuli samo otkucaji srca, dozivao davna sjećanja i snove. Orhideja je, oslonjena na Marunovo rame, bez daha slušala odjeke iz velikog svijeta, sve uvjerenija da se sada vojnik obraća samo njoj i da, nalazeći prostor između mnogih glava i očiju, gleda samo nju. To je ispuni nelagodnošću i zebnjom i ona zadrhta cijelim tijelom kao u teškoj groznici. Zasuziše joj oči od težine njegovih pogleda. Vojnik je sada počeo govoriti o

godinama provedenim u Pešti, o radostima velikog svijeta, o obijesti, bludu, razvratu i kućama natrpanim do vrha mladim mesom što ispunjava sve želje ovog jadnog zemaljskog života. Muški razgovori probudiše onih nekoliko umornih slušalaca koji su, po stoti put slušajući nova a ista ratna čuda, zaspali i klonuli glavom. Neka stara žena, poštena od rane mladosti do kasne starosti, podsjeti Avrama da je ovo još jutro, a da gadosti dolaze u podnevnim i večernjim razgovorima pa neka onda ostavi peštanske kurve na miru i neka nastavi krvave priče iz rata u Galiciji, inače će mu uzeti natrag kokoš i dvadeset svježih jaja. Orhideja šapnu nešto Marunu na uho i oni ustadoše, ne tražeći ni prsten ni kiselu višnjevaču. Ljudi se počeše okretati, komešati i nagovarati ih da ostanu do kraja, jer je kraj u Avramovim ratnim pričama uvijek najkrvaviji i malo ko od onih koje je pomenuo ostane u životu.

— Izabela, to sam ja, Avram, — prekide graju vojnik i skoči na noge, upirući prstom u Orhideju, u licu crvenu kao krv. — Sjećaš li me se? Pešta, kuća gospodina Friđiša Tepešija, podvodača, čudaka i filozofa, ulica Sandora Kiša 27. Deset srebrnih forinti!

Orhideja pokri lice rukama i, otrgnuvši se iz ruku začuđenog Maruna, otrča napolje, na kišu i vjetar. Pođe i on za njom a onda, svjestan da će čuti nešto veliko a teško što mora znati, vrati se i uhvati Avrama za vrat.

— Izabela, dunavska vatra! Marune, Izabela — vojnička ljubav, rovovska suza, rov kroz koji prođoše vojske i vojske i vojske! — reče Avram prestrašen Marunovim pogledom iz kojeg su izvirali svi krvavi pejzaži Galicije. Zatim vojnik iz džepa izdvoji, iz mnoštva drugih, jednu izlomljenu i iskrzanu fotografiju.

— Evo, Izabela! Obišla je sve rovove Evrope, bila je želja, suza i utjeha carskim divizijama, hiljade vojnika su ginuli s njenim imenom na usnama da joj se sigurno i danas štuca. —

— Orhideja! — prepoznaše je ljudi.

— Izabela Marunova! —

Slika gole žene kružila je od ruke do ruke, od oka do oka, u svečanoj tišini.

— Evo. —

Marun krajičkom oka ugleda njeno bijelo tijelo što se jarosno i bestidno nudilo pogledima.

Ljudi su ga gledali nepomično, osjećajući podjednako i strah i sućut prema golemom čovjeku koji se tu, pred njima, klatio kao strašilo u polju.

Prošlo je od toga trideset dana i noći i ljudi koji su na smjenu dežurali pred kućom na obali, mogli su se zakleti da ni Marun ni Orhideja (Izabela) nisu izlazili niti davali kakve znakove života. U međuvremenu, slika njena, posredstvom nekog spretnog tuzlanskog trgovca mirođijama, bijaše umnožena te je svaka seoska kuća od ugleda i imanja, imala jedan primjerak za vlastitu upotrebu.

Ljudi su s divljenjem govorili o njenom dobrom tijelu, a žene su, pakosne i ljute, nalazile da su joj sise prevelike a noge dugačke kao u rode. Vojnik Avram je proširio slušaonicu i povećavao cijenu onima koji su, u detalje iz prve ruke, htjeli čuti nešto o Orhidejinim (Izabelinim) avanturama u Pešti, o savršenoj vještini vođenja ljubavi i znamenitim ljudima koji su se napajali s njenih izvora.

Ništa nije kazivalo da se u kući na obali jezera nešto teško desilo: ona nije bila modra od njegovih šaka, on nije izgledao kao oronuo, iako su omršavili i on i osmijeh kojeg je ranije tako često nosio na licu. Ljubav je odolijevala, na opće čuđenje sujetnih muževa koji su se, gnjevni, zaklinjali da bi takvu nevjernicu trebalo spaliti a pepeo zakopati duboko u šumi ali da neće to činiti, jer su i oni, listom, imali nešto s njom, i da je došlo vrijeme da se to kaže.

Višnjik i ribnjak opet zasijaše sjajem, ali su ipak izgledali drugačije. Marun više nije vodio pastuhe u Derventu, Tuzlu i Varaždin, iako su ždrepci bili jednako lijepi kao i njihovi roditelji. Potraja to stanje čekanja i šutnje još godinu dana a onda, pred berbu kiselih višanja, u vrhu voćnjaka, na najvišem stablu, na debeloj grani bez lišća, u rano jutro dok se još magla dizala nad jezerom, nađoše ljudi obješeno Marunovo tijelo, istegnuto, zgrčeno i suho kao rogač. Kora stabla bijaše na jednoj strani skinuta, kao da se Marun predomislio, u času kada je ugledao smrt u bijeloj haljini, i pokušao vratiti, zalud, od tamo odakle se, do dana današnjeg, niko vratio nije.

Orhideja (Izabela) poživi, na pakost brđanima, još koji mjesec ili godinu: niko više nije znao koliko je dugo nisu vidjeli ni čuli s Amalijom u naručju. Ali, kada su ušli! Kada su ušli u sirotinjsku kuću, kada su smogli snage da uđu, u njoj nisu našli nikog osim jedne žabe koja ih je, sa stola, na ivici, gledala staklenim očima u kojima više nije bilo ni trunke ljudskog.

FATIMA MUMINOVIĆ

(1956)

POSMRČE

Jadnica, tek se udadoh, pado' u punu kuću roblja. Svekar i svekrva postariji, a djeca im, fala ti Bogu, mlada i brojna. Ja prva jáda i snaha, pet zaovi i tri djevera i moj futo, četvrti sin, odnosno prvi, najstariji. Sve mlado i zeleno udarilo kuću da stekne pa po cio dan radi, a žene još uz to i po kući te oko nje namire i sve mrtvo naveče poliježe.

— Ti snaška, hajde, a ja ću to učiniti — tjerala me svekrva ponekad, jer je znala da mi onaj moj ne da odmah zaspat, muško hoće svoje pa haj. Tek što legnem, on me počne stezat za grudi pa ovamo pa onamo pipat, te me do srca uzdrma. Kad ga pogledaš šaka muke, sav žut u licu, koščav, tih, ali kad navali ni najazginija udovica ne bi ga se otresla.

— Hajde, bolan, sa ženom otidi u tazbinu, vrijeme je — znao ga je ponekad nagovarati otac.

— Hoću, hoću, otišćemo docnijekan.

Prođoše četiri mjeseca a mi danas ćemo, sutra ćemo, ne otidosmo kod mojih. Dođe jesen, udariše magle, smiri se ljetina, eto taman hore da krenemo. Kad, on se razboli. Danas-sutra, danas-sutra, bon i nema mrdanja. Ja oko njega, obrni, okreni, ugri ciglu pa mu stavi pod noge, vruće obloge, hladne čaršafe uvijaj, na glavu turaj mu repuh, kupus, sve što svijet reče i preporuči, ali ništa. Sve gore i sve crnje. Ne bi čare, čuli moji, eto ti mi oca i brata. Stigoše, on polahko, polahko, bome pridiže se. Lahnu mu il' šćede da se pokaže kod mojih, ne znam, ali bi ukratko to njegova dobra. Što oni otidoše, njega zauze vatra, steže u prsa, drhat ufati, i drugi dan po njihovu odlasku umrije. Osta' ja udovica, tri djevera, sva trojica neoženjena, najstariji prestaso. Izdržim još mjesec dana, eto, da ne reknu odma' kučka digla rep, pa onda zavičem svekru da me povede u rod.

— Jok, vala, ti ćeš — veli svekrva — ostat tamo, no, najprije rekni da ćeš se udat za Derva, pa poslijekan moš otis, a il' ja il' stari bismo pošli ako ti bidne volja.

Ja se prišutim, mislim: "Ne mogu, vala, dosta sam muke vidjela i za ovo malo vremena" — a ništa ne kažujem.

Čim mi se ukaza prva prilika, ja poručim ocu da mi dođe. Evo ti njega prije nego sam pomislila da mu je moj glas stigo, prepo se, živ mrtav.

— Šta je, bona? — upita me što ga sretoh.

— Vodi me!

— Stani — veli — da čujemo prijatelja šta on misli, pa ćemo poslijekana nešto činit.

Sretoše ga oni ko najboljeg, bolje ne more bit', ispitaše se ko da im se djed s onog svijeta vrnuo. A on, ne čeka dugo nego prijeđe na razgovor o mom zvanju i poslu i zbog kojeg je došo. Prosuše oni po koju, a moj otac sve šuti i gleda ih, i sluša, pa se onda okrene k mene i zavika:

— A sad da čujemo šta će moja šćer reknut.

— Ako imam kud k tebi, babo, i ako sam ti evlad, vodi me.

— Tako ti kažeš — reče on, pa se još malo zamisli, podiže glavu i pogleda redom sviju, i opet će reknut:

— Čuste šta ona kaza. Kad je tako, hajde, spremaj se!

Svekrva zausti da nešto kaže, ali on joj ne dopusti.

- Prijo, nijednu više neću da čujem. Kako je njoj bivalo od vas, tako je i vama bilo od nje i kvit posla. Takva sudbina i vama i njoj.

Uđem da se presvučem, kad se začu piska i vriska zaova i svekrve.

— Đe si nam, brate, mladino, digni se, otvori oči da vidiš kako ti žena ostavlja kuću... Sine, da si majci živ, pa da kreneš bi se ibret dunjaluk činio tvoje ljepote i visine, tvoje mladine i zdravlja.

Oblačim se i ne mogu da vjerujem da ono što nabrajaju zovu mog jáda iz groba da mene vidi gdje odoh. Vratih se u rod. Kome gore kom' teže no mene. Valja se opet crnit i udavat kako je Bog ostavio. Mlađa mi sestra stasala za udadbu, svake hefte po jedni prosci je ištu, a ona ne smije nikakijem da se rekne. Strah je pa mi veli:

— Eto, kako tebi sudbina bi da za malo vremena preturiš preko glave toliko čemerli života, pa moram znat dobro kakav je, iz kakve je familije, pa da se udam. Bolje da ostanem usidjelica no tako, šta ćeš sad!?

"Ni ne mislim ja da mi je ovako gore, sem bolje, kultarisala se taman muke, onako me niko za moga života spasio ne bi. Još kad se obrode djeca, nema pokretanja. Sjedi i šuti tu, što te snašlo, našlo te. Ovako opet ću se udat, nisam ostarjela, fala Bogu, jaka sam i zdrava."

Prođe mjesec dana od mog povratka, kad sestra poteže te se udade za nekog Bahta iz K. Jele. Pobježe sama, bez ičijeg izuna, ne pita ni oca, ni majku, a mene zamoli da ne reknem nikom živom. Dan prije nego će se ona udat', počnem da plačem, obraza ne sušim, nit' pijem niti jedem, a kad ode, ja iz svega avaza udri pa udri, dok se ne umorim plačući. Ne znam, veselica, kakvi će jadi uskoro da me stignu. Mjesec i po prođe a mene haljine ne udaraju, povraćam što god pojedi, a zaspim gdje god poduže sjednem. Kukala, nikom ne pričam, a u sebi pucam.

"Šta ću i kako ću, ako sam u drugom stanju?!"

I dva mjeseca prođoše, a od mene ništa.

— Mog kusura, sestro krasna — povjerim se Umihani Jahinoj — tako i tako.

— Dođi sutra kod mene da te opašem pa ćemo vidjeti. Od oka ne znam ništa.

Ko crnji od mene. Spremim se još uveče, nov čamašir na se obučem, i ujutro prije podne, otidoh. Umihana bijaše spremila vruću vodu, pun kazan, asli, mislila da ga pobacim. Jok, velim joj ja, to ne smijem, grijeh je. Zavuče ona ruku, napipa, bila je erbabna i umiješna, to je čudo, i reče mi:

— U treći si mjesec ušla.

Idem ka kući, a sve mi se čini da jednom nogom gazim naprijed, a drugom nazad. Opipnem stomak, ništa se ne čuje, ne mrda. Sa sobom se razgovaram pa kažem: "Ako onako padne od sebe, neka ga, nek ode." Zaletim se, trčim, pa u dalj skočim, a preko krsta me fisne i ko bičem da neko šine, muka me stegne preko stomaka, i ja onako sa sobom velim: "Sad ću da ga rodim", mislim to su porođajne muke. Zalud bi skakanje s vrljika i što čitav plast sijena zavirah da podignem, fisak udari i s nogu me obori i ne rodih. Treći mjesec stomak se podiže, a mene se čini ko god u mene pogledne, vidi da sam trudna. Zaklanjam rukama, krijem ko zmija noge, ali to se ne sakri. Umihana se srete sa mojom svekrvom i rekne joj kako je bruka što njihovo dijete ne drže oni, nego im ga drugi...

— Ma koje, kak'o dijete? Šta naše? Nemo', Umihana, nikom da naturaš bruku, naša je kuća po poštenju čuvena — rekne moja svekrva.

— Stanider malo, stani, znam da ste pošteni, ama Vasva nosi vaše dijete. Sad joj je četvrti mjesec, ako ćeš pravo da znaš. Šta se pravite da ne znate. Nije ni Dervo bolji od nje, no je ona bolja kol'ko ćeš zinuti od njega, a dijete nije od jabane, nego bratsko.

— Aaa, ene, Bogati, zar posmrče. Ne brini se, fala ti koja si nam kazala, nećemo mi to tek tako pušćit. Još sutra će ljudi krenuti da je

vratu, sad nema da ne išćedne, mora. Mora, da onu majku svoju, ah da nije halajka, ne bi ni išla, ne znaš je ti, Umo.

— Ne znam — rekla je Umihana i produžila svojim poslom samo da je se oslobodi.

Sutradan, zapođene se grupa ljudi te pravo prema našim kućama.

— Ene, Belkinih prosaca, majko, da vidiš — rekoh joj i ona se začas obrete kraj mene. Kad imamo šta vidjet, oni ne okrenuše prema Bulića kućama, nego pravac, tudije, te k našoj.

— Šta je ovo? Ene mog bivšeg svekra! — velim majci i iz istih stopa otrčim na druga vrata u pojatu. Oškrinuh malkice vrata da bih vidjela hoće li u kuću, da li će uljegnut, il' će razminut. Majka iziđe pred njih, pozva ih u kuću i oni, bogme, uđoše. Otac na livadi kosi. Spremi majka dijete za njega, a kad on dođe, majka ga dočeka na pragu.

— Šta su došli? — upita je otac.

— Prijatelj opet ište onu našu..., Vasvu.

— A hoće li ona?

— Sad ništa ne veli. Ode nekuda kad se oni približiše kući.

Otac polahko uđe. Gledam kako se rukova sa svekrom i sa trojicom komšija, pa ne sjede gore bliže minderu, nego na malu stolicu uz furunu. Majka se naslonila na veliki krevet, ponekad nešto rukama pokazuje. Pričali su dugo, a onda iziđe pred kuću moja najmlađa sestra i zovnu me. Ja joj iz pojate mahnuh, a kad priđe, ispitah je o čemu su razgovarali. Utvrdivši da me traže, ja se pokupih i uđoh u sobu. Niti se s kim upitah, niti kom pružih ruke, sjedoh, sagoh glavu, osjećajući da me svi gledaju.

— Vasvo, ovi ljudi došli da od nas ištu odobrenje, da se ti vratiš kod njih, za Derva. Eto sudbina tako bi — još nešto drukčije reče moj babo, ne mogu ni da pogodim svaku, pa onda izvi vjeđama, raširi oči i upita me:

— Šta im imaš ti kazat'? Ja sam im rekao kako ti nakastiš, onako i nek bude.

— Ja živa, babo, neću. Ni vrana mi mrtve kosti tamo ne odnijela.

— Polahko, snaško, zar ti je toliko bilo loše kod nas? Mi smo te čuvali ko žedan malo vode na dlanu, a što si radila, ni kod oca ne mjeriš koja ti je noga duža, koja kraća — reče svekar.

— Ne velim da me niste držali, ali ne mogu. Još se nijesu ni kosti rasklopile mom jádu u grobu, a hoćete da postanem žena njegovom bratu.

— Vidite, ljudi, kud se ženski šer baca. Nema čekanja — umiješa se stari Bilal — sramota je da u rodu nosiš dijete koje bi morala nositi u domu.

Otac se trgnu.

— Šta, dijete? Čije? — upita i zagleda se u moje krilo.

— Posmrče, iza oca — reče mu neko.

— Zar? — dodade on.

Svi zašutješe, sagnuše glave, a kom teže, kom jadnije no meni. Ne mogu pomisliti da se za Derva vratim, ohalim i udam, koliko da za vrelo gvožđe ufatim. Ocu sam već teška, jer on bijaše pomodrio u licu ko čivit. Ni jedne više ne progovori. Majka se učine kao da hoće da iziđe i dade mi znak išaretom da pođem za njom. Iziđoh sva naduvena od neke muke.

— Šta ću, majko? Ima li za mene uteka ovdje kod vas, ili da idem tamo gdje sam ovo kopile i začela?

— Nije tako, nije kopile. A šta ćeš poslije ovdje kad ti se dijete rodi? Bojim se nej se moj udat', neće te niko šćet s posmrčetom.

Sama razmislih: "Sutra će mi se brat oženiti, njegova će me žena poprijeko gledat, ocu, ni njemu nije milo da se tu teška vučem, idem za Derva, druge mi nema".

Povih se do crne zemlje, nešto haljina pod pazuhom pritegoh, pa s njima natrag Dervu. Napomoliše se kuće, vidim ja svoju zanaviječnicu. Iz glasa bih vriskala, da se do neba čuje moj pisak. Stigosmo do kuća, a iz njih nikog. Svekrva se učinila u poslu, zaove kud koja po komšiluku prsle, a Dervo plete krošnju od vrbova pruća. Gore mi sad, no kad sam im prvi put došla u kuću, djevojkom pala nepoznata tuđinka. Sada mi sve znano, ali daleko i još gore mrsko. Kasnije uđe svekrva, obrati se ljudima, a mene i ne pogleda, iako me upita jesam li se umorila. Otidoše komšije, ja se podigoh da što namirim po kući, no one mi ne dadoše da se bilo čega prifatim.

— Samo ti sjedi, snaška! Nas je dosta. Ima vremena, činićeš i ti.

Dođe noć, ja odoh da legnem u onu sobu u koju su me prvi put sveli u đerdek. Dugo nisam zaspala preturajući misli o onome što me čeka, dok me nije san prifatio. U neko doba noći, osjetim da mi neko driješi učkur pa ne može da potrefi gdje treba povući. Ja se trgnem, ufatim ga za ruku i koliko igda mogu stegnem.

— Ja sam — raspoznah drhtavi Dervov glas.

— Šta hoćeš, šta?!

— Znaš ti. Jesi li mi žena ili ne. Jesi, kučko, od noćas samo si moja.

— Dobro, žena ti jesam, ali spavat sa mnom ne moš dok ne rodim.

— Tako, znači, misliš da sam budala, da me od prve vučeš za nos, pa kako bismo deverali cio vijek, ako si noćas ti starešnica, leži odmah il' ću te sravniti sa zemljom. Čuj, nije ti ni kod mene lahka petlja. No, ako hoćeš kako ja kažem, more i dobro bit', nećeš li, četiri ti puta na četiri strane, pa goni. Ošini kud ti drago.

Pošto mi se učine da bi ovo moglo izaći i na gore, opružih se i namjestih, a on se skide go ko od majke rođen i legnu kraj mene.

Pomirih se sa zlom, vjerujući da će biti bolje kad rodim, ovako niko me ne vidi, kao da nisam živa, sem Dervo što me noću glođe. Pasiji je ovaj moj život, ne pao nikoga, trpi i šuti sa vjerom da će biti bolje iako znam, da je bolje davno mene napustilo. Najgore bješe što ne znam kad će doći porod. Ali to nije samo moja briga, već svih i svakog. Žene se raspituju i pogađaju kada, ali me ni djeca ne ostavljaju na miru.

— Kako će se zvati dijete koje će roditi Elezova žena? — pitaju.

— Posmrče — odgovarale su neke majke, a druge bi šutkale djecu, govoreći im da čekaju dok se rodi, pa će mu se ime dati. U čekanju svašta sam se naslušala pa se primače i taj dan. Ujutro me uzeše bolovi, režu po stomaku, fiskaju, grizu za krsta, čini mi se umrijeću. Ne smijem svekrvi ništa da reknem, morebit još neću, pa će me obrukat i pričati okolo kako ništa ne znam, samo se natežem i nagađam. Nešto iza podne odrediše da nosim Dervu ručak.

— Polahko, nogu pred nogu, ništa ti neće biti, govoraše mi svekrva.

Dvoumih se da li da joj se povjerim, ali znam da nemam kome. "Bogme bi i ćorav vidio da sam primakla, ali ova neće ni da zna, ni da vidi to, već me tjera." Krenuh uz brdo, dok se popeh na vrh, duša mi dođe u grlo. Malo se odmorim, a ne mogu ni da sjedim, uzele rođene klete pa ne daju smirka. Pođoh, spustih se niz Lješće dolje ka potoku, pređoh i vodu, dotakoh se livade — kad me savi, opasa oko krsta, i ja se nategoh, dijete pade. Nigdje nikog živog. Pogledam ima li išta da dijete rastavim od sebe i primjetim nož u tepsiji, uzmem ga i njime presiječem djetetu pupak, skinem sa sebe fistan, mahramu, te pošto ga malo opaćih vodom sa potoka, onom mahramom mu svezah glavu, uvih ga fistanom, oprah se i sama, obukoh, malo odmorih pa krenuh.Tepsija s ručkom na glavi, dijete u naručju, te pravo prema Dervu. On me izdaleka ugledao i pošao da me sretne.

— Kud si tak'a polazila, jadna da nisi, vala, ne bi nako umro do večeri gladan. Bruka od svijeta. A šta je?

— Sin! — rekoh mu.

— Neka si mi ti živa i zdrava.

— Neka je i ono — dodadoh ja, ali on na to ne reče ništa, primače tepsiju i poče jesti. Vidim zastaju mu zalogaji u grlu, ali ih nekako guta.

— Kako ćeš — veli — sad ovo ponijeti, Bog te o jadu smeo?

— Lakše nego sam donijela.

— Dobro, haj onda, idi, ne mogu više.

Krenuh ka kući s ono sudova na glavi i djetetom u rukama. Poneko me sretne, gleda u mene i čudi se što nosim u naručju, a ja bih u zemlju da propadnem, gledam preda se i primičem se kući. Taman mislim utekoh od zlih očiju, kad moja svekrva, džehennem je gorio tup te preda me.

— A šta uradi to, halajko, belaj te stigo, šta ćeš da ga rađaš po brdima k'o da nemaš kuće i kućišta, što nam svijema, drûgo, uze obraz, bezobraznice, nikoja ti druga na čitavom dunjaluku ravna nije. Što mi naloži vatru na glavu pred cijelim selom, sve će reknut da sam ja nikoja kad sam te spremila da ti nosiš ručak. Kako mi ne reče da išta osjećaš, mahnituro, šta će tebe dijete?

— Da nisi nijednu više prosunula — prekinem je ja — ama će belaj pasti. Slušala sam što slušala, više nećeš vršljati po mojoj glavi, ženo Božija! Imala si Hasana s opancima roditi da me vratiš za sina a što si se sad pocmoljila i digla prašinu bez imalo vjetra, ko da sam ovo dijete donijela od oca. Nama dvjema valja gurat' ovaj život do kraja. Niti se ti mene možeš kultarisati, niti ja tebe, a koju će prvo đavo odnijeti, ne znamo niti moremo unaprijed znat'. Zato ćemo polahko, ti proguni koju moju, ja ću neku tvoju riječ pa će biti lakše obadvijema. Ovako meni će pamet da iskoči. Ako li misliš sa mnom tjerati kao što si do sada, o nama će se pričati nadugo i naširoko.

— Ene ti oca — pokaže ona prstom otvorena vrata.

— Idi — veli — dijete je od našeg evlada palo, mi ga primamo, a ti haj. Sad ako hoj, bolje ti je što prije, a za Derva ne brini, ima druga.

— E nema druga, ja sam mu prva i posljednja.

— Nemo' dvaput reknut. Za čojeka nikad ne moš ustvrdit da je samo tvoj. Na ovom svijetu sigurno je samo da ćemo umrijeti, neko danas, neko sutra. A drugo, sve drugo dok tvrdiš da je istina već postaje varljivo.

— Za Derva bi se smjela zaklet!

— Ništa se džaba ne kuni, vidjećeš i dočekaćeš.

"Vidjeću, vala, jad i muku" — pomislih," a ne znam koliki crv pod gredom se miče."

Kad dođe Dervo naveče, ona ga srete te mu nešto išapta, i on što ugasi lambu, salete da me udara pesnicama, obori me, čini mi se sve kosti se rastavljaju i prosipaju. Pridigoh se jedva na noge i legoh, ono dijete plače, niti mogu da se savijem da ga podojim, niti da ga ljuljnem, on viče što ga ne ušutim, jer ako još jednom me počne, s dušom će me rastaviti.

Prođe hefta od rođenja tog mog djeteta, a on mi ko bajagi neki čovjek, nikad me ništa ne upita, samo na mene viku i galamu, dok mi ne reče da hoće da dovede Rasnu iz Korita, a ja da odlučim: ili da ostavim dijete i odem ocu i majci ili da sjedim tu, pored njega i primim podrugu.

— Ja bogme od djeteta neću nikud, pa me na komade sjekli, a ti radi što god hoj, samo utuvi moju riječ: kad jednom zora svane nečija će majka zakukati, a moja je zakukala još onog dana kad sam u ovu kuću prag preskočila.

Oženi se on, dovede tu ženu, ja tu, ne zna se koja je u gorem položaju, ili ona il' ja. Dijete mi dobro, razvija se, napreduje ko brdo kako ja imam slabo da ga dojim. U selo ti puko glas, zavladao neki grip, ne zna se kad se razboli ni za koliko umre. Svekrva otkako je čula, nikud ne izlazi, stalno je u kući, čuva se i krije od komšinica i djece. Ali bolest se savi oko moga srca. Razbolje mi se dijete, sama sam mu nadjenula ime: Emer, i plači danas, i plači sutra, tri hefte što propište da ga ja ne umjedoh ušućeti niti zamajati. U kući niko se ne učine vješt da me posavjetuje šta da činim. Dervo se oko mlađe žene zabavio, nema kad da okrene glave niti da se sjeti djeteta il' mene. Na dan kad je napunilo sedam mjeseci ušute se i zatvori oči, spremi za ahiret. — Šta si se šćela sretat sa ženama? Ti si mu donijela bolest, ti si kriva, što ga nisi čuvala i skrivala — prekorje me svekrva. Okupah ga, opremih koliko ljepše mogah i spremih najmlađeg đevera da pozove Salih-hodžu. Nekoliko ljudi stiglo je da ga isprate od kuće do groblja i tamo obave oko njega sve što je običaj. Sa mnom niko ne zbori. Tek pošto dockan vremana bi, svekrva će opet:

— Urahatil' ga, bleso, urahatil! Vala si olakšala sebi ruke za puta k ocu i majci. Ništa ne čekaj. Ovdje se nemaš čemu nadati. Dervo ima ženu, more bit' s njome neće imat' djece, Bog zna haša, naše je da se promučimo, al' mu je bolja i nerotkinja no ti sa desetoro djece.

— Ja sam prva Dervova žena, vjenčana sam i odavdje me niko ne može pokrenut'.

— Otišćeš, bogme, nećeš se znat' ni okrenut' — reče podruga — a mene već sutra Dervo vodi u rod — dodade sa prkosom i falom.

— Idite kud vam drago, ja ovdje ostajem. Pokušali ste da me napravite budalom i mislite da ćete uspjeti ko ranije.

— Ti si budala i došla — reče svekrva.

— Šta si sve trpjela, ne bi se smjela zakleti da imaš pameti — dodade podruga.

— Vidjećete vi koliko sam ja još pametna, a besa vam je tvrda, gore ćete jade trpjet' no ja.

— Biće mi srce puno do neba kad sutra Dervo sa nevjestom prođe kroz selo na put u Korita — reče svekrva i okrenu se prema njemu da bi ga savjetovala kako da čini ićram tastu, tašti i ostalima.

Ja odem u moju sobu. Njihova je ovako prema toj mojoj, a kako je bila bez vrata, turila sam, kada je došla podruga zavjesu od neke šećerli basme. Čim u njihovu sobu uđeš, krevet je s desna uza zid. Obično je on ležao do zida, a Rasna na kraju.

"Legla si još noćas, šćerko, a više te, ako mi Bog pomogne on vidjet neće" — mislim u sebi.

Istrčim iz kuće te niz čair i vrt stignem do Malke i zateknem je kako nekom djetetu lije stravu. Završi riječima: "Kupi loj, pa se goj!" i naredi mu da potrči iz kuće što prije, a mene upita kojim sam dobrom, te joj rekoh da mi je došla tetka Abida, čuvene hsijetli ruke, pa bi šćela da slije stravu meni, zaovama, boje se odnedavno mejta, i najmlađem djeveru Musi.

Dobra Malka mi povjerova i nakupi olova više nego je potrebno za četiri strave, te mi dade. Još ne bijahu ušli u kuću kad ja unijeh mangal s žarom u moju sobu, ono olovo stavih u jedan tiganj, omanji, da se topi i sve utanačim kako ću to učiniti, bahnuti u sobu i urahatiti ga prije zore, nju neću, jer joj goreg jada neće biti no ćorava da vodi, oblači i svlači. Njega gledam kako najbolje da nagrdim, da mu uredim život ko on mene otkako u ovu kuću dođoh. Panjkao me kod mog rahmetli futa, nagovarao sestre da ništa ne radu po kući, vičući da je to moje, a da njih čeka sreća kad se udaju. A ja, jadna, po cijeli dan radi, potrči kući da namirim i opet niko drugi kriv no ja. Što goj nije gotovo, pitaju mene, viču na mene. A on, naročito, nikad zahvalan, uvijek spreman da nagovara mog jada da me bije, da se psuje sa komšijama. Za sve sam ja, jadna, bila kriva i što mu Rasna nema djece, da od mene šta ima, mlatio bi me i naplatio za sve. Ne mogu, jadna, sve ispričat' koliko mi je jada u lubinu stalo, koliko krvi slilo, koliko kosti polomilo otkako su

mi ga oči upoznale. Kažem ti i kod Eleza ćutek mi je pravio i u to kratko naše življenje, poturao mi kako sam nečista obraza, kako se gledam s ovim i s onim iako od toga nije bilo ništa. Sve se to skupilo u meni i još puno drugog i crnjeg kad uzeh užaren tiganj, usijan i crven i u njemu istopljeno olovo ko maslo pa još dodadoh žiški. Srce mi skače, ne znam da li od radosti il' od straha da neću uspjeti.

Primaknem se polahko do vrata, spavaju, ničim ne mrdaju, dišu ujednačeno. Mjesečina, ali ne sasvim vidjelica, onako, blaga. Jedan njen zračak probio se odnekud pravo njemu na desni obraz i omogućio mi da iz mraka mogu vidjeti lijepo njegove oči, dok u meni nešto vri samo što još nije prokljućalo. U ruci mi drška tiganja s olovom i žiškama, ponamjestim tačno da se izlije na oči i pritisnem tiganj dok se žiške ne zalijepe za kožu, pa ga onda dignem, žar se razgore u očima a koža zasmrdi, te prije nego se ona iz sna snađe ili neko stiže, uteknem u dušek, pokrijem se jorganom po glavi ko spavam, a srce bije i čini mi se podiže jorgan. Kad sam mu izlila olovo i žiške, vrisnuo je ko davljenik bez spasa pa onda zaurlao ko vuk.

Čujem dotrča svekrva, okupiše se zaove, stvori se gužva u mraku, samo što svjetlucaju žiške sa njegova lica i očiju.

— Lambu, lambu zaboga! — oglasi se najprije Rasna.

— Oči, oči mi planuše noćas, — prolama se Dervov glas — dajte vode! Vode!

— Šta bi to? — viknem ponehajet i ja i pojavim se na vrata.

— Šta se tebe tiče, kučko jedna?! — dočeka me svekrva. — Sakrij svoju njušku u svoj brlog!

Vratih se i oćutah do jutra, osluškujući ono što se oko mene zbivalo. Nekako u cik zore natovariše ga na konja i Omer, brat mu, odvede ga doktoru. A ja ne izlazim niti mi ko dolazi. Kasnije saznam da su mu turali kravlju jomužu, donijeli vareniku od kobile tek oždrijebljene, da mu je jedna susjetka ubrizgavala mlijeko iz grudi u oči i kad ništa nije pomoglo odveli su ga doktoru. Ujutro je odjekivao kroz selo glas: "Oćoravio Dervo, neko mu trehnuo žar i olovo u oči!"

Iako su se nagađanja kretala oko mene, niko nije htio javno reći moje ime. Neki su se čak pribojavali da to što čuju nije istina, toliko su ga mrzili.

Poslije nekoliko dana doktor je utvrdio da njegovim očima nema spasa i uskoro je čitavu stvar preuzela milicija.

Nađosmo se ubrzo Rasna i ja kod komandira milicije. Rasna osta kod njega, a mene odvedoše u drugu prostoriju. U sobi povelik hastal i

dvije stolice. Milicioner mi reče da sjednem na jednu stolicu i da sačekam. Lahnu mi nešto kad on iziđe iako nisam imala baš nikakvog straha. Jes me bilo stid i da nije sramote što ću se nazvati ta druga, rado bi' išla na robiju. Tamo radiš i imaš sve, a ovdje nemaš ništa, osim ono suha i čemerna zalogaja kojega mi svak broji. Najžalije mi je baba i majku što će potonuti u zemlju od bruke ako me osude. Zbog njih odlučih: neću priznati pa neka me sijeku i peku. Niko se ne može dosjetiti kako sam to uradila, tiganj sam bacila u potok što žubori iza Veliko brda, a mene mogu slomiti ali neće čuti glasa o olovu i žiškama.

Baš u tom momentu upade komandir i ne bacajući pogled na mene poče šetnju po sobi gore-dolje. Najzad stade, pogleda u mene i upita me:

— Zašto si, Vasvo, slila olovo mužu u oči od kojeg je oćoravio?

— Ko kaže? Ja nisam, nit' bi ikome to mogla... — odgovorih ne bojeći se njega nilijek.

— Kaže drugarica Rasna, a ona ne laže — reče on i nastavi — bolje ti je da odmah priznaš, sud će te razumjeti, nego da truhneš po zatvorima. Ti nama moraš reći istinu, drugog ti izlaza nema.

— Prvo, otkud ti, druže komandante, znaš da Rasna govori istinu kad ne znaš koliko je njena duša mućak, drugo, ja sam ti već rekla istinu i druga istina za mene ne postoji pa makar me sjekli na komade, a treće, cijelo selo je protiv njega, i svako od njih mogao mu je turiti u oči tu živu vatru, a ne ja.

— Živu vatru — ponovi komandir i nasmija se — pa reče: "ima li 'mrtva' vatra?" a onda se uozbilji. Tako smo se on i ja preganjali više sahata oko raznijeh stvari: on svoje, a ja svoje, on jesi, a ja nijesam i najzad mu dosadi pa me pozva da pođem za njim. Dovede me u sobu kod Rasne. Vidim ona se nešto prepala, skriva pogled.

— Recite joj, drugarice Rasna, ono što ste nama rekli — kaza komandir. Ona pogleda mene, snebivajući se malo, pa reče:

— Nisam ništa vidjela, ali vjerujem da je to ona učinila. Ona je mrzila Derva i mene pa je htjela da se osveti. Niko drugi to ne bi mogao učiniti.

Na to će komandir meni: "Šta vi kažete, drugarice Vasvo?"

— Nije istina! Da sam ih mrzila i htjela da im se svetim, ja bih obadvojema zla učinila, a ne samo jednom.

Poslije dugih rasprava, nju komandir pušći kući, a mene ostavi u haps. Prenoćih jednu noć. Sutradan me odvedoše komandiru. On me ispitiva, te ovo te ono, ne mogu ni da se sjetim šta sve, i onda reče da idem kući, a da će mi kasnije javiti šta će sa mnom.

Kad dođoh kući, nema Rasne. Ne znam šta je s njom, a ne smijem da pitam bilo kog, pa moje muke. Nešto mi se prikratilo jelo, nit' jedem, nit' pijem, rekoh umrijeću. Od muke se iskradoh te izađoh u komšiluk. Čitavo selo znaše da je Rasna pobjegla pošto je dobro izudarala svekrvu, koja je nešto uvrijedila kad se vratila iz milicije.

Prođe još nekoliko dana, a onda dovedoše i Derva iz bolnice, ćorava. Niko ne smije da mu rekne da ga je Rasna ostavila, a on zove:

— Rasna, da' mi ruku, hodi ovamo, što me se bojiš — pozva je Dervo, a svekrva mene te kraj njega posadi.

— Ne boj se, snaška, slobodno ga uzmi za ruku, slobodno!

— Jok, neće te ona više uzet. Nikad! — rekoh mu ja.

— A što? — upita on. — Što sam ja kriv?!

— Koliko si kriv, eto te Bog nagrdio toliko, a Rasna je otišla u rod.

— Ostavila me?

— Neka te je. Za tebe sam i ja mlogo, ali ja te neću ostavit. Ja ću s tobom, dok nam para na nos ulazi i izlazi, zalogaj da dijelim.

— Ti nećeš otis?

— Neću vala od tebe nikud! — pomislim, da je to najteža robija koju sam sama sebi odredila ili mi je život donio il' sudbina?

— Nikud.

BIO — BIBLIOGRAFSKI PODACI

BIO — BIBLIOGRAFSKI PODACI

EDHEM MULABDIĆ *(Maglaj, 1862 — Sarajevo, 1954)*

KNJIGE PRIPOVIJETKI:
NA OBALI BOSNE, Zagreb, 1900.
CRTICE, Sarajevo, 1907.
IZABRANE PRIPOVIJESTI, Sarajevo, 1944.

OSMAN AZIZ (Osman Nuri Hadžić, *Mostar, 1869 — Beograd, 1937)*
(Ivan. A. Milićević, *Mostar, 1868 — Sarajevo, 1950)*

KNJIGE PRIPOVIJETKI:
AGO ŠARIĆ, Zagreb, 1894.
POGIBIJA I OSVETA SMAIL-AGE ČENGIĆA, Zagreb, 1895.
PRIPOVIJESTI IZ BOSANSKOGA ŽIVOTA, Zagreb, 1898.
NA PRAGU NOVOGA DOBA, 1896.

ŠEMSUDIN SARAJLIĆ *(Knežina, 1887 — Sarajevo, 1960)*

KNJIGE PRIPOVIJETKI:
RAZIJA, Sarajevo, 1908.
IZ BOSANSKE ROMANTIKE, Zagreb, 1931.
ZARASLI PUTOVI, Zagreb, 1944.

NAFIJA SARAJLIĆ *(Sarajevo, 1893 — Sarajevo, 1970)*

KNJIGA PRIPOVIJETKI:
TEME, Zadrugar, Sarajevo 1986.

HAMZA HUMO *(Mostar, 1895 — Sarajevo, 1970)*

KNJIGE PRIPOVIJETKI:
STRASTI, Beograd, 1923.
POD ŽRVNJEM VREMENA, Sarajevo, 1928.
SLUČAJ RABA SLIKARA, Sarajevo, 1930.
PRIPOVIJETKE, Srpska književna zadruga, Beograd, 1932.

LJUBAV NA PERIFERIJI, Beograd, 1936.
HASAN OPANČAR, Sarajevo, 1947.
PERIŠIĆEVA LJUBAV, Sarajevo, 1952.
HADŽIJIN MAČ, Svjetlost, Sarajevo, 1955.

AHMED MURADBEGOVIĆ *(Gradačac, 1898 — Dubrovnik, 1972)*

KNJIGE PRIPOVIJETKI:
NOJEMOVA LAĐA, Matica hrvatska, Zagreb, 1924.
HAREMSKE NOVELE, Matica hrvatska, Zagreb, 1924.
SVIJET U OPANCIMA, Srpska književna zadruga, Beograd, 1936.
U VEZIROVIM ODAJAMA, Sarajevo, 1944.

MURAT ŠUVALIĆ *(Bosanska Krupa, 1897 — Bosanska krupa, 1936)*

KNJIGA PRIPOVIJETKI:
IZABRANE PRIPOVIJESTI, Sarajevo, 1942.

HASAN KIKIĆ *(Gradačac, 1905 — Čemernica, 1942)*

KNJIGE PRIPOVIJETKI:
PROVINCIJA U POZADINI, Epoha, Zagreb, 1935.
LOLE I HRSUZI, Svjetlost, Sarajevo, 1947.

ALIJA NAMETAK *(Mostar, 1906 — Sarajevo, 1987)*

KNJIGE PRIPOVIJETKI:
BAJRAM ŽRTAVA, Matica hrvatska, Zagreb, 1931.
DOBRI BOŠNJANI, Matica hrvatska, Zagreb, 1937.
RAMAZANSKE PRIČE, Sarajevo, 1941.
ZA OBRAZ, Matica hrvatska, Zagreb, 1942.
DAN I SUNCE, Sarajevo, 1944.
TRAVA ZABORAVKA, Zagreb 1966.

ZIJA DIZDAREVIĆ *(Vitina, 1916 — Jasenovac, 1942)*

KNJIGE PRIPOVIJETKI:
PRIPOVIJETKE, Svjetlost, Sarajevo, 1948.
PROSANJANE JESENI, Svjetlost, Sarajevo, 1991.

SKENDER KULENOVIĆ *(B. Petrovac, 1910 — Beograd, 1978)*

KNJIGE PRIPOVIJETKI:
PRIPOVIJETKE. Izabrana djela knj. 2, Veselin Masleša, Sarajevo, 1971.
DIVANHANA, Nolit, Beograd, 1972.

DERVIŠ SUŠIĆ *(Vlasenica, 1925 — Sarajevo, 1990)*

KNJIGE PRIPOVIJETKI:
JABUĆANI, Sarajevo, 1950.
POBUNE, Veselin Masleša, Sarajevo, 1966.

ĆAMIL SIJARIĆ *(Šipovice, B. Polje, 1913 — Sarajevo, 1989)*

KNJIGE PRIPOVIJETKI:
RAM - BULJA, Svjetlost, Sarajevo, 1953.
ZELEN PRSTEN NA VODI, Svjetlost, Sarajevo, 1957.
NAŠA SNAHA I MI MOMCI, Veselin Masleša, Sarajevo, 1962.
SABLJA, Titograd, 1969.
PUTNICI NA PUTU, Svjetlost, Sarajevo, 1962.
KAD DJEVOJKA SPAVA... Veselin Masleša, Sarajevo, 1973.
FRANCUSKI PAMUK, Svjetlost, Sarajevo, 1980.
PRIČE KOD VODE, SKZ, Beograd, 1982.
PRIPOVIJETKE, Svjetlost, Sarajevo 1984/85.
RIMSKI PRSTEN, Svjetlost, Sarajevo, 1985.
MIRIS LIŠĆA ORAHOVA, Svjetlost, Sarajevo, 1991.

ALIJA ISAKOVIĆ *(Bitunja kod Stoca, 1932)*

KNJIGE PRIPOVIJETKI:
SEMAFOR, Veselin Masleša, Sarajevo, 1986.
TAJ ČOVJEK, Prva književna komuna, Mostar, 1975.
TAJ ČOVJEK, Pobuna materija, Svjetlost, Sarajevo, 1991.

SEAD FETAHAGIĆ *(Žepče, 1935)*

KNJIGE PRIPOVIJETKI:
ČETVRTAK POSLIJE PETKA, Sarajevo, 1960.
GO ČOVJEK NA KREČNJAKU, Sarajevo, 1969.

MUHAMED KONDŽIĆ *(Derventa, 1932)*

KNJIGE PRIPOVIJETKI:
HAM - DAGOVA OSVETA, Veselin Masleša, Sarajevo, 1984.
UVJEŽBAVANJE BOLI, Svjetlost, Sarajevo, 1988.

HUSEIN BAŠIĆ *(Plav, 1938)*

KNJIGE PRIPOVIJETKI:
NEVIĐENA ZEMLJA, Grafički zavod Titograd, 1973.
TRPIJA, Pobjeda, Titograd, 1984.
VJETAR S PROKLETIJA, Oslobođenje, Sarajevo, 1985.

ISO KALAČ *(Kalače kod Ivangrada, 1939)*

KNJIGE PRIPOVIJETKI:
ŠEJTANSKO GROBLJE, Veselin Masleša, Sarajevo, 1978.
VJETROMETINA, Oslobođenje, Sarajevo, 1982.

NEDŽAD IBRIŠIMOVIĆ *(Sarajevo, 1940)*

KNJIGE PRIPOVIJETKI:
KUĆA ZATVORENIH VRATA, Svjetlost, Sarajevo, 1964.
PRIČE, Svjetlost, Sarajevo, 1972.
ŽIVO I MRTVO, Svjetlost, Sarajevo, 1978.
KUĆA BEZ VRATA I DRUGE PRIČE, Svjetlost, Sarajevo, 1989.

NIJAZ ALISPAHIĆ *(Kozluk, 1940)*

KNJIGA PRIPOVIJETKI:
VRTOVI SIROTOG HALIMIJE, Univerzal, Tuzla, 1979.

IRFAN HOROZOVIĆ *(Banja Luka, 1947)*

KNJIGE PRIPOVIJETKI:
TALHE ILI ŠEDRVANSKI VRT, Zagreb, 1972.
SALON GLUHONIJEMIH KROJAČICA, Svjetlost, Sarajevo, 1979.
KARTA VREMENA, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983.
NOĆNE CEREMONIJE, Svjetlost, Sarajevo, 1984/85.
REA, Sarajevo, 1987.
PROGNANI GRAD, Antibarbarus, Zagreb, 1944.

SAFETA OBHOĐAŠ *(Pale, 1951)*

KNJIGA PRIPOVIJETKI:
ŽENA I TAJNA, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987.

DŽEVAD KARAHASAN *(Duvno, 1953)*

KNJIGA PRIPOVIJETKI:
KRALJEVSKE LEGENDE, Veselin Masleša, Sarajevo, 1980.

ZLATKO TOPČIĆ *(Sarajevo, 1955)*

KNJIGE PRIPOVIJETKI:
ŽIVOTNO PITANJE, Veselin Masleša, Sarajevo, 1981.
FANTASTIČNE PRIČE, Oslobođenje, Sarajevo, 1989.

FATIMA MUMINOVIĆ *(Trijebine kod Sjenice, 1956)*

KNJIGA PRIPOVIJETKI:
PREKO GLAVE, Veselin Masleša, Sarajevo, 1988.

SADRŽAJ

PREDGOVOR 5

EDHEM MULABDIĆ
BAJRAM 33
MAZLUM 37

OSMAN-AZIZ
SVIJET ZA SEBE 45

ŠEMSUDIN SARAJLIĆ
RODICA 55

NAFIJA SARAJLIĆ
KOKOŠIJA PAMET 61
PODVORNICI 61

HAMZA HUMO
SEVDALIJINA LJUBAV 69
DŽIGIT 78
KRNATA 89
HADŽIJIN MAČ 94

AHMED MURADBEGOVIĆ
ROBIJAŠ 103
POST 117

MURAT ŠUVALIĆ
MOJ JUNAC 135

HASAN KIKIĆ
PRIČA O ĐULAGINOM BAJRAMU ... 141
KOPILE ... 145
CARSKA NOĆ ... 155

ALIJA NAMETAK
SUNCE ... 165
PODNE ... 171

ZIJA DIZDAREVIĆ
MAJKA ... 181
U BOSANSKOJ KAFANI ... 184
PROSANJANE JESENI ... 187

SKENDER KULENOVIĆ
TOMANA ... 193
ČOVJEK IZ TRI CAREVINE ... 196

DERVIŠ SUŠIĆ
KAIMIJA ... 215

ĆAMIL SIJARIĆ
BUNAR ... 259
HASAN, SIN HUSEINOV ... 272
MIRIS LIŠĆA ORAHOVA ... 280
HRT ... 291

ALIJA ISAKOVIĆ
TAJ ČOVJEK ... 299
TA PRIČA ... 303
EPIDEMIJA ... 309

SEAD FETAHAGIĆ
SRETAN SVRŠETAK LJUBAVI ... 317
LONA, ČASNA ŽENA ... 321
IZNAD SVEGA ... 325

MUHAMED KONDŽIĆ
SUŽNJI ... 331
HAM-DAGOVA OSVETA ... 337

HUSEIN BAŠIĆ
KAPUT ... 347

ISO KALAČ
ĆEFINI ... 361

NEDŽAD IBRIŠIMOVIĆ
VJEČNIK ... 367
GREŠKA ... 377
KNJIGA ADEMA KAHRIMANA NAPISANA NEDŽADOM IBRIŠIMOVIĆEM ... 381

NIJAZ ALISPAHIĆ
MEJIT ... 409

IRFAN HOROZOVIĆ
PRODAVNICA NOŽEVA ... 419
MOĆ SABLJE ... 425
PARABOLA O MINOTAURU ... 428

SAFETA OBHOĐAŠ
ŽENA I TAJNA ... 435

DŽEVAD KARAHASAN
TRI SNA LJETNE NOĆI ... 449

ZLATKO TOPČIĆ
METAMORFOZE ... 461

FATIMA MUMINOVIĆ
POSMRČE ... 469

BIO — BIBLIOGRAFSKI PODACI ... 483

Enes Duraković

ANTOLOGIJA BOŠNJAČKE PRIPOVIJETKE XX VIJEKA

Izdavač

IZDAVAČKA KUĆA "ALEF"

Direktor

MUHAMED GRANOV

Tehnički urednik

REŠAD DŽINDO

Lektor i korektor

BEHIJA BITIĆ

DTP

ABC FABULAS

Štampa

MLADINSKA KNJIGA

Štampano u 5.000 primjeraka 1995.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo

886.4-32(082.2)
UDK 886.4.09-32
016:886.4-32
ANTOLOGIJA bošnjačke pripovijetke XX vijeka / Enes Duraković. - Sarajevo : Alef, 1995. - 492 str. ; 21 cm

Bio-bibliografski podaci: str. 483-485.
1. DURAKOVIĆ, Enes

Na osnovu Mišljenja Ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta R/F Bosne i Hercegovine broj: 02-483-3839/95 od 24.07.1995. godine na ovaj proizvod iz člana 28. tačka 9. Uredbe sa zakonskom snagom o porezu na promet proizvoda i usluga ("Službeni list RBiH" broj 5/95.) oslobađa se poreza na promet.